

І.П.Дэйніс

Полацкая даўніна

Мінск
"Медисонт"
2007

УДК 947.6
ББК 63.3(4Бел)
Д 94

Падрыхтоўка рукапісу да друку, укладаньне, прадмова і камэнтары
Міхася Баўтовіча

Выданьне падрыхтаванае на падставе аўтарскіх рукапісаў
№№КП2-1422/7, 1422/8 і альбомаў замалёвак №№ КП16-16342-16346,
што захоўваюцца ў Полацкім гісторыка-культурным запаведніку.

*Вялікі дзякуй усім, хто спрыяў рэалізацыі гэтага праекту
свайёй працай, падтрымкай, фінансавай дапамогай.*

ISBN 978-985-6530-74-9

© "Мінск ", 2007
© Ермаласёў М., пераклад, 2007
© Баўтовіч М., укладаньне,
прадмова і камэнтары, 2007

ПОЛАЦКІ ХРАЊІСТ

Большасць людзей аніяк ня лучаць уласны лёс зь гістарычным шляхам свайго народу. Меншасць здагадваецца аб залежнасці паўсталых перад канкрэтнаю асобай штодзённых эканамічных, сацыяльных ды маральных праблемаў ад дзейнасці папярэдніх пакаленняў. І толькі адзінкі разумеюць, што, ня ведаючы і не аналізуючы пройдзены гістарычны шлях грамадства, асуджае сябе на непазбежныя памылкі ў будучыні. Да гэтай нешматлікай групы належыў Іван Пятровіч Дэйніс - выкладчык Полацкага ляснога тэхнікуму і апантаны краязнаўца.

Зьявіўся на сьвет Іван Пятровіч у 1900 г. у павятовым гарадку Неўлі былое Віцебскае губэрні ў сям'і настаўнікаў. Маці Марыя Іванаўна (у дзявоцтве Сакалоўская) выкладала ў Невельскай жаночай парафіяльнай вучэльні, бацька Пётар Іосіфавіч настаўнічаў у Невельскай павятовай вучэльні. У 1905 г. бацьку пераводзяць у Полацак і з гэтага часу лёс звязваў Івана Пятровіча з найстарарэчнейшым беларускім горадам. Значны ўплыў на фарманьне хлопчыка, выбар прафэсіі, зацікаўленьні аказаў бацька.

Пётар Іосіфавіч паходжаньнем зь сялянаў Панявескага павету Ковенскае губэрні (Летува) нарадзіўся ў 1873 г. Скончыў Панявескую настаўніцкую сэмінарыю ў 1891 г. Паступіў у 1895 г. у Віленскі настаўніцкі інстытут, дыплём аб сканчэньні якога атрымаў у 1898 г. Быў накіраваны настаўнікам у Невельскую павятовую вучэльню. У 1911-1915 гг., ужо працуючы ў Полацку настаўнікам-інспэктарам (кіраўніком) 1-й гарадзкой шасьціклясавае вучэльні, навучаўся ў Маскоўскім архэалёгічным інстытуце. Пасьля абароны дысэртацыі пад назвай "Полацкія царкоўныя старажытнасьці ў іхнай гістарычнай мінуўшчыне і сучаснасьці" атрымаў спэцыяльнасьць вучонага архэалёга. Валодаў мовамі: беларускай, латыскай, літоўскай, нямецкай, польскай, расейскай. У 1918-1926 гг. займаў пасаду дырэктара 1-й савецкай школы, у якую была трансфармаваная згаданая вышэй вучэльня. У 1920-1924 гг. узначальваў полацкую павятовую камісію па ахове помнікаў даўніны і мастацтва. Быў асабіста знаёмы з вядомым беларускім гісторыкам А.П.Сапуновым. З 1926 г. выкладаў у мэдтэхнікуме і школах Гомля, там і памёр у 1941 г.

З 1910 да 1918 г. Іван Пятровіч навучаўся ў Віцебскай мужчынскай гімназіі. У 1920 г. скончыў аднагадовыя полацкія пэдагагічныя курсы і стаў настаўнікам 1-й савецкай школы. У 1921-1922 гг. працаваў выкладчыкам на 43-х курсах камандзіраў Рабоча-сялянскае Чырвонае Арміі (РККА). У 1924 г. разам з настаўнікам Кузьмічовым А.В. заснаваў першую ў Полацку вечаровую зьменную школу. З 1925 г. становіцца старшынём Полацкага краязнаўчага таварыства. У 1925-1929 гг. навучаецца ў Беларускам дзяржаўным унівэрсытэце. У 1929 г. працуе настаўнікам Полацкае чыгуначнае школы. У 1930 г. пераходзіць на працу ў Полацкі лясны тэхнікум, дзе да выхаду на пэнсію ў 1960 г. выкладае хімію, фізіку, глебазнаўства. У першыя дні Другой сьвятовае вайны выехаў у Расею, дзе працаваў дырэктарам Бялаярскага (Уральскае вобл.) дзіцячага дому, настаўнікам у школе. У верасьні 1944 г. вярнуўся ў Полацак, дзе і надалей працаваў у лясным тэхнікуме. Пайшоўшы на пэнсію працягваў займацца зборам і сьстэматызацыяй гістарычных звестак пра Полацак, капіяваў здымкі ўнікальных полацкіх пабудоваў, рабіў з памяці замалёўкі зніклых культавых і цывільных аб'ектаў. А было іх нямала, бо на вачах Івана Пятровіча зніклі Пятніцкая і Барысаглебская царквы Барысаглебскага манастыру, архібіскупскі палац і Крыжаўзв'язанская царква ў Струньні, касьцёлы Сьв. Сыяпана і Божая Маці на галоўным гарадзкім пляцы, Міхайлаўская царква і касьцёл Сьв. Ксавэрыя на могілках, Пакроўская царква, касьцёл Сьв. Ганны ў Задзьвіньні, мноства цывільных пабудоваў гарадзкога цэнтру. Фактычна Полацак страціў уласнае аблічча, і сваім абавязкам Іван Пятровіч лічыў зафіксаваць для нашчадкаў тыя зніклія краявіды. Для яго ўяўлялі каштоўнасьць нават дробныя рысачкі, моршчынкі прамінулых стагодзьдзяў на твары гораду. Гэтай справе Іван Пятровіч аддаў значную частку свайго жыцьця. У 1967 г. за плённую настаўніцкую дзейнасьць яму нададзенае званьне ганаровага грамадзяніна Полацка. Усё, што сабраў Іван Пятровіч, ён ахвяраваў жыхарам каханага гораду: архівы і рарытэты – гістарычнаму запаведніку і занальнаму архіву, кніжкі – лясному тэхнікуму і цэнтральнай гарадзкой бібліятэцы.

За напісаньне кнігі аўтар узяўся на пачатку 1970-х гадоў. Рабіў замалёўкі розных, тады яшчэ захаваўшыся будынкаў, інтэнсыўна працаваў зь літаратурай, выпісваў гістарычныя часопісы. З большага праца была скончаная ў 1977 г., але яшчэ да 1980 г. полацкі храніст уносіў праўкі і дадаткі ў рукапіс. Твор мае на сабе адзнаку тэндэнцыйнасьці, але гэта і ня дзіўна, бо аўтар змушаны быў карыстаць з заідэалізаваных выданняў свайго часу і сам зьяўляўся носьбітам пануючай сацыяльнай ідэі. Найважнейшымі ж для нас ёсьць ягоныя штодзённыя назіраньні, замалёўкі і апісаньні зніклых аб'ектаў гарадзкога краявиду.

Памёр Іван Пятровіч 20 лістапада 1985 г. і пахаваны на могілках Сьв. Ксавэрыя недалёка ад паэта Янкі Журбы. Там дзе, як у сваім апавяданьні "Полацак" пісаў наш знакамiты зямляк Ян Баршчэўскі, "спачывае прах цноталюбiвых манахаў езуiцкага закону, сьвецкае моладзі і старых...".

Укладальнік

УСТУП

Полацак - адзін з найстарэйшых гарадоў старажытнае Русі, паўстаў у IX ст., а фактычна раней, то бок ужо ў "Аповесці мінулых гадоў" каля 862 г. згадваецца аб ягоным існаваньні. За гэтае сваё больш чым тысячагадовае існаваньне горад шматкроць цяпеў у часе міжусобных войнаў, зьведаў напады лiвонскіх рыцараў, татараў, швэдаў, французаў, палякаў і двойчы ў XX ст. захопліваўся нямецкімі акупантамі. Шмат разоў гарэў, разбураўся і зноў паўставаў з руінаў.

Цікава адзначыць, што ў XI-XII стст., у эпоху фэадальнае раздрабнёнасьці, Полацак буяў, пра што сьведчаць цудоўныя каменныя храмы, якіх налічвалі аж 11. Зь іх два на Верхнім замку: Сафійскі сабор - велічны храм XI ст. і невядомы храм у зоне цяперашняга тубдыспансэру (мажліва палацавая Мікольская царква); у Вялікім пасадазе было дзьве царквы: адна ў ваколлі былой 8-й школы, гэтак званая "старая Багародзіцкая", і іншая - у канцы вул. Горкага, за стадыёнам; дзьве - у Спаськім манастыры: пахавальня полацкіх біскупаў і Спаськая царква; каля гэтага манастыру знаходзіўся яшчэ адзін храм, які, на думку Аляксеява, быў у гонар сьв. Юрыя, пра яго згадвае "Лебедзеўскі летапіс", апісваючы паход Івана Жаклівага на Полацак. Ягоная выява маецца на абразе Эўфрасіньні (пяцігаловы храм, рэшткі яго пакуль не адшуканыя); чатыры храмы было ў Бельчыцкім або Барысаглебскім манастыры. З тых 11 храмаў да пачатку XX ст. захаваліся толькі чатыры: Сафійскі сабор, Спаськая царква і 2 царквы ў Барысаглебскім манастыры: Параскевы Пятніцы ды Барысаглебская. Падчас раскопак на Верхнім замку ў 1976-1977 гг. адшуканыя руіны раней невядомых цывільных пабудоваў. Гэта рэшткі дому з сугарэньнем, збудаванага ў XII-XIV стст., побач зь ім драўляная прыбудова з грубкай, абкладзенай паўкруглымі кафлямі.

Найбольшага росквіту Полацак дасягнуў у XVI ст., калі стаўся вялікім гандлёвым і ўмацаваным горадам на абодвух берагах рэк Дзьвіны і Палаты. Паводле "Рэвізіі" Полацка 1552 г. бачна, што тады ён складаўся з шасьці пасадаў альбо канцоў і замку, на ўсход ад якога знаходзіўся Вялікі пасада, на захад - Запалоцьце. У Вялікім пасадазе меўся 771 мяшчанскі двор, а на Запалоцьці - 191. Астатнія пасады былі на Задзьвіньні: Астраўны вакол манастыру Яна Папярэдніка з 151 дваром, Экіманскі з 269 дварамі, Слабадзкі на рэчцы Бельчыцы каля Барысаглебскага манастыру, які меў 103 двары, і Крыўцоў пасада з 30 дварамі, што належалі Базылю Картэну. У "Рэвізіі" пазначаныя толькі мяшчанскія двары, то ж бо месцічаў, але не пазначаныя двары жыхароў іншых катэгорыяў, прыкладам княскіх, панскіх, зямлянскіх і царкоўных людзей, што жылі ў горадзе. Гэткае пазначэньне маецца толькі для полацкага замку. Акрамя таго вакол гораду мелася некалькі слабадак ды селішчаў уверх па Палаце, прыкладам Сяльцо, дзе месціцца Спаські манастыр, Прасмушкі ды шэраг іншых. У чарэдзе гістарычных аповядаў згадваецца, што ў XVI ст. Полацак багацьцем мала саступаў Вільні і меў каля 100000 жыхароў. Лічба гэтая, відавочна, надта

завышаная. Паводле "Рэвізіі" 1552 г. колькасць мяшчанскіх двароў ва ўсім Полацку была 1559. Калі ўявіць, што на двары жыло 5-6 чалавек, дык мяшчанаў у горадзе было ад 8 да 10 тысячаў чалавек. Калі ж дадаць сюды жыхароў усіх навакольных слабадак ды селішчаў, духавенства, купцоў, шляхту і падуладных ім людзей, а таксама гарнізон, і дапусьціць, што ўсіх гэтых людзей было больш, чым мяшчанаў у 3-4 разы, дык і тады агульны лік жыхароў мае быць ня большым за 40-50 тыс. чалавек. Вядома, што пасля захопу 09.02.1563 г. Іванам Жалхівым Вялікага пасаду, найвялікшага з полацкіх пасадаў, адтуль выйшла 11000 жыхароў. Улічваючы, што ўсе астатнія пасады, разам узятая з замкам, плошчай былі большыя за Вялікі блізу ў 3 разы, дзе адпаведна было больш і жыхароў, дык і тады агульны лік жыхароў ня мусіў перавысіць 40-50 тыс. чалавек.

Значна змяніўся Полацк у XVII-XVIII стст. Ён страціў старажытны выгляд і набыў аблічча горада, характэрнага для Рэчы Паспалітай. У Полацку з'явіўся шэраг каталіцкіх і ўніяцкіх касцёлаў і манастыроў. Пабудовы гэтыя былі як каменнымі, гэтак і драўлянымі. Пры канцы XVII ст. пачалі будавацца каменныя пабудовы езуіцкага калегіюму (асабліва шмат іх будуюцца ў XVIII ст.), будуюцца каменныя пабудовы дамініканскага ды францішканскага манастыроў, на Задзьвінні - бэрнардынскі манастыр. У самім жа горадзе будуюцца жаночыя каталіцкія манастыры, верагодна з дрэва: марыявітак ды тэрцыярак; уніяцкія базылянскія манастыры ля Сафійскага сабору, мужчынскі ды жаночы. Будуюцца і праваслаўны Багаяўленскі манастыр, напачатку з дрэва, а ў XVIII ст. - з цэглы. У XVII-XVIII стст. будуюцца шэраг цывільных, жылых ды адміністрацыйных будынкаў, хаця некаторыя былі збудаваныя яшчэ ў XVI ст. Асабліва шмат адміністрацыйных і жылых пабудоваў паўстае ў канцы XVIII ст. пасля далучэння ў 1772 г. Полацка да Расейскага імперыі з утварэннем намесьніцтва, а потым Полацкага губэрні. Рысункі гэтых будынкаў захоўваюцца ў Ленінградзкіх архівах, а некаторыя з тых пабудоваў захаваліся да нашых дзён.

Бясконцыя войны, пажары, эпідэміі разбуралі горад, ягоныя замкі, насельніцтва змянялася, дабрабыт ягоны падаў і да пачатку XIX ст. Полацк ператварыўся ў невялікае павятовае мястэчка з насельніцтвам каля 8-10 тыс. жыхароў. З разьвіццём капіталізму змяняецца аблічча Полацка, лад жыцця палачанаў. Пачынаецца адміраньне фэадалных парадкаў, разьвіваюцца капіталістычныя стасункі ў грамадзтве. Урад праводзіць палітыку русыфікацыі насельніцтва. Зачыняюцца ўсе каталіцкія манаскія законы, школы пры іх, разбураецца шэраг касцёлаў і манастыроў, касуюцца Вунія, уніятаў пераводзяць у праваслаўе. Будуюцца чыгункі, спачатку Рыга-Арлоўская, а затым і Сядлец-Балагое (Мікалаеўская чыгунка). Будуюцца шэраг капіталістычных прадпрыемстваў: паравы млын, тытунёвая фабрыка, цагельні, лесапільні, невялікія гарбарні, розныя майстэрні і г.д. Разьвіваюцца буйныя гандлёвыя прадпрыемствы, банкі, страхавыя таварыствы, параплаўства і да т.п.). Узмацняецца эканамічны, нацыянальны ды рэлігійны прыгнёт. Полацк здабывае выгляд звычайнага невялікага гораду Расейскага імперыі пэрыяду капіталізму. Адчыняецца шэраг

навучальных устаноў для абслугоўваньня патрэбаў прывілеяваных клясаў і мала для простага люду. Прыкладам для дзетак дваранаў - кадэцкі корпус; для дзетак духавенства - духоўныя навучальныя ўстановы (мужчынская і жаночая эпархіяльныя вучэльні); для дзетак прадпрыемальніцкае клясы ды заможнага чынавенства - гімназіі, тэхнічная вучэльня, прагімназія; для дробных прадпрыемальнікаў, гандляроў, чыноўнікаў - гарадзкія вучэльні, прафэсійная жаночая вучэльня; для бедных - царкоўна-прыходзкія школы, гарадзкая пачатковая вучэльня і г.д., а таксама габрэйская народная вучэльня, з тэрмінам навучаньня дзетак у гэтых школах ад двух да чатырох гадоў.

Пасля Кастрычніцкае рэвалюцыі адбываюцца карэнныя зьмены грамадзкага ладу. Вайна 1941-1945 гг. прыводзіць да амаль поўнага разбурэння гораду і ягонае гаспадаркі. Шматлікія помнікі даўніны і культуры загінулі падчас вайны, але захаваліся месцы, дзе яны былі, і апісаньні.

Гэтая праца прызначаецца краязнаўцам-пачаткоўцам ды экскурсаводам дзеля арыентаваньня. Яна не зьяўляецца выкладам гісторыі гораду, якая апісаная ў шэрагу працаў, прыкладам: Аляксееў Л.В. "Полоцкая земля", "Полоцк" (юбілейнае выданьне), Штыхаў Г.В. "Древний Полоцк" і г.д. Таму ня буду кранаць пытаньняў заняткаў жыхароў, клясавага складу, сацыяльных супярэчнасьцяў, зрухаў, рэформаў і г.д. У працы падаюцца сьціслыя апісаньні помнікаў, гістарычных месцаў і, зьвязаных зь імі, падзеяў, апісваюцца некаторыя архэалёгічныя знаходкі на тэрыторыі гораду ды ягоных прадмесьцяў, прыведзеныя некаторыя даведчыныя матэрыялы. Шэраг помнікаў, што захаваліся, падлягае ўнясенню ў "Збор гістарычных помнікаў Беларусі" і ахове іх дзяржавай. У Полацку ўжо створаны дзяржаўны запаведнік, які ахоплівае Ніжні ды Верхні замкі. Шмат помнікаў патрабуюць далейшага вывучэння ды апісаньня. Дрэнна яшчэ вывучаныя нашыя замкі і шэраг гарадзкіх ваколіцаў. Адсутнасць належнае аховы гэтых помнікаў вядзе да іхнага разбурэння або перабудовы без папярэдняга вывучэння іх ды месца знаходжаньня. Трэба спадзявацца, што з уводам у дзеянне закону аб ахове помнікаў даўніны і культуры, а таксама ўзмацненьнем працы "Таварыства па ахове помнікаў даўніны і культуры" гэтыя хібы будуць зьліквідаваныя.

РЭЛЬЕФ МЯСЦОВАСЬЦІ

Рэльеф мясцовасьці ў Полацку склаўся пад уплывам ледавікоў ды іхных адкладаньняў з пазнейшым размывам тых ледавіковымі водамі. У выніку размыву адкладаньняў утварыліся поймы ды рэчышчы Дзьвіны ды ейнага прытоку Палаты. Шырыня поймы разам з рэчышчам дасягае ў Дзьвіны прыкладна кілямэтар, вышыня поймы ад рэчышча каля 8-10 м. Ад поймы ідзе ўздым па абодвух берагах на плято. Палата ў вакольні гораду мае левы бераг страмчэйшы за правы. Рэчышча Дзьвіны зьвілістае, найбольшы паварот яно робіць каля ўтоку Палаты, дзе Запалоцьце. Палата таксама вельмі зьвілістага рака і ўтварае шэраг мысоў, асабліва вялікі каля сутокі, дзе цяпер знаходзіцца

Гарадзішча; другі, утвораны Дзвіной і Палатой, завецца цяпер Верхнім замкам. Ён дасягае найбольшае вышыні і стромкасьці берагоў у месцы сутокі Дзвіны і Палаты, што было вызначальным пры выбары месца для замку (дзядзінцу). Гэты мыс меў паступовы спад у паўночны бок. Плято было ніжэйшым за масьцёў Замкавае гары. Найвышэйшая частка плято ўтварыла лінію водападзелу Дзвіны і Палаты, прыкладна па вул.Скарыны. З гэтай лініі ішоў сыцёк веснавых і дажджавых водаў, што прыводзіла да ўтварэньня ручаёў і разлогаў, якія ўпадаюць як у Дзвіну, гэтак і ў Палату. У рэчышчы Дзвіны ледавіковыя воды ўтварылі востраў, які абмываецца абтокамі Дзвіны пад назвай Чорная рэчка, уваход у якую занесены цяпер пяском. Занос уваходу ў Чорную рэчку пачаўся ў 30-х гадах ХХ ст. і ўзмацніўся ў 40-х у сувязі з абрынаньнем мастоў і будаўніцтвам "быкоў", што прывяло да зьмянення плыняў у рацэ і выклікала адкладаньне пяску. Гэты занос пазьней павялічыўся штучна шляхам насыпу грунту падчас будаўніцтва парку і музэю баявое славы. Шырыня рэчышча Дзвіны вагаецца ў межах 150-180 м, а Палаты - 10-12 м. З разлогаў трэба вылучыць разлог паміж Верхнім замкам і Вялікім пасадам, які завецца Чорным ручаём, бо ўтвораны ім. Пачынаўся ручай у цяперашнім Верхнім замку і, працёкшы амаль паралельна вул. Горкага, спадаў у Дзвіну. Другі разлог, які раней знаходзіўся паміж Верхнім і Ніжнім замкамі спадаў у Палату; трэці - да Дзвіны па вул. Таўстога; чацьвёрты - па вул. Фрунзэ да Палаты; пяты - да Палаты ля 10-й школы і гарадзкой лазьні, вусьце ягонае засыпалася ў 60-70-я гады ХХ ст.; шосты - да Дзвіны ад кінатэатру, каля пошты, а ягонае вусьце каля будынку дзіцячае кансультацыі на вул. Леніна. Гэтыя два разлогі былі скарыстаныя дзеля пабудовы абарончага рову вакол усходняе сьцяны Вялікага пасаду (на старых плянах ён паказаны як канал з Палаты ў Дзвіну). Сёмы разлог пачынаўся на балочэ ў раёне сучаснага рынку і ішоў да Палаты ўздоўж ліцьцёва-мэханічнага заводу. Восьмы разлог, пачаўшыся за чыгункай, перасякаў вул. Гагарына і, ахапіўшы з усходу завод шкловалакна, ішоў да Дзвіны, утвараючы даўгі мыс, на якім месціўся фальварак Прасмушкі. Па левым беразе Дзвіны таксама шмат разлогаў у межах горада. Уздоўж вул. Юбілейнай цячэ вельмі зьвілістая рэчка Бельчыца ці Бяльчанка. Цяпер яна ператварылася ў ручай, а раней была больш шматводнай з даволі шырокай поймай. На ёй было некалькі вадзяных млыноў. Ручай, што ўпадае ля псыхіятрычнае больніцы ў Дзвіну, паводле пляну 1910 г. зваўся Крывым. Затым два ручаі, што ўпадаюць у Чорную рэчку каля востраву ды ўтвараюць глыбокія яры, званыя Сьвінец (каля Кургану Несьмяротнасьці) і Саловін* (у канцы вострава). Ня буду спыняцца на шэрагу разлогаў і ручаёў ля Гарадзішча, за Запалоцьцем, за Экіманьню і вышэй гораду за Чырвонымі могілкамі. Шмат разлогаў у межах Вялікага пасаду ўжо засыпаньня і сьлядоў іхных не засталася. Зьвесткі аб іх захаваліся ў шэрагу дакумэнтаў і на старых гарадзкіх плянах. Зь ледавіковых азёраў на тэрыторыі горада маецца толькі адно Валовае, што знаходзіцца цяпер у стадыі зарастаньня.

* - у дакумэнтах ХVIII ст. ручай мянуецца Слаўным.

Мысы, на якіх месціцца замкі, Гарадзішча, і берагі Палаты, складаюцца зь вельмі цвёрдага аднароднага марэнавага сутлінку зь невялікай колькасьцю камянёў ды глыжоў. Дзвіна перасякае камяністую пасму марэны, што йдзе ад Запалоцьця ў накірунку да Вострава. Тут, на правым беразе, было шмат глыжоў, дробных камянёў, жвіру, адломкаў гранітаў, дыярытаў, шмат вапнавых камянёў (чарупніка, крышталёвых вапнякоў, вапняковага туфу), а таксама адломкаў ліністых лупнякоў, радзей трапляліся кавалкі крэмяня. На берагах Дзвіны ў месцах, дзе былі размытыя марэны, было шмат вапнякоў, якія скарыстоўвалі для вытворчасьці вапны. Печы для апальваньня будаваліся на берагах Дзвіны ля Запалоцьця, на Востраве, у яры каля яго.

З большага ўвесь горад і ягоныя ваколіцы ляжаць на сутлінках і глінах, дзе-нідзе прыкрытых зьверху лёгкімі сутлінкамі, супяскамі і пяскамі. У гэтых месцах на плято складаюцца ўмовы для ўтварэньня грунтовых водаў, пльвуноў і забалочваньня. Пры забудове гораду неадходна ўсё гэта ўлічваць, і шэраг будынкаў узводзіць на палевых фундамэнтах, ладзіць дрэнажы. Езуіты пры будаўніцтве свайго калегіюму змушаныя былі будаваць асушальную сыстэму ў выглядзе падземных калідораў і дрэнажных трубаў. Усе гэтыя збудаваньні рабіліся адкрытым чынам, выкладаліся цэглаю, былі са скляпеністымі столымі ды падлогамі. Частка дрэнажных трубаў выходзіла вонкі ў апорным муры ўздоўж вул. Леніна, а некаторыя йшлі да берагу Дзвіны. Дрэнажныя калідоры езуітаў маглі служыць і падземнымі хадамі са збудаванымі сховамі і падземнымі каморами. Яны былі пад усімі будынкамі калегіюму і выходзілі за межы комплексу ў бок галоўнага пляцу. У 1977 г. пры пабудове цэплатрасы да лякарні ля пад'ёму на Верхні Замак, у месцы пераходу яе ў паветраны цэплаг, знойдзены калідор. З гэтай асушальнай сыстэмай звязана мноства паданьняў пра падземныя хады пад Дзвіну і Палату да Барысаглебскага манастыру, у Струньню, у Спаські манастыр ды пра схаваньня езуітамі скарбы. Пад марэнавымі адкладаньнямі ў ваколіцы Полацку ляжаць буйныя марскія адкладаньні ў выглядзе вапнякоў, таму вада ў глыбокіх калодзежах жорсткая, утрымлівае шмат вуглякіслых соляў, пры гатаваньні дае шмат шуму і непрыдатная для паравых катлоў. З гэтае прычыны чыгуначнікі будавалі вадапомпы на беразе Палаты, дзе вада мяккая. Пры пабудове вадацягу ў 30-х гадах ХХ ст. у Полацку былі зробленыя артэзіянскія сьвідравіны на правым беразе Дзвіны ля чыгуначнага мосту, дзе ваданосны пласт даў добрую ваду. Магутнасьць сьвідравінаў была невялікай, зь цягам часу яны заплылі, і пры пабудове гарадзкага вадацягу паводле новага пляну спатрэбілася будаваць вадапомпавую станцыю на Дзвіне вышэй гораду. Да Кастрычніцкае рэвалюцыі былі невялікія сьвідравіны ў межах гораду, што давалі добрую ваду. Сьвідравіна кадэцкага корпусу па вул. Леніна, затым дзьве сьвідравіны па вул. Леніна ды Ангельса: вадапомпа Малахоўскага і завод газаваных напояў Райніса, а трэцяя - "Дваранская лазьня" па вул. Леніна. Гарадзкая Дума зрабіла сьвідравіну насупраць будынку гарадзкае пажарнае службы, але ваду знайшлі непрыдатнай для піцьця.

Спаўзаньні грунту на берагах Дзьвіны і Палаты зьява вельмі рэдкая. Спаўзали насыпныя невялікія па плошчы грунты. На старых фатакартках заўважны падпорныя збудаваньні на беразе Палаты ля Чырвонага мосту, каля сходу да Дзьвіны ад Сафійскага сабору. Напачатку XX ст. было спаўзаньне грунту на Верхнім замку, недалёка ад сутокі Палаты, яно засыпанае цагляным друзам у часе разборкі будынкаў ля Сафійскага сабору.

ГАРАДЗІШЧА

Ніжэй Чырвонага мосту знаходзіцца ўзгорак, які падобны да высокага вострава, утворанага старым рэчышчам Палаты і самой ракой. Відавочна, за даўнімі часамі ён зьўляўся мысам, што абмываўся Палатой, якая ўтварала тутакі плялю. Гэты мыс меў нешырокую шыю, што злучала яго з масывам левага берагу Палаты. Шырыня яе была прыкладна 150-180 м. Гэты мыс, як і ўся навакольная тэрыторыя, складаўся з марэнавага цвёрдага суглінку, што меў у сабе месцамі глыбы, часам даволі буйныя. З прычыны цвёрдасці гэтых пародаў Палата не змагла іх размыць і, зьмяніўшы сваю плынь, абмінула мыс. Але відавочны і той факт, што нейкім чынам шыя мыса цяпер перарэзаная і Палата цячэ ў новым рэчышчы, а адцяты ёю паўночны канец мысу ператварыўся нібы ў востраў. Ва ўсходняй частцы старога рэчышча захавалася не зарослая травой сажалка. У гэтае рэчышча, у паўночна-заходняй яго частцы, упадае ручай*, што бярэ пачатак дзесьці ў раёне вул. Матросова (і нават далей на поўнач). Узгорак альбо востраў мае памеры 75x73 м, а верхняя пляцоўка - 75x40 м. Вышыня ягоная каля 13 м, усходняя частка ніжэйшая за астатнюю на 4,5 м. Гэты ўзгорак з даўніх часоў вядомы ў палачанаў пад назваю Гарадзішча.

Яшчэ ў 1903 г. полацкі сьвятар Емяльянаў у лісьце ў рэдакцыю "Витебских губернских ведомостей" (№18 ад 13.05.1903 г.), пісаў пра неабходнасьць аднаўленьня згарэлае Пакроўскае царквы і пра агульны стан храмаў Полацка. Пісаў ён і "пра яшчэ больш сумную карціну іншага помніка мінуўшчыны - пра старасьвецкія праваслаўныя могілкі ў Полацку, што завуцца "Гарадзішча", на якіх, паводле паданьня, пахаваная Рагнэда, жонка князя Ўладзімера, і да якіх горад Полацк не дабудаваў дарогі, ня кажучы ўжо пра ўтрыманьне іх ў належным стане". Упершыню падрабязна апісаў Гарадзішча ў 1928 г. беларускі дасьледчык Ляўданскі. Трэба адзначыць, што да Кастрычніцкае рэвалюцыі Гарадзішча выкарыстоўвалася як быдлічыя могілкі, дзе хавалі здохлую скаціну. Яны былі абмежаваныя невялікім ровам і валам, як і бальшыня іншых могілак на Беларусі (згодна з указам Менскае ўправы полацкаму ўніяцкаму архібіскупу Г. Лісоўскаму** ад 15.10.1797 г.). Ляўданскі апісаў гэтыя равы ды валы як захаваныя да таго часу. Мажліва, што яны былі на тых месцах, але пры

* - на пляне 1844 г. ручай мае назву "Мілінгева" а сажалка - "возера Палацішча".

** - Гэракл Лісоўскі (1734 - 1809) высьвячаны на архібіскупа ў 1784 г., у 1806 г. цар прызначыў яго мітрапалітам, але Ватыкан не зацьвердзіў, бо яшчэ ў 1798 г. той паралізаваў дзейнасьць базылянскага закону.

стварэньні могілак падраўняныя. На гэтых могілках хавалі самазабойцаў. На іх яшчэ ў 20-х гадах XX ст. стаяў самотны драўляны крыж. Спасылка сьвятара Емяльянава на тое, што раней на Гарадзішчы былі старасьвецкія праваслаўныя могілкі, можа быць пацьверджаная толькі раскопкамі. У дакумэнтах згадак пра іх не адшукана*. А што да магілы Рагнэды, дык гэта адно са шматлікіх паданьняў пра пахаваньне яе. У часопісе "Неделя" №13 за 1976 г. маецца артыкул А. Плюшча "Отыскался след Рогнедин", у якім на падставе раскопак мястэчка Заслаўя, праведзеных Г.В. Штыхавым у 1970 г. сьцьвярджаецца, што Рагнэда была пахаваная ў Заслаўі ці каля яго. Пад'езд да Гарадзішча зроблены з 2-га зав. Фрунзэ па невялікай злучцы праз старое рэчышча Палаты. У сувязі з засяленьнем Гарадзішча пасля вайны 1941-1945 гг., насып злучкі ўзмоцнены, каб забясьпечыць рух аўтатранспарту і стварыць надзейную сувязь паселішча на Гарадзішчы з горадам. Увесну, у часе паводкі, старое рэчышча Палаты запаўняецца вадой, і Гарадзішча робіцца востравам (на што і скардзіўся ў сваім артыкуле Емяльянаў). Архэолягі Г.В. Штыхаў, П.Ф. Лысенка, Л.В. Аляксеў, Л.Д. Побаль і іншыя лічаць, што тут, на Гарадзішчы, і зарадзіўся Полацк.

Першыя жыхары паселішча на пачатку першага тысячагодзьдзя нашае эры належылі да балтаў, продкаў латышоў і літоўцаў, а пазьней зьявіліся славяны, асыміляваліся зь імі, гэта і былі крывічы, якія заклалі першы горад з умацаваньнямі. У 980 г. горад быў захоплены і спалены князем Ўладзімерам, які забіў полацкага князя Рагвалода, ягоных сыноў, а дачку Рагнэду ўзяў сілком у жонкі. Пасля чаго, на гэтым месцы горад пэўна не аднаўляўся, бо было тут занадта цесна. Плошча Гарадзішча каля 0,5 га, а насельніцтва было блізу 1000 чалавек. Таму збудаваны быў новы горад на правым беразе Дзьвіны ля ўтоку ў яго Палаты (Верхні замак). Аб тым, што горад быў спачатку на Гарадзішчы, сьведчыць і ягоная назва, утвораная ад назвы Палаты. Каля Гарадзішча, што зьяўлялася дзядзінцам, месцілася селішча, то бок вакольны горад, дзе жылі палачаны. Яно было адшуканае на правым беразе Палаты ля Чырвонага мосту. Падобныя селішчы цягнуліся па мысах уверх па Палаце. У 1962 г. архэалагічная экспэдыцыя АН БССР пад кіраўніцтвам Г.В. Штыхава зрабіла прарэзку вала Гарадзішча. Траншэя сягала глыбіні 4 м. Знойдзеныя ў гэтай прарэзцы рэшткі абвугленых бярвеньняў і керамікі IX ст., сьведчаць аб тым, што тут былі ўмацаваньні, якія некалькі разоў аднаўляліся. Пад пластам недапалкаў ды вугольля быў адшуканы цэлы горад, датаваны VIII-IX стст. У селішчы ды паселішчах на мысах Палаты знаходзілі кераміку, якая, як і на Гарадзішчы, адносілася да IX-XI стст. У X-XI стст. горад ужо разьвіваўся на месцы цяперашняга Верхняга замку.

Загляду Гарадзішча ды ягоных ваколіцаў бачна, што яно зьяўлялася мысам левага берагу Палаты. Нявысьветленым застаецца пытаньне, калі Гарадзішча сталася востравам, то бок аддзялілася ад асноўнага масыву левага берагу. Якія сілы разбурылі шыю мысу? Захавалася паданьне, якое йдзе з польскіх крыніцаў, што калі Іван Жахлівы заняў у 1563 г. Полацк і намерыўся ператварыць яго ў

* - на пляне 1777 г. ва ўсходняй частцы Гарадзішча сапраўды пазначаны могілкі.

незабытную цвёрдзь, дык загадаў збудаваць на месцы зьнішчанага ім падчас штурму вакольнага гораду (Вялікага пасаду) другі замак - Ніжні або Стралецкі. На поўначы вызначанага пляцдарму будаўнікі сутыкнуліся зь вялікай невыгодай - далёка цягнуўся мыс, на якім месцілася Гарадзішча, што падаўжала лінію абароны, патрабавала большых выдаткаў на будаўніцтва дадатковых сьценаў ды вежаў. Гэта не надавала моцы замку праз занадта вузкі мыс, рабіла яго слабым падчас артылерыйскага абстрэлу. Будаўнікі намерыліся адцяць мыс ад пляцдарму замка шляхам пракопу новага рэчышча Палаты, што адразу зрабіла новы замак зручным для абароны і вырашыла праблему здабычы ґрунту для насыпкі замкавых валоў. Звычайна пры будаўніцтве іх скарыстоўвалі ґрунт з равоў, але ў XVI ст. вышыня валоў перавышала глыбіню равоў у некалькі разоў, што патрабавала шмат ґрунту і выемка яго не засталася б незаўважанай на рельефе гораду. Сакратар караля Сьцяпана Батуры Пахалавіцкі ў 1579 г., малючы аблогу Полацка, дае рысункі полацкіх замкаў і ваколцаў, рельефу мясцовасьці. Ім паказаны на пляне адзін роў за Палатой ля Ніжняга замку і напісана, што гэта "роў натуральны", то ж бо прыродны. Паўночныя адхоны Ніжняга замку згладжаныя, што добра праглядаецца і цяпер. На карысьць паданьня сьведчыць і гэалагічная будова навакольнага. Ледавіковыя воды прарылі рэчышча Палаты і, спаткаўшы моцны масыў марэнавай гліны, не змаглі яго прайсьці напярэці, прарэзаць, а абыйшлі. Утварыўся даўгі вузкі мыс. Воды Палаты тут ня маюць вялікае размыўное сілы, бо розьніца ўзроўняў Палаты і Дзьвіны нязначная (дасягнуты базыс эрозіі). Пры ўздыме вады ў Дзьвіне яна зацякае ў Палату, уздымае ейны ўзровень і не дапускае размыву. Гэтыя воды не маглі прарэзаць мыс і стварыць Гарадзішча - тое зроблена рукамі людзей. Гэта не зьмяняе значэньня Гарадзішча як зародку горада. Балты маглі ўпадабаць для засяленьня гэты мыс, які абмываўся з трох бакоў Палатой, са стромкімі берагамі, злучаны вузкай шыяй з мацерыком. Затым яго засялілі і ўмацавалі прышоўшыя сюды крывічы, і гэтае некалі родавае паселішча ператварылася ў маленькі ўмацаваны гарадок, дзе мог разьмясьціцца князь і ягоная дружина, а таксама невялікая колькасць жыхароў. З польнага боку ён, пэўна, быў абаронены ровам і валам. Ясна, што такі сьціснуты стан ня мог доўжыцца бясконца, і горад пачаў узрастаць на масыве Верхняга замку.

Як бачна зь летапісаў, Полацк упершыню згадваецца ў 862 г. Зароджаны ён быў, як паказваюць раскопкі на Гарадзішчы, Селішчы, Верхнім ды Ніжнім замках, Запалоцьці ў VIII ст., у X ст. быў умацаваны, а ў XI ст. на Верхнім замку ўжо існаваў дзядзінец і пачаў будавацца велічны храм у гонар сьвятой Сафіі*.

ВЕРХНІ ЗАМАК

У заходняй частцы сучаснага горада, ля ўтоку Палаты ў Дзьвіну, знаходзіцца Верхні замак ці Дзядзінец, як ён зваўся да XIV ст. Ён уяўляе натуральнае

* - найбольш раньнія знаходкі датуюцца: Гарадзішча і Селішча - VIII ст., Верхні замак - канец X ст., Вялікі пасада - пачатак XI ст., Запалоцьце, Востраў, Бельчыца - XI ст.

ўзвышэньне у выглядзе мысу, абмежаванае высокімі берагамі Дзьвіны і Палаты. У даўнія часы замак з усходу абмяжоўваўся глыбокім ровам і ручаём, які працякаў па ягоным дне і меў назву Чорны ручай, а гара таксама звалася Чорнай, што адзначана ў працах некаторых гісторыкаў. Паўночная частка замку ня мела рэзкае натуральнае мяжы і была ўмацаваная высокім валам, які захаваўся да нашых дзён. Астатнія часткі замку былі ўмацаваныя нізэйшымі валамі, бо значнай была натуральная стромкасьць схілаў. Рэшткі валоў захаваўся ў паўночна-заходняй частцы замку за цяперашняй бальнічнай кашальняй і ва ўсходняй частцы, леваруч ад уезду ў замак. Тут да 60-х гадоў XX ст. быў даволі высокі вал з шырокай да 4-5 м баявой пляцоўкай. Гэты вал зрыты падчас пабудовы анкалягічнага дыспансэру. Далей жа гэты вал пакінуў пасяля сябе падвышэньне краю замкавае гары насупраць будынку былой 8-й школы, а Сафійскі сабор апынуўся нібы ў нізіне.

Гістарычных дакумэнтаў пра полацкі замак і ягоныя ўмацаваньні да XVI ст. не захавалася, аб ім можна гадаць толькі паводле аналёгіі зь іншымі замкамі Беларусі і суседніх тэрыторыяў. Загарульскі на падставе раскопак менскага замку прыходзіць да высновы, што сьцены замку былі драўлянымі. Спачатку яны рабіліся ў выглядзе частаколу (тыну), затым са зрубленых сьценаў, гэтак менаваны "гароднік", а пазьней і з зрубаў. Напачатку вежы рабіліся толькі на вызной браме, а затым пачалі рабіцца і ў сьценах, выступаючы крыху наперад ад лініі сьцяны. П.А.Рапапорт, вывучаючы будову замкаў паўночна-заходняй Русі, прыходзіць да такіх самых высноваў і заўважае, што ўверсе для сьценамі рабіліся прыкрытыя застрэшка баявыя пляцоўкі з байніцамі для адбіваньня штурму сьценаў і стральбы ў нападаючага ворага. Верагодна, што і полацкі замак сваімі ўмацаваньнямі мала чым розьніўся з суседнімі. У тыя часы абаронцы мусілі мець справу са стрэламі з лукаў, камнямётнымі прыладамі і запальнымі набоямі, а ў блізкім баі падчас штурму - з дзідамі, сякерамі, мячамі, доўбнямі ды іншай зброяй. З разьвіцьцём узбраеньня зьмянялася тактыка вайсковых дзеяньняў і выгляд замкавых умацаваньняў. З уводам у войсках агнястрэльнага ўзбраеньня і артылерыі, што прыйшлі на зьмену луку са стрэламі і камнямётным прыладам, ды зьяўленьнем новых запальных набояў, давлялося ўзмацняць драўляныя сьцены, вежы, павялічваць іхную трываласьць і абароненасьць ад запальных набояў, вырашаць пытаньні водазабесьпячэньня замкаў, зьмяняць будову равоў і да т.п. Дзе дазвалялі варункі, равы запаўняліся вадой, што ўзмацняла абарону сьценаў. Полацкі Верхні замак меў роў толькі па ўсходнім краі, дзе для гэтага быў скарыстаны разлог. Вадой ён не запаўняўся, бо меў вялікі ўхіл да Дзьвіны і запрудзіць яго было немагчыма. На берагах Дзьвіны і Палаты ролю равоў выконвалі рэчышчы. Пасяля зьяўленьня артылерыі дзеля абароны замкаў павялічваюць таўшчыню сьценаў, частакол робіцца ў два рады бярвёнаў, сьцены рубленыя ў выглядзе зрубаў запаўняюцца зямлёй ці каменнем, сьцены вежаў робяцца ў два-тры рады бярвёнаў. Будуюцца ўмацаваньні новага кшталту, гэтак менаваныя "бычкі" ці "адводы". Рэшткі аднаго з "быкоў" захаваліся між

двух уездаў у Верхні замак. На вале рабілася ўзвышэнне да 3-4 м утару і 18-20 м уздоўж. На гэтым земляным узвышшы будавалі драўляныя зрубы, запоўненыя зямлёй, а наверху іх "раскаты", то ж бо баявыя схаваныя пляцоўкі дзеля размяшчэння гарматаў, пішчалаў ды іншага стралковага ўзбраення, каб зрыта фронтальную палёбу па ворагу. Частка земляной пабудовы гэтага бычка зрыта ў часе будаўніцтва гаражу. У замку размяшчаецца крэпасная артылерыя і цяжкое ручное ўзбраенне (пішчальнікі, гакаўніцы і да т.п.). Для барацьбы з агнём ды забеспячэння вадой насельніцтва і гарнізону ствараліся вадаставы: сажалкі ды стаўкі. Адна з гэтых сажалак захавалася да гэтага часу ля паўночнага валу.

У XVI ст. робіцца апісанне замку альбо "Рэвізія", выкананае Я.Кмітам ды М.Падцандкоўскім пры шостым полацкім ваяводзе Станіславе Давойне, які кіраваў горадам з 1542 да 1563 г. Паводле яе ў 1552 г. агульная даўжыня ўсіх замкавых умацаванняў (сьценаў і вежаў) складала 657 сажняў (сажань каля 2м), мелася 9 вежаў. Вежы ды сыены зрубленыя з гатовага бярэвення, між вежамі было 204 гародні** ці праслы, зь якіх складаліся сыены. 1-я вежа званая Вусьцейскай была на падмурку, рубленая ў 3 сыяны, мела браму, пры якой існаваў мост на ланцугах праз Палату ў Запалоцьце. У 1552 г. ад яго засталіся толькі ланцугі. Праз тры гародні стаяла 2-я вежа на падмурку, рубленая ў 3 сыяны, за ёй 42 гародні і 3-я вежа, за якой было 16 гародняў і 4-я вежа, далей 67 гародняў, 5-я вежа Міхайлаўская, а за ёй фортка*** да Палаты і 4 гародні, 6-я вежа Багародзіцкая і за ёй 11 гародняў, 7-я вежа з 4-ма гароднямі, 8-я вежа з брамай ад Вялікага пасаду з 34-мя гароднямі і 9-я вежа Сафійская з 23-ма гароднямі ад Вусьцейскай вежы. Даўгяла лічыць даўжыню гародні ў 3 сажні ці каля 6 м. Вежы былі сажань ушыркі, рубленыя ў 3 сыяны і стаялі на падмурках. Гародні былі рубленыя часткова "намётныя", зробленыя намётам. У "Рэвізіі" адзначана, што ўсе вежы ў добрым стане, акрамя 8-й, якую трэба перабудаваць, для чаго нарыхтавана 20 копаў бярэвёнаў і 5 копаў брусоў (капа - 60 штук, значыць агулам 1500 бэле). Было размеркавана па слабодках і вуліцах каму якія вежы ды гародні будаваць. Духавенства, у адпаведнасці з загадам манастырам і цэрквам, будавала Сафійскую вежу і 25 гародняў. Полацкі замак быў забудаваны 150 дварамі. Тут быў "гаспадарскі палац", пры ім 6 хатаў, усе на падклецах. Пры двары былі піўніца, кузня, стайня, за дваром лазыня. Каля брамы, што выходзіла на Вялікі пасада, была "каралеўская клець" для зерня і зброі. Каля Сафійскае царквы быў палац полацкага ўладыкі (архібіскупа) і памяшканьне для кліру. Яшчэ было двароў духавенства - 21, княскіх, панскіх, зямлянскіх**** - 65, мяшчанскіх - 44. У замку знаходзіўся ваявода і была драўляная вязьніца.

* - ручная агнястрэльная зброя з прыкладам, страляла кулямі дыяметрам 2-3 см. "Гакаўніца" дакумэнтаў ВКЛ адпавядае "пішчальні затыновай" маскоўскіх дакумэнтаў.
 ** - зрубы, злучаныя між сабой агульнай баявой галерэяй. У XVII ст. ступілі месца больш прагрэсываючай канструкцыі "тарасе", дзе зрубы былі не асобныя, але сплеченыя.
 *** - невялікая брама ў абарончай сыяне для выхаду з замку да Палаты за вадой.
 **** - зямляныя - шляхта, што валодала зямлёй на ўмовах выканання вайсковых абавязкаў.

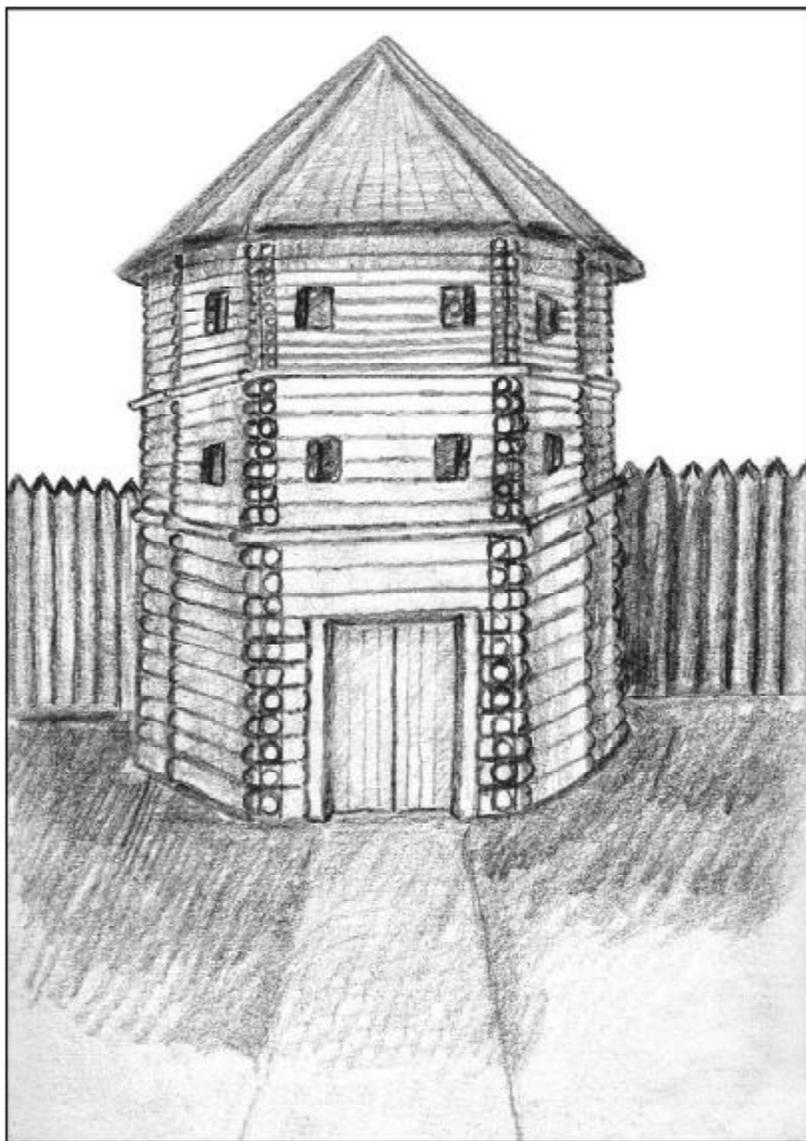
У замку было 5 цэркваў: Сафійская, Стрэчаньня, Зьмітраўская, Мікольская на Паўпяце і Мікольская палацавая ды 2 манастыры: Уваскрасенскі ды Пятроўскі. Частка замкавае гары ў выглядзе мысу ў бок Запалоцьця звалася Машной. Пасля пабудовы расейцамі ў 1574 г. Ніжняга замку ў абодвух полацкіх замках было 56 гарматаў і колькі дзесяткаў гакаўніцаў.

Паводле дадзеных Даўгялы, у XVII ст. равы і валы ўсіх умацаванняў полацкіх замкаў, Запалоцкага ды Вялікага пасадаў мелі даўжыню 2301 сажань. Згодна з вопісам замкаў 1654 ды 1655 гг., пасля ўзяцця Полацка войскамі маскоўскага цара Аляксея Міхайлавіча, Верхні замак меў 11 вежаў і быкоў, агульная плошча складала каля 7 гэктараў, даўжыня ўсіх вежаў, быкоў ды сьценаў складала ад 588 да 632 сажняў. Узбраенне абодвух замкаў складалася з 50 гарматаў і 59 пішчалаў, гарнізон - з 1555 ваяроў. Расейцы, заняўшы Полацк 17.06. 1654 г.* амаль бяз бою, валодалі ім да 01.03.1667 г., калі паводле Андрусоўскага пагаднення прыйшлося яго вярнуць Рэчы Паспалітай. Яны пры ваяводзе Васілю Пятровічу Шарамецеве** правялі тры вопісы гораду ды ўмацаванняў (першы вопіс - 01.08.1654 г., другі - 25.08.1654 г., трэці - 13.11.1655 г.).

№	Вежы паводле вопісу 1654 г.	Даўжыня сьценаў у сажнях	Вежы паводле вопісу 1655 г.	Даўжыня сьценаў у сажнях
1	Вусьцейская	73	Вусьцейская	65
2	Рукаў	71	Ваяводзкая	98
3	Рукаў	27	Бык	—
4	Машна	144 ^{1/2}	Навугольная вежа Машна	140
5	Рукаў	65 ^{1/2}	Брусяная	60
6	Кутны рукаў	36	Баярская	33
7	Красная	13	Красная (былая Каралеўская)	12
8	Уязная	33 ^{1/2}	Праязная ў Ніжні замак	31
9	Рукаў	78	Раства Хрыстова	16
10	Гуска	16	Гуска	15
11	Рукаў і брама-фортка	75	Каменная вежа-фортка і брама ў Ніжні замак супраць алтара Сафійскай царквы	58
	Агулам	632 ^{1/2}	Агулам	588

Са зьмешчанай табліцы ўмацаванняў Верхняга замку бачна, што, заняўшы Полацк, расейскае камандаваньне прыступіла да перабудовы замку. З гэтае прычыны зьяўляюцца новыя назвы, зьмяняюцца адлегласці паміж вежамі.

* - 17.06.1654 г. маскоўскія войскі падышлі да Полацку і аблажылі яго, але заняты горад быў пасля дамовы 30.06.1654 г. Умовы яе маскоўскі бок ня выканаў.
 ** - кіраўнік паўночна-заходняе групоўкі расейскіх войскаў колькасьцю каля 50000 жаўнераў, якая ў 1654-1667 гг. дзейнічала ў Полацкім і Віцебскім ваяводзтвах.

**Каралеўская альбо Красная вежа (верасень 1655 г.)
Уезд ад гораду на Верхні замак. Рэканструкцыя.**

Вядома, што наоў былі збудаваныя вежы: Вусьцейская, Красная і Раства Хрыстова, пра гэта маюцца звесткі і вядомыя будаўнікі. Прыкладам Красная вежа (былая Каралеўская) рубленая ў 8 сьценаў (васьмібакавая), сьцены падвойныя, мае тры паверхі, пакрыцьцё шатровае. Страха зь цёсу ў 4 рады прыбітая жалезнымі цвікамі. На 2-м ды 3-м паверхах зробленыя памосты ды забралы (абламы)*. У вышыню вежа мела 30 вяноў (каля 4-х сажняў), у акружніцы - 17 сажняў. У ёй брама з дошак, якая зачынялася. Збудавалі яе полацкія дойдзі (цесьляры) Івашка Гаўрылаў Далеў з супольнікамі ў верасні 1655 г. Па гэтым жа пляне былі збудаваныя вежы Вусьцейская ды Машна, якія мелі значнае падабенства. Вусьцейскую мела 24 вянцы (2,5 сажні), у акружніцы - 15 сажняў. Вусьцейскую вежу будаваў Івашка Андрэеў, а Машну - Мацёшка Маркаў. Вежа Раства Хрыстова была рубленая ў 6 сьценаў, сьцяна ў адзін рад, зь ніжнім ды верхнім боем і абламамі. Страха шатровая зь цёсавых дошак у тры рады прыбітая жалезнымі цвікамі. Вышыней у 23 вянцы, у акружніцы 11 сажняў, брама з дошак зачыняецца. Будавалі яе Іван Гаўрылаў Далеў з супольнікамі. Гэтыя вежы стаялі па рагах замку і на думку ваяводы "городу учиненая великая крепость" і "можно из тех башен весь город очищать, и посады, и слободки, и "нижний город". Як было адзначана вышэй, даўжыня ўсіх полацкіх умацаваньняў складала блізу 4,5 км, і ўсе яны былі драўлянымі. На пляне замку, складзеным Пахалавіцкім, і ў некаторых апісаньнях Верхняга замку адзначана, што Каралеўская вежа была каменная. На рысунку ўнутры замку сапраўды бачная каменная вежа, якая выконвае ролю данжону, то бок вежы-цытадэлі.

Беручы пад увагу, што дрэва, знаходзячыся ў кантакце зь зямлёй у верхніх пластах хутка трухнее, дык утрыманьне ўмацаваньняў у бяздольным стане патрабавала няспынных рамонтаў ды перабудовы. А калі ўлічваць частыя пажары ў замку, якія ахоплівалі і ўмацаваньні, бо жылыя дамы стаялі вельмі блізка да сьценаў, дык падтрыманьне замкаў у бяздольным стане зьяўлялася справай вельмі складанай і было вялікім цяжарам для месцічаў ды вакольных жыхароў, якія мелі адмысловы абавязак будаўніцтва і ўтрыманьня замкаў. У замках была ўведзеная пасада гараднічага, абавязкам якога быў дагляд за станам замкаў, іхным будаўніцтвам і паправай. Ёсьць звесткі, што вежы і сьцены нейкі час абкладаліся дзірваном, што бараніла іх ад пажараў і зьмяншала разбуральнае дзеянне ядраў, але паскарала гніеньне ды разбурэньне. З мэтай вывучэньня ўмацаваньняў на Верхнім замку ладзіўся шэраг архэалягічных раскопак, частка ж знаходак была выяўленая ў часе будаўнічых працаў. У 1912 г. падчас пабудовы больніцы былі знойдзеныя моцныя дубовыя зрубы, якія былі сфатаграфаваныя полацкім фатографам Бэрмантам**.

* - баявая навісаючая галерэя на замкавых сьценах, якая дазваляла трымаць пад абстрэлам падэшву ўмацаваньня.

** - той самы Ю.Р.Бэрмант, які ў 1910 г. валодаў фотамайстэрняй на вул. Віцебскай, а пазьней ягоныя здымкі Полацка зьмешчаныя ў кніжцы "400-лецьце беларускага друку", Мн, 1926.

добра захавалася, што спатрэбілася расьпілоўваць бярэны, каб заклаьці падмурак будынку. Меркавалі, што гэта зрубы княскага палацу, які быў непадалёк ад Сафійскага сабору ў цэнтры замку. Такой думкі трымаўся мой бацька архэоляг П.І.Дэйніс. У 1913 г. каля Сафійскага сабору ладзіліся невялікія раскопкі, падчас якіх былі знойдзеныя магілы княскае эпохі, складзеныя з плінфы*. У 1956 г. ва ўсходняй частцы замку была выкапаная катлавіна плошчай 880 м² у выглядзе літары "Г" пад будынак анкалягічнага дыспансэру. Працы спыніліся, бо былі знойдзеныя шматлікія рэшткі драўляных пабудоваў. У 1957 г. прыехала архэалягічная экспэдыцыя на чале з прафэсарам М.К.Каргерам. Раскопкі былі пачатыя на дне катлавіны са слою ніжэйшага на 3 м за ўзровень дзённае паверхні на плошчы 112 м². Мацярык знойдзены на глыбіні 5,88 м ад паверхні. Асноўныя матэрыялы ў 1959-1960 гг. знойдзеныя ў 10 м ад будынку анкалягічнага дыспансэру ля валу, які йшоў па пэрымэтры плято. Плошча раскопу 320 м². У выніку будаўніцтва анкалягічнага дыспансэру былі зрытыя рэшткі валу ў паўночнай частцы замку. У 1967 г. былі зладжаныя раскопкі ў паўночна-ўсходняй частцы Верхняга замку, дзе рылася катлавіна дзеля пабудовы вэнэралягічнага дыспансэру. Будаўнічыя работы былі спыненыя. Тут экскаватарам былі знятыя верхнія слаі і разбураныя рэшткі пабудоваў, знойдзеных ў катлавіне. Плошча раскопу склала 162 м². Агульная плошча ўсіх раскопак на Верхнім замку склала 1314 м². Улетку 1967 г. прафэсарам Каргерам ладзіліся раскопкі рэштак старажытнага храма ў 50 м ад Сафійскага сабору. Вынікі раскопак і апісаньне знаходак пададзеныя падрабязна ў кнізе Г.В.Штыхава "Древний Полоцк". Трэба падкрэсьліць, што раскопкі адкрылі найбольш заселеную частку Верхняга замку. Адшуканыя рэшткі маставіны, частаколаў, асушальныя канавы, шмат рэштак пабытовых рэчаў, інструмэнту, што характарызуюць розныя вытворчасьці (залатарную, абутковую і г.д.). Дамы былі драўлянымі, рубленымі ў чашку, квадратнымі памерам 3-5 м. Меліся печкі, на слуповым падпечку, якія паліліся па-чорнаму, бо комінаў не было. Зруб ляжаў на штандарах (калодках), іншым разам рабілася прызба. Стрэхі былі цэсавыя двухсхільныя. Хлявы часьцяком былі большыя памерам за жылыя дамы, мелі выцягнутую ў пляне форму і будаваліся з танчэйшых за дамы бярэнаў дыямэтрам 15-20 см. Падлога ў хлявах была з жэрдак, а ў дамах з масьнічынаў на лагах. У Полацку ўзводзіліся і двухпавярховыя дамы на падклеях, але пры раскопках іх не адшукалі. Дзеля пабудовы ўжывалася з большага сасна, радзей елка. Заходняя частка замку мае меншы культурны пласт у 2-2,5 м. Раскопак на заходнім мысе Машна не рабілі. У часе раскопак каля валу знаходзілі шмат наверхшаў стрэлаў. Сярод знаходак быў невялікі каменны абразок Канстантына ды Алены**. Частка знаходак захоўваецца ў Полацкім краязнаўчым музэі, частка - у Беларускай гістарычным музэі ў Менску.

* - шырокая, тонкая, пляскастая цагляна (ад грэц. plinthos - цагляна).

** - бізантыйскі імператар (285-337), які ў 317 г. склікаў 1-ы сьвятowy сабор ў Нікеі, і ягоная маці, якая ў 330 г. адшукала ў Ерусаліме крыж, на якім пакутваў Хрыстос.

Раскопкі паказваюць, што ў замку часта здараліся пажары, якія захоплівалі і крэпасныя сьцены ды вежы, таму рэгулярна прыкладна праз 10 гадоў пачыналася новае будаўніцтва. Змагацца з пажарамі было вельмі цяжка, бо шчыльнасьць забудовы спрыяла распаўсюджваньню агню (двары з пабудовамі на выцягнутых у пляне дзялянках стаялі ўшчыльную адзін да аднога, падыходзілі да самых сьценаў замку, дакладней да валу). Акрамя таго была абмежаваная колькасць вады, каб гасіць пажар, бо не было вялікіх вадаставаў. Існавалі проціпажарныя правілы для жыхароў замку, але трымацца іх было цяжка. Полымя, звычайна, гасілі раскідваючы будынкі, засыпаючы іх зямлёй ды заліваючы вадой, калі тая мелася.

Раскопкі паказалі, што Верхні замак пачаў будавацца яшчэ ў X ст. У слях ля мацерыка знаходзілі аскепкі керамікі X-XI стст. ды іншыя рэчы таго часу. У XIII ст. найшчыльней замак быў заселены ва ўсходняй ды паўночна-ўсходняй частках, менш - у заходняй. У паўночнай ды паўднёвай частках месціліся адміністрацыйныя пабудовы: княскія будынкі, дамы полацкага біскупа, Сафійскі сабор, адміністрацыйныя службы ды царкоўныя ўстановы, жыльё духавенства. У густа заселенай частцы замку жылі пераважна рамесьнікі. Невядома як напачатку разьмяшчаліся замкавыя ўмацаваньні. У 1974 г. падчас рыцьця траншэі для пракладкі каналізацыі ад лярарні каля дому зав. Бальнічны №19 і паўночна-ўсходняга рогу інфэкцыйнага аддзяленьня, экскаватарам быў адкрыты падмурак нейкае старадаўняе пабудовы з глыжоў. Былі знойдзеныя рэшткі плінфаў. На думку Штыхава, падмурак належыць да старажытнага помніка XI ст. Раскопкі пачаліся ў 1976 г. пад пачаткам доктара гістарычных навук П.А.Рапапорта. Былі адшуканыя рэшткі палацу XII ст. Гэта ўнікальны будынак, падобныя якому вядомыя толькі ў некалькіх найбуйнейшых гарадах старажытнае Русі. Ён уяўляе сабой нежылую частку са склепавым памяшканьнем. Рапапорт мяркуе, што гэтая пабудова зьяўляецца княскім палацам. Пазьней, у XIV-XV стст., да палацу была прыбудаваная драўляная пабудова. У 1977 г. раскопкі прыбудовы былі прадоўжаныя. Быў адкапаны драўляны зруб памерам 5,5x5,5 м зь вялікіх бярэнаў. У памяшканьні другога паверху знойдзеныя вялікія грубка, абкладзеныя цыліндрычнымі кафлямі. Пабудовы гэткага кшталту на Беларусі яшчэ не спатыкаліся. Цікава адзначыць, што гэты помнік знаходзіцца на самым ускрайку паўночнае часткі замку блізу крэпасной сьцяны. У гэтым вакольні паводле апісаньняў некалі была Воўкава вежа, пра якую няма ніякіх падрабязнасьцяў. Ня яснае пытаньне пра тое, дзе знаходзіўся пляц для вечавых сходаў. У сярэдзіне XI ст. у паўднёвай частцы замку быў збудаваны велічны Сафійскі сабор, каля якога быў невялікі (магчыма вечавы) пляц. Пакуль не адшуканы і гандлёвы пляц. Паводле зьвестак, што маюцца, быў ён у вакольным горадзе побач з замкам на высокім беразе Дзьвіны. Цяпер праз гэтае месца каля былой школы №8 ды вайсковага шпіталю пралягае вул. Горкага. Тут месціліся гандлёвыя пабудовы ды царква, збудаваная ў пачатку XII ст. Пры царкве была братчына, куды запрашалі і полацкіх князёў.

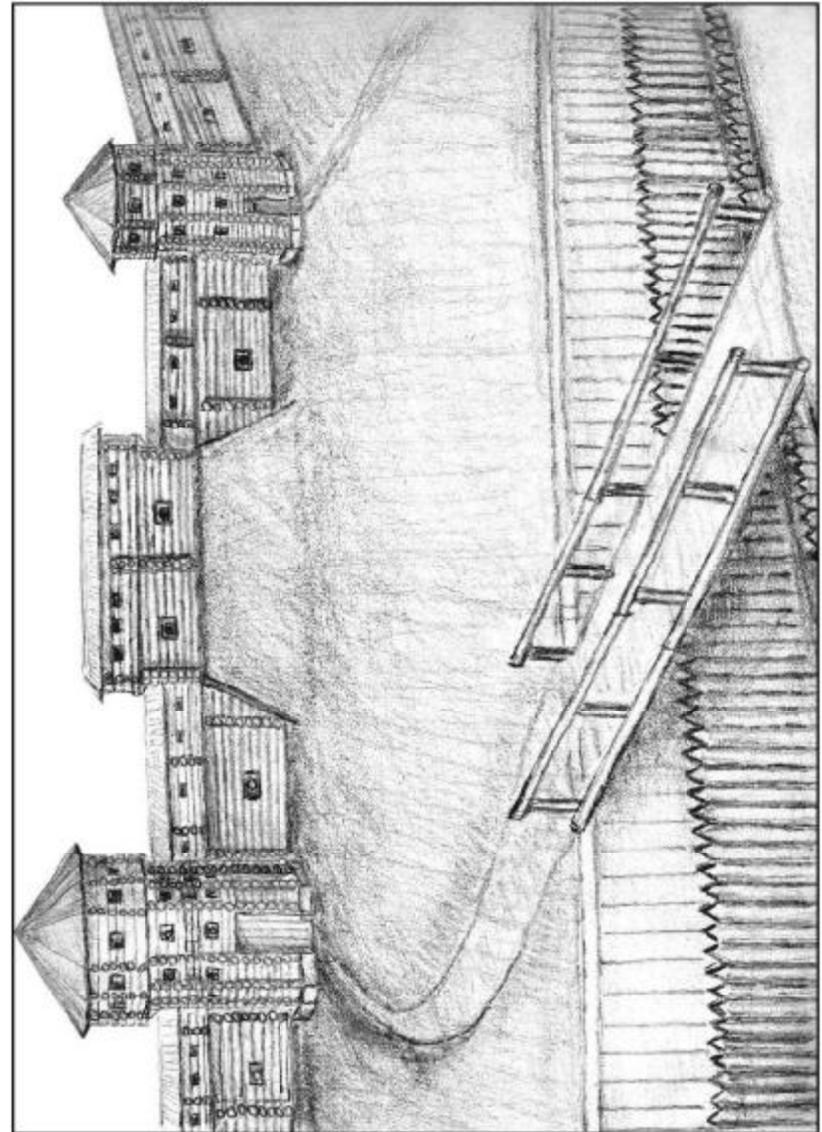
Верагодна, што тут адбываліся вечавыя сходы і вырашаліся важнейшыя пытанні жыцця горада ды княства. Верхні замак меў 4 ўезды. Пэўна, што ўсе яны захаваліся да нашых дзён, бо слядоў іншых уездаў ня маецца. Адзін уезд злучаў Запалоцьце і Верхні замак праз Вусьцейскую вежу; другі - ад Дзьвіны да Сафійскага сабору; трэці, галоўны - зь Вялікага пасаду ў замак; чацьверты злучаў Верхні ды Ніжні замкі празь вежы Каралеўскую і вежу-фортку (у цяперашнім зав. Бальнічным).

Пасьля перадачы ў 1667 г. паводле Андрусоўскага пагадненьня Полацка ў склад Рэчы Паспалітай дакладных звестак пра лёс полацкіх замкаў няма. Відавочна, драўляныя вежы і сьцены страцілі сваё значэньне ў сувязі са зьменамаў ўзбраеньня і тактыкі вядзеньня вайсковых дзеяньняў. На пляне Полацка за 1707 г., надрукаваным М.А.Ткачовым ў часопісе "Помнікі гісторыі і культуры Беларусі" (1972, №2) і ў ягонай кнізе "Замкі Беларусі", паказаныя ўмацаваньні ўсяго горада. Гэта ўжо новы тып умацаваньняў, тут ня бачна драўляных вежаў і старых сьценаў. Узьведзеныя бастыёны, перадмаставыя ўмацаваньні ля равоў і інш. Па-новаму ўмацаваныя Верхні ды Ніжні замкі, Вялікі пасада. Умацаваньні ўзьведзеныя і на Востраве. Болей умацаваная ўсходняя частка Вострава, злучаная мостам праз Дзьвіну зь Вялікім пасадам. Гэтыя ўмацаваньні ў ваколілі цяперашняга Кургану Несьмяротнасьці пазьней спляжаныя. У заходняй частцы было адно ўмацаваньне. Умацаваньні гэтыя, як бачна на пляне, складаліся з равоў, валоў і невысокіх парканаў, якія затулялі ваяроў ад куляў ды ядраў. У XVIII ст. не трапляецца згадак пра полацкія замкі. Вядома, што Кацярына II, калі была ў Полацку, не аглядала замкаў, а даручыла генэралу Баўэру аглядзець Полацк і прыняць рашэньне аб магчымасьці пабудовы крэпасьці, бо горад апынуўся на самай мяжы з Польшчай. Генэрал даў адмоўны адказ, адзначыўшы нямэтазгоднасьць будаўніцтва тут крэпасьці, бо на польскім баку супраць Верхняга замку гэтка ж вышыні, як і ў горадзе. Горад не панаваў над навакольным. Падчас вайны 1812 г. Полацк меў умацаваньні, уздоўж рову Вялікага пасаду ад Палаты да Дзьвіны па вале над ровам быў узьведзены паркан з падвойнага раду бярвёнаў, які дапамог французам у абароне гораду падчас штурму яго расейскімі войскамі 06.10.1812 г.* З разьвіцьцём гораду гэты роў ды валы, а таксама шэраг умацаваньняў у Вялікім пасадзе і замках былі зраўняныя. Цяпер няма магчымасьці адшукаць сьляды ўмацаваньняў 1707, 1772 і 1812 гг.

САФІЙСКІ САБОР

Найбольш вартым увагі на Верхнім замку зьяўляецца Сафійскі сабор. У сярэдзіне XI ст. у паўднёвай частцы замку быў збудаваны велічны храм сьв. Сафіі, адзін з трох на Русі (яшчэ ёсьць кіеўскі і наўгародзкі), які ўвасабляў

* - на мапе французскага генэральнага штабу ад 18.08.1812 г. стары гарадзкі роў не пазначаны, а абарончыя збудаваньні пачыналіся ад сёмага разлогу (гл. с.8) і, засланіўшы горад з паўночна-ўсходняга боку, сканчаліся за Прасмушкамі.

Уезд на Верхні Замак (XVI ст.)
Рэканструкцыя.

веліч і моц Полацкага княства. Храм быў пяцінававым* з трыма ўсходнімі апсыдамі**, гранаванымі звонку і круглымі ўнутры. Меў крыжовыя слупы, хоры, 5 купалоў, а пазней нават 7. Унутры быў багата аздоблены фрэскавым жывапісам, рэшткі якога знойдзеныя ў цэнтральнай апсыдзе і сям-там у сутарэньні на слупах. Ад храму XI ст. засталіся рэшткі ўсходняга муру з трыма апсыдамі. Як паказваюць прарэзкі, зробленыя на мурах у 1972 г., кладка Сафійскага сабору складаецца з радоў валуноў і плінфы на цамянцы, якія чаргуюцца. У сутарэньні сучаснага храму засталіся споды старых муроў, слупоў, васьмібаковага слупа ў заходняй частцы храму, стужкавыя фундамэнты, рэшткі фрэсак. У часе раскопак 1976-1977 гг., якія ладзіў кандыдат гістарычных навук Булкін пад кіраўніцтвам Рапапорта, як звонку, гэтак і ўнутры храму былі знойдзеныя стужкавыя фундамэнты, рэшткі заходняга муру, вежы для ўваходу на хоры каля заходняга муру, падпоры ў выглядзе круглых слупоў, што падтрымлівалі аркі хораў і шэраг іншых архітэктурных дэталей. Тады ж стала зразумелым, што заходнія апсыды збудаваныя ў XVIII ст. і ў кладцы іх была скарыстаная плінфа старажытнае Сафіі. Храм даследваўся навукоўцамі і ў дарэвалюцыйны час, і пры савецкай уладзе. У выніку з'явіўся шэраг працаў пра храм і ягоную гісторыю. Трэба адзначыць працы Гаворскага, Семянтоўскага, Сапунова, Паўлінава, Шароцкага, Каргера, Аляксеева, Штыхава, Ткачова, Чантурыі, Рапапорта, Булкіна і шэрагу іншых аўтараў.

Будаўніцтва полацкае Сафіі адбывалася ў 1044-1060 гг. падчас княжаньня Ёсяслава Чарадзея. Кіеўская Сафія была збудаваная ў 1037 г., а наўгародзкая - у 1045-1053 гг. З гэтых датаў бачна, што ўсе тры Сафіі будаваліся прыблізна ў адзін час: трохі раней кіеўская, а полацкая ды наўгародзкая амаль адначасова. Будаваліся яны ў часы, калі гэтыя княствы, асабліва Наўгародзкае ды Полацкае, дасягнулі найвялікшага росквіту і магутнасці. Можна дапусьціць, што будаваліся яны на месцах паганскіх капішчаў Перуна, што ў пэрыяд распаўсюджаньня хрысьціянства было звыклым для бальшыні краёў, бо вялася барацьба з паганствам. Верагодна пасля прыняцця хрысьціянства на гэтых капішчах напачатку будаваліся драўляныя храмы, кіраўнікамі будаўніцтва якіх былі чужаземцы, запрошаныя зь Бізантыі, бо мясцовых майстроў не маглі быць з прычыны прыналежнасці насельнікаў да паганства. Уплыў бізантыйскіх майстроў выявіўся ў пабудовах першых каменных храмаў XI ст.: Сафійскіх сабораў у Кіеве ды Ноўгарадзе. Таму і ў архітэктуры полацкае Сафіі знаходзім рысы падабенства зь кіеўскай ды наўгародзкай. Усе тры Сафіі пяцінававыя, крыжовакупальныя і трохапсыдныя. Усе мелі напачатку пяць купалоў, хоры і звонку галерэі. У наўгародзкай была дададзеная вежа для ўваходу на хоры. Гэтка ж вежа знойдзеная Булкіным на заходнім фасадзе полацкае Сафіі. Характэрная і кладка муроў трох сабораў: яны складаліся з радоў глыжоў і валуноў, што чаргаваліся з радамі цаглянаў-плінфаў са схаваным радам на цамянцы. Гэтка спосаб кладкі

* - частка прасторы храму, абмежаваная калёнамі (ад лац. *navis* - карабель).

** - выступ храму, дзе месціцца алтар (ад грэц. *hypsidos* - скляпеньне).

кіеўскія майстры выкарыстоўвалі яшчэ ў X ст., а ў Бізантыі ён пачаў ужывацца толькі пры канцы XI ст. Усе гэтыя храмы на працягу ўсяе гісторыі шмат разоў перарабляліся, перабудоўваліся і г.д. Але калі кіеўская і наўгародзкая Сафіі дайшлі да нас, захаваўшы свае муры, купалы ды іншыя часткі будынкаў, дык полацкая была амаль цалкам разбураная. Ад старажытнае Сафіі захаваўся толькі рэшткі ўсходняга муру з апсыдамі, заходняга муру і падмуркі. На ейным жа месцы, з выкарыстаньнем руінаў, збудаваны зусім новы храм.

У "Слове пра паход Ігаравы" згадваецца, што званы Сафіі чуў у Кіеве Ёсяслаў: "Тому вь Полотыске позвониша заутренюю рано у святыя Софеи вь колоколы, а онь вь Кыеве звонь слыша". Калі зважаць на гісторыю хрысьціянства, дык напачатку хрысьціянаў не склікалі на малітву біцьцём у званы. Званіць пачалі толькі зь цягам часу, калі вера хрысьціянская стала пануючай. Званы ўваходзяць ва ўжытак толькі ў VIII ст., а да гэтага ўжываліся білы, як драўляныя, гэтак жалезныя і мядзьяныя. Напачатку званы былі малыя і рабіліся зь ліставога жалеза. Буйныя званы зьяўляюцца ў XI-XII стст. На Русі званы пачалі пашырацца з прыняццём хрысьціянства, зьяўляліся рэдкасьцю і былі невялікімі. Акадэмік А.М.Паўлінаў у курсе "Истории русской архитектуры" піша, што вежы старажытных храмах не выконвалі ролі званіцаў. Там не было званоў ці іншых прыладаў для звону. Для іх асобна ад храму будавалі адмысловыя пабудовы. Верагодна, што і полацкая Сафія мела званіцу, але ейныя сьляды пакуль не адшуканыя. Будаўнікі гэтых вялікіх храмаў, як Сафійскія саборы ў Кіеве, Ноўгарадзе ды Полацку паклапаціліся дзеля іхнага ўзьявічаныя набыць званы, якія маглі быць прывезеныя будаўнікамі з Заходняе Эўропы. Што надало саборам асаблівае значэньне як галоўных храмаў магутнейшых княстваў. З гэтае прычыны звон полацкае Сафіі знайшоў адлюстраваньне ў "Слове пра паход Ігаравы", іншым нельга патлумачыць, як і нельга ня верыць летапісу. З архітэктурных асаблівасьцяў полацкае Сафіі, акрамя бізантыйскага ўплыву, адзначаюцца рысы і раманскага стылю. Прыкладам, цыліндрычны абрыс ваконных нішаў ва ўсходніх апсыдах. У пляне храм квадратны, мае 16 крыжовых слупоў. Ва ўсходняй частцы храму ў паўднёвай навае вылучана частка яе дзеля якіхсьці службовых мэтаў, мажліва, што гэта была рызьніца. Штосьці падобнае праяўляецца і ў паўночнай навае, але ня рэзка выражанае ў падмурку. Паводле жыцьцяпісу Ёўфрасіньні, у Сафійскім саборы былі кельлі - "галубцы", у адной зь якіх яна жыла нейкі час. Колькі іх было і дзе яны знаходзіліся: на хорах, як у Спаскай царкве, або ў бакавых купалах - невядома.

Полацкая Сафія зьведала ўсе няшчасьці, якія выпалі цягам стагодзьдзяў на долю замка і горада. Не аднойчы яна гарэла разам з замкам. Запальнага матэрыялу мела ня шмат, бо была каменная, але гарэць маглі рамы, дзьверы ды купалы, дзе драўлянымі былі канструкцыі асновы шаломаў. Дах на храме пэўна быў алавыным, што было звыклым для XI-XII стст. Падлогі былі з маёлікавае*

* - кафля, пакрытая непразрыстай рознакаляровай палівай (ад італ. *Maiolica* - назва вострава Мальёрка).

кафлі. У выніку паправаў і перабудоваў сабор змяніў аблічча, што бачна на плянах полацкіх замкаў, зробленых падчас аблогі гораду ў 1579 г. сакратаром караля Сьцяпана Батуры Пахалавіцкім, які там жа называе сябе Пахаловічам. Да нас дайшлі два зробленыя ім пляны: адзін у апрацоўцы Яна Баптысты дэ Кавалерыс (маляваў і выразаў на мядзяных дошках у Рыме ў 1580 г.) і другі, адшуканы польскім гісторыкам Александровічам у фондах Дрэздэнскага гістарычнага архіву. Гэта зусім непадобныя пляны: па-рознаму намалёваная Верхні ды Ніжні замкі, па-рознаму цячэ Палата і г.д., па-рознаму намалёваная Сафія. На рымскай літаграфіі ўсе надпісы зробленыя па-лацінску, на другім пляне - па-польску ды нямецку. На першым пляне Сафія паказаная высокай аднавежавай царквой, трохнававай з фасаду. На другім пляне яна ўяўляе сабой царкву абарончага тыпу, якая мае чатыры высокія кутныя круглыя вежы з трыма паверхамі байніцаў і вышэйшую цэнтральную вежу з двума паверхамі байніцаў. Полацкая Сафія пры ўзьяцці Полацка Іванам Жахлівым у 1563 г. і Сьцяпанам Батурам у 1579 г. служыла цытадэльлю для абаронцаў. Калі ў 1563 г. ейныя абаронцы здаліся, дык у 1579 г. Батуру спатрэбілася браць яе штурмам і моцай прымусіць здацца ваяводу і біскупа. Паўстае пытаньне: "Якому рысунку Сафіі верыць?" Рысунку Пахалавіцкага ў рымскай апрацоўцы альбо дрэздэнскаму экзэмпляру аблогі Полацка, зробленага ім жа? Акрамя таго з рысункаў напрашваецца выснова: Сафія да XVI ст. зазнала вялікія перабудовы і змяніла свой пачатковы выгляд. Маецца яшчэ адна выява Сафійскага сабору на пляне Полацка 1707 г., знойдзеным Ткачовым у Ленінградскім ваенна-гістарычным архіве. На гэтым пляне Сафія паказаная абарончай царквой з чатырма кутнымі вежамі, але яны сталі ніжэйшымі і толькі з двума паверхамі байніцаў. Пятая цэнтральная сталася падобнай да бубну царкоўнага купалу. Змяніўся і франтон, над будынкам зьявіўся высокі дах. Але дзіўным выглядае тое, што на пляне ў канцы Вялікага пасаду альбо тагачаснага гораду намалёваная дакладна такая самая царква. Чаму? Наяўнасьць гэткае царквы не пацвярджаецца іншымі плянамі. Вядома, што недзе тут стаяла ўніяцкая царква. Гэта дае падставу думаць, што аднолькавыя выявы абедзвюх царкваў зьяўляюцца ўмоўным тапаграфічным азначэньнем. На пляне маецца яшчэ адна недакладнасьць: у цэнтры паказаны каталіцкі манастыр які названы бэрнардынскім. Але паводле пляну 1778 г. ён дамініканскі. Бэрнардынскі манастыр быў на левым беразе Дзьвіны. М.А.Ткачоў у сваёй працы "Замкі Беларусі" падае яшчэ адну выяву Сафіі, узятую ім з малюнка горада на абразе Эўфрасіньні Полацкай, датаваным Сапуновым XVI ст. Малюнак выкананы неразборліва, а на абразе - каменная пяцігаловая царква абарончага тыпу з чатырма вежамі, на моцных падмурках зь ніжнім боем, з цэнтральным купалам, які ўзвышаецца па-над усёй царквой, але гэтая царква размешчаная далей на ўсход і бліжэй да Спаса-Эўфрасінеўскага манастыру. Паводле паведамленьня Лебедеўскага летапісу пра паход Івана Жахлівага на Полацк у 1563 г. цар рухаўся ад Спаса да гораду паўз царкву сьв. Юрыя. Лічыць гэтую выяву за

выгляд Сафійскага сабору ў XVI ст. няма падставы. М.А.Ткачоў у сваёй працы "Новае пра Сафііскі сабор" разьвівае сваю гіпотэзу, што Сафііскі сабор у Полацку стаўся ўзорам для ўсіх царкваў-фартэцыяў на Беларусі. У той час як раней за ўзор для ўсіх царкваў абарончага тыпу лічылі бэрнардынскі касцёл у Вільні, збудаваны ў 1512-1516 гг. Пазьней паўсталі: Сынкавіцкая царква, збудаваная на пачатку XVI ст., Мураванкаўская царква, збудаваная ў 1516-1542 гг., Супрасьлеўская царква, збудаваная ў 1563-1570 гг. Выяву з абразы Ткачоў прыводзіць дзеля доказу таго, што касцёл у Вільні ня мог паслужыць узорам для будаўніцтва абарончых царкваў на Беларусі, а ім стаўся полацкі Сафііскі сабор. Выходзячы з вайсковае сытуацыі канца XV - пачатку XVI ст., ён высюўвае тэорыю пра тое, што сабор перабудаваны на царкву-цытадэль у 1500-1501 гг. Тады сьледам за ім адразу ж пачалі будавацца іншыя царквы-цытадэлі на Беларусі. Але так хутка перабудоваць сабор зь 5-ці альбо 7-мі купаловага ў 4-х вежавы храм было немагчыма, на карысьць чаго сьведчаць тэрміны будаўніцтва ў той час іншых царкваў. У Сафіі трэба было зламаць усе купалы, збудоваць чатыры вежы, перарабіць цэнтральны купал, збудоваць байніцы і да т.п. На рысунках Сафіі Пахалавіцкага і на пляне 1707 г. фігуруюць розныя па вышыні вежы з рознай колькасьцю радоў байніцаў. Але раскопкі ля сафііскіх муроў, якія ладзіў Булкін у 1976-1977 гг. ня выявілі сьлядоў тых вежаў. М.А.Ткачоў ў сваёй працы адзначае, што на рысунках Сафіі 1579 і 1707 гг. няма выявы ўсходніх апсыдаў сабору, але ж тыя існавалі. Ён робіць дапушчэньне, што падчас будаўніцтва абарончае царквы яны былі разбураныя, а потым зноўку адноўленыя. Але гэта супярэчыць фактам: апсыды, як былі раней, гэтак і цяпер стаяць. Яшчэ аўтар сьцьвярджае, што сьледам за Сафііскім саборам у Полацку быў збудаваны другі гэтакі ж храм, паказаны на пляне 1707 г., але пра яго няма ніякіх зьвестак альбо сьлядоў пабудовы. Ткачоў таксама паведамляе, што полацкая Сафія 01.05.1710 г. была зруйнаваная выбухам пороху ў сутарэньні, дзе расейцы зладзілі сховішча зброі ды набояў. Выбух зьнішчыў адзін мур, левы бакавы алтар, пашкодзіў падмурак, скляпеньні, калёны. У іншых аўтараў, якія пісалі пра полацкую Сафію, пра гэты факт ня згадваецца. Вядома, што Пётар I, знаходзячыся ў якасьці хаўрусніка ў Рэчы Паспалітай, унікаў канфліктаў з насельніцтвам і адміністрацыяй каралеўства нават калі пытаньне тычылася харчоў альбо фуражу. У той жа час чамусьці ў Полацку наважыўся ператварыць храм у сховішча, хаця гэткае абразы ды руйнаваньне храма з рэлігійных меркаваньняў недапушчальныя і мелі б наступствамі дыпляматычныя ўскладзеньні і варажасьць да расейскага войска, што было некарысным для аўтарытэту хаўрусніка*. Наагул у працы Ткачова праглядаецца тэндэнцыя: усе факты прывязьць да галоўнае ідэі, што Сафііскі сабор быў ператвораны ў царкву-цытадэль на самым пачатку XVI ст. і паслужыў ўзорам

* - цар не ўнікаў канфліктаў, бо расейскімі войскамі былі спаленыя Себеж, Віцебск, Магілёў. Пасьля ж згаданых падзеяў Папа Клемэнт XI звярнуўся да караля Рэчы Паспалітай Аўгуста II Моцнага з прапановаю парваць адносіны зь Пятром I.

для ўсіх цэркваў-фартэцыяў на Беларусі ды заставаўся гэтакім да пачатку XVIII ст., калі выбух зруйнаваў яго, і паўстала пытаньне пра будаўніцтва новага храму. З апісаньня Гайдэнштайна, гісторыка Сьцяпана Батуры, бачна, што перабудовы пасыла папярэдніх пажараў храм мала закранулі і ў 1579 г. той яшчэ захоўваў свой пачатковы выгляд. Гайдэнштайн пісаў, што храм у замку агромністы, на вельмі добрым месцы і цудоўна збудаваны з камяня.

У Лебедзеўскім летапісе пры апісаньні паходу Івана Жажлівага на Полацк у 1563 г. паведамляецца: "А сам цар прыйшоў да Полацка, прайшоўшы Сьвятога Юрыя. Убачыўшы верх царквы Сафіі, паслаў ва ўсе палкі загад сыпяваць малебны і прасіць у Бога дапамогі, ды разгарнуць харугвы. 18 лютага цар прысутнічаў у Сафіі на малебне ды літургіі, дзе духавенства* віншавала яго зь перамогай і вяртаньнем сваёй вотчыны - Полацкага княства." З гэтых апісаньняў ня бачна, як выглядала Сафія, ці была яна перабудаваная, як піша М.А.Ткачоў, у 1500-1501 гг. у абарончую царкву. Але яна захавала сваю квадратную ў пляне форму, то бок яе вонкавыя мury захаваліся цалкам, як і інтэр'ер. З двух супярэчлівых рысункаў Пахаловіча няясна, была яна ў 1579 г. аднакупаловай ці пяцікупаловай. Пакрышкін дапушчае, што калі Сафія была сямікупаловай, дык былі прыбудаваныя дзве вежы да заходняга фасаду па рагах сабору. Але магчыма яшчэ і тое, што па рагах сабору былі надбудаваныя два купалы. Маглі быць зьнішчаныя галерэя ля муроў сабору, вежа для ўваходу на хоры. Падчас пажару найбольш разбураліся купалы і дах, а калі адразу пасыла іхнага разбураньня не рабілі ремонт, дык і скляпеньні. Дах у XI-XII стст. рабіўся з алавяных пласьцінаў, якія мацаваліся проста на гладзец. Пад час жа пажару ён лёгка тапіўся ды сыцякаў. Для аднаўленьня купалу трэба было купляць ды прывозіць матэрыялы. Гэта вымагала шмат сродкаў ды часу, а княскі скарб з гадамі ўсё худнеў. У XII ст. князі перабраліся з замку ў сваю сядзібу за горадам, недалёка ад сутокі рэчкі Бельчыцы, дзе стварылі Барысаглебскі ці Бельчыцкі манастыр, збудавалі жытло для сябе і дружыны. У Верхнім замку застаўся полацкі біскуп са сваім палацам ды жыллом для саборнага духавенства. І хаця біскуп меў вялікую ўладу, як і князь, а іншым разам быў і вышэйшым за яго, але меў менш прыбытку са сваіх зямельных уладаньняў. Таму для рамонту Сафіі, ейнага аднаўленьня і перабудовы цяжка было выдаткаваць патрэбныя сродкі і матэрыялы. У XIII ст. Полацкая зямля ўваходзіць у склад Вялікага Княства Літоўскага, а ў XVI ст. - Рэчы Паспалітай. Асабліва зьбыднела Полацкае біскупства пасыла ўзяцця Полацка Сьцяпанам Батурам. На Верхнім замку ў 1580 г. былі манастыры: Уваскрасенскі і Пятроўскі; і царквы: Сафіійская - катэдральная; Стрэчаньня, палацавая Мікольская, Мікольская на Паўпяце, Зьмітраўская. З 1582 г. большасьць полацкіх праваслаўных цэркваў і манастыроў са сваімі ўладаньнямі ды маёмасьцю перайшлі да езуітаў і ў полацкага біскупа застаўся толькі Сафіійскі сабор ды замацаваны за ім Барысаглебскі

* - маюцца на ўвазе расейскія духоўнікі, што былі пры цары. Архібіскуп жа Полацкі Арсень Шышка разам зь іншымі палоннымі быў высланы ў Масковію, дзе і памёр.

манастыр. Таксама засталася 17 населеных пунктаў, у тым ліку мястэчка Варонічы, адзін фальварак з 210-ю дварамі і 150 цяглавых двароў Барысаглебскага манастыра (дадзеныя за 1601 г.), але сродкаў не ставала, каб аднавіць Сафію. Таму, калі ў 1607 г. сабор пацярпеў ад пажару, Полацкае ваяводзтва зьвярнулася па дапамогу да Сойму, які дазволіў "руіны старое Сафіі паправіць і адбудаваць, каб жыхары ваяводзтва Полацкага, сваім коштам яго збудавалішы, там кнігі замкавыя і гарадзкія свайго ваяводзтва захоўвалі".

Уніяцкі біскуп Язафат Кунцэвіч, прыняўшы кіраваньне эпархіяй у 1617 г.*, энэргічна ўзяўся за аднаўленьне Сафіі. Вядома, што ў часе той перабудовы былі зьнішчаныя ўсе купалы, акрамя галоўнага. На думку польскага навукоўца С.Александровіча, былі разбураныя 4 кутныя вежы, а на думку М.А.Ткачова, толькі вярхі гэтых вежаў. Што было яшчэ зьмененае цяпер цяжка сказаць. Трэба думаць, што быў зьменены верхні покрыву царквы ды зьліквідаваныя закамары** і какошнікі***. Дах быў зроблены зь мясцовых матэрыялаў. Магчыма, былі зьліквідаваныя хоры, убудаваныя новыя капліцы з алтарамі, зьменены ікана-стас. Верагодна, спатрэбілася перабудаваць скляпеньні ў бакавых навах і, у сувязі з гэтым, зьнесьці частку апорных слупоў. Згодна з рашэньнем Сойму, трэба было збудаваньне і памяшканьні для ваяводзкага архіву. Такія памяшканьні, пэўна, і былі збудаваныя ля паўночнае апсыды на ўсходнім баку храму, ад чаго засталася два выступы на фасадзе з маленькімі амбразурнымі вокнамі, якім няма сымэтрыі на заходнім фасадзе за апсыднай прыбудовай новага сабору. К.Шароцкі ў сваёй працы пра Сафіійскі сабор піша, што ў 1620 г. Кунцэвіч здымаў купалы з храму, звонку сабор не аздабляў і перанес алтар з усходняе часткі ў паўночную****. Шароцкі трактуе рысунак Сафіійскага сабору на пляне Пахалавіцкага, як выгляд сабору з поўначы не скалечаны пераробкамі. Можна заўважыць пакрыцьцё на закамарах, аздобу муроў аркамі і пілястрамі*****, тры рады вокнаў і тры купалы, зь якіх сярэдні мае бубен у выглядзе антычнае замкавае вежы. Астатнія не пазначаныя з прычыны няздольнасьці аўтара перадаць пэрспэктыву. Паводле некаторых зьвестак, Кунцэвіч здзейсьніў

* - Я.Кунцэвіч прызначаны намесьнікам архібіскупа Полацкага Гэдэона Бральніцкага 26.07.1617 г., прыехаў у Полацк у студзені 1618 г., біскупскі пасада заняў 31.03.1618 г.

** - паўкруглае завяршэньне часткі сыяны храма між дзьвюх лапатак, якому адпавядае паўцыркульнае скляпеньне ўнутры храма.

*** - несапраўдная (дэкаратыўная) закамара.

**** - меркаваньні Шароцкага ня маюць грунту, бо ў казані на пахаваньне ў Сафіійскім саборы Я.Кунцэвіча (сс.С3-С4) напісана: "Была ў ім замілаванасьць у хвалу Божую і аздабленьне царкоўнае, пра што сьведчыць маляваньне абразоў для царквы віленскага манастыра Сьв.Тройцы, і гэтая царква Сьв.Сафіі аздобленая абразамі, шатамі ды іншым царкоўным рыштункам узбагачаная. Самі бачыце якой яна цяпер і якой перад тым была, і самыя мury амаль ад падмуркаў адноўлены, хочам ці не але мусім гэта прызнаць." (L.Kreuz. Kazanie o świętobliwym żywocie u chwalebney śmierci przewielebnego w Bodze oycy Iosaphata Kvncewicza..., Wilnia, 1625)

***** - вертыкальныя выступы на сыяне ў выглядзе калёнаў (ад лац. pila - калёна).

рамонт сабора ў 1618-1620 гг. Частка людзей, якім не да спадобы была ягоная рэфармацыйная дзейнасць, зьненавідзела яго, і гэтая нянавісць вылілася ў паўстаньне ды забойства полацкага архібіскупа 12.11.1623 г. Быў ён забіты ў Віцебску, а цела кінутае ў Дзвіну. Празь некалькі дзён яго было адшуканае, дастаўленае ў Полацк і пахаванае ў Сафійскім саборы. 31.05.1624 г. быў выдадзены дэкрэт Кангрэгацыі пашырэння веры пра залічэнне Кунцэвіча да супольнасці вызнаўцоў. Паводле дадзеных Сапунова, цела было вынятае з зямлі, урачыста адсыпванае і пакладзенае ў срэбную раку*. Гэтую ўрачыстасць ачольваў уніяцкі мітрапаліт Язэп Ручкі**, які прыехаў зь Вільні. Згодна з матэрыяламі архіву ўніяцкіх мітрапалітаў пачаліся дзівосныя аздараўленьні тых, хто зьвяртаўся зь малітвай да Язафата Кунцэвіча, пра што ў архіве маецца шэраг дакумэнтаў, засьведчаных сьвятарамі ды іншымі асобамі: вялічэнне ад хваробаў, аб удалай справе Яна Гарабурды зь езуітамі, якую раней не атрымлівалася здзейсніць, сьведчаньне Аляксандра Радзівінскага аб ажыўленьні памерлага ў дарозе каня, зафіксаванае рэктарам полацкага езуцкага калегіюму Касінскім і падпісанае Радзівінскім, і шэраг іншых цудаў. Рака зь целам Кунцэвіча размяшчалася ў правым бабінцы ля другога слупа. Мітрапаліт А.Сялява*** ў сваім завяшчанні выдаткаваў сродкі на ўтрыманьне сьвятароў для штодзённае багаслужбы ля труны Я.Кунцэвіча за душу завяшчальніка і Кунцэвіча, абавязаў аздобіць сьцены ля труны Кунцэвіча двума вялікімі дыванамі і ўсталяваць срэбныя падсвечнікі ў алтары Багародзіцы, які побач з труной Язафата Кунцэвіча.

У 1643 г. полацкі замак згарэў і пашкодзіў Сафію, але праз год яна была адрамантаваная і ў выглядзе такім існавала да 1710 г. 17.07.1654 г. расейскія войскі падышлі да Полацку і амаль бяз бою завалодалі ім. Пры набліжэньні расейскіх войскаў шмат хто з каталікоў і ўніятаў пасьпяшаліся пакінуць горад. Паром ня мог усіх перавезці праз Дзвіну, некаторыя зь іх кінуліся плыць і патанулі****. Уніяты забралі з сабой труну Кунцэвіча, пры гэтым мітрапаліт Сялява згубіў скрынку з дакумэнтамі датычнымі ўніяцкіх цэркваў. Паводле Сапунова ў каштарыснай кнізе Полацка, складзенай у 1654 г. пасля заняцця горада царом Аляксеем Міхайлавічам згадваецца "саборная царква Сафіі - Прамудрасьці Божай, пабудовы папярэдніх гаспадароў, цароў і ўсіх князёў маскоўскіх, каменная, а ў ёй абразы ды царскія дзьверы грэцкага пісьма на золаце". 13.06.1656 г. у прысутнасці цара яна была асьвечаная. Сапуноў піша, што Сафійскі сабор пасля рамонту ў 1643 г. да паловы XVIII ст. прыйшоў у заняпад і ад яго засталіся адны руіны. М.А.Ткачоў жа піша, што храм

* - вялікая скрыня, дзе змяшчаюць цела сьвятога (ад лац. агса - труна).

** - Язэп Вэльямін Ручкі (1574-13.07.1637), мітрапаліт кіеўскі з 28.06.1614 г.

*** - Антон Сялява ў 1623-1655 гг. архібіскуп полацкі, а ў 1640-1655 гг. і мітрапаліт кіеўскі. Паходжаньнем з полацкага шляхецкага роду.

**** - страх не беспадстаўны, калі згадаць дзеянні цара Івана Жалівага ў Полацку ў 1563 г. Ды і за гэтую вайну ў Полацкім дэканце спаленая была палова касьцёлаў.

зруйнаваны выбухам. 07.09.1667 г. у віленскім Траецкім манастыры сабралася надзвычайная генэральная кангрэгацыя базільянскага закону з удзелам уніяцкага мітрапаліта*, старэйшых базільянскіх манастыроў у справе пераносу мошчаў Кунцэвіча ў Полацк. Урачыстасці, паводле архіву ўніяцкіх мітрапалітаў, былі прызначаныя на 29.09.1667 г. Труна была вернутая ў полацкі Сафійскі сабор, але ўжо бязь цела Кунцэвіча. Паводле словаў Гаворскага, яго невядома куды падзелася. У труне знаходзіўся пук валасоў і некаторыя рэчы зь ягонай вопраткі. Пазьней зьнікла і труна, але пэўных звестак няма**.

Уніяцкі мітрапаліт Флярыйн Грабніцкі*** вырашыў аднавіць храм Сафіі, але зусім іншым паводле пляну і выгляду, а таксама збудавачь каменныя будынкі архірэйскага дому і базільянскага мужчынскага манастыру. У архіве ўніяцкіх мітрапалітаў маецца шэраг дакумэнтаў-дамоваў з выканаўцамі працаў і дастаўцамі матэрыялаў для будоўлі, разьлікі зь імі і г.д. Зь іх бачна, што 14.03.1738 г. заключаецца дамова між полацкім архібіскупам Грабніцкім і майстрам тынкавае справы Блажэем Касінскім на паправу катэдральнае царквы. Касінскі - варшаўскі месціч і "magister kunszta mularskiego"****, абавязаўся зьявіцца ў Полацк з майстрам-памагатым у сакавіку-красавіку, каб пачаць працу. Абавязаўся пачынаць працу а 6-й гадзіне ранку і сканчаць а 7-й гадзіне вечара з дзьвюма пярэрамамі ня большымі за 2 гадзіны ў дзень. Плата Касінскаму 24 злотых за тыдзень, памочніку 12 злотых. Калі за год ня скончаць працы, дык павінныя прадоўжыць на наступны год. На зіму ім дазволена ехаць сваім коштам да Варшавы. 26.11.1746 г.***** падпісаная дамова Грабніцкага з мулярам Антаніанам Дабрагоўскім аб рамонце полацкае катэдральнае царквы ды архірэйскага дому. 08.12.1746 г. дзеля рамонту полацкае катэдральнае царквы падпісаная дамова Грабніцкага аб разьліку з дастаўцом цэглы Кандршом Стрыхаром. Адзначана, што ім летась яшчэ не прывезена 42000 цаглінаў і што той абавязаны ў наступным годзе прывезці 100000 штук. Маецца дамова на дастаўку дахоўкі, жалеза ды іншых матэрыялаў, а таксама цэлы шэраг дакумэнтаў на дастаўку і працу ў 1752, 1753, 1754, 1758 гг. Цікава адзначыць, што ў дакумэнтах ідзеца не пра новае будаўніцтва, а пра рамонт катэдральнае царквы ды архірэйскага двара, калі фактычна ішло будаўніцтва новага храму і новых каменных пабу-

* - мітрапалітам у 1666-1674 гг. быў Гаўрыла Каляда (1606-18.02.1674) паходжаньнем з полацкага шляхецкага роду.

** - звесткі К.Гаворскага не адпавядаюць сапраўднасьці, бо падчас вяртаньня мошчаў з Супрасьля ў Полацк яны цягам трох тыдняў знаходзіліся ў Вільні дзеля публічнага шанаваньня. У Полацку захоўваліся з 1667 г. да 1705 г., калі былі вывезеныя ў зьвязку з расейскай пагрозай. Рака, вырабленая коштам падканцлера Казіміра Лявона Сапегі, была вернутая ў сярэдзіне XVIII ст. ягоным нашчадкам Радзівіламі, якія да 1917 г. захоўвалі мошчы сьвятога ў Белай Падляскай, што належала ім.

*** - паходжаньнем з полацкага роду (1664-1762). Быў архібіскупам полацкім (1719-1762) і мітрапалітам кіеўскім (1748-1762). У 1720 г. браў удзел у Замойскім сынодзе.

**** - майстар мулярскае справы (пол.)

***** - у апісаньні архіву пазначаная дата 17.09.1746 г.

доваў архірэйскага двара ды базыльянскага манастыру. Відавочна гэтым Грабніцкі хацеў падкрэсліць, што будаўніцтва новага храму выдзецца на падмурках старога з выкарыстаннем ягоных ацалелых частак і захаваных цэглы ды камянёў. Пры чым у дакумэнтах няма звестак, хто рабіў праект пабудовы храму і будынкаў, хто кіраваў будаўніцтвам. Паводле В.А. Чантуры ўсё будаўніцтва вялі дойдзі Ян Крыштап Гляўбіц і Б.Касінскі. Гляўбіц вядомы як будаўнік архібіскупскага палацу ў Магілеве ў 1762-1763 гг. Згодна з архіўнымі дадзенымі, Касінскі падпісаў кантракт на тынковыя працы на 2 гады, а далей у дакумэнтах ягонае прозьвішча ня згадваецца. Сам ён архітэктарам не зьяўляўся, а толькі майстрам (магістрам) тынковае справы. Лічыцца, што будаўніцтва сабору пачае ў 1738 г. і закончанае ў 1750 г. З архіўных дакумэнтаў ня бачна, калі ён закончаны, бо разьлікі за працы і дастаўкі вяліся яшчэ ў 1757 г. Мажліва, што гэта былі працы на будоўлі архірэйскага палацу і манастыру базыльянаў.

Новы сабор шырынёй быў роўны даўжыні старога і арыентаваны алтаром на поўнач. Ягоныя памеры блізу 28 м ушыр і 44 м уздоўж. Храм збудаваны ў стылі барока з трохнававай базылікай і дзвюма грацыёзнымі шматпавярховымі вежамі на паўднёвым фасадзе. Унізе грувасткія, а ўгары лёгкія, з цэлым шэрагам дэкаратыўных аздобаў, злучаных між сабой высокім фігурным франтонам. Падобны франтон аздабляе і фасад алтарнае часткі. Чантурыя лічыць, што гэты дэкаратыўны прыём упершыню быў ужыты ў архітэктуры полацкае Сафіі, а потым пашырыўся ў культавым дойдзітве Беларусі. Адмысловым архітэктурным збудаваньнем зьяўляецца трохпавярховая алтарная загародка, якая ўяўляе сабой перапрацоўку драўлянага іканастасу. Такіх алтарных загародак да XVIII ст. не было вядома. Яны адлюстроўваюць злучэньне традыцыйнае праваслаўнае формы з каталіцкай. Храм мае ў паўднёвай частцы хоры, на якія вядуць вітыя каменныя ўсходы ў вежах. Ва ўсходні ды заходні фасады ўвайшлі рэшткі мураў старога храму з трыма апсыдамі на ўсходзе. Цэнтральная нава значна вышэйшая за бакавыя, мае вялікія вокны, і храм унутры добра асьвятляецца. У саборы маецца амбон для казаньняў, вялікая колькасьць ляпных аздобаў, шырокіх гзымсаў, на якіх было шмат статуяў сьвятых. Храм меў шмат абразоў, якіх яшчэ ў 1913 г. налічвалася 37 адзінак. Сярод іх былі добрыя копіі заходніх майстроў, прыкладам "Сьвятая ноч" Карэдзьжыё*; арыгінальны абраз Сальвадора Розы** "Укаменаваньне Сьв. Сьцяпана****", абраз Параскевы Пятніцы на дрэве ды іншыя. У паўночнай апсыдзе новага храму былі збудаваныя службовыя прыбудовы ў 2 паверхі. Тут разьмесьціліся закрыстыя архібіскупа, кнігі саборныя, бібліятэка і магчыма жыў нехта з абслуговага пэрсаналу. Пад саборам было збудавана 5 вялікіх скляпоў для

* - Антоні Карэдзьжыё (Correggio) - італьянскі мастак (1489-1534) часоў Адраджэньня, расьпісаў сабор Сьв. Яна Эвангеліста ў Рыме (1520-1523).

** - Сальваторэ Роза (Rosa) - італьянскі мастак (1615-1673), шмат маляваў рэлігійных і міфалгічных сцэнаў.

*** - першы пакутнік за веру архідыякан Сьцяпан забіты 27.12.34 г. у Ерусаліме на загад сынэдрыёну (гл. Дзеянні Апосталаў 6-8).

пахаваньня нябожчыкаў, што давала вялікі прыбытак царкве. Для выветрываньня сутарэньня на ўзроўні зямлі былі прабіты вокны. Але дзьверы, што вялі ў сутарэньні, дзе хавалі ў скляпах нябожчыкаў, цяпер не захаваліся, пэўна гэты ўваход быў закладзены ў часе пазьнейшых працаў у саборы. За алтаром, у заходняй каляалтарнай прыбудове маецца ўваход у сутарэньне і падземны ход. Пад алтаром у 1913 г. была знойдзена крыніца, ўладжаная ў цагляную трубу, якая ідзе ўздоўж заходняга фасаду храму і выходзіць да невялікага калодзежу ў паўднёвай частцы замку, а далей сыякае ў раку. Гэтая вада лічылася сьвятой. Некалі над гэтым калодзежам была збудаваная паветка. Кажучы пра характэрнае сучаснага Сафійскага сабору, трэба падкрэсліць, што ён ня быў адзіным у Полацкай зямлі. У мястэчку Валынец знаходзілася ягоная копія ў выглядзе касьцёлу пры дамініканскім калегіюме, збудаваным у 1756 г. магнатамі Шчытамі*. У 1762 г. Ф.Грабніцкі, які меў тытулы: мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі ды ўсёй Русі, архібіскуп Полацкі, біскуп Віцебскі, Мсьціслаўскі, Аршанскі, Магілеўскі, апат Кіевапачэрска, Барысаглебскі, Полацкі, папскага пасаду асыстэнт, памёр і быў пахаваны ў заходнім муры алтарнае апсыды, то бок у самым алтары. Ягоная труна выяўленая ў 1913 г. падчас рамонту сабору. Былі знойдзеныя рэшткі вопраткі і нагрудны крыж. Пасьля адкрыцьця труна была зноўку замураваная ў тым самым месцы.

Паводле сьведчаньня Семяноўскага, яшчэ ў 80-х гадах XIX ст. у Сафійскім саборы захоўваліся некаторыя рэчы старасьветчыны, сярод якіх:

1. Вялікі складзень, які пэўна выкарыстоўваўся ў палкавых цэрквах, а ў ім тры абразы. У сярэдзіне - абраз сьв. Міколы, справа - вялікай пакутніцы Барбары, зьлева - апостала Якуба. Усе тры выявы даволі прымітыўнае работы і пэўна паднаўляліся. Выявы аздобленыя срэбнымі шатамі гэткае ж прымітыўнае работы. Пад абразом сьв. Міколы прыбітая дошчачка з надпісам: "Образъ Заполюцкой Косью-Деміановской церкви 1606 лета отъ Христа, окованъ серебромъ 1708 лета отъ Христа". Лічбы пісанья па-славянску. Цяпер сьлядоў гэтага храму няма. Складзень быў пафарбаваны ў блакітны колер і аздоблены старадаўняй разьбой. Вышыня складня каля аднаго аршыну, а шырыня каля 1,5 аршыну.

2. Перад абразом Покрыва Прасьвятой Багародзіцы вісела вялікая срэбная лямпада добрае старадаўняе працы, падвешаная на трох таўстых срэбных ланцугах з такой самай накрыўкай. На верхнім пасе лямпады старадаўнім шрыфтом у тры радкі выразаны надпіс. Зь яго бачна, што лямпада зробленая 20.08.1692 г. да абразу Покрыва Прасьвятога Багародзіцы полацкае Сафійскае царквы. Пачатак і канец надпісу падзелены асаблівым знакам: лук са стралой, прыкрыты каронаю, па баках літары "S.S.R.B." З надпісу на польскай мове можна зразумець, што лямпада павешаная на вечныя часы намаганьнямі дамоў Радзевічаў і Міхневічаў, і што яны спадзяюцца на дапамогу Божую. А таксама, што да гэтае лямпады мае дачыненні Бабінскі - філэзаф старога

* - архітэктарам гэтага сабору, а таксама зьнішчанага ў 1962 г. базыльянскай царквы ў Бярэзьвічы, быў той самы Ян Крыштап Гляўбіц.

манастыра. Срэбра манастырскага выдаткавана 14 грыўнаў*.

3. З рэчаў, што знаходзіліся ў закрысці, Семянтоўскі вылучае тры арляцы, дыван, мітру ды крэсла. Арляцы - гэта дыванкі акруглае формы, якія клаліся ў часе багаслужбы пад ногі біскупа. Усе яны вытканыя з грубае воўны, аблямаваныя махрой і на кожным выява белага арла на блакітным тле з кветкай у дзюбе. Царкоўны дыван, былы ва ўжытку, у цэнтры якога вытканыя выявы апакаліптычных зьвяроў і надпіс славянскімі ды грэцкімі літарамі: "На агнца и василіска наступиши, и попреші льва и змія, да не когда преткнеші о камень ногу твою" (з псалму)**. Зялёная аксамітная мітра архібіскупа Сялявы, які хварэў на каўтун***. Шырыня яе $7\frac{3}{4}$ вяршка, а вышыня - $4\frac{1}{2}$ вяршка. Па аблямоўцы вышытыя золатам дубовыя лісты, вярхі аздобленыя залатымі ды срэбнымі ніткамі. У сярэдняй частцы вышытыя арханёл, два анёлы і словы: "сть сть". Крэсла драўлянае, без парэнчаў, ножкі гнутыя і змацаваныя гнутымі крыжавінамі, багата пакрытыя разьбой. Сядзеньне ды сьпінка мяккія, абцягнутыя чырвонай тканінай. Сьпінка мае пярэдні ды задні мэдалёны, аздобленыя разьбой. На пярэднім баку сьпінкі вытканыя кветкі, лісты і галінкі, што падобна да габэлену. На заднім баку вытканы двухгаловы арол зь дзяржавай і жазлом. На галовах арла кароны, а між імі вышэй вялікая карона. На грудзях арла разьмешчаны квадратны герб зь Юрыям Пераможцам. Мажліва гэтае крэсла выкарыстоўвалася калі багаслужбу вёў архібіскуп. Існавала таксама паданьне, што на ім сядзеў Аляксей Міхайлавіч падчас наведаньня сабору.

Семянтоўскі піша, што былі і іншыя помнікі даўніны: рукапіснае і два іншыя эвангеллі, якія былі запраўленыя ў вокладкі з срэбнае бляхі, што некалі пакрывала раку Язафата Кунцэвіча, і на якіх захаваліся рэльефныя выявы зь ягонага жыцця. Але яны зьніклі раней, і ён ня мог іх апісаць.

Паводле апісаньня Гайдэнштайна пры ўзяцьці Полацка ў 1579 г. Батурам у Сафійскім саборы знойдзеная бібліятэка, якая ў вачах навукоўцаў мела такую самую каштоўнасьць, што і іншая здабыча. У ёй акрамя летапісаў мелася шмат твораў айцоў грэцкае царквы на славянскай мове. Між іх і Дыянісія Арэапагіта пра "Нябесную царкоўную гэрархію". Паводле зьвестак летапісаў, шмат якія з гэтых кніг былі перакладзеныя з грэцкае мовы на славянскую Мятодам ды Канстантынам. Гэтая бібліятэка была вывезеная і зьнікла бяз сьледу.

На ўсходняй вежы Сафійскага сабору была званіца зь літымі бронзавымі званамі розных памераў. На званых вылітыя выявы сьвятых ды надпісы палацінску, даты вырабу іх ды прозьвішчы майстроў. Званы гэтыя былі зьнятыя

* - аўтар недакладна пераклаў зьмешчаны ў Семянтоўскага (с.131) тэкст. Сэнс апошніх двух сказаў такі, што старэйшы (кіраўнік) манастыра Бабінскі выдаў на выраб лямпды 14 грыўнаў манастырскага срэбра.

** - псалм 90: 12-13, але ў Семянтоўскага ён прыведзены не дакладна, бо замест "На агнца..." мусіць быць "На аспіда..."

*** - хвароба скуры галавы, пры якой валасы скручваюцца ў камяк.

ў гады першай пяцігодкі* і адпраўленыя на патрэбы індустрыялізацыі. Да ўвядзеньня Вуніі (1596 г.) Сафійскі сабор быў катэдральным праваслаўным храмам. Ачольваў катэдру полацкі біскуп (уладыка). Полацкія біскупы жылі ў сваім палацы ў замку. На чале саборнага кліру стаяў галоўны сьвятар, званы протапапом. Біскуп як прадстаўнік мясцовае царквы быў палітычнай ды дзяржаўнай асобай і найбольш паважаным чальцом грамадзтва. Ягонае імя на дакумэнтах часьцяком ставілася першым і вешалася пячатка, а пасья ўжо імя і пячатка князя.

Дакладных зьвестак пра заснаваньне Полацкага біскупства няма. Нясецкі, Сьцябельскі ды іншыя лічаць, што катэдра і першая царква на Верхнім замку заснаваная альбо князем Уладзімірам, альбо ягоным сынам Ізаславам каля 1000 г. Задоўга да 1105 г. у летапісах згадваецца полацкі біскуп Міна**, але быў біскуп і да яго. Тацішчаў лічыў, што ў 1047 г. полацкім біскупам быў кіеўскі мітрапаліт Нічыпар. Можна з пэўнасьцю казаць, што пасья прыняцьця хрысьціянства дзеля ягонага пашырэння і ўмацаваньня царквы патрэбныя былі слугі духоўныя і біскупы, што кіравалі імі. Біскупы жылі ў Полацку, але храм-пахавальню мелі ў Сяльцы, дзе разьмесьціўся манастыр, закладзены князеўнай полацкай Эўфрасіньнай. Калі верыць жыцьцяпісу сьвятой, дык пры Сафійскім саборы ў XII ст. быў жаночы манастыр, дзе ігуменьнай была ейная сьвячка***, якая і прыняла Эўфрасіньню да манаскае супольнасьці. Але Эўфрасіньня чамусьці жыла не ў манастыры, а ў кельлі (галубцы) ў самім храме.

Пасья здабыцьця ў 1579 г. Полацка Сьцяпанам Батурам пачалася актыўная прапаганда каталіцкае веры сярод беларускага праваслаўнага насельніцтва. Дзя правядзеньня гэтае палітыкі Батурам запрашаюцца езуіты, якім ствараюцца варункі спрыяльныя для дзейнасьці. Шмат праваслаўных цэркваў і манастыроў перадаецца езуітам, якія пачынаюць будаваць тут свой манастыр ды касьцёл.

У 1596 г. на Берасьцейскім царкоўным саборы беларускія біскупы вырашылі прыняць Вунію. Сабор раскалоўся на два: за Вунію ды супраць яе. Кароль і вышэйшае каталіцкае духавенства прызналі Вунію прынятай. Згодна з дамовай, праваслаўныя, якія прыімалі Вунію, вызнавалі за галаву царквы папу Рымскага і падпарадкоўваліся яму. Акрамя таго, прыймаўся шэраг канонаў каталіцкае царквы, што выклікала некаторыя зьмены праваслаўных абрадаў і багаслужбаў. Але з большага ўся багаслужба захавалася і ладзілася на славянскай мове, усе праваслаўныя сьвяты ды абрады, а таксама самі цэрквы захоўвалі выгляд праваслаўных. З прыняцьцём Вуніі цэрквы перайшлі ва ўладаньне ўніяцкаў, Полацкае архібіскупства становіцца ўніяцкім. Сядзібай уніяцкіх біскупаў робіцца вёска Струньня. У 1668 г.**** у Полацк прыехалі базільяны, манахі ўніяцкага

* - у 1927-1932 гг.

** - Міна высьвячаны на біскупа як раз у 1105 г. і быў ім да 1117 г.

*** - ігуменьнай манастыру была ейная цётка, удава князя Рамана Ўсяслававіча.

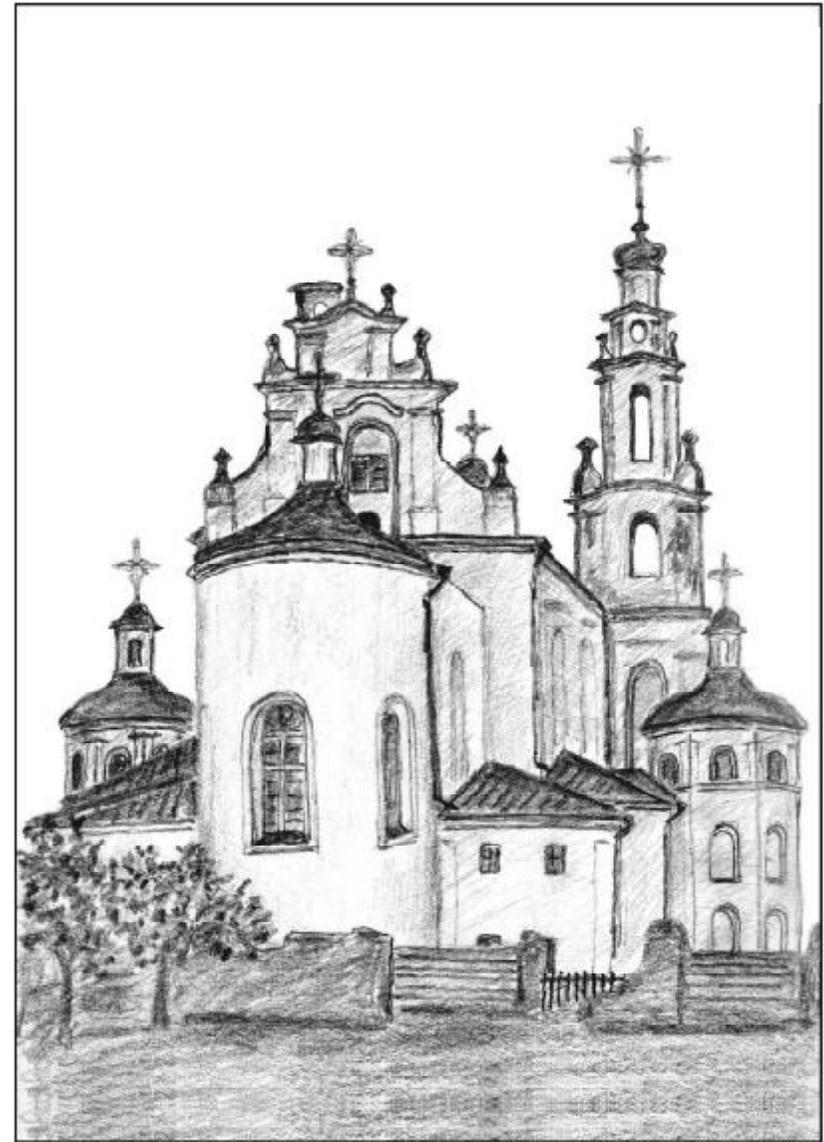
**** - Але! Жаночы Сафійскі манастыр заснаваны ў 1620 г., Барысаглебскі далучыўся да базільянскага закону ў 1623 г., мужчынскі Сафійскі манастыр заснаваны ў 1653 г.

закону, названага ў гонар Базыля Вялікага, і ім аддалі манастыр ды Сафійскі сабор. У XVIII ст. Грабніцкі, амаль адначасова з пабудовай новага Сафійскага сабору, збудаваў для іх вялікі каменны манастыр. Праіснаваў той да 1820 г., калі быў зліквідаваны згодна з пастановай царскага ўраду, бо манахі-базыльяны перасталі падпарадкоўвацца архібіскупам*. Трэба адзначыць, што ў Беларусі было заснавана шмат базыльянскіх манастыроў, у якіх было мала манахаў і царскія ўлады змушаны былі іх зачыніць. У выніку падзелаў Рэчы Паспалітай, пачынаючы ад 1772 г., Беларусь і частка Ўкраіны адышлі да Расейскае імперыі. Кіраваньне каталіцкай ды ўніяцкай цэрквамі пераходзіць да каталіцкае калегіі. Пад кантролем ураду прызначаюцца вышэйшыя каталіцкія духоўныя асобы: мітрапаліты, архібіскупы, а пазней пры гэтай калегіі вылучаецца кіраўніцтва ўніяцкімі цэрквамі. Некаторыя ўніаты пачалі добраахвотна пераходзіць у праваслаўе. Найбольш такіх было на Ўкраіне. Пераход у праваслаўе пачынаецца і на Беларусі, але ня так хутка як на Ўкраіне. Царскі ўрад, асабліва пасля паўстання 1831 г., пачынае праводзіць палітыку русіфікацыі, абмяжоўвае правы каталікоў, зачыняе шэраг каталіцкіх манаскіх законаў. Яшчэ ў 1820 г. ліквідуецца езуіцкі закон і ўсе яны высяляюцца з Расеі, а пасля іх і астатнія законы адзін за адным. Манастыры і касцёлы зачыняюцца і руйнуюцца. Уніяцкімі біскупамі прызначаюцца асобы, схільныя да зьяднаньня з праваслаўнай царквой. Паводле загадаў ураду ўніяцкія цэрквы абавязаныя паступова зліквідаваць усё, што ў іх прынесла каталіцтва, і вярнуць сабе аблічча праваслаўных цэркваў. У зьвязку з гэтым аднаўляюцца іканастансы, зачыняюцца бочныя алтары цэркваў, змяняецца лад звону ў цэрквах, уведзяцца праваслаўныя багаслужбовыя кнігі, ліквідуюцца амбоны для казаньняў, спавядальні, забараняецца хаваць пад цэрквамі і каля іх, сьвятарам забаронена апранацца паводле каталіцкага ўзору. Усё гэта прывяло да таго, што 12.02.1839 г. царкоўным уніяцкім саборам, што сабраўся ў полацкай Сафіі, прыймаецца рашэньне пра зьяднаньне ўніятаў з праваслаўнай царквой. Трыма зьяднанымі архірэямі была зладжаная ўрачыстая багаслужба**. Пасля зацьвярджэньня акта зьяднаньня імператарам Мікалаем I у гонар гэтае падзеі быў выбіты мэдал з надпісам "Отторгнутые насиліем (1596) воссоединены любовью (1839)". Гэты мэдал быў выбіты ў супрацьвагу мэдалю папы Рымскага*** ў гонар падпісаньня Вуніі ў 1596 г., якая разглядалася як перамога каталіцтва над праваслаўем.

Значэньне Сафійскага сабору як катэдральнага храму, якім ён быў заўсёды, і да Вуніі, і ў часы яе, пасля зьяднаньня з праваслаўем пачынае падаць. Сабор робіцца царквой пры духоўнай сэмінарыі. Катэдральным праваслаўным храмам становіцца Мікалаеўскі сабор, ператвораны зь езуіцкага касцёлу. У 1851 г. сынод адпусціў 13000 рублёў срэбрам на рамонт Сафійскага сабору,

* - традыцыйна базыльянскія манастыры падпарадкоўваліся не біскупам, а мітрапаліту.
 ** - маюцца на ўвазе біскуп літоўскі Я.Сямашка і намесьнікі (вікарыі): літоўскі А.Зубко ды полацкі В.Лужынскі, якія не былі высвячаныя на біскупаў.

*** - на мэдалі ў гонар падпісаньня папам Клемэнтам VIII 23.12.1595 г. у Рыме галоўнага дакумэнта, меўся надпіс "Ruthenis гесертis", што азначае "Прыняцьцё русінаў".

Выгляд Сафійскага сабору з поўначы
(1912-1913 гг.)

дакладней пераробку яго з уніяцкага ў праваслаўны. Ён быў адрамантаваны звонку і ўнутры. Былі ліквідаваныя ўсе бакавыя ўніяцкія капліцы і ўсе скульптуры як звонку, гэтак і ўнутры храму, прыбраны шэраг абразоў у гонар каталіцкіх сьвятаў і сьвятых, у тым ліку і Язафата Кунцэвіча. Жаночы базыльянскі манастыр пры Сафійскім саборы, заснаваны яшчэ Кунцэвічам, які запрасіў манашак зь Вільні, быў ператвораны ў праваслаўны, а манашкі на чале са сваёй ігуменьнай перайшлі ў 1841 г. у адноўлены Спаса-Эўфрасінеўскі манастыр. Сюды ж у 1842 г. быў перанесены і крыж Эўфрасіньні*. Крыж быў прывезены Іванам Жахлівым з Масквы, дзе ён захоўваўся, і цар даў зарок, што ў выпадку перамогі верне крыж у полацкі Спаскі манастыр. Так і было зроблена. Пасьля ўзяцця Полацка Сьцяпанам Батурам крыж быў перанесены з царквы Спаса ў Сафійскі сабор, дзе ўвесь час захоўваўся. Як бачна з прамовы протаярэя Мацошанскага з нагоды адкрыцця ў Віцебску помніка ў гонар перамогі 1812 г., Сафійскі сабор ня быў абрабаваны французамі таму, што ўніяты далі тым хабар "заруку", калі французы спрабавалі зламаць жалезныя дзверы і намерыліся ламаць мур. Уніяцкую сэмінарыю і манастыр разрабавалі і занялі пад шпіталь, павыганяўшы зь некалькіх пакояў манахаў і духавенства. Падчас вайны 1812 г. крыж быў замураваны ў адной з нішаў сабору і ацалеў.

Ужо ў 1833 г. зацьвярджаецца пасада праваслаўнага полацкага біскупа. Ём прызначаецца Смарагд**, і рэзідэнцыю яму даюць, на правах найму, у палацы ўніяцкага архібіскупа ў Струньні, бо архібіскуп на той час зьяўляўся і мітрапалітам ды жывіў у Санкт-Пецярбурзе. Пасьля скасаваньня Вуніі ліквідзецца і полацкае ўніяцкае архібіскупства.

Зь пераводам духоўнае сэмінарыі ў Віцебск роля Сафійскага сабору падае дашчэнт. Ён пазбаўляецца свайго прыходу і ў 1873 г. робіцца царквой прыпісанай да Мікалаеўскага сабору. Сталых царкоўных службаў у ім не ладзіцца. Зрэдчас у ім маліліся, прыкладам на храмавае сьвята сьвятое Сафіі, цягам траўня сьпяваліся акафісты да Божай Маці. Абслугоўвалі яго сьвятары Мікалаеўскага сабору. У 1910 г. ва ўсходнюю вежу Сафійскага сабору ўдарыла маланка, у выніку чаго загарэўся купал. Прыехала пажарная каманда і прывезла паравую пажарную машыну, хутка яе запусьцілі, паднялі ціск і пачалі пампаваць ваду з пажарнае цыстэрны, каб дасягнуць купалу і пагасіць полымя. Але машына была занадта слабой, каб падаць ваду на вышыню сабору, струмень сягаў крыху вышэй за званіцу, і купал згарэў. Царква прыйшла ў вялікі заняпад, таму было пастаўленае пытаньне пра паправу яе ды адшуканьне дзеля гэтае мэты грошай. У 1913 г. быў зроблены рамонт як вонкавы, гэтак і ўнутраны, падчас якога быў адноўлены купал, а на абодвух вежах зробленыя громаадводы. Падчас нямецкае акупацыі ў 1918 г. сабор скарыстоўвалі як гарнізонны касьцёл для акупацыйных войскаў. Да ўваходу ў яго былі зробленыя драўляныя ходнікі

* - крыж перанесены з Сафійскага сабору ў Спаскі манастыр 23.05.1841 г.

** - Смарагд Крыжаноўскі быў першым полацкім праваслаўным біскупам (1833-1837). Пазьней займаў біскупскія пасады ў Смаленску, Харкаве, Астрахані, Арле.

ад вул. Стралецкай. Падчас савецка-польскае вайны гарматным набоем быў пашкодзаны правы бок вяршыні ўсходняе вежы ды выбіта шмат шыбаў. У 1921 г. дзеля закупу харчаваньня для згаладнелых Паволжа былі рэквізаваныя каштоўнасьці царквы: культавыя рэчы з срэбра і золата. У 1925 г. у Сафійскім саборы адчыніўся краязнаўчы музэй. Падчас рамонту і прыставаньня будынку пад музэй былі папраўленыя некаторыя пашкоджаньні. Пасьля пераводу музэя ў лютэранскую кірху сабор у 30-х гадах пачаў выкарыстоўвацца як зернясховішча.

У вайну 1941-1945 гг. у часе фашыскае акупацыі сабор выкарыстоўваўся вернікамі як гарадзкая царква, а ў лістападзе 1943 г. сюды зь Віцебску былі перавезеныя мошчы Эўфрасіньні, якія на другі дзень былі дастаўленыя ў Спаскі манастыр. Цягам гэтых гадоў у саборы былі выбітыя шыбы. Пасечаны кулямі ды аскепкамі, праржавеў ды моцна працякаў дах. Падчас бамбаваньняў частка жыхароў хавалася ў сугарэньнях сабору.

У 1945-1970 гг. сабор выкарыстоўваўся як база кнігагандлю і дзяржаўнага архіву. На пачатку 50-х гадоў быў зладжаны рамонт даху і вокнаў. У закрыстыях пасяліліся людзі, што ня мелі кватэраў. Але хутка шмат шыбаў зноў было пабіта, прычым некаторыя былі выбітыя галубамі, што пасяліліся ў саборы. Пасьля вывазу архіву ў іншыя памяшканьні пачынаецца рэстаўрацыйная праца. Вырашаецца лёс сабору пасьля рэстаўрацыі, прапануецца стварыць антырэлігійны музэй, павешаць мятнік Фуко. Затым разглядалася пытаньне пра ператварэньне яго ў гістарычны музэй або музэй мастацтваў. У 1974 г. адчыняецца рэспубліканскі атэістычны музэй. Ствараецца штат працаўнікоў, зьбіраюцца матэрыялы, але ў 1976 г. музэй пераводзіць у Горадню. Яшчэ ў 1978 г. застаецца нявырашаным пытаньне аб выкарыстаньні Сафійскага сабору: ці то ён будзе выкарыстоўвацца як канцэртная зала, ці то нейкім іншым чынам. Сабор мае цудоўную акустыку. Некаторыя дасьледчыкі меркавалі, што ў мурах храму замураванае вялікае глінянае начынне дзеля забесьпячэньня добрага гучаньня. Цяпер у прыбудовах да паўночнае апсыды разьмяшчаецца канцылярыя Полацкага архэялягічнага запаведніка і прарабскага аддзелу рэстаўрацыі сабору.

Пытаньне пра тое ці быў Сафійскі сабор абарончай царквой канчаткова не вырашанае. Насуперак сьцьверджаньню Ткачова, які зыходзіць з супярэчлівых рысункаў Пахалавіцкага і пляну Полацка 1707 г., праведзеныя каля муроў храму і ў ягоных сугарэньнях раскопкі не далі рэчавых доказаў існаваньня такога абарончага сабору, як на вышэй згаданых рысунках, але сьведчаць аб тым, што сабор прыстасоўваўся да абароны і выкарыстоўваўся ў гэтых мэтах у 1579 г. У часе рэстаўрацыйных працаў і зьняцця ў 1972-1973 гг. фрагмэнтаў тынкоўкі ва ўсходніх апсыдах адшуканыя закладзеныя плінфай два вакны, у якіх зробленыя вузкія байніцы з атынкаванымі сьценкамі. Да паўночнае апсыды прылягае невялікая прыбудова, мажліва часоў Кунцэвіча (XVII ст.) ці яшчэ ранейшых, дзе ў мурах зробленыя некалькі вузкіх вакенцаў, якія таксама маглі быць скарыстаныя як байніцы ці амбразуры для лёгкае агнястрэльнае зброі.

Адначасова яны зьяўляюцца вокнамі на сходах, што вядуць зь ніжняе закрыстыі ў верхнюю. Але такое структуры ня мае заходня апсыдная прыбудова. Падчас Лівонскае вайны пры апісанні Полацка згадваецца пра тое, што ў Сафійскім саборы знойдзеныя тры жалезныя дзвярэй. Гэта сьведчаньне таго, што меліся тры ўваходы, якія зачыняліся жалезнымі дзвярыма, пэўна каб бараніцца.

Яшчэ трэба адзначыць наведаньне Сафійскага сабору Пятром I. Цар разам з сынам, князем Меншыкавым, з дружынай ды аховай наведваў Сафійскі сабор падчас вячэрні. І тут з правакацыі ўніятаў, якія знаходзіліся пад ідэйным кіраўніцтвам полацкіх езуітаў, выбухнуў скандал, які нарабіў шмат шуму ў Эўропе. Пётар I быў змушаны выступіць з адмысловым мэмарыялам, выдадзеным у Вільні 11.07.1705 г. З гэтага дакумэнту бачна, што расейскія генэралы паведамлялі Пятру I, што ўніяцкае духавенства мела таёмнае ліставаньне з супраціўнікам (швэдамі альбо сапегаўцамі*) і небясьпечныя намеры супраць расейскіх войскаў. Асабліва ваража ставіўся да Пятра I ды расейцаў адзін манах, былы расейскі падданы, які здраціў Расеі ды веры. Ён падбухторваў духавенства і люд супраць расейскіх войскаў, да таёмнага іх пабіцьця, зьневажаў Пятра I і караля Рэчы Паспалітае Аўгуста. Калі Пётар I са сваёй дружынай увайшоў у храм, яго не сустрэлі з пашанай як належыць сустракаць высокіх асобаў, а прынялі ваража. Калі цар пажадаў увайсьці ў алтар, дык яго не пусьцілі, заявіўшы пры гэтым, што ён нягодны гэтага як супраціўнік іхнае веры. Пётар нічога не адказаў ды адышоў. Убачыўшы невядомы яму аздоблены абраз, запытаўся пра яго. Але яму з выклікам адказалі, што гэта абраз іхнага сьвяшчэннамучаніка Язафага Кунцэвіча, якога "вашы адзінаверцы, гэрэтыкі, богаадступнікі, каты, як і вы, забілі". Цар разлаваўся і загадаў людзям, якія былі зь ім, арыштаваць гэтых хуліганаў ды выкрытых здраднікаў, судзіць іх, а сам пайшоў з храму. З пагляду на малы лік расейцаў гэтыя асобы пачалі клікаць на дапамогу. Да іх прыбеглі манахі са зброяй і хацелі адбіць арыштаваных. Пры гэтым колькі расейцаў былі параненыя. Расейцы разлаваліся ды самі пачалі секчы тых, так што чацьвёра зь іх былі параненыя і памёрлі ад ранаў, збаўляючы сябе ад ганебнае сьмяротнае кары паводле прысуду. Галоўнага ж завадатара павешалі**. З гэтае прычыны ўніяты ўзьявілі паклёп на Пятра I. Каб абвергнуць яго той падпісаў і выдаў мэмарыял, бо розгалас мог паўплываць на дачыненні між Расеяй і Рэччу Паспалітай, як хаўруснікаў у супольнай барацьбе з швэдамі.

УНІЯЦКАЯ ДУХОЎНАЯ СЭМІНАРЫЯ

Побач з Сафійскім саборам, на захад ад яго, месціліся будынкі сэмінарыі, мужчынскага базыльянскага манастыру і архірэйскага палацу. Базыльянскі манастыр і архірэйскі палац будаваліся Флярыянам Грабніцкім амаль адна-

* - прыхільнікі на той час хаўрусніка швэдзкага караля Карла XII гэтмана літоўскага Яна Казіміра Сапегі (? - 1730), які ў 1709 г. перайшоў на бок расейцаў.

** - тут аўтар пераказвае мэмарыял Пятра I, але староньні крыніцы інакш падаюць падзеі (чыт. "Полацкія пакутнікі", Полацк, 1999).

часова з пабудовай сабору. Яны былі скончаныя крыху пазьней, што бачна з архіўных дакумэнтаў. Пытаньне пра будаўніцтва сэмінарыі побач з базыль-янскім манастыром было ўзьнятае 23.06.1774 г. падчас кангрэсу ў Струньні на агульным сходзе протапапоў (28 чалавек) і сьвятароў, пасланных протапапамі (54 чалавекі). Старшыняваў на сходзе полацкі архібіскуп Ясон Юнаша-Смагаржэўскі*. Сход праводзіўся ў зьвязку з тым, што на Замойскім уніяцкім саборы ў 1720 г. была прынятая пастанова, каб кожны біскуп у сваёй эпархіяі заклаў сэмінарыю дзеля падрыхтоўкі сьвятароў уласным коштам. Для пошукаў сродкаў, папярэднік Смагаржэўскага архібіскуп Грабніцкі спрабаваў праз суд дамагчыся вяртаньня Полацкай эпархіяі ўсіх земляў, уладаньняў ды іншых багацьцяў, забраных у праваслаўных цэркваў і манастыроў, ды перададзеных у 1580 г. езуітам на падставе загаду Сьцяпана Батуры. На гэтую цяганіну Грабніцкі выдаткаваў вялікія грошы, стаміўся і адмовіўся ад працягу судовых спрэчак. Пасьля ягонае сьмерці ягоны наступнік прадоўжыў гэтае змаганьне і нічога не дамогся, не зважаючы на разгляд справы ў Літоўскім трыбунале і нават у Рымскім судзе (куды зьвярнуўся яшчэ Грабніцкі.) Патрэба ў сьвятарах была вялікай, бо ў эпархіяі мелася каля 600 цэркваў, а рыхтаваліся на сьвятароў усяго два сэмінарысты ў Віленскай сэмінарыі коштам апостальскага пасаду (папы Рымскага). Пазьней пашчасьціла дамагчыся яшчэ двух месцаў у Віленскай сэмінарыі і двух у Рымскай. Агулам было 6 сэмінарыстаў. Папа Рымскі пайшоў на гэта, улічыўшы бядотны стан сьвятароў эпархіяі. Грабніцкі таксама бачыў, што з-за беднасьці эпархіяі ён не адшукае сродкаў на ўтрыманьне сэмінарыі. Але гэта неяк не стасуецца з выдаткамі на пабудову Сафійскага сабору, манастыру ды архірэйскага палацу. Некаторыя гісторыкі мяркуюць, што Грабніцкі будаваў уласным коштам. Пэўна сюды залічваюць прыбыткі з архібіскупскіх і мітрапаліцкіх маёнткаў, а яны былі немалымі. Але ў падпарадкаваных яму эпархіяях трэба было ўтрымліваць шмат сэмінарыяў, таму вырашана было ўтрымліваць іх коштам духавенства эпархіяі ў прыбыткаў ад ад цэркваў. Смагаржэўскі дзеля назапашваньня сродкаў на адкрыцьцё і ўтрыманьня сэмінарыі, вырашыў збіраць выпадковыя паступленьні, каб гэтыя сродкі адкладаліся ды ўлічваліся ў адмысловай кнізе. Да 1772 г. ён сабраў блізу 10000 рублёў і, баючыся трымаць гэткую суму ўдому, аддаў яе пад праэнтны. На нарадзе ў Струньні 23.06.1774 г. быў прапанаваны каштарыс прыбыткаў і выдаткаў сэмінарыі. Прыбыткі плянаваліся ад выпадковых збораў. Выдаткі прадугледжвалі харчаваньне і апрананьне сэмінарыстаў, залічаных на стыпэндыю 1560 рублёў. Выдаткі на адміністрацыйны ды службовы пэрсанал - рэктара, прарэктара, аканома, кухараў, фэльчара, вартаўнікоў, шаўца, чабатара, прачку, півавара ды іншых - у склад яго не ўваходзілі і складалі 426 рублёў 60 капеек. Выдаткі на гаспадарку, у каштарысе гэта называлася "патрэбы хатнія" - пару коняў, дровы для ацяпленьня, кухню - складалі 139 рублёў 20 капеек.

* - Ясон Смагаржэўскі (1714-1788) зьяўляўся архібіскупам з 1762 г. У 1780 г. на загад Кацярыны II выдалены з Полацку. У 1780-1788 гг. быў кіеўскім мітрапалітам.

Агулам атрымлівалася 2125 рублёў 80 капеек, што перавышала прыбыткі на 103 рублі. Месца для сэмінарыі абралі ў полацкім замку ля катэдры, то бок Сафійскага сабору, і прасілі біскупа звярнуцца па дазвол да ўладаў, матывуючы выбар тым, што там здаровае паветра, прасторныя пабудовы, блізка цэрквы ды настаўнікі. Кіраўніцтва сэмінарыяй і навучаньне сэмінарыстаў даручылі манахам-базыльянам. Разам зь імі архібіскуп зацьвярджае рэктара, прарэктара, аканона, якіх ён лічыць карыснымі і якія забяспечваюць навучаньне ды выхаваньне сэмінарыстаў. Яны будуць выкладаць лёгіку, мэтафізыку, царкоўную гісторыю, тэалёгію дагматычную і маральную, складаньне казаняў. Навучэнцаў для сэмінарыі будуць набіраць сярод самых здольных у прымацаваных да сэмінарыі духоўных вучэльных. Пры гэтым перавага будзе аддавацца бяднейшым, бо заможныя могуць навучацца ўласным коштам. У сэмінарыю будуць прыймацца таксама на падставе накіраваньня манастыроў іхным коштам. Рэгулы (правілы навучаньня) для сэмінарыі ў дачыненьні да абрадаў і вопраткі ўстановаў на грунце Віленскае сэмінарыі і Краслаўскага калегіюму. Яна мае быць аднолькавай ва ўсіх сэмінарыстаў, дыхтоўнай і строгай, падобнай да вопраткі сьвятароў. Пачатак заняткаў прызначыць на наступны год. Шасьці сэмінарыстам прызначыць на гадавое ўтрыманьне 225 талераў, астатніх стыпэндіянтаў паясьціць у манастыры, бо ўсіх разьмесьціць у ім немагчыма празь нястачу месца, пакуль ня будуць скончаныя патрэбныя сэмінарыі пабудовы. Дзеля будаўніцтва трэба нарыхтаваць матэрыялаў: каменьня, пяску, цэглы, вапны і драўніны, на што скарыстаць сродкі ў памеры 1752 рублі 80 капеек, якія сёлета маюцца. Пачатыя мury павінны быць скончаныя ў 1776 г., дзеля чаго трэба адшукаць сродкаў. Відавочна тут ідзеца не пра будаўніцтва новага будынку, бо з выдаткаваных грошай корпусу для сэмінарыі не збудуеш, а пра дабудову корпусу, пачатага Флярыянам Грабніцкім. Яго трэба было прыстасаваць для заняткаў і інтэрнату, бо манастыр, як бачна з пастановаў, усіх зьмесьціць ня мог.

З архіўных матэрыялаў вядома, што 11.02.1779 г. архібіскуп Смагаржэўскі звяртаецца да беларускага намесьніка графа Чарнышова* ў справе заснаваньня ў Полацку ўніяцкае духоўнае сэмінарыі, дзе апісвае гісторыю пытаньня і выказвае просьбу хадайнічаць перад імператрыцай аб дазволе на будаўніцтва сэмінарыі на Верхнім замку "на зручным і здаровым месцы" ды чым-небудзь паспрыяць ейнаму адкрыцьцю. Навучаць сэмінарыстаў будуць так, каб "падрыхтаваць зь іх найвучоных і найздольнейшых памочнікаў дзеля хвалы Божай, дзеля годнасьці царкоўнай, дзеля карысьці нацыянальнай, дзеля служэньня манархіі ды ейнага праслаўленьня".

Гаворскі сьцьвярджае, што Полацкая ўніяцкая сэмінарыя функцыянавала з 1811 г.**, пасья скасаваньня Вуні ў 1839 г. была ператвораная ў праваслаўную і ў 1856 г. пераведзеная ў Віцебск. Ён жа паведамляе, што Грабніцкі збудаваў

* - беларускі генэрал-губэрнатар (вайсковы губэрнатар) у 1772-1780 гг. на землях, далучаных да Расеі ў 1772 г.

** - памяшканьні пад сэмінарыю канфіскаваў у базыльянаў у 1806 г. Г.Лісоўскі.

велізарны манастыр, які складаўся з трох злучаных карпусоў у выглядзе лацінскае літары "Н" у гонар ягонага прозьвішча*. Сэмінарыі было досьць месца і там разьмесьцілася эпархіяльная ўніяцкая вучэльная і школа. У архіўных матэрыялах праваслаўных мітрапалітаў маецца расклад дня ў Віленскай галоўнай сэмінарыі, прыняты, як вышэй пазначана, і ў Полацкай. Пад'ём а 5⁰⁰-5³⁰ ранку, палудзень з 12 да 13 гадзін, адыход да сну а 21 гадзіне. У нядзелю пад'ём на паўгадзіны пазьней, але затое служылася абедніца ў касьцёле сьвятога Яна з 9³⁰ да 11³⁰. Падаецца і расклад заняткаў на кожны дзень, якія дысцыпліны ў якія дні будуць выкладацца. Прыкладаецца вучэбны плян сэмінарыі. Курс разьлічаны на 4 гады.

Першы год. Сьвятое Письмо, дагматычная і маральная тэалёгія, катэхізіс, гісторыя. Мовы: лацінская, грэцкая, габрэйская, француская ці нямецкая на выбар.

Другі год. Усе тэалёгічныя навукі, акрамя канонаў, катэхізіс, грэцкая мова зь іншымі добраахвотна абранымі, лацінская літаратура разам з лацінскай мовай.

Трэці год. Сьвятое Письмо, дагматычная і маральная тэалёгія, царкоўная гісторыя, царкоўнае права, добраахвотна абраныя для вывучэньня мовы.

Чацьверты год. Сьвятое Письмо, царкоўнае права, натуральная гісторыя, літаратура і абраныя мовы.

Апроч таго на 2-4-м курсах клерыкі двойчы на тыдзень займаліся рэпэтыцыяй казаняў альбо царкоўным красамоўствам пад пачаткам самога рэгентна.

Як бачна з архіўных дадзеных, сэмінарыстам жылося нялёгка. У справах маюцца скаргі на кіраўніцтва сэмінарыі ад 20.04.1825 г. Сем навучэнцаў звярталіся з заявай да мітрапаліта Булгака**, у якой пісалі пра тое, што яны доўга церпяць шмат крыўдаў і несправядлівасьцяў ад сваіх кіраўнікоў: "Кажучы коратка, імёны рэктара, прарэктараў, прафэсараў сталіся для нас страшнымі... Мы сталіся нейкімі іхнымі нявольнікамі, у якіх адабраная ўсялякая магчымасьць адшуканьня справядлівасьці... І ня раз змушаныя былі цяпець пакараньне на целе, што цалкам пярэчыць сьвяцейшым пастановам, выдадзеным пад назвай "Новае кіраваньне сэмінарыяй" панам мітрапалітам у 1821 г.". Просяць упакорыць парушальнікаў яго пачэсьнейшых правоў. У верасьні 1833 г. разглядаецца справа пра бадзяньне па Полацку вучняў беларускае сэмінарыі, якія прасілі міласьціну. 29.07.1833 г. генэрал-губэрнатар князь Хаванскі*** звярнуў увагу мітрапаліта, што ў гарадзкім Багаяўленскім манастыры тры хлопчыкі прасілі міласьціну і назваліся выхаванцамі Полацкае сэмінарыі, ды былі непачцівымі да старэйшых і вышэйшых духоўных асобаў. Гэткія дзеянні забароненыя законам і паграбуюць тлумачэньняў. Разьбіральніцтва засьведчыла, што адзін з хлопчыкаў 13-ці гадоў зьяўляўся вучнем 1-га аддзяленьня ніжэйшае вучэльні, жьў бедна і сэмінарыя яго апанула. Астатнія два да сэмінарыі дачыненія

* - прозьвішча мітрапаліта па-польску пішыцца "Hrebnicki".

** - Язафат Булгак (1758 - 1838) стаў мітрапалітам у 1817 г., з таго часу жьў у Санкт-Пецярбурзе. У 1833 г. пасья сьмерці біскупа Мартусевіча стаў і полацкім архібіскупам.

*** - займаў пасаду беларускага генэрал-губэрнатара ў 1822-1837 гг.

ня маюць. Усім зроблены напамін пра стаўленьне да старэйшых. Два настаўнікі ніжэйшае вучэльні пры сэмінарыі Сосна і Капецкі былі затрыманыя жандарамі, як падбухторшчыкі і стваральнікі правакацыйных пісаньняў, і абвінавачваліся ў недабранадзейнасьці. На загад генэрал-губэрнатора Хаванскага яны былі адасланыя ў сэмінарыю пад строгі нагляд з забаронай выкладаньня. Справа зацягнулася, сэмінарыя мусіла іх карміць і плаціць за ўтрыманьне, а яны не працавалі. Пасьля доўгага разьбіральніцтва выявілася, што тыя невінаватыя. Настаўнікі былі звольненыя з сэмінарыі і пераведзеныя на іншую працу.

Пачынаючы з 1833 г. у архіве маюцца штогадовыя рапарты сэмінарыі мітрапаліту аб правядзеньні публічных іспытаў па навукх у прысутнасьці вышэйшага духавенства, гарадзкой адміністрацыі ды іншых уплывовых людзей. Усе іспыты ладзіліся ў чэрвені-ліпені. Правяраў працу сэмінарыі біскуп Літоўскі Язэп Сямашка*. Маецца ягоны рапарт аб выніках рэвізіі ад 20.06.1834 г., зь якога бачна, што былі праведзеныя іспыты. З 208 выхаванцаў паводле сьпісу: 54 асобы належалі да падрыхтоўчае клясы, то бок да парафіяльнае вучэльні, 80 - да павятовай вучэльні, а ў самой сэмінарыі былі толькі 74 выхаванцы, тады як павінна быць 120. У павятовай вучэльні на дзяржаўным утрыманьні належала мець 20 навучэнцаў, а ў парафіяльнай такіх зусім не павінна быць. Была зробленая заўвага кіраўніцтву аб неабходнасьці набраць у сэмінарыю на дзяржаўнае ўтрыманьне 120 чалавек, бо недабор памяншае лік сэмінарыстаў, якія стануць сьвятарамі, у якіх эпархія мае вялікую патрэбу. Рэвізія адзначыла посьпехі ў вывучэньні расейскае мовы і спыненьне вывучэньня польскае мовы і літаратуры на некалькі гадоў. Дзеля паляпшэньня выкладаньня расейскае мовы Сямашка раіў запрасіць яшчэ некалькіх настаўнікаў, якія скончылі духоўную акадэмію, але паходзяць з заходніх рэгіёнаў і абазнаньня ў мясцовых варункаў і звычаях. "Трэба выхоўваць грэка-ўніяцкае духавенства, каб давесьці, што расейская мова для іх ёсьць роднай, а ў польскай мове на Беларусі маецца малая патрэба, ды і расейская мова распаўсюдзілася ў вышэйшых сляях грамадства. І для казаняў у цэрквах трэба ўжываць расейскую мову замест польскае, бо народ лепш разумее па-расейску." Раіць скасваць чытаньне штодзень імшы, а ўвесьці літургію, каб выхаванцы яе сьпявалі. Прапануе памяняць сэмінарыстам пазычаную ў езуітаў форму, якая ўяўляе сабой доўгія капоты з чырвонымі гузікамі ад верху да нізу. А паводле статуту належыць ім насіць сурдугі і плашчы. Сямашка адзначае, што ў сэмінарыі палепшыліся парадак і чысьціня. Прапануе таксама прызначыць новага рэктара, бо цяперашні мае слабое здароўе і падаў заяву аб звальненьні. Жадае, каб у сэмінарыі былі зьліквідаваныя настроі і парадкі, што засталіся ад доўгатэрміновага чужога ўплыву.

Дзеля папаўненьня сэмінарыі прыймаюцца захады па духоўнай лініі: усіх дзетак сьвятароў, якія маюць духоўны стан, загадана забраць зь іншых наву-

* - паходжаньнем зь сям'і ўкраінскага сьвятара (1799-1868). У 1833-1839 гг. біскуп літоўскі, ініцыятар ліквідацыі Вуніі. У 1840-1852 гг. праваслаўны архібіскуп літоўскі і віленскі, а з 1852 г. мітрапаліт.

чальных установаў і накіраваць хлопчыкаў у павятовыя духоўныя вучэльні ды сэмінарыю. Каб выйсьці з духоўнага стану трэба было атрымаць дазвол мітрапаліта. У паперах уніяцкага мітрапаліта ёсьць справа аб звальненьні Адама Асоўскага, гадаванца сэмінарыі, з духоўнага стану ў зьвязку з тым, што ён хацеў здаваць іспыты ў Санкт-Пецярбурскім унівэрсытэце на годнасьць хатняга настаўніка. На запыт мітрапаліта адміністрацыя сэмінарыі паведаміла, што Асоўскі быў звольнены за непакору і непавагу да кіраўніцтва. Яго прызначылі клерыкам пры Сафійскім саборы. Ягоная маці падала просьбу аб звальненьні сына з духоўнага стану, бо той намерыўся паступіць у мэдычна-хірургічную акадэмію. Ёй паведамілі, што яму дадуць звальненьне, калі ён выправіцца і дакажа адданасьць і пакору. Але загад не было магчымасьці выканаць, бо месца знаходжаньня Асоўскага не было вядомым. Маці зноўку зьвярнулася да мітрапаліта, паведаміўшы, што сын жыве ў Санкт-Пецярбурзе коштам вучэбных гадзінаў. Толькі пасьля гэтага мітрапаліт задаволіў просьбу маці ды звольніў Асоўскага з старасьвецкага стану. Гэтая справа не адзіная ў архіве, зь якой бачна, што выйсьці з духоўнага стану было ня проста, бо гэта быў асаблівы стан, падпарадкаваны сваім законам і традыцыям.

Пасьля ліквідацыі базыльянскага манастыру сэмінарыя заняла вялізны трохпавярховы цагляны будынак з сутарэньнямі. Ад 1833 г. у архірэйскіх пакоях гэтага будынку месцілася грэка-ўніяцкая Полацкая кансісторыя*, якая кірвала ўсімі ўніяцкімі цэрквамі Полацкае эпархія. Адзін з гэтых будынкаў фасадам выходзіў на Дзьвіну, іншыя карпусы выходзілі на Палату. Пасьля ліквідацыі Вуніі кансісторыя зачынілася, а пасьля пераводу ў 1856 г. сэмінарыі ў Віцебск усе гэтыя вялізныя будынкы апусьцелі, пачалі разбурацца, у іх засялілася колькі бедных сем'яў. На пачатку XX ст. пачало ўздымацца пытаньне пра будаўніцтва Полацкае настаўніцкае сэмінарыі, якая разьмяшчалася на галоўным гарадзкім пляцы, дзе былі ейны вучэбны корпус, канцылярыя, кватэра дырэктара і сьвятара, і другі будынак па вул. Верхне-Пақроўскай, дзе месціліся інтэрнаты і кватэры выкладчыкаў. Гэтыя памяшканьні сталі цеснымі, не давалі магчымасьці пашыраць сэмінарыі, а попыт на настаўнікаў пачатковае школы ўзрастаў. Было прынятае рашэньне аб будаўніцтве сэмінарыі, і на Верхнім замку для гэтага было адведзена месца, якое займалі руіны ўніяцкае сэмінарыі. У 1911-1912 гг. пачалося зьнішчэньне будынкаў уніяцкае сэмінарыі. Пры разборцы будынкаў цэгла вывозілася, а будаўнічае сьмецьце пайшло на засыпку сутарэньняў і на схілы гары. Будаўніцтва сэмінарыі, распачатае ў 1913 г. з будынку канцылярыі і кватэры ейнага дырэктара, у 1914 г. з пачаткам вайны было спыненае. Зь гісторыі будынкаў уніяцкае сэмінарыі трэба адзначыць, што ў 1812 г. французы занялі амаль усе ейныя пабудовы пад шпіталь, пакінуўшы невялікую частку манахам і царкоўным служкам. Жаночы ўніяцкі манастыр быў драўляным, і спалены французамі. Пасьля вайны ён быў адноўлены і дзейнічаў да 1841 г., калі манахкі перайшлі ў Спаса-Эўфрасінеўскі манастыр.

* - выканаўчы ворган пры біскупе (ад лац. consistorium - сход).

Гэты манастыр паказаны на пляне 1788 г. і на старой рыціне гораду. На пляне ж 1858 г. яго ўжо няма, а на гэтым месцы стаяць хаты прыватных уласнікаў.

НЕВЯДОМЫ ХРАМ XII СТ.

У 50-70 м на паўночны захад ад Сафійскага сабору, побач зь цяперашнім тудыспансэрам, падчас капаньня траншэі для закладкі падмурку гарадзкае больніцы быў знойдзены старадаўні падмурак. Раскопкі, выкананыя ў 1967 г. М.К.Каргерам, выявілі рэшткі старажытнага храму XII ст. Гэта вельмі арыгінальны шасціслуповы храм з трыма бабінцамі*, зь якіх паўночны ды паўднёвы маюць вонкавыя паўкруглыя апсыды. Сам храм трохнававы, з адной вонкавай паўкруглай і дзвюма ўнутранымі невялікімі апсыдамі. Памер храму па галоўнай восі каля 30 м, а ўшыркі з бабінцамі таксама каля 30 м. Па разьмяшчэньні крыжовых слупоў можна здагадацца, што быў ён аднакупаловым. Фасады падзеленыя лапаткамі складанае канфігурацыі. Падчас раскопак гэтага храму было знойдзена шмат фрагмэнтаў фрэскавага росьпісу і шматколернае маэлікавае кафлі, што пакрывала падлогу храму. Каргер піша, што дасьледваньне рэштак дазволіла цалкам рэканструяваць пачатковае аблічча пабудовы, якая сталася першаўзорам вядомага храму арханёла Міхайлы ў Смаленску. Архэоляг мяркуе, што храм месціўся на княскім двары. Плян гэтага храму быў апублікаваны Г.В.Штыхавым у кнізе "Древний Полоцк".

Трохбабінцавыя храмы былі і ў іншых месцах Полацку. Прыкладам, у Бельчыцкім манастыры меўся таксама невядомы храм з трыма апсыдамі, паўкруглымі звонку, а бабінцы простакутнай канфігурацыі. Сярод храмаў і манастыроў, што былі апісаныя ў 1580 г. дзеля перадачы езуітам, згадваецца "палацавая Мікольская царква". Мажліва, гэта падмуркі той самай царквы. Ейнае будаўніцтва прыпісваецца князю Андрэю Альгердавічу**. Вакол гэтае царквы сапраўды знаходзіліся палацы князя і біскупа. Зь пераходам князёў у Бельчыцу застаўся палац біскупа, потым тут мелі рэзыдэнцыю намесьнік вялікага князя і ваявода.

ХАРЧОВЫ СКЛАД (ПРАВІЯНЦКІ МАГАЗЫН)

На гарадзкім пляне часоў Кацярыны II (1778 г.) на Верхнім замку пазначаная вялікая каменная пабудова "провиантский магазин", дзе зьбіралі запасы харчоў дзеля забесьпячэньня войскаў і на выпадак прыродных навалаў. Пабудова гэтая захавалася да нашых дзён, і цяпер у ёй месціцца інфэкцыйнае аддзяленьне больніцы. Пасьля ліквідацыі складу тут разьмяшчаўся гарнізонны аддзел. Перад будынкам быў пляц для шыхтовых заняткаў, цяпер тут бальнічны сквэр. Пасьля рэформаў 60-х гадоў XIX ст. была закладзена адміністрацыйная

* - прыбудова да храму перад уваходам у яго.

** - старэйшы сын (1325-1399) Вялікага князя Літоўскага Альгерда. Князем Полацкім быў у 1345-1377 гг. і 1381-1386 гг.

ўстанова "вайсковая прысутнасьць" і ўведзеная пасада "вайсковага начальніка". Гэтая ўстанова выконвала ролю, падобную да ваенкамату, а пасада кшталту ваеннага камісара. Але вайсковая прысутнасьць выконвала і камэнданцкія функцыі, таму пры ёй знаходзіўся вайсковы аддзел. Дзеля патрэбаў гэтага аддзелу на захад ад будынку ля невысокага землянога валу быў збудаваны парахавы сцоў. Пабудова была каменная і заглябленай у зямлю. Пасьля вайны 1941-1945 гг. яна была разабраная жыхарамі, а ейнае каменье і цэгла выкарыстаныя дзеля будаўніцтва. Цяпер на гэтым месцы засталася невялікая катлавіна. У часе вайны 1914-1915 гг. у галоўным будынку знаходзіўся перасыльны пункт. Былі створаныя кухня і харчавальны пункт, дзеля чаго збудаваны заходні бок пляцу (цяпер там кацельня больніцы). Падчас нямецкае акупацыі ў 1918 г. гэты будынак скарыстоўвалі як канцлягер для полацкіх прастыгутаў. Прымуслі гарадзкую ўправу абгарадзіць будынак плотам з калочым дротам і паставілі сваю ахову. Аднаго дня ўсе прастыгутаў зніклі зь лягеру. Паводле чутак, што тады хадзілі, немцы іх усіх расстралялі. Пасьля зыходу немцаў тут быў створаны зборны і перасыльны пункт полацкага ваенкамату. Гэтым будынкам ваенкамат валодаў да вайны 1941-1945 гг. Выкарыстоўваўся пункт у часе вучэбных мабілізацыяў, розных манэўраў ды іншых мерапрыемстваў. Пасьля вайны будынак быў перададзены ва ўласнасьць больніцы, бо былі выбухі эпідэміяў тыфусу, крываўкі і нават халеры, ня кажучы ўжо пра эпідэміі сярод дзетак шкарлятыны, дыфтэрыі ды іншых хваробаў. Было вырашана аддзяліць інфэкцыйных хворых ад астатніх, і пасьля капітальнага рамонту будынак быў ператвораны ў інфэкцыйнае аддзяленьне больніцы.

БОЛЬНИЦА

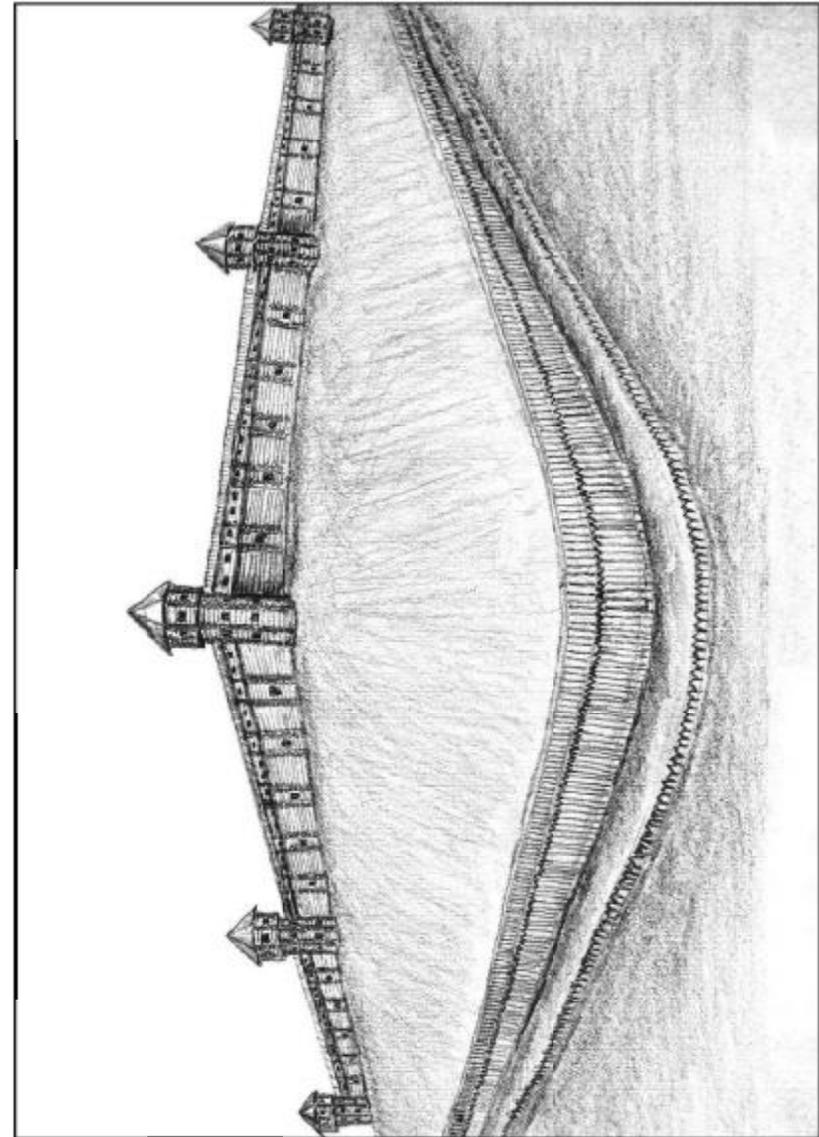
У сярэдзіне XIX ст. на Верхнім замку была адчыненая невялікая больніца на 25-30 ложкаў. Месьцілася яна на паўднёвым баку пляцу, дзе цяпер знаходзіцца вэнэралягічны дыспансэр. Гэта быў невялікі драўляны аднапавярховы будынак, дзе працавалі 2-3 мэдработнікамі і 2-3 чалавекі пэрсаналу абслугі. Гэтак было да 1914 г.

На тэрыторыі, дзе цяпер знаходзіцца галоўны чырвоны цагляны корпус, даўней месціўся манастыр і храм у гонар апосталаў Пятра і Паўла. А яшчэ раней знаходзілася "Воўкава вежа". Каля храму месціліся і нейкія вялікія пабудовы, пэўна княскага двара. У 1579 г. Сьцяпан Батура аддаў езуітам манастыр з усімі ягонымі землямі ў замку, пакуль яны не збудуюць сабе калегіюму. Тыя адрамантавалі манастыр, які ўжо тады быў старым. Праіснаваў ён доўга і яшчэ пазначаны на гарадзкім пляне 1788 г. Езуіты, збудаваўшы калегіюму, захавалі за сабой дзялянку на Верхнім замку, дзе быў манастыр. Гэтая дзялянка пачыналася ад усходняга боку пляцу і сканчалася ля ўсходняга крэпаснога валу. Тут езуіты заклалі батанічны сад, некаторыя расьліны якога дажылі да пачатку XX ст. Пасьля ліквідацыі езуіцкага калегіюму і акадэміі дзялянка перайшла ва ўласнасьць кадэцкага корпусу і выкарыстоўвалася дзеля гаспадарчых

патрэбаў. Там, дзе цяпер знаходзіцца анкалягічны дыспансэр, была зробленая вялікая дрывотня, бо дроваў на ацяпленне корпусу, лазьні, сталовай, пякарні патрабавалася шмат. Дровы адсюль завозіліся ў гатовым выглядзе праз гаспадарчую браму корпусу на вул. Стралецкай. У цяперашні час гэтая брама закладзеная, але добра праглядаецца на фасадзе будынку. У 1912 г. тут, на вольным ад дроваў месцы, корпус вырашыў збудаваць для пэрсаналу абслугі трохпавярховы будынак з сугарэньнем. Мэтай пабудовы было стварэньне лепшых умоваў для пэрсаналу і вызваленьне службовых пакояў у будынку корпусу дзеля пашырэння плошчы для саміх кадэтаў. Да 1914 г. будынак быў гатовы, але засяліць яго не паспелі, бо ў сувязі з вайной пачалася эвакуацыя кадэцкага корпусу. Пасьля прыезду ў Полацак фінскага Чырвонага крыжа будынкі корпусу былі занятыя ім пад шпіталь, а флігелі скарыстаныя пад кватэры працаўнікоў шпіталю. Знаходзіўся ён тут да Кастрычніцкай рэвалюцыі. Пасьля рэвалюцыі шпіталь згарнуў сваю дзейнасьць, а ўвесь пэрсанал зьехаў у Фінляндыю. Ад яго засталася шмат абсталяваньня: ложка, шапчыкі, шафы для посуду, матрацы ды іншае. Прыняўшы да ўвагі, што будынак быў прыстасаваны пад шпіталь, мелася сее-тое з абсталяваньня, полацкі гарсавет вырашыў скарыстаць гэта, каб адкрыць больніцу. Былі прыцягнутыя лекарны і частка абслуговага пэрсаналу, што засталіся ў горадзе пасля расфармаваньня шпіталёў. Паводле генэральнага пляну забудовы і разьвіцьця горада вырашана было Верхні замак ператварыць у бальнічны гарадок, дзе сканцэнтраваць усе больніцы і дыспансэры. Было вырашана забараніць прыватнае будаўніцтва і выселіць усіх жыхароў з ацалелых дамоў. Але нікога ня выселілі, а ў дадатак як выключэньне дазволілі шэрагу лекараў, што працавалі ў больніцы, і яшчэ некаторым асобам збудаваць дамы. Мыс Верхняга замку, які завецца Машной, пачаў выкарыстоўвацца пад гароды. На Верхнім замку галоўнай была вуліца Замкавая (пазней вул. Скарыны), што ішла ад ўезду да пляцу. Былі Замкавы завулак (зав. Скарыны), Спаські завулак (зав. Савецкі). З забудовай і разьвіцьцём гораду імя Скарыны атрымала вуліца ў цэнтры. Замкавай вуліцы ды завулку вярнулі старыя назвы, а Савецкі завулак перайменавалі ў Бальнічны.

НІЖНІ ЗАМАК

Замак гэты закладзены Іванам Жахлівым пасля заваёвы Полацка ў 1563 г. Для пабудовы было скарыстанае плято, што ляжала на ўсход ад Верхняга замку і ніжэй за яго. Гэтае плято на захадзе і поўначы абмываецца Палатой, якая мае высокія і стромкія берагі. На ўсходзе прарэзанае шэрагам яроў да Палаты і Дзьвіны, а на поўдні даволі строма спускалася да Дзьвіны. Да заваёвы Полацка Іванам Жахлівым на гэтым плято быў вакольні горад, гэтак званы Вялікі пасад. Ён быў умацаваны ровам, сьценамі, вежамі з даволі моцнай артылерыяй. Падчас штурму горада расейцамі пасад быў выпалены і цалкам знішчаны. Іван Жахлівы загадаў на тэрыторыі былога Вялікага пасаду збудаваць новы замак, умацаваўшы яго высокімі валамі і глыбокімі равамі, ды

Ніжні (Стралецкі) замак (XVI ст.)
Рэканструкцыя.

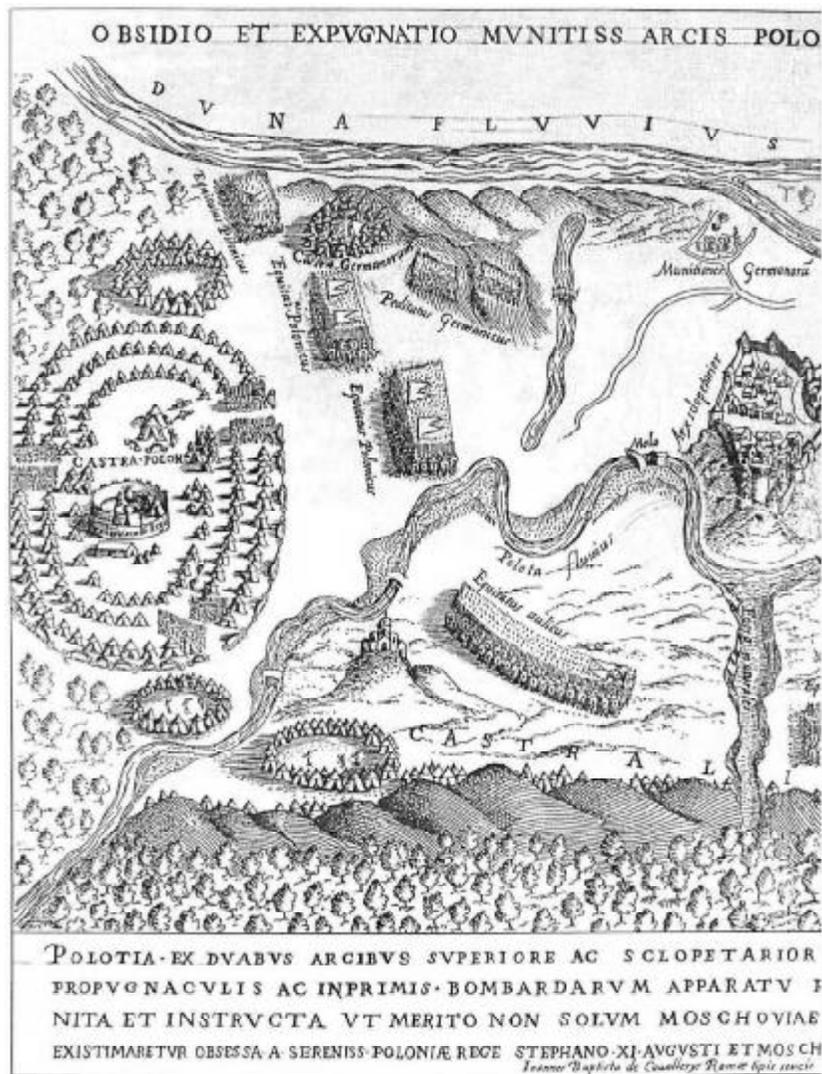
забяспечыўшы неабходнай зброяй. Дзеля ягонае аховы і будаўніцтва прызначыў стралецкія палкі. Будаваць замак было даручана Пятру Зайцаву і дзяку Барысу Шчэкіну. Иван Жаклівы высока цаніў стратэгічнае значэнне Полацка для заваёвы Лівоніі і выйсця да мора, а таксама ў замацаванні заходніх межаў Расеі. Таму надаваў шмат увагі ўмацаваньню самога гораду, мяркуючы ператварыць яго ў незадабытную крэпасць. Таму дзеля абароны заваяваных земляў і ўзмацнення абароны Полацка будзе шэраг цвёрдых на блізкіх і далёкіх падходах да гораду, на камунікацыях, што пралягалі як па рэках, гэтак і па зямлі.

Будаўнікі абралі пляцоўку для будаўніцтва новага замку, каб ён шчыльна прылягаў да Верхняга замку, аднак не захінаў бы моцных ягоных умацаванняў з усходняга боку, але падаўжаў сабой лінію абароны, а на ўсходзе даходзіў да яру ў бок Палаты па цяперашняй вул. Фрунзэ. Вырашана было паменшыць пляцоўку і, пракапаўшы новае рэчышча Палаты, адсекчы паўночны мыс з Гарадзішчам, насыпаць высокі вал і зрабіць уздоўж яго глыбокі роў. Вал гэты ад месца злучэння зь Верхнім замкам ішоў проста на ўсход і, дайшоўшы да пачатку яру, паварочваў на поўнач у бок Палаты. Задумаўшы вырыць новае рэчышча, будаўнікі на месцы атрымлівалі вялікую колькасць грунту для насыпкі замакавага валу. Гэта было надзвычай важным, бо з прычыны вайсковых дзеянняў тэрміны будаўніцтва былі скарачаныя. Як бачна з "Разраднае кнігі", галоўнага дакумэнту часоў Лівонскае вайны, будоўля заняла блізу двух гадоў. Збудаваны Ніжні замак быў у 1563-1564 гг., бо тады зафіксаванае прозвішча першага ваяводы. Дзеля паправы ўмацаванняў Верхняга замку і будаўніцтва Ніжняга, акрамя грунту, патрабавалася вялізная колькасць бярвення для сьценаў, вежаў, умацавання равоў і пабудовы памяшканняў для стральцоў. Драўніна, пэўна, нарыхтоўвалася ў бліжэйшых лясах, што прылягалі да сплаўных рэк Палаты і Дзьвіны зь ейнымі прытокамі. Лес сплаўляўся проста да замкаў. Гэта аблягчала будаўніцтва і паскарала яго. Грунт быў цяжкім марэнавым суглінкам. Каб вал не ападаў і не распаўзаўся, яго ўмацоўвалі дубовымі палямі. Рэшткі гэтых паляў адшуканыя ў часы Вялікай Айчыннай вайны падчас рыцця ў вале бункераў і бамбасховішчаў. Адно з гэтых бамбасховішчаў было выкапанае ля дому вул. Фрунзэ №5, дзе размяшчаўся райвыканкам. Вал быў пракапаны амаль наскрозь, і пазней столь пракопу абвалілася, а на вале ўтварылася глыбокая яміна. На захадзе валу было выкапана шмат бункераў, дзе і сутыкнуліся з палямі. Спатрэбілася іх выкопваць ці адпілоўваць. Дрэва вельмі добра захавалася, бо палі былі абкладзеныя шчыльнай вільготнай глінай без прыступу паветра. Наверсе вал сканчаўся баявой пляцоўкай, шырынёй 4-5 м. На гэтай пляцоўцы будавалі сьцены ў выглядзе тарасаў (рубленых сьценаў) у 2 паверхі даўжынёй 540 м і вежы, якіх было 9. Што да сьценаў уздоўж берагоў Палаты, дык тут былі частаколы. Агульная даўжыня ўсіх сьценаў Ніжняга замку дасягала 862 м. Як бачна з тагачаснага апісання замку, жыхары ў паўночным канцы вала праамілі частакол і хадзілі да Палаты за вадой і на млын, які быў недзе блізу цяперашняга Чырвонага мосту. Пазней тут былі

збудаваныя сходы да Палаты, якія захаваліся да канца XIX - пачатку XX ст. Яны выходзілі да тэрыторыі лазьні, пазней бровару, кіраўніцтва якога дзеля абароны свайго ўладання зламала сходы і зачыніла спуск. Невядома ці былі тарасы зробленыя цалкам ці спрошчанага тыпу, то бок усе зрубы тарасаў запыўняліся зямлёй альбо заставаліся вольнымі, і дзе знаходзіліся ваяры і іхныя склады. Звычайна зрубы запыўняліся зямлёй ці каменнем, а між іх ладзіліся каморы, у якіх ставілі гарматы, так яны і чаргаваліся. Наверсе тарасы мелі пляцоўкі, накрытыя зверху бярвёнамі і цёсам, з байніцамі, дзе размяшчаліся ваяры, якія стралялі з пішчалёў, скідалі на нападнікаў бярвёны і гэтым наносілі вялікую страту. Дзеля абароны ад пажараў, што здараліся ад запальных набояў, да прыкладу, напаленых ядраў, сьцены і вежы ўнізе абкладаліся дзірваном, што паслабляла разбуральную моц ядраў і бараніла сьцены ад падпалу імі альбо падпальнікамі з паходнямі ці іншымі прыладамі. На пляцоўцы валу не засталася аніякіх слядоў тарасаў, хаця ад іх павінны былі застацца купы зямлі, што былі ў зрубках. Верагодна сьцены тут былі іншае канструкцыі. Вежы рубіліся ў некалькі радоў бярвёнаў і былі ў два ці тры паверхі, на кожным зь якіх усталёўвалі некалькі гарматаў. На пляне Пахалавіцкага асабліва ўмацаванай выглядае паўночная частка замку, насупраць Гарадзішча. Там пастаўленыя тры вежы, відавочна ў супрацьвагу праціўніку, калі б той захацеў паставіць аблогавую артылерыю на Гарадзішчы. Адна вежа на пляне намалёваная ўнутры замку і ня злучаная са сьценамі. Гэта вежа кшталту данжону, то бок замкавая цытадэль, апошняя апірышча абаронцаў цвёрдзі. Ніжні замак умацаньняў абарону Верхняга; супраціўнік наўрад ці рызыкнуў бы штурмаваць адразу па фронце абодва замкі, на што трэба шмат сілаў. У выпадку штурму ўсходняга боку Верхняга замку вораг трапляў пад крыжовую палубу двух замкаў і ня меў бы поспеху з-за вялікіх стратаў. Абодва замкі праз роў між вежамі злучаліся мостам, які мажліва быў падыманым. Вежа Ніжняга замку мела браму для ўезду ў Верхні, а Верхні замак меў вежу-фортку для злучэння яго зь Ніжнім. У выпадку захопу Верхняга замку Ніжні рабіўся безабаронным, бо быў ніжэйшым, а ягоны тыл становіўся адкрытым для нападнікаў.

Ніжні замак ня спраўдзіў надзеяў Івана Жаклівага на стварэнне незадабытнае крэпасці. Сьцяпан Батура, аблажыўшы Полацк у 1579 г., старанна вывучыў ягоныя ўмацаванні. Кароль прыйшоў да высновы, што штурмаваць Полацк з польнага боку, то бок з усходу, нельга, бо будучь вялікія страты і малая надзея на поспех. Ён знайшоў, што найслабейшым бокам абароны зьяўляецца заходняя сьцяна Верхняга замку, хаця і мела яна стромкі схіл. Перашкодамі таксама былі тут Палата ды ўмацаваныя Запалоўцыя. Батура намерыўся сабраць лепшыя сілы вугорцаў* ды палякаў, амаль усю артылерыю і ўдарыць па Запалоўцыю, сьцены якога не маглі вытрымаць канцэнтраванае гарматнае пальбы. Потым, узяўшы Запалоўцыю, ударыць па заходняй сьцяне Верхняга замку, пасля захопу

* - да абрання каралём Рэчы Паспалітае Сьцяпан Батура (сапраўднае імя Іштван) у 1571-1576 гг. быў князем Трансільваніі (цяпер часткова ў Вугоршчыне і Румыніі).

Плян полацкіх умацаваньняў у часе штурму горада войскамі

пад пачалам караля Сьцяпана Батуры (11-29 жніўня 1579 г.)

якога Ніжні будзе змушаны здацца. Акрамя таго, кароль бачыў, што размяшчэнне Ніжняга замку такое, што той у часе штурму ня здолее падтрымаць сваёй пальбой Верхні, бо мыс Машна захінае яго. Разлік Батуры стаўся дакладным: 30 жніўня ён прымусіў Верхні замак капітуляваць разам зь Ніжнім, які здаўся бяз бою.

На захадзе за валам, знаходзілася сажалка - крэпасны вадастаў. Пасля ліквідацыі замку яна зарасла і ператварылася ў купністае балота, вядомае пад назвай "Папова балота". Пры будаўніцтве стадыёну яно было высушанае. Збудаванні ў месцы злучэння двух замкаў зруйнаваныя. Землянныя ж збудаванні зрытыя, каб засыпаць глыбокія і шырокія равы. На ўтвораных пляцоўках былі збудаваныя хаты, што ўпіраліся ў валы. Засыпка равоў рабілася галоўным чынам у канцы XVIII - пачатку XIX ст. Між паўночнай часткай Верхняга замку і паўднёва-заходняй часткай Ніжняга быў спуск да Палаты. Відавочна, тут пачынаўся шлях з Полацку ў Себеж. Праз Палату быў мост, які пазначаны на пляне Пахалавіцкага. У пойме Палаты ля гэтага спуску ў канцы XIX ст. быў бровар, а пазней лазня, якая існавала ў пачатку XIX ст. Цяпер паміж гэтымі замкамі ляжыць забудаваны дамамі завулак*, а злева тыр ДТСААФ. На паўночным выступе замку, супраць Гарадзішча, ніжэй лініі вежаў і сцяны зробленая пляцоўка, прызначэнне якой няяснае. Цікава адзначыць, што падобная пляцоўка маецца на Машне, заходнім мысе Верхняга замку. Мажліва, што гэта рэшткі ўмацаванняў, зробленых ў 1707 г. у часе вайны са шведамі. Паўночны выступ Ніжняга замку носіць сьляды апрацоўкі ягоных схілаў, каб зрабіць іх больш стромкімі і гладкімі, што абцяжарыла б уздым ворага да абаронцаў цьвердзі. Унутры Ніжняга замку месцілася Стралецкая слабада, а вуліца, што праходзіла праз яе, да 30-х гадоў XX ст. звалася Стралецкай. Затым яна была перайменаваная ў вуліцу Горкага. У Стралецкай слабадзе, як бачна з пляну Пахалавіцкага, была збудаваная царква. Хутчэй за ўсё драўляная, як і ўся слабада. У 1772 г. пасля далучэння да Расеі ў Полацк былі ўведзеныя расейскія войскі, якія на месцы Стралецкае слабады збудавалі вайсковы гарадок, дзе размясціўся гарнізон. На пляне 1788 г. пабудовы гарадка не пазначаныя, хаця на праекце плянавання Полацка 1778 г. заплянаваныя 4 будынкі з квадратнай пляцоўкай між імі. Пэўна, гарадок быў збудаваны пасля 1788 г. Падчас вайны 1812 г. у гэтым гарадку размяшчаўся французскі гарнізон, а пры адыходзе з Полацку 08.10.1812 г. гэтыя будынкі (баракі) былі спаленыя. У 1977 г. пры раскопках храму ў канцы вул. Горкага былі знойдзеныя дзве брацкія магілы. У адной зь іх былі косткі вельмі высокага чалавека, ростам ня менш за 2 м. Мажліва тут былі брацкія магілы французаў, якія загінулі ў баях 6-8.10.1812 г. На пляне Полацка за 1858 г. увесь замак забудаваны жылымі дамамі, на ім праглядаюцца вуліцы ды завулкі. Ад Стралецкае вуліцы налева і направа адыходзіла некалькі завулкаў. У XX ст. у замку былі прыватныя хаты, амаль усе драўляныя. Каменных дамоў было ня больш за 4-5.

* - гэта 1-ы завулак Горкага.

У канцы XIX ст. вал Ніжняга замку добраўпарадкавалі. Ён быў абсаджаны дрэвамі, былі пастаўленыя лаўкі, а на паўночным баку валу, па-над Палатой і Чырвоным мостам была збудаваная драўляная альтанка. Часам на вале Полацкім дабраахвотным пажарным таварыствам ладзіліся гуляньні. У 1912 г. пасля вялікага пажару ў горадзе, калі згарэла звыш 200 хатаў і пажарная вежа*, на вале была збудаваная высокая пажарная вежа, якая праіснавала да 1923 г. Паводле пляну добраўпарадкавання і будаўніцтва гораду, прынятага да вайны, усю тэрыторыю Ніжняга замку плянавалася пасля ліквідацыі жылых пабудоваў ператварыць у парк адпачынку. У часе вайны 1941-1945 гг. вал значна пацярпеў ад капання бункераў, зямлянак і бамбасховішчаў. Пабудовы ў Ніжнім замку былі спаленыя. У 50-х гадах былі праведзеныя аднаўленчыя працы, ямы засыпаныя, схілы прыведзеныя да ладу з дапамогай бульдозэраў і рыдлёвак. Вал быў абсаджаны дрэвамі, зробленыя сходы ў бок вул. Фрунзэ, а да вайны ўваходныя сходы былі з боку вул. Савецкай. Прынятым пасля вайны плянам прадугледжвалася будаўніцтва стадыёну з выкарыстаннем для трыбунаў валу. Стадыён пачаў будавацца намаганьнямі грамадства, шляхам правядзеньня суботнікаў. Пазней былі выдаткаваныя дзяржаўныя сродкі для будаўніцтва службовых будынкаў і спортзалі, што было рэалізавана на пачатку 60-х гадоў. Стадыён атрымаў назву "Спартак".

ВЯЛІКІ ПАСАД

Вялікі пасад паўстаў як вакольны горад ля падэшвы дзядзінца, на ўсход ад яго. У XI ст. каля дзядзінца на тэрыторыі пасаду хавалі памерлых. Тут быў гарадзкі нэкраполь, але паступова з ростам гораду могілкі адсоўваліся ўсё далей на ўсход. У XII ст. на высокім беразе Дзвіны, ля рову з ручаём, побач зь Верхнім замкам будоўца каменная царква. Чыё імя яна насіла, дакладна невядома. Некаторыя даследчыкі мяркуюць, што гэта старая Багародзіцкая царква. Як вынікае зь летапісаў, тут ля старой царквы Багародзіцы была братчына і на сьвяты запрашаўся полацкі князь. Скандынаўскія сагі каля 1200 г. паведамляюць, што недалёка ад гэтай царквы пахаваны нямецкі купец Торвальд** (на высокай гары ля царквы сьвятога Яна). Вытрымку з сагі прыводзіць Л.Д.Побаль. У 60-х гадах падчас раскопак Каргера былі адшуканыя пахаванні княскае эпохі, падобныя да пахаванняў, знойдзеных Пакрышкіным у 1913 г. Складзеныя з плінфы. На некаторых плінфах Каргер знаходзіў княскія знакі. Гэтыя пахаванні ёсць пацьверджаннем таго, што недзе поблізу мусіць быць царква. Але Каргеру не пашчасыціла знайсці яе ні вышэй за былую сярэдняю школу №8, ні ніжэй. Экспэдыцыя 1976 г., якую ачольваў Рапапорт, на ўзвышшы каля вул. Горкага знайшла невялікі фрагмент падмурку царквы,

* - была збудаваная на ўсходнім баку былога дамініканскага манастыру.

** - былы ісландзкі вікінг і хрысьціцель Ісландыі Сьв. Торвалд "Вандроўнік" (Torvaldur Kodrannson) памёр ля Полацку ў заснаваным ім манастыры ~1000 г. На думку гісторыка С.В.Тарасова мошчы ягоныя магілі нейкі час захоўвацца ў старой Багародзіцкай царкве.

складзены з глыжоў, але бяз вапнавае заправы ці цамянкі. Працяг гэтых раскопак у 1977 г. не прывёў да адшукання рэштак падмурку, былі адшуканыя толькі равы ад іх, што ўяўлялі нібы апсыду храму. Але канчатковых высноваў архэоляг яшчэ не зрабіў і справаздачу не апублікаваў*. На ягоную думку рэшткі храму трапілі пад пабудовы былой школы №8 і незваротна загінулі. У 1937 г. падчас рамонтных работаў непадалёк ад уваходу ў школу была выяўленая вялікая колькасьць чалавечых костак (ці то гэта нейкія брацкія могілкі, ці то косткі з пахаванняў, сабраныя падчас капання падмуркаў пад школу і пахаванья тут). Трэба адзначыць, што ўвесь пляц каля школы багаты на пахаванні, і падчас земляных працаў адкопваюцца косткі і чарапы людзей рознага веку. Гэта ўказвае на тое, што каля царквы былі могілкі. Запісаньняў Полацка рознымі аўтарамі (асабліва пэрыяду 1579-1582 гг.) бачна, што недалёка ад царквы, дзе цяпер месціцца вайсковы шпіталь, быў гарадзкі пляц з гандлёвымі радамі і купецкімі складамі. Ад яго быў зроблены спуск да берагу Дзьвіны, дзе пэўна была прыстань. Каля пляцу былі і жылыя дамы, а за ім гарадзкія могілкі, усходняй мяжой якіх быў яр (дзе цяпер вул. Таўстога). Гісторыкі прыйшлі да высновы, што гандлёвыя пляцы звычайна разьмяшчаліся ля дзядзінцаў. На іх будаваліся цэрквы, часьцей за ўсё ў гонар Параскевы Пятніцы. Вакольні горад ці Вялікі пасад будаваўся на шырокім плято між Палатой і Дзьвіной на ўсход ад дзядзінца. На тэрыторыі цяперашняга Ніжняга замку ў культурным плясьце сустракаюцца рэчы і кераміка XI-XII стст., і пазнейшага аж да XVI ст. часу. Побаль, робячы раскопкі ля валу, знайшоў пад ім значны культурны пласт. Гэта ёсьць сьведчаньнем таго, што вал быў насыпаны на раней заселеную мясцовасьць. Мяжа Вялікага пасаду на ўсходзе вагалася. Звычайна яна трымалася ў межах яроў, што йшлі да Палаты і Дзьвіны ў вакольні цяперашняе школы №10 па вул. Скарыны, вул. Энгельса, ля кінатэатру "Радзіма", па вул. Сьвярдлова да будынку цяперашняе дзіцячае паліклінікі**. Так было ў 1511-1512 гг. У 1542-1554 гг. мяжа даходзіла да вул. Пушкіна, а ў 1501-1506 гг. да вул. Юбілейнай ды Прасмушак, то бок заводу шкловалакна.

Падчас земляных працаў паўсюдна выяўляецца таўсты культурны пласт, месцамі да 3-4 м. У ім спатыкаецца слой будаўнічага сьмецьця, як драўлянага, гэтак і каменнага паходжанья: рэшткі вянцоў драўляных зрубаў і каменных падмуркаў. Прыкладам на пляцоўцы ля будынку палітэхнікума па вул. Сака і Ванцэці насупраць малочнае крамы адшуканыя рэшткі каменнага падмурку зь вялікіх глыжоў і вянкы драўлянага зрубу. На вул. Энгельса недалёка ад крамы "Вайсковая кніга"*** у 1978 г. былі адкапаныя рэшткі драўлянага зрубу, сьляды пажарышча. У часе будаўніцтва дамоў на вул. Сьвярдлова ў кірунку да Дзьвіны быў знойдзены зруб хаты ў 10-12 вянцоў. Калі ля дзядзінца спатыкаецца кераміка XI-XII стст., дык далей на ўсход XIV-XV стст. Гэта пацьвярджае думку, што

* - Раппорт П. Полоцкое зодчество XII в. // Советская археология, №3, 1980, с.142-161.

** - будынак мае адрас вул. Леніна №39

*** - адрас будынку пр. К.Маркса №9, цяпер тут месціцца крама "Віцязь".

пасад пашыраўся паступова разам з ростам гарадзкога насельніцтва. Калі ў вакольні былой школы №8 і вайсковага шпіталь узьнік гандлёвы пляц, а каля царквы зьявіліся могілкі, дзе хавалі жыхароў замку і пасаду, дык на паўночным баку вакольнага гораду (пазнейшага Вялікага пасаду) у канцы цяперашняй вул. Горкага за стадыёнам у XII ст. таксама была каменная царква і могілкі. Падчас раскопак, ладжаных Штыхавым і Побалем у 1959 г., тут былі знойдзеныя рэшткі будаўнічага сьмецьця (кавалкі плінфы і цамянкі), што сьведчыла пра наяўнасьць руінаў храму XII ст. Але адшукаць падмуркаў ім не пашчасыціла. Архітэктурна-архэалягічная экспэдыцыя АН СССР пад кіраўніцтвам доктара гістарычных навук А.П.Рапапорта ў жніўні 1976 г. і ліпені-жніўні 1977 г. адшукала частку падмурку царквы XII ст. Але цалкам расчысьціць увесь падмурак не атрымалася, бо заміналі пабудовы. Падмуркі складаюцца з глыжоў і плінфы на цамянцы. Знойдзеныя адломкі (фрагмэнт) каменнага абразка, а таксама шэраг адломкаў нейкай каменнай дамавіны. На падставе знаходак Рапапорт зрабіў папярэдняю выснову, што ў гэтым храме была пахавальня полацкіх князёў. Невядома ў гонар якога сьвятога ён быў збудаваны і калі разбураны. У XIII-XIV стст. могілкі былі перанесены за гандлёвы пляц і займалі месца ў раёне гарадзкога пляцу да цяперашняй вул. Таўстога. Але з разьвіцьцём Вялікага пасаду і забудовай яго, могілкі тут былі зачыненыя і вынесеныя за межы пасаду ў вакольні цяперашняга палітэхнікума і далей да заводу шкловалакна.

Пасьля заняцьця ў 1580 г. езуітамі гарадзкога гандлёвага пляцу пад калегіюм пляц пераносіцца на пакінутыя могілкі, дзе будуюцца новыя гандлёвыя рады, склады, ратуша. Падчас земляных працаў на гэтым месцы часьцяком выкопваюцца пахаванні, а ў 1976-1977 гг. пры капаньні траншэі для цепалягу тут была адкапаная выдлубаная шула замест труны з косткамі нябожчыка.

Пасад быў забудаваны дамамі мяшчанаў, купцоў і іншых жыхароў. На тэрыторыі пасаду знаходзіліся разнастайныя майстэрні. Шмат жыхароў займалася земляробствам за межамі пасаду. На берагах Палаты да самага Сяльца, а таксама ля Валовага возера, у Прасмушках і іншых слабодах, жыло шмат жыхароў, тут буяла гародніцтва, земляробства і жывёлагадоўля. Як бачна зь Лебедзеўскага летапісу, у Вялікім пасадзе было каля 3000 двароў, без уліку гандлёвых радоў, крамаў, складоў і інш. У XVI ст. пасад быў умацаваны. Умацаваньні ўзводзіліся колькі разоў, бо пасад цярэў ад нападаў расейскай войскаў. Астрог і пасад спальваліся, лік жыхароў у ім вагаўся, таму мяжа пасаду ў розныя часы замацоўваўся на розных адлегласьцях ад Верхняга замку. Умацаваньні будавалі як мяшчаны, якія неслі і вайсковую службу, гэтак дзеля паправы і будаўніцтва ўмацаваньняў паводле загаду княскага намесьніка прыцягваліся ўсе земляўласнікі Полацкага ваяводзтва, якія дасылалі сялянаў зь сякерамі ды коньмі. Падданыя цэркваў ад абавязку працаваць у замку вызваліліся. Зь Літоўскае мэтрыкі бачна, што калі ў Полацку стаяў Чарнін* з сваімі жаўнерамі, дык ім быў выкапаны роў ад Дзьвіны да Палаты і збудаваны астрог, абнесены

* - ваявода войскаў ВКЛ у часе вайны з Масковіяй 1500-1503 гг.

"парканам". Вялікім князем на той час быў Аляксандар Казіміравіч, а ягоным намесьнікам у Полацку Станіслаў Глябовіч*. У 1508 г. астрог спалілі татары, але ён быў адбудаваны мяшчанамі. У 1513 г. князь Васіль Шуйскі**, выйшаўшы зь Вялікіх Лукаў, у ліпені дайшоў да Полацку і спаліў астрог. Мяшчаны зноў яго адбудавалі, але разьмесьцілі бліжэй да Верхняга замку. У 1517 г. полацкія ўмацаваньні аглядаў князь Жыгімонт I, і яны былі ўжо ў добрым стане. У траўні 1518 г. і ў жніўні 1519 г. маскоўскія войскі зноў былі пад сьценамі Полацка ды спалілі астрог і горад. У 1520 г. астрог быў зноў адноўлены і да 1542 г. трымаўся на адной лініі, але не даходзіў да Прасмушак. У часе частых нападаў на горад, насельніцтва ў ім меншала, а потым зноў пачынала расьці, у выніку назіралася ваганьне ў будаўніцтве ўмацаваньняў. У 1542 г. быў збудаваны новы астрог вакол пасаду па лініі рову, выкапанага Чарніным. На гэтай лініі ўмацаваньні Вялікага пасаду засталі ў 1563 г. вайсковыя дзеянні Івана Жыхлівага супраць Полацку. З паведамленьня Лебедзеўскага летапісу пра паход Івана Жыхлівага на Полацк у 1563 г. вядома, што астрог меў вежы. Стральцы пад пачалам Івана Галахвостава 05.02.1563 г. запалілі ў астрозе вежу над Дзвіной, "празь яе залезлі ды ўвайшлі ў астрог". Цар загадаў ім пакінуць вежу і астрог, бо штурм ня быў яшчэ падрыхтаваны, што яны і зрабілі. У летапісе адзначаецца, што астрог моцны: "а рублены астрог і ўсяляк умацаваны, гэтак жа, як і гарадзкая сьцяна рубленая, ды і роў наўзуняе ў тым, што Полацк у 1563 г. быў добра падрыхтаваны да абароны. З "Рэвізіі", праведзенай у 1552 г., бачна, што ў Полацку было 6 пасадаў альбо канцоў. Сярод іх Вялікі пасады, у якім месціўся 771 мяшчанскі двор галоўных будаўнікоў і абаронцаў гораду. У вопісе адзначаецца, што ў Вялікім пасадзе былі вуліцы: Вялікая, Пятроўская, Лялінская, Падольная, Пятніцкая; завулки: Андронаў і Ўзьнясенскі. Вуліцы мелі падзел на дзясяткі, а недзе захаваўся падзел іх на сотні (прыкладам, мяшчаны Пятроўскія, каля Пятроўскага манастыра, мелі сотнікам Паўла, альбо мяшчаны Апанасаўскага дзясятку рабілі адну гародню замкавае сьцяны). З "Рэвізіі" бачна, што вежы былі зробленыя з сасны, а астрог вакол гораду - з дубу. Каб выканаць працу было зроблена разьмеркаваньне па пасадах і вуліцах, каму якія будаваць вежы ды гародні. Важна адзначыць, што ў гэты раз да будаўніцтва полацкіх умацаваньняў было прыцягнутае і духавенства, тады як раней яно вызвалася ад гэтага. Была дадзена раскладка па цэрквах і манастырах. Астрог быў збудаваны мяшчанамі, а таксама людзьмі князкімі, панскімі, зямлянскімі, царкоўнымі, якія жылі ў горадзе. Новы астрог, як і замак, будаваўся ўсімі, бо мелася пагроза вайны з Расеяй і абароне Полацка, які зьяўляўся "ключом" да Лівоніі, куды імкнуліся расейцы, каб выйсьці да мора, надавалася вялікае значэньне. Новы астрог меў на выязных шляхах астрогавыя брамы. Ля гэтых брамаў мяшчаны па чарзе неслі варту.

* - Станіслаў Глябовіч (1462-1513) намесьнік і ваявода полацкі (1501-1513).

** - Васіль Васільевіч Шуйскі "Нямы" (?-1538), князь, маскоўскі ваявода. Пасля сьмерці Алены Глінскай фактычна кіраваў Масковіяй.

Іван Жыхлівы сабраў ў Вялікіх Луках войскі і ў сярэдзіне студзеня 1563 г. выступіў у паход на Полацк, імкнучыся прыхаваць свой наступ. Але адшукаўся дызэртэр, які зьбег з войска і зьявіўся ў Полацку з папярэдзьнянем пра царовы паход. Полацкія ўлады сустрэлі яго зь недаверам, асьцерагаючыся, што гэта правакацыя. Але, пэўна, мелі зьвесткі і ад сваіх агентаў, бо прынялі расшучыя захады па абароне гораду. Было загадана навакольнаму насельніцтву схаваць харчы ў зямлю, а самім перабрацца ў крэпасць. Цар выслаў праз палонных палачанаў лісты да кіраўнікоў замку і пасаду, каб перайшлі на ягоны бок і здалі горад. Улады пакаралі пасланцоў і адмовіліся перайсьці на службу да яго. Іван Жыхлівы падышоў да Полацку 31.01.1563 г., перайшоў Дзвіну і аблажыў горад ды ягоныя ўмацаваньні з усіх бакоў. Загадаў будаваць туры, разьмесьціць вакол Полацку вялікую аблогавую артылерыю і страляць удзень ды ўначы па ўмацаваньнях. Першым не стрымала аблогі Запалоцьце. Ягоныя абаронцы падпалілі пасады, а самі сыйшлі ў Верхні замак. Полацкі ваявода Давойна 09 лютага аддаў загад падпаліць Вялікі пасады: вежы, заезныя двары, хаты ў розных месцах, а людзей пачалі зганяць у замак. Расейскія войскі ўвайшлі ў пасады і пачалі біцца з войскам гарнізону ды заганалі яго ў замак, а пасады люд Полацкага павету, што знаходзіўся ў астрозе, вывелі да царовых войскаў: царовага і ваяводзкіх палкоў. У царовым палку зрабілі вопіс усіх забраных у палон. Між іх было зарэгістравана 3407 чалавек мужчынскае і 7253 жаночае плоці, а агулам 11160 чалавек. А ў ваяводзкіх палках ды татарскіх станах палонных з астрогу, як паведамляе Лебедзеўскі летапіс: "... і тем же не бе числа". Астрог жа і Вялікі пасады былі выпаленыя. Заняўшы астрог, Іван Жыхлівы прыступіў да штурму Верхняга замку. Былі прывезеныя вялікія аблогавыя гарматы, якія ўсталявалі насупраць замку. Сюды сьцягнулі ўсю артылерыю і адкрылі па замку няспынную пальбу ўдзень і ўначы. Ядры вялікіх гарматаў мелі вагу да 20 пудоў. Зямля дрыжэла ад іхных стрэлаў. Усе пахаваліся ў склепы, а ваявода і ягоныя падначаленыя зь сем'ямі схаваліся ў царкве сьвятое Сафіі. Гэткага бамбаваньня абаронцы замку ня вытрымалі і здаліся. Акрамя таго, стральцам пашчасьціла падпаліць замкавую сьцяну. 14.02.1563 г. вырашана было штурмаваць замак. 15 лютага расейцы ўвайшлі ў замак. 18 лютага былі арганізаваныя ўрачыстасці з нагоды ўзяцця Полацка. Цар урачыста ўехаў у горад, быў сустрэты духавенствам і слухаў літургію ў Сафійскім саборы. У гонар заваёвы Полацка, ці як тады казалі, вяртаньня царом сваёй вотчыны, Іван Жыхлівы далучыў да свайго тытулу дадатак "князь Полацкі". Цар загадаў служыць малебны ўдзячнасьці ў гонар перамогі за вяртаньне ягонай вотчыны, княства Полацкага. Цар загадаў палачанаў, што абаранялі замак, перапісаць асобна: дваранаў каралеўскіх, шляхцічаў ды ўсіх службовых людзей. Асобна перапісаць бурмістраў, гасьцей (купцоў), лаўнікаў і земскіх гандлёвых людзей. Архібіскупа полацкага Арсенья*, ваяводу полацкага з жонкай, ваяводу віленскага

* - Арсень Шышка быў ігуменам манастыра Яна Папярэдніка на Востраве, а з 1562 г. - архібіскупам полацкім.

складалася з войскаў ліцьвінскіх, польскіх, вугорскіх і найманых нямецкіх. Галоўны стан Сьцяпана Батуры месціўся ля Валовага возера. Вугорцы, палякі і частка ліцьвіноў разьмесьціліся на правым беразе Палаты і дзейнічалі супраць Запалоўцыя, Верхняга і часткова Ніжняга замкаў. Немцы сталі насупраць Ніжняга і Верхняга замку з усходу. Вазы з харчамі прыбывалі з захаду і траплялі найперш у рукі вугорцаў ды палякаў, потым ліцьвіноў, а рэшткі даставаліся немцам. Вугорцы і палякі пракладалі траншэі (шанцы) да Запалоўцыя і супраць Верхняга замку, будавалі паветкі кшталту аблогавых вежаў ці ўмацаваньняў, разьмяшчалі ў іх артылерыю. Сьцяпан Батура ўважліва вывучыў сыстэму полацкіх умацаваньняў і вырашыў, насуперак парадам іншых вайсковых зьверхнікаў, штурмаваць Полацк з-за Палаты і браць Верхні замак, бо ў выпадку ўзяцьця яго Ніжні мусіў здацца бяз бою, з прычыны неабароненасьці з гэтага боку. Першым пала Запалоўце, бо ў выніку артылерыйскай пальбы вугорцаў пачалі бурыцца ягонья сьцены і вежы. Расейцы, бачучы, што ня здольныя яго абараніць, падпалілі ўмацаваньні і горад ды сыйшлі ў Верхні замак. Пачалася аблога Верхняга замку і штурм яго. Не зважаючы на стойкасьць абаронцаў, Батура змусіў іх да здачы. Ён сьпяшаўся ўзяць замак як мага хутчэй, бо войска галадавала, і калі б абаронцы замку пратрымаліся яшчэ колькі дзён, дык яму не было б іншага выйсся як зьняць аблогу ды хутка адыйсьці на захад альбо поўдзень да Вільні, дзе ён мог атрымаць харчы. Кароль спадзяваўся, што пасля заняцьця Полацка атрымае ягонья запасы харчоў і вялікія трафэі. Ён абяцаў сваім войскам вялікія ўзнагароды ў выпадку ўзяцьця замку. Між расейскіх ваяводаў, што кіравалі абаронай узьніклі спрэчкі, і галоўны ваявода Полацка кн. Вальнскі змаладушнічаў ды 30.08.1579 г. здаў замак. Пры ўзяцьці Полацка ў замках захапілі 56 гарматаў вялікага калібру, некалькі дзесяткаў гакаўніцаў, вялікія запасы мушкетаў і пораху. Батура адпусьціў гарнізон на радзіму, а тых з расейцаў, хто захоча перайсьці на службу да яго, абяцаў пасяліць у Літве і абдарыць зямлёй ды скацінай. Добрахвотнікаў знайшлося няшмат, і не атрымалі яны тых дабротаў, якіх абяцаў Батура. Усе замкі, збудаваныя Іванам Жахлівым вакол Полацку, былі разбураныя. Асабліва жорстка былі разьбітыя расейскія войскі, прысланыя на дапамогу Полацку, і гарнізон у цьвердзі Сокал ды вакол яе.

Авалодаўшы Полацкам, Батура ўзяўся за перабудову яго, як вайсковую, гэтак і палітычную. Кароль зьвярнуў увагу, што ў горадзе і ваяводстве няма касьцёлаў, каталіцкіх манастыроў і каталікоў. Ён вырашыў, што становішча трэба зьмяняць, бо праваслаўныя жыхары лічаць сябе расейцамі і маюць цягу да Масквы, а не да Літвы і Польшчы. Дзеля зьмены сытуацыі кароль намерыўся запрасіць у Полацк каталіцкі закон езуітаў (слугаў Хрыстовых), якія ўжо дзейнічалі ў Літве і Польшчы. У Вільні яны мелі калегіюм, ператвораны пазьней у акадэмію. Езуіты пачалі перамовы з Батурам аб утварэньні ў Полацку свайго калегіюму. Батура прапанаваў ім заняць востраў на Дзьвіне, насупраць Верхняга замку, дзе быў манастыр Яна Хрысьціцеля, і збудавачь

калегіюм, а пакуль той будзе будавацца, аддаў езуітам Пятрапаўлаўскі манастыр на Верхнім замку. Езуітам прыйшлася не да спадабы прапанава будаваць калегіюм на востраве, і яны зьвярнуліся да Батуры з просьбай пераглядзець рашэньне і прызначыць ім зямлю ў былым Вялікім пасадзе на тэрыторыі гарадзкога гандлёвага пляцу, то бок заняць дзялянку, дзе разьмешчаныя цяпер вытворча-вучэбны камбінат (былая 8-я школа) ды вайсковы шпіталь, а пляц з усімі радамі, складамі, магістратам перанесці ў ваколье былых могілак, там, дзе цяпер частка пляцу імя Леніна ды сквэр з помнікам героям-гвардзейцам, палеглым у баях за вызваленьне гораду. Батура пайшоў насустрач жаданьням езуітаў і прызначыў ім для калегіюму былы гандлёвы пляц, хаця мясцовыя ўлады былі супраць гэтакага рашэньня. Сьцяпан Батура прыбыў у Полацк з нагоды ўрачыстае закладкі езуіцкага калегіюму 12.07.1580 г. Акрамя таго кароль выдаў загад аб канфіскацыі ўсіх праваслаўных цэркваў і манастыроў зь іхнай маёмасьцю і людзьмі ды пераданьні ўсяго гэтага багацьця езуітам. Былі складзеныя вопісы ўсіх цэркваў і манастыроў, што перадаваліся езуітам. Вопісы гэтыя захаваліся, але цяпер цяжка дазнацца, дзе стаялі некаторыя з гэтых цэркваў. Батура за праваслаўнымі пакінуў толькі Сафійскі сабор і замацаваныя за ім маёнты ды манастыры. Езуіты заклалі драўляныя касьцёл у гонар сьв. Сьцяпана і будынак калегіюму. З дакумэнтаў бачна, што яны выселілі жыхароў, якія мелі свае хаты на ўскрайку гандлёвага пляцу ля могілак, перадаўшы ім пад будову новыя дзялянкі ў Вялікім пасадзе. Факт гэты сьведчыць на карысьць таго, што гэтыя хаты альбо захаваліся пасля штурму пасаду Іванам Жахлівым, альбо былі збудаваныя за часы расейскага валоданьня Полацкам, і пасад пачаў аднаўляцца ўжо тады, без увагі на перанос гораду ў Запалоўце.

З шэрагу дакумэнтаў бачна, што пасля ўзяцьця Полацка Батурам у Вялікім пасадзе пачалі аднаўляцца за іхнымі былымі ўладальнікамі ўсе пляцы, дзе былі пабудовы, што належалі магістрату, цэрквам, манастырам, розным магнатам і іншым асобам. Так пасля заняцьця езуітамі гандлёвага пляцу, пляц пераносіцца на вольную дзялянку, што належыць магістрату бліжэй да Багаяўленскага манастыру. Вызначаецца пляц, які не забудоўваецца і будзе служыць для ладжаньня кірмашоў і гарадзкіх сходаў, то бок становіцца гарадзкім пляцам. На паўднёвым баку гэтага пляцу будуюцца гандлёвыя рады і магістрат. На заходнім баку будзеца езуіцкі калегіюм, хаця пэўны час у XVI ст. дзялянку тут маюць кальвіністы (супраць будынку цяпершняга Ваенгадлю), дзе будуюць сваю царкву, гэтак званы "кальвініскі збор". Але з паразай кальвіністаў езуіты займаюць іхную дзялянку і забудоўваюць яе будынкамі свайго калегіюму. На паўночным баку пляцу падчас валоданьня Полацкам Аляксеем Міхайлавічам зьяўляецца "ямскі двор". Дзялянку паміж вул. Фрунзэ і Таўстога купляюць манахі каталіцкага закону дамініканаў. Яны будуюць ў 1672 г. драўляны касьцёл і двухпавярховы каменны манастыр з аднапавярховымі службовымі пабудовамі вакол усёй дзялянкі. Гэтыя манастырскія пабудовы стваралі ўражаньне ўмацаваньня ўнутры гораду. На ўсходнім баку спачатку не было

грамадзкіх ці культавых пабудоваў, хутчэй за ўсё, тут будавалі жыллё купцы ці рамеснікі. У гэтым выглядзе пляц праіснаваў да XVIII ст. калі пачынае забудоўвацца каменнымі будынкамі.

У дакумэнце ад 1607 г. з "Volumina Legum" маецца загад караля Жыгімонта III аб аднаўленьні полацкіх замкаў, бо відавочна, яны былі ў занябаным стане. У 1647 г. полацкія замкі згарэлі і даўгі час не былі цалкам адноўленыя, бо 17.06.1654 г. замак і горад былі здадзеныя расейцам без супраціву, і тыя валодалі імі да 01.03.1667 г., то бок 12 гадоў і 9 месяцаў, калі змушаныя былі пакінуць яго на падставе Андрусоўскага пагаднення. Расейцы склалі тры вопісы гораду і ягоных умацаваньняў у часы ваяводзтва Шарамецьева. Першы вопіс зроблены 01.08.1654 г., другі - 25.08.1654 г. і трэці - 13.11.1655 г. Вось дадзеныя першага і трэцяга вопісаў умацаваньняў Ніжняга замку і Вялікага пасаду:

№	Вежы паводле вопісу 01.08.1654 г.	Даўжыня сьценаў	Вежы паводле вопісу 13.11.1655 г.	Даўжыня сьценаў
1	Па-над Палатой, супраць рамесніцкага пасаду з брамай да млыну	113	Кабыльчына	113
2	Кутная	70	Кутная супраць сажалкі	70
3	Невельская	69 ^{1/2}	Невельская з брамай	69 ^{1/2}
4	Карліцкая	82	Скарбная	82
5	Ільлінская	62	Ільлінская	62
6	Праязная брама	22	Несапраўдная	22
7	Міронаўская	52	Міронаўская па-над Дзьвіной	52
8	I-я брама	137	Пакроўская брама	137
9	II-я брама	239 ^{1/2}	Цясьлярская брама	239 ^{1/2}
10	Барбара	16	Барбара	16
11	Фортка ў Верхні замак	—	Фортка ў Верхні замак зь Вялікага пасаду	—
	Агулам:	863 саж.	Агулам:	863 саж.

З вопісаў бачна, што расейцы, валодаючы Полацкам, энэргічна яго ўмацоўвалі. Надзвычай умацаванымі былі Ніжні замак і Вялікі пасады. З вопісу бачна, што вакол Ніжняга замку засталіся ўсе старыя вежы. Яны былі круглыя (то бок мелі па 6-8 бакоў) з шатровымі стрэхамі зь цёсаных дошак, прыбітых жалезнымі цвікамі. Вакол Ніжняга замку ад Палаты да Верхняга замку былі зробленыя новыя тарасы ў 2 паверхі (зь ніжнім і верхнім боем) з падлогай і абламамі даўжынёй 270 сажняў. Будавалі іх вайскоўцы: стральцы, казакі ды жаўнеры. У

* - збор законаў Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага ў 6-ці тамах, выдадзены ў 1732-1739 гг. у Варшаве.

1654-1655 гг. полацкія месцічы выканалі вялізную працу па ўмацаваньні ўсходняе часткі Вялікага пасаду. Быў выкапаны роў, збудаваны астрог, то бок сьцены ды вежы. Паводле дадзеных 1660 г. Верхні замак меў 750 сажняў сьценаў, а Ніжні горад - 1213 сажняў, у тым ліку 432 сажні валу і астрогу вакол Стралецкага замку, а драўляны астрог Вялікага пасаду - 863 сажні сьценаў ды вежаў. Роў быў умацаваны надоўбамі ад Дзьвіны да "Мяшчанскага астрогу" на 97 сажняў і адтуль да Стралецкага астрогу - 23 сажні. На загад маскоўскага ваяводы купцы былі абавязаныя збудаваць сьвіран дзеля складаваньня тавараў за межамі астрогу. Усе равы, валы складалі ў 1660 г. 2301 сажань, драўляныя астрогі Верхняга замку, Запалоцьця і Вялікага пасаду - 2249 сажняў, інакш кажучы блізу 5 км, і ўтрымліваць гэтыя ўмацаваньні ў бяздольным стане было ня лёгкаю справай. З апісаньня полацкіх замкаў, зробленага ў 1664 г. дзеля перадачы іх ваяводам Мікітам Вэльямінавым ваяводу Багдану Нашчокіну, бачна, што ўзбраеньне Верхняга і Стралецкага замкаў складалася з 50 гарматаў і 59 гакаўніцаў. Гэтае ўзбраеньне было разьмешчанае ў вежах, брамах, фортках, бычках і сьценах. Гарнізон складаўся з 1555 чалавек, зь іх 1357 "ратных людзей" і 198 мяшчанаў.

ГАЛОЎНЫ ГАРАДЗКІ ПЛЯЦ

Як было напісана вышэй, езуіты з дазволу караля С.Батуры занялі тэрыторыю старажытнага гарадзкога гандлёвага пляцу і прымуслі магістрат перанесці яго з усімі гандлёвымі радамі на месца былых могілак. Новы пляц меў выгляд квадрату, паўднёвы бок якога пайшоў пад пабудовы магістрату і гандлёвых радоў і тут было вельмі цесна, таму былі пратэсты гандляроў і магістрату з патрабаваньнем адабраць стары пляц у езуітаў, але ўсё гэта ня мела выніку. Калі ў 1654 г. Полацкам завалодалі расейцы, месцічы спрабавалі зноўку завалодаць старым пляцам, але і гэта не ўдалося зьдзейсьніць, бо езуіты ўжо забудавалі яго сваімі пабудовамі, як драўлянымі, гэтак і каменнымі. Як бачна з вопісу Полацка 1654-1655 гг. былі "мураваныя палаты", дзе меўся "баявы гадзіннік зь перачасьсем" ("баявы звон у 5 пудоў і два маленькіх перачасовых у пуд"). Мяшчаны* захапілі драўляны касьцёл, разабралі яго і з ягонага бярвення збудавалі на Верхнім замку палац полацкаму біскупу. Да канца XVII ст. езуіты займаюць тэрыторыю кальвініскага збору і на заходнім баку пляцу закладаюць падмуркі вялізнага каменнага касьцёлу, які пазьней стаўся цэнтрам гарадзкой пэрспэктывы. Перад ім месціцца квадратны гарадзкі пляц, ад ўсходняга боку якога пачынаецца цэнтральная вуліца гораду, якая атрымлівае назву Віцебскай. На ўскрайку Вялікага пасаду гэтая вуліца пераходзіць у гасьцінец, што вядзе да Віцебску. Акрамя таго езуіты замест драўляных будуюць новыя каменныя будынкі, бо частыя пажары ў горадзе не шкадуюць і іхных

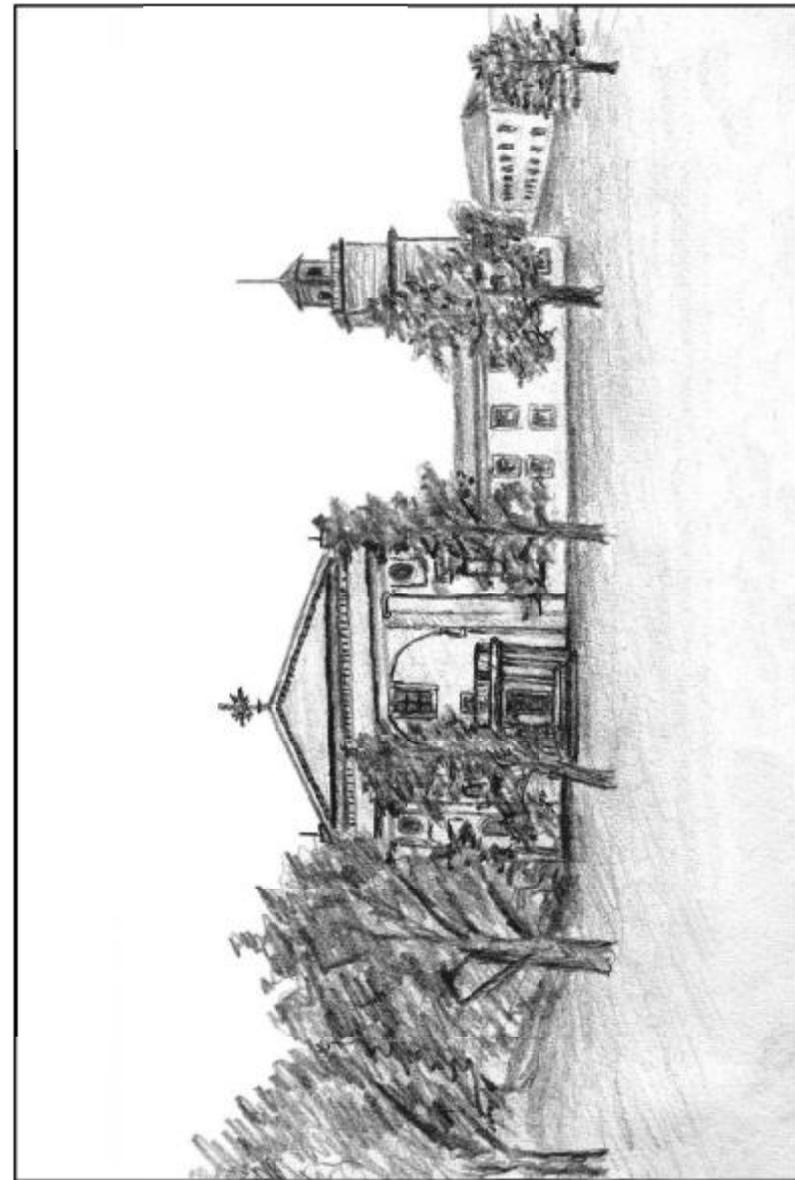
* - на самой справе ў часе гэтае вайны ў горадзе засталася толькі пятая частка насельніцтва, а большасьць складалі расейскія жаўнеры (гл. канец папярэдняга разьдзелу). Частка жыхароў пакінула горад, але большасьць у парэшаньне дамовы аб зьдачы была вывезеная ў Масковію (чыт. Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654-1667. Мн, 1995).

пабудоваў. Будаўніцтва касцёлу і будынкаў патрабуе вялізнай колькасці матэрыялаў: цэглы, вапны, пяску, жвіру, лесу, шкла, жалеза, дахоўкі. Патрабуецца вялікая колькасць майстроў-будаўнікоў і тэхнічнага пэрсаналу, кіраўнікоў будаўніцтва. Езуіты мелі сваіх дойлідаў і высокакваліфікаваных інжынераў-будаўнікоў. Працаўнікоў набіралі пэўна ў сваіх уладанняў, адкуль чэрпалі і сродкі на будаваньне. Што да забяспечаньня будоўлі матэрыяламі, дык няма пэўных зьвестак, адкуль іх прывозілі. Мажліва лес, а таксама пясок, гліну, каменне прывозілі зь езуіцкіх уладанняў. Што да цэглы, вапны, алябастру, дахоўкі, жалеза, дык мяркуючы па аналёгіі з будаўніцтвам, што вялі ў тыя ж гады ўніаты, дастаўку выконвалі мясцовыя прамыслоўцы і купцы на падставе дамоваў. Пра тое маюцца дакумэнты ў архіве ўніяцкіх мітрапалітаў. Сабор, то бок касцёл, будаваўся ад 1688 г. больш за 50 гадоў і быў скончаны ў 1745 г. ды асьвечаны 15 жніўня ў гонар "Вітанья Найсьвяцейшай Дзевы Марыі". Падчас пажару 1750 г. згарэлі амаль усе драўляныя пабудовы езуіцкага калегіюму, таму новыя пабудовы ўзводзіліся толькі каменныя. На паўночным баку пляцу быў драўляны касцёл і каменны манастыр дамініканаў, збудаваны ў 1672 г. Касцёл згарэў у 1785 г. і пазней быў збудаваны новы каменны касцёл у гонар сьвятых Дамініка і Вінцэнта*. Дамініканы прыбылі ў Полацак у 1668 г. на запрашэньне віленскага каноніка** Казіміра Горскага. Каменны касцёл быў збудаваны ў раманскім стылі, бяз вежаў, з балконам на фасадзе, з схаванымі ўнутры справа і зьлева ўверсе званіцамі, меў базыліку, арыентаваную з поўдня на поўнач, бакавыя навы. Уваход быў з паўднёвага боку, дзе меў невялікі партал, а ўнутры над бабінцам у базыліцы былі хоры і арган. Гэты касцёл быў узьняты ў паветра немцамі ў 1942 г. з правакацыйнай мэтай. Пасьля выбуху фатаздымкі руінаў былі апублікаваныя ў шэрагу нямецкіх газэтаў з тлумачэньнем, што гэтак бальшавікі разбураюць касцёлы, каб нацкаваць на іх каталікоў, асабліва ў Польшчы, ды і ў Нямецчыне ды іншых каталіцкіх краінах***. Цяпер гэтае месца ачышчанае і зладжаны сквэр, дзе знаходзяцца аўтобусныя прыпынкі і павільён "Піва-воды". Пасьля ліквідацыі дамініканскага манастыру ў 1830-1832 гг. касцёл быў пакінуты каталікам на правах парафіяльнага, а манастырскія будынкі былі аддадзеныя пад разьмешчаньне полацкай гарадзкой пажарнае каманды, у службовых каменных пабудовах былі разьмешчаныя пажарныя машыны і стайні. На рагу двухпавярховага манастырскага дому (скрыжаваньне вул. Спаскай і Прабойнай) была збудаваная драўляная вежа, якая згарэла ў 1912 г. падчас вялікага пажару. Пасьля чаго назіральная вежа была збудаваная на гарадзкім вале, каманда ж працягвала апрацаваць у памяшканьні манастыра да 1927 г., калі была збудаваная новая вежа і памяшканьне для пажарнае каманды там, дзе яна знаходзіцца і цяпер, у будынку былой махоркавай фабрыкі Рыўліна.

* - паводле іншых крыніцаў касцёл быў прысьвечаны Маці Божай

** - сябра рады (капітулы) пры біскупе.

*** - паводле іншых зьвестак касцёл пашкодзаны ў часе бамбаваньня гораду савецкай авіяцыяй.

Выгляд дамініканскага касцёлу на галоўным пляцы
(канец XIX ст.)

У 1772 г. пасяля першага падзелу Рэчы Паспалітай Полацк і частка Полацкага ваяводзтва ўвайшлі ў склад Расейскае імперыі. Дзвіна сталася дзяржаўнай мяжой, з прычыны чаго задзвінская частка гораду засталася ў Рэчы Паспалітай, а правабярэжная апынулася ў Расеі. Полацкае ваяводзтва было перайменаванае ў правінцыю Пскоўскае губэрні. 24.08.1776 г. утвораная Полацкая губэрня, а Полацк з 22.03.1777 г. стаўся губэрскім горадам (10.01.1778 г. губэрня перайменавана ў намесьніцтва) і быў ім да 1796 г. У 1796 г. Полацк стаўся павятовым горадам Беларускае, а з 1802 г. - Віцебскае губэрні. Пасяля далучэння Полацка да Расеі ён яшчэ некалькі дзесяткаў гадоў меў аблічча польскага гораду, быў насычаны касцёламі і манастырамі розных каталіцкіх манаскіх законаў: езуітаў, бэрнардынаў, францішканаў, мар'явітаў, базыльянаў ды іншых.

Пасяля заняцця Полацку расейскі ўрад пачынае ствараць у горадзе кіраўнічы апарат, і на паўночным баку пляцу будуюцца паштовая кантора і станцыя, на ўсходнім - саляная крама. Пасяля ўтварэння Полацкае губэрні і намесьніцтва пачынаецца інтэнсіўная забудова галоўнага пляцу дзеля разьмешчання ўрадавых устаноў і будынкаў для кіраўніцтва: намесьніка, губэрнатара, віцэ-губэрнатара, камэнданта. Вікенцьеў, спасылаючыся на кнігу Марэля пра будынкi кадэцкага корпусу, у сваёй працы да 75-гадовага юбілею ўстановы, няслушна піша, што будынкi на пляцы збудаваныя езуітамі ды што ў адным зь іх (будынак настаўніцкае сэмінарыі) знаходзілася езуіцкая акадэмія. Гэта бачна з працаў беларускіх навукоўцаў Чантуры і Квітніцкай, якія карысталіся матэрыяламі цэнтральнага гістарычнага архіву Ленінграда, дзе былі знойдзеныя пляны забудовы пляцу, асобных будынкаў, іхных фасадаў, плянаваньне па паверхах з пазначэньнем імёнаў архітэктараў і г.д. Частку гэтых плянаў зьмесьціў у сваёй кнізе "История архитектуры Белоруссии" Чантурыя. Квітніцкая апублікавала пляны забудовы пляцу, будынкаў касцёлу і ўсіх будынкаў езуіцкага калегіюму па паверхах ды падала падрабязнае апісаньне іх. Зь ейнае працы бачна, што напачатку сьпешна будаваліся драўляныя будынкi, а пазьней, калі атрымалі праекты і новы плян гарадзкой забудовы, пачалі будаваць грунтоўныя каменныя будынкi. Дзеля таго, каб збудавать урадавыя будынкi на паўднёвым баку пляца, трэба было выдаліць гандлёвыя рады, склады ды магістрат. Улады прызначылі для гэтага дзялянку на вул. Віцебскай на ўсход ад пляцу. Тут пачалі будаваць новыя гандлёвыя рады і недзе будынак магістрату альбо пазьнейшай гарадзкое думы. Гэтыя гандлёвыя рады дайшлі да нас у выглядзе шэрагу крамаў у аднапавярховых, зрэдку двухпавярховых, пабудовах. Паводле дадзеных, апублікаваных Квітніцкай, на гарадзкім пляцы былі збудаваныя наступныя будынкi:

1. На паўночным баку пляца: дом камэнданта (цяпер Ваенгандаль), дом віцэ-губэрнатара (цяпер гарнізонная паліклініка)*, дом павятовага і ніжняга земскага судоў на месцы былога паштовага двара, гэты будынак зьнесены ў 1946 г.;

2. На ўсходнім баку пляцу: грамадзянская ды крымінальная палаты зь верхнім земскім судом (былая саляная крама), намесьніцкая ўправа, казённая палата

* - сёння гэтыя дамы маюць адрасы: Замкавы праезд № 4 і 6

з экспэдыцыямі, суд прысяглых, ворган грамадзкае апекі і павятовае казначэйства. Гэтыя два будынкi сваім выглядам былі вельмі падобнымі, бо будаваліся паводле задумы аднаго дойліда, імя якога пакуль ня вызначанае. Абодва яны мелі ў цэнтры трохкутныя франтоны. У першым зь іх у 30-х гадах нашага стагодзьдзя месьціўся штаб 5-е Віцебскае пяхотнае дывізіі, а падчас нямецкае акупацыі - гарадзкая дума на чале з бурмістрам і паліцыяй, у другім будынку - пэдагэгікуму, а раней ад 1872 г. - полацкая настаўніцкая сэмінарыя. Да гэтага будынку былі зробленыя дзьве прыбудовы: адна - ўздоўж вул. Верхне-Пакроўскай ў 80-х гадах XVIII ст., другая - ўздоўж вул. Віцебскай, дзе месьцілася хатняя царква сэмінарыі, а ўнізе - клясы досьледнае школы. Абодва будынкi разбураныя ў 40-х гадах XX ст. дзеля пашырэння галоўнага гарадзкага пляцу. Насупраць крыла будынку пэдагэгікума на вул. Верхне-Пакроўскай быў збудаваны будынак паліцыі і гаўптвахты, да рэвалюцыі тут месьцілася павятовая земская ўправа, управа правадыра дваранства, апошнім старшынём якой быў Вырубаў, муж вядомае балерыны Вырубавай, каханкі Мікалая II. Пасяля рэвалюцыі тут месьціўся райземадзел, а перад вайной 1941-1945 гг. - ваенкамат.

3. На паўднёвым баку пляцу замест гандлёвых радоў ды магістрату былі збудаваныя: дом генэрал-губэрнатара альбо намесьніка, які меў два крылы, што йшлі на поўдзень да вул. Ніжне-Пакроўскай; быў другі дом, таксама ў выглядзе літары "П", для пэрсаналу абслугі генэрал-губэрнатара, а таксама стайняў. Дом генэрал-губэрнатара стаяў насупраць дамініканскага манастыру. У ім да рэвалюцыі жыў дырэктар кадэцкага корпусу, і была ягоная канцылярыя. Пасяля рэвалюцыі тут нейкі час знаходзіўся вайсковы камісарыят, а затым казарма. Падчас фашыскае акупацыі тут месьціўся жаўнерскі клуб. Гэты будынак разбураны ў 40-х гадах пасяля вайны, і тут зроблены сквэр. Збудаваны дом верхняе і ніжняе расправы - цяпер камэнданта гораду, частка верхняга паверху якога была разбураная авіябомбай. Побач зь ім збудаваны дом губэрнатара з двума крыламі, пасяля вайны тут разьмяшчалася раённая міліцыя, цяпер - адзел аховы здароўя і хуткая дапамога. За ім дом губэрскага магістрату, цяпер жылы дом КЭЧ. Побач зь ім быў будынак дзяржаўнае аптэкі, які стаяў ушчыльную да будынка езуіцкага калегіюму. Разбураны ён даўно, калі дакладна невядома, але ў часе стварэння полацкага кадэцкага корпусу ён ужо ня згадваецца. Як бачна са знойдзеных Квітніцкай дакумэнтаў, аўтарам большыні збудаваных будынкаў зьяўляецца губэрскі архітэктар Іван (Ёган) Зыгфрыдэн ці дакладней Зыгфрыд. Падчас прыезду ў траўні 1780 г. у Полацк Кацярыны II разьмесьцілася ў драўляным палацы, дзе раней жыў полацкі губэрнатар Іван Міхайлавіч Рэбіндэр*, які перасяліўся ў новы каменны дом. Кацярына баялася вільгаці новага каменнага дому і заняла сухі драўляны палац (гл. працу Бэз-Карніловіча). Гэты палац знаходзіўся на паўднёвым баку былога гандлёвага пляцу супраць дамініканскага манастыру. На гэтым месцы,

* - зьяўляўся полацкім губэрнатарам у 1778-1782 гг.

як бачна з артыкулу Квітніцкай, пасяля 1783 г. быў збудаваны каменны палац полацкага намесьніка ці генэрал-губэрнатара. Тлумачыцца гэта тым, што былы намесьнік Чарнышоў жыў з большага ў Чачэрску, падараваным яму Кацярынай II. Новы палац збудаваны П.Б.Пасекам*, які зьмяняў Чарнышова, дзеля чаго быў разбураны драўляны палац, дзе спынялася Кацярына II.

Пасяля ліквідацыі Полацкае губэрні і намесьніцтва ўсе адміністрацыйныя ўстановы, што месціліся на галоўным пляцы, сталі непатрэбнымі. Іхныя абавязкі перайшлі да створаных у 1796 г. адміністрацыйных ворганаў Беларускае, а затым Віцебскае губэрняў. Адміністратары і чыноўнікі былі пераведзеныя. Шмат будынкаў апусьцела. З "Описания Полоцка Витебской губернии под литерой "А" бачна, што пуставаў шэраг будынкаў, прыкладам, дом, дзе размяшчаліся грамадзянская ды крымінальная палаты зь верхнім земскім судом, дом губэрскага магістрату, верхняй ды ніжняй расправы, дом павятовага ды ніжняга судоў, дом былое гаўптвахты і паліцыі, дом камэнданта. Дом, у якім раней былі намесьніцкая ўправа, дзяржаўная палата, суд прысяжных, губэрскае ды павятовае казначэйствы, быў заняты пад гаўптвахту і павятовае казначэйства з сховам. Генэрал-губэрнатарскі дом заняты пад палкавую царкву, павятовы і ніжні земскія суды, пад дваранскую апеку, гарадзкую паліцыю. Дом, што займаў губэрнатар, заняты гараднічым зь ягонай канцылярыяй. Дом, што займаў віцэ-губэрнатар, заняты палкавым шэфам (камадзірам палка). Былы будынак саянога складу заняты палкавой зброяй, паштовай экспэдыцыяй і дзяржаўнай аптэкай. Пазьней у 1830 г. усе гэтыя будынкi перайшлі на баянс полацкага кадэцкага корпусу. У ім былі кватэры кіраўніцтва корпусу, адчыненага ў 1835 г. Пляц гэты з усімі будынкамі праіснаваў да вайны 1941-1945 гг.

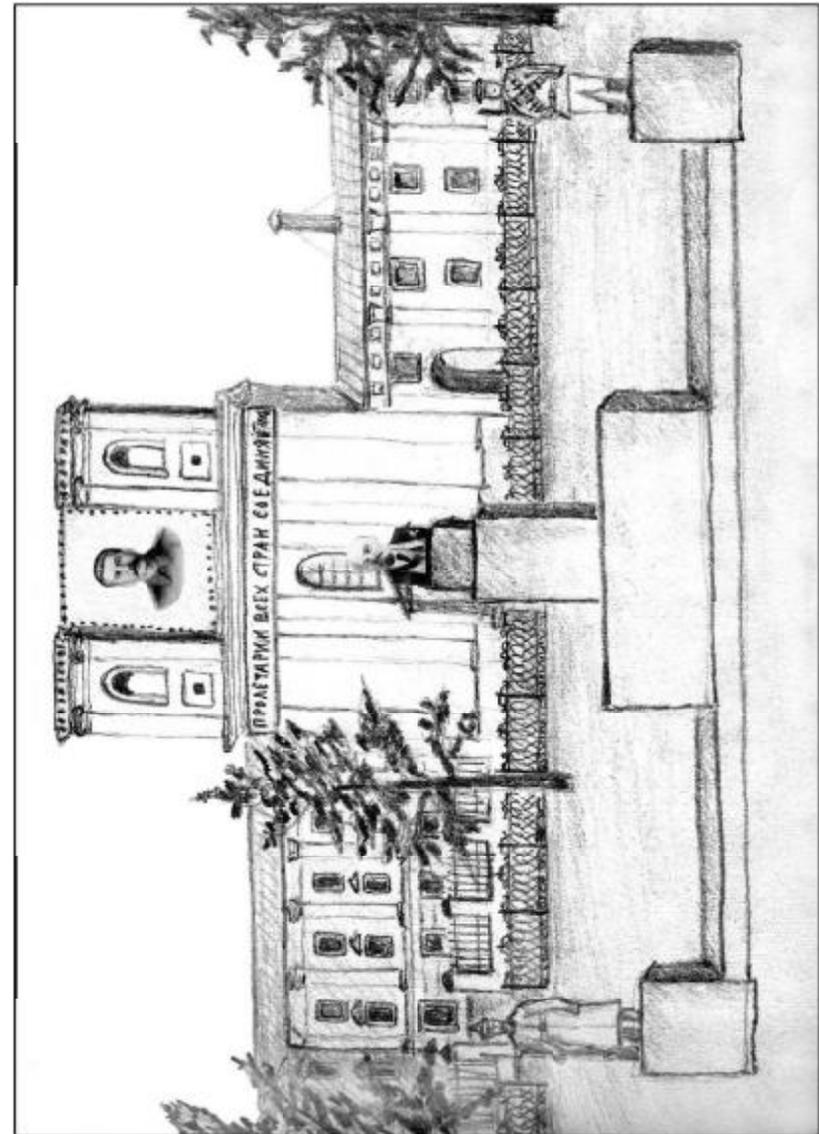
На загад Мікалая I у гонар бітваў 1812 г. з французамі і атрыманых перамогаў на ўсходнім ўскрайку галоўнага пляцу, дзе пачыналася вул. Віцебская быў збудаваны помнік. Помнік быў адліты з чыгуну, асобныя ягоныя часткі мацаваліся да нутранага жалезнага каркасу. Пад помнікам быў закладзены моцны падмурак круглае формы з сфэрычным узвышэньнем у сярэдзіне. Падмурак складзены з глыжоў на вапнавай рошчыне. Помнік меў тры канцэнтрычныя прыступкі, што служылі падставаю, затым цыліндрычны цокаль самога помніка з абразом сьвятых Сяргея і Вакха, вышэй другі цыліндар меншага дыямэтру з чыгуновымі калёнамі, якія заканчваліся бранзовымі арламі. Заканчваўся помнік гранаваным шатровым сьпінчаком з гранаванай цыбулінай уверсе і залачоным крыжом. Ахапіўшы канцэнтрычныя прыступкі помніка, вакол яго размяшчаліся чыгуновыя слупкі з ланцугамі з кольцаў, шырокіх у сярэдзіне і звужаных ля слупкоў. На бачыне цыліндру, зьвернутага да вул. Віцебскай, на версе між калёнаў, было замацаванае невялікае ядро, а ніжэй надпіс: "Битва при Полоцке 5 и 6 августа и взятие сего города приступом 7 октября 1812 года. Поражение Удино и Сен-Сира графом Витгенштейном". На супрацьлеглым баку, зьвернутым да сабору: "Взято в плен неприятеля

* - беларускі генэрал-губэрнатар у 1780-1802 гг.

4500 человек, отбито 3 орудия". Вышыня помніка была 33 аршыны 5 вяршкоў, то бок блізу 17 м. Важыў помнік 13486 пудоў, то бок каля 228 тонаў, зь іх каля 227 тонаў чыгуну ды тона бронзы і жалеза (дакладней з 13486 пудоў 8 фунтаў: чыгуну - 13417 пудоў 26 фунтаў, бронзы - 55 пудоў 24 фунты і жалеза - 12 пудоў 38 фунтаў. Адліўка помніка, зробленая ў Луганску, каштавала 58000 рублёў, перавозка і ўсталяваньне - 14721 руб. 94 кап. Дастаўка з Луганску рабілася на адмыслова прыстасаваным транспарце на валах і конях. Адкрыцьцё помніка, якое ачольваў сын і нашчадак Мікалая I, князь Аляксандар Мікалаевіч, будучы цар Аляксандар II, адбылося 26.08.1850 г. На цырымонію адкрыцьця быў выведзены полацкі кадэцкі корпус у поўным рыштунку і са зброяй. У саборы была багаслужба, адтуль выйшла крыжовая працэсія з архібіскупам, які пасяля малебну асьвяціў помнік і абвесьціў вечную памяць усім, палеглым у баях за Полацк. Ва ўрачыстасьцях бралі ўдзел ветэраны бітваў і мясцовыя жыхары. Цырымонія скончылася вайсковым парадам навучэнцаў кадэцкага корпусу і ўрачыстым абедам, які даў нашчадак для ветэранаў бітваў і "ганаровых цывільных асобаў". Да помніка быў прымацаваны абраз сьвятых Сяргея і Вакха, бо ў дзень 7 кастрычніка, калі яны ўшаноўваюцца, быў узяты Полацк. У 1912 г., калі сьвяткаваўся 100-гадовы юбілей гэтае вайны, зьехаліся прадстаўнікі ўсіх вайсковых частак, што бралі ўдзел у бітвах за горад у 1812 г., і на ніжнім цыліндры помніка павешалі аднолькавыя мядзяныя залачоныя шыльды з пазначэньнем вайсковых частак, браўшых удзел у баях. Помнік быў абнесены карунковай жалезнай агароджай на гранітнай аснове і дзятве забаранілі гойдацца на ланцугах. У 1930 ці 1931 г. помнік быў разбураны на мэтал дзеля патрэбаў 1-е пяцігодкі. Разбурэньне яго праходзіла надта цяжка. Першая спроба была зробленая з дапамогай трактароў кшталту "Фардзона". Ліна была зачэпленая за сьпінчак помніка і трактары спрабавалі яго заваліць, але разьлік быў няправільным і тыя самі сталі на дыбкі. Спатрэбілася выклікаць газарэзьнікаў ды рэзаць помнік на кавалкі, а потым разьбіраць падмурак, што каштавала немалое працы, бо быў ён надта трывалым і вялікім. Каменьне усё ня выбралі, катлавіну засыпалі. Наагул выдаткі на разбурэньне помніка і вываз здабытых матэрыялаў, пэўна прынеслі мала карысьці і наўрад ці адыгралі нейкую ролю ў датэрміновым выкананьні 1-е пяцігодкі. Гэткім жа чынам быў разбураны падобны помнік у гонар перамогі над французамі 19.06.1812 г. у мястэчку Клясьціцы Расонскага раёну. Гэткага кшталту помнікаў у гонар 1812 г. у Расейскай імперыі было чатыры: у Полацку, Клясьціцах, Смаленску і Барадзіне. Два апошнія помнікі захаваліся да сёньня. У 1910 г. пляц быў абнесены карунковай жалезнай агароджай з брамамі супраць сабору, брамы кадэцкага корпусу, супраць касьцёлу для выхаду на вул. Рыскую. Мелася таксама двое вёсьніцаў, адны супраць помніка для выхаду на вул. Аляксандраўскую і другія - супраць будынку дырэктара корпусу на паўднёвым баку пляцу. Пляц служыў для шыхтовых практыкаваньняў, вайсковых парадаў, адпачынку і гульняў кадэтаў. У гэты час пляц зачыняўся і доступу для жыхароў не было. На загад

Мікалая I па краях пляц быў абсаджаны таполямі ды ліпамі. Гэтая прысада, калі пляц ня быў заняты кадэтамі, зьяўлялася ўлюбёным месцам шпацыраў месцічаў. Горад лічыў пляц сваім, а кадэцкі корпус - сваім. Пачалася цяганіна за валоданьне пляцам, і толькі Мікалай II вырашыў пытаньне на карысьць корпусу, тады і зьявілася жалезная агароджа. Копія помніка 1812 г., зробленая мастаком Маеўскім, захоўваецца ў полацкім краязнаўчым музэі. Ад 1850 г. да 1931 г. цэнтральны пляц меў адмыслова сфармаваны выгляд, які пасля разбурэньня помніка зьмяніўся.

У 1919 г. была спроба збудаваць на пляцы помнік К.Марксу. На паўночным баку пляцу, амаль супраць пачатку вул. Фрунзэ, увесну ва ўрачыстых абставінах у прысутнасьці вялікай колькасьці людзей быў закладзены падмурак помніка, у які быў замураваны ліст. Але гэты праект ня быў здзейсьнены, бо пачалася савецка-польская вайна, аблога доўжылася 8 месяцаў, ды і майстэрня ў Віцебску, што рабіла скульптуры, пэўна, спыніла існаваньне. Помнікі гэтае майстэрні ў стылі кубізму ці футурызму глядзеліся з цяжкасьцю. Некалькі іх было ўсталявана ў Віцебску і празь нейкі час дэмантаваны. Пасля сьмерці У.І.Леніна дзеля ўшанаваньня ягонае памяці вырашана было збудаваць на пляцы помнік яму. Быў абвешчаны конкурс на праект помніка, і камісія прыняла праект архітэктара Бэмбеля. 18.11.1935 г. помнік быў адкрыты. Гэта быў выдатны помнік, выкананы ў бэтане, які ўяўляў сабой цэлую кампазыцыю ў цэнтры пляцу. У цэнтры яе ўзвышалася трыбуна для прэзыдыюму падчас мітынгаў, дэманстрацыяў і вайсковых парадаў. Над трыбунай узвышаўся 4-х кутны пастамэнт, на якім усталяваная фігура Леніна ў часе прамова яго на мітынг. Гэтая цэнтральная частка кампазыцыі была вышыняй 12 м. Праваруч ад помніку Леніну ўзвышаўся невялікі пастамэнт кубічнае формы, злучаны падмуркам з цэнтральнай часткай кампазыцыі. На пастамэнце стаяла фігура чырвонаармейца ў форме пачатку 20-х гадоў, у шынялі, з будзёнаўкай, які трымаў у правай руцэ стрэльбу з штыхом і глядзеў у бок Задзьвіньня. Гэта сымбалізавала сабой войска, якое бароніць межы, бо на поўдзень ад Полацку пралягала мяжа з Польшчай. На гэтым жа пастамэнце, але леваруч ад помніку стаяў матрос з карабінам на рэмяні, які наўскрыж быў абвешаны кулямётнымі стужкамі і з гранатамі за пасам. Ён увасабляў сабой абаронцу Кастрычніцкае рэвалюцыі, пераможцу ворагаў Саветаў. На жаль, фатаграфіі помніку не захавалася і пакуль не адшуканыя макеты альбо ягоныя рысункі ў архівах Беларусі. Фатаздымку няма мажліва з прычыны панаваньня памежнага рэжыму ў Полацку, калі забаранялася фатаграфаваньне на вуліцах. На пляцы былі зробленыя сьцежкі і кветнікі. У 1936 г. адбылася яшчэ адна рэканструкцыя пляцу. Калі збудавалі помнік Леніну, дык угледзелі, што ён выглядае мізэрным на тле сабору, які меў вышыню 185,1 фута, то бок амаль 53 м, а помнік Леніну недзе 12-15 м. З гэтае прычыны помнік шмат губляў у сваёй велічы. Было вырашана зьнесці да званіцаў верхнія паверхі вежаў, каб панізіць вышыню сабору. Гэты плян быў выкананы, сабор стаў ніжэйшым, а помнік пачаў выглядаць

Выгляд галоўнага гарадзкога пляцу ў 1937 г.

больш велічным. Тады ж было вырашана аздобіць сабор інакш, каб ён дапаўняў сабой помнік, накіраваны "задніку" ў тэатральных дэкарацыях. Паміж вежамі званіцаў усталявалі вялізны маляваны на тканіне паясны партрэт І.В.Сталіна, які па абводзе рамы быў прыбраны гірляндай электрычных лямпачак. Ніжэй партрэту на гызме ўсяго фасаду разьмесьцілі лэзунг "Пролетарии всех стран, соединяйтесь", таксама электрыфікаваны. Помнік асьвятляўся двума рэфлектарамі, а дэкараваны сабор асьвятляўся гірляндамі лямпачак. Цалкам кампазыцыя рабіла моцнае ўражаньне. Гэтым святлом асьвятляўся ўвесь пляц. На пляцоўцы ля фасаду корпусу паміж саборам і крылом корпусу былі магільны ахвяраў бандытызму і камісара. Помнік Леніну быў зьнішчаны фашыстамі, калі тыя занялі горад 16.07.1941 г. Маюцца звесткі, што ягоня адломкі былі закапаныя тутак ж на пляцы. На гэтым месцы пазьней былі пахаваныя тыя, хто загінуў у баях за Полацк 04.07.1944 г. Новы помнік быў адкрыты на пачатку верасьня 1944 г., пляц быў абсаджаны дрэвамі і хмызамі. З саджанцамі было вельмі цяжка, таму выкарысталі ўсё, што маглі дастаць. Тут зьявіліся яблыні, ліпы, ясені, клёны, хмызы парэчкі. Пляц пачаў звацца пляцам Свабоды. У 1948 г. было вырашана пашырыць пляц коштам зносу шэрагу будынкаў і стварэньня паралельнага Дзвіне велічнага праспэкту. Дзеля гэтага зносіліся ўсе будынкi між вул. К.Маркса і Арджанікідзэ зь ліквідацыяй рынкаў. Усё гэта было прадугледжанае генэральным плянам рэканструкцыі гораду, зацьверджаным 30.08.1948 г. На пачатку пляц быў забрукаваны, а потым заасфальтаваны, і прыняў той выгляд, які мае цяпер. Неўзабаве пасья рэканструкцыі ён пачаў звацца пляцам Леніна. Шмат гадоў на ім быў канцовы прыпынак усіх маршрутных аўтобусаў. Рэканструкцыя пляцу ня была цалкам скончаная, бо няма на ёй помніка Леніну, што было запланавана генэральным плянам. У 1978 г. на месцы сабору збудаваны 9-павярховы жылы дом на 128 кватэраў*.

ЕЗУІТЫ Ў ПОЛАЦКУ

Як ужо было адзначана вышэй, Сьцяпан Батура дзеля хуткае палянізацыі насельніцтва Полаччыны, а таксама і ўсяе Беларусі намерыўся скарыстаць езуітаў і разьмесьціць іх насамперш у Полацку, дзе тыя мусілі заклаць свой калегіюм, а затым стварыць гэтакія ж у іншых гарадах Беларусі. Сьледам за імі ў Полацк былі запрошаныя іншыя каталіцкія манаскія законы. Пазьней прыйшлі дамініканы і аселі ў цэнтры Вялікага пасаду, на галоўным гарадзкім пляцы. Каменны манастыр дамініканаў збудаваны ў 1672 г., а каменны касьцёл, замест згарэлага драўлянага - у 1785 г.** У 1648 г. побач з Багаяўленскім манастыром пачаў будавацца францішканскі манастыр з касьцёлам, спачатку драўляны, а затым каменны, канчаткова збудаваны ў 1776 г. У 30-х гадах XIX ст. падчас

* - будынак мае адрас К.Маркса №2

** - манаскі закон, заснаваны ў 1215 г. Сьв. Дамінікам у Тулузе (Францыя). У 1672 г. у Полацку закладзены драўляны манастыр, а каменны пабудовы манастыру і касьцёлу будаваліся цягам 1781-1804 гг.

ліквідацыі каталіцкіх манастыроў касьцёл быў разбураны*, а манастыр у выглядзе двухпавярховага дому захаваўся да нашых дзён на вул. Ленінскай №18, дзе пасья вайны разьмяшчаўся акругкам кампартыі, затым гаркам і гарсавет, а цяпер раённы аддзел міліцыі. На Задзьвіньні аднавіўся бэрнардынскі манастыр. Упершыню ён быў закладзены ў Полацку ў 1498 г. на беразе Дзвіны, але з-за варожых дзеяньняў насельніцтва, падштурхнутага тым, што бэрнардыны энэргічна пачалі навяртаць у каталіцтва праваслаўных, яны змушаныя былі пакінуць Полацк**. З наступам каталіцтва яны зьявіліся зноў у 1758 г., аднавілі сядзібу, збудавалі каменны двухпавярховы манастыр і каменны касьцёл з дзвюма вежамі. Касьцёл меў 5 алтароў: сьв. Ганны; сьв. Антона; Божай Маці шкаплернай***; Хрыста Збаўцы; сьв. Францішка. Манастырская агароджа з аднаго боку касьцёлу была каменнай, а далей - драўлянай. Пазьней касьцёл быў перададзены пад праваслаўную царкву Эвангеліста Яна, а ў манастыры працавала царкоўна-прыходзкая школа. Пасья рэвалюцыі нейкі час у ім была вязьніца, пры фашыстах - ваенная вязьніца, у цяперашні час тут месціцца псыхбольніца. Цяпер касьцёл разбураны, а ягоная паўднёвая частка, дзе былі закрыстыя і жыллё для царкоўнікаў, пакінутая і ператвораная ў жылы дом. Як бачна з пляну Полацка за 1778 г. у горадзе былі і жаночыя каталіцкія манастыры: тэрцыярак**** (на скрыжаваньні вул. Таўстога і Камуністычнай, супраць гарсавету) і марыявітак***** (на вул. Войкава ля музычнае школы). На пляне ў Вялікім пасаду пазначаны яшчэ адзін касьцёл, ня злучаны з манастыром, за сучасным Домам афіцэраў на вул. Ф.Скарыны і Л.Таўстога. Да гэтых каталіцкіх інстытуцыяў трэба дадаць яшчэ базылянскія мужчынскі і жаночы манастыры ды шэраг уніяцкіх цэркваў.

* - манаскі закон, заснаваны ў 1223 г. Сьв. Францішкам Асізскім (Італія). Манастыр у Полацку паўстаў яшчэ ў 1628 г. з фундацыі Храпавіцкіх. Каменны касьцёл Сьв. Антона Падуанскага збудаваны ў 1775 г., а манастыр - у 1778 г. У 1833 г. касьцёл аддадзены праваслаўным, дзе да 1861 г. была Пакроўская царква. Пасья 1862 г. разбураны.

** - гэтыя бэрнардыны ёсьць адгалінаваньнем францішканскага закону, сябры якога строга трымаюцца статута Сьв. Францішка. Назву атрымалі ад закладальніка і першага кіраўніка (1415 г.) Бэрнарда Сіенскага. Напачатку манастыр быў збудаваны ў Запалюцці. З Полацку не зьязджалі, але пасья захопу гораду І.Жахлівым сьвятары Адам, Дамінік і Пётар былі закатаваныя, а манастыр спалены вайскоўцамі. Адноўлены драўляны манастыр у 1696 г. але ўжо на Задзьвіньні. У 1758 г. паўсталі каменны манастыр і касьцёл Сьв. Ганны. На царкву храм асьвячаны 11.09.1852 г.

*** - выва Божай Маці, што зьявілася ў 1155 г. на гары Кармэль (Палестына). З 1587 г. зацьверджаная апякункай манаскага закону кармэлітаў. Урачыста ўшаоўваецца 16 ліпеня. Назва паходзіць ад шкаплера - двух кавалкаў палатна, злучаных палоскамі, які апрацаваны праз галаву (лац. scapularium - плечы).

**** - аб'яднаньні сьвецкіх асобаў пры каталіцкіх манаскіх законах (часьцей францішканаў, дамініканаў) пад пачаткам кіраўніка манастыру, але без абавязку складаньня законнага шлюбу (ад лац. tertius - трэці).

***** - жаночае адгалінаваньне закону марыянаў (Congregatio Marianorum Immaculate Conceptionis - аб'яднаньне Бязгрэшнага займеньня Сьв. Марыі), заснаванага ў 1673 г. Мэтай закону ёсьць пашырэнне культуры Дзевы Марыі.

Як пісана вышэй, Сьцяпан Батура выклікаў езуітаў у Полацк і іншыя гарады Беларусі зь Вільні, бо там гэты закон быў ужо даўно і меўся езуіцкі калегіюм, ператвораны каралём у акадэмію, якую ўзначальваў Пётар Скарга*. Скаргу было даручана стварыць у горадзе езуіцкі калегіюм і, як згадана вышэй, будаваць яго пачалі на месцы былога гандлёвага пляцу. Дзеля разьвіцця езуіцкага закону Батурам да 1582 г. была створаная моцная матэрыяльная база коштам канфіскацыі ўсіх прыватных цэркваў і манастыроў, усіх іхных грошай ды маёнткаў, усіх іхных прыгонных.

Езуіты, збудаваўшы касцёл і першы будынак калегіюму, а да таго яны месціліся ў манастыры Пятра і Паўла на Верхнім замку, энэргічна ўзяліся за навяртаньне прыватных у каталіцтва, ужываючы розныя формы прымусу. Гэта пацягнула за сабой абурэньне людю і прывяло да паўстаньня ў 1584 г.** Кароль мусіў рабіць пэўныя захаваньні дзеля ўціхамірваньня езуітаў. Былі зробленыя высновы, што адной сілай жыхароў Полацка і Беларусі немагчыма хутка ператварыць у каталікоў, і зьявілася ідэя ператварыць прыватных ў каталікоў праз царкоўную вулію прыватнае царквы з каталіцкай пад зьверхніцтвам папы Рымскага. Фармальна прыватныя захоўвалі свае царквы і манастыры, свае звычайныя і каноны багаслужбы, але вынавалі за зьверхніка царквы не расейскага прыватнага патрыярха***, а папу Рымскага. Уводзіліся некаторыя малітвы і нязначныя зьмены канонаў. Езуіты меркавалі, што, паступова зьмяняючы каноны, абрады, звычайныя, лад багаслужбы і сьвятаў, ператвораць прыватных спачатку ва ўніятаў, а ўніятаў - у каталікоў. На дапамогу езуітам прыходзіць дамініканы - спецыялісты па ладжаньні інквізыцыяў, бэрнардыны - прыхільнікі ўжываньня сілы падчас навяртаньня іншаверцаў у каталіцтва. Робіцца гэта праз стварэньне школаў пры манастырах і прыцягненьня ў іх дзетак прыватных, дзе тых выходзіць у духу каталіцтва, каталіцкіх абрадаў і да т.п., ды ператвараюць у каталікоў. Вядзецца апрацоўка беларускае шляхты, абмежаваньне ейных правоў у параўнаньні з каталікамі. Выдаткаваньне каталікам, як шляхце, гэтак і цэхавым майстрам розных ільготаў і матэрыяльных перавагаў, а пазней жорсткае абмежаваньне правоў прыватных, прыводзіць да таго, што пачынаецца падзел насельніцтва. Шмат хто з увагі на матэры-

* - (1536-1612) заснавальнік езуіцкай акадэміі ў Вільні, калегіюмаў у Полацку, Рызе, Дэрпце (Тарту). У 1581-1584 гг. рэктар полацкага калегіюму. Прыхільнік Вуніі. Аўтар кніг "Пра адзінства Царквы Божай" (1577), "Жыцьці сьвятых" (1579), "Берасьцейскі сынод" (1597), "На трэны і лямант Тэафіла Арталёга" (1610).

** - прычынай бязладзьдзяў 1584 г. стаўся пераход зь недасканалага юліянскага календара на новы, уведзены ў Эўропе 24.02.1582 г. папам Рыгорам XIII. У Рэчы Паспалітай календар быў уведзены 09.01.1584 г. каралём Сьцяпанам Батурам. Частка грамадзянаў іншых канфэсіяў (прыватных, лютарань) не пагадзілася, убачыўшы ў гэтым абмежаваньне свабоды сумленьня. Канфлікт ня быў лякальным, меліся ў ім і сацыяльныя карані. Гэтак календарнае бязладзьдзе ў Рызе цягнулася з 1584 да 1589 г.

*** - прыватныя вернікі Беларусі не належалі да Маскоўскага патрыярхату, але да Канстантынопальскага. Спробы падпарадкаваць беларускую царкву былі ў часе войнаў 1563-1579 і 1654-1667 гг., але канчаткова гэта адбылося пасля далучэньня да Расеі.

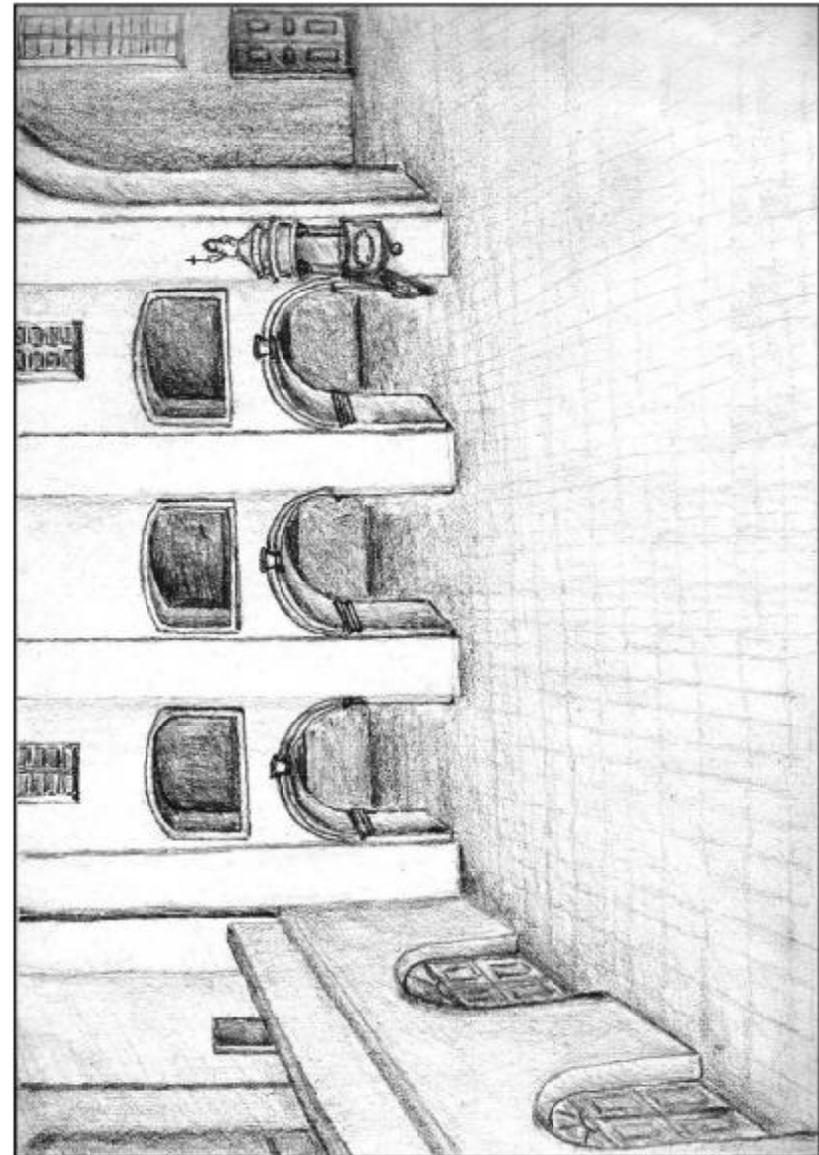
яльныя даброты пераходзіць ва ўніяцтва альбо проста ў каталіцтва. У каталіцтва ў першую чаргу пераходзіць беларускія магнаты, каб не пазбавіцца сваіх багацьцяў і становішча ў дзяржаве, прыкладам Агінскія, Радзівілы, Сапегі, Сангушкі і шэраг іншых. Гледзячы на іх, пераходзіць і беларуская шляхта. Толькі некаторыя застаюцца вернымі сваёй веры і нацыянальнасьці. Найбольш трывалым быў просты люд, месцічы ды сяляны, бо губляць ім не было чаго, іх эксплюатавалі і прыгняталі яшчэ больш. Калі ў XVII ст. выбухнуў вызвольны рух у народзе супраць нацыянальнага і рэлігійнага прыгнёту, дык шмат беларусаў уступалі ў казацкія аддзелы, у склад расейскіх войскаў, зь нецярплівасьцю чакалі прыходу тых, як вызваліцеляў. Шмат беларусаў перасялілася ў Маскоўскую дзяржаву. Сярод іх былі вялікія майстры: будаўнікі, разьбяры па дрэве, мастакі ды іншыя. У Маскве нават утварылася асобная беларуская слабада, беларускія майстры працавалі на аздабленьні некаторых маскоўскіх сабораў і іншых будоўлях. Аляксей Міхайлавіч, заняўшы Полацк і іншыя гарады і землі Беларусі, парушыў парадкі, усталяваньня ўладамі Рэчы Паспалітае. Спыніліся рэлігійныя ўціскі, царквам і манастырам былі вернутыя ўсе іхныя землі і падуладныя ім працаўнікі і сяляны*. Адабраныя храмы былі адноўленыя як прыватныя. Сам цар браў удзел у багаслужбе ў полацкім Спаськім манастыры і Сафійскім саборы. Князь Шарамець, заняўшы Полацк, разьмесьціўся ў кельях езуіцкага калегіюму. Цар дзеля паштовае сувязі 20.03.1658 г. загадаў заклацьці паштовую станцыю, адвесьці дзеля гэтага месца, а ў пасыльныя абярнуць сялянаў трох былых каралеўскіх вёсак: Бядцо, Захарнічы, Заязьневічы.

У 1667 г. Полацк паводле Андрусоўскае дамовы быў вернуты Рэчы Паспалітай, вярнуліся ў горад езуіты, дамініканы ды іншыя, што ўцяклі падчас наступу расейскіх войскаў. Мара народу зьяднацца з прыватнай маскоўскай дзяржавай ня здзейсьнілася, жыцьцё сталася яшчэ цяжэйшым, бо пачаўся пэрыяд перасьледаў, помсты, каталіцкай рэакцыі, аднаўляліся ўсе ранейшыя парадкі. Цар Аляксей Міхайлавіч, а затым і Пётар I мусілі зьвяртацца да польскіх каралеў у справе абароны прыватнага насельніцтва Беларусі і часткі Ўкраіны. Езуіты, вярнуўшыся ў Полацк, знайшлі свой калегіюм у напэўна разбураным стане, са знішчаным касцёлам. Яны вяртаюць усе землі і багацьці, адабраныя ў іх у часе валоданьня Полацкам расейцамі, папраўляюць калегіюм і будуюць новыя пабудовы, новы касцёл, разбураюць біскупскі палац, збудаваны з разабранага касцёлу, шукаюць і караюць вінаватых і да т.п. У 1688 г. на заходняй частцы галоўнага пляцу быў закладзены падмурак каменнага касцёлу, які заняў плошчу ў 370 кв. сажняў. Будаваўся касцёл паводле праекту італьяскага дойліда больш за 50 гадоў і быў скончаны ў 1745 г. Пры закладцы яго прысьвячалі памяці Сьцяпана Батуры, але падчас асьвячэньня прысьвяцілі "ускладаньню чыстых шатаў найсьвяцейшае Багародзіцы". У ім было дзьве капліцы: у імя покрыва Багародзіцы і засынаньня Багародзіцы.

* - узорам галеранцыі ёсьць царовы загад ад 09.07.1654 г.: "Костелам не бываць, а петь в домах... Уніятам не быць... Жидом в Белоруссии не быць и жития никакого не имети"

Касьцёл зьяўляўся цэнтрам перспэктывы пры плянаваньні гораду і галоўнай вул. Віцебскай. Збудаваны ён у стылі "віленскага барока" з высокай базылікай і купалам на высокім бубне, меў дзьве вежы на пярэднім фасадзе вышынёй больш за 53 м ад зямлі. На правай вежы быў усталяваны гадзіннік з боем, зь вялізным цыфэрблятам і стрэлкамі працы віленскага майстра Густава Мудні. На левай вежы дзеля сымэтрыі быў зроблены дэкаратыўны цыфэрблят. Званы гадзінніка знаходзіліся вышэй званіцы на верхнім паверсе вежы. Сабор, збудаваны алтаром на захад, меў шырокія хоры над уваходам у храм ва ўсходняй частцы і над бакавымі навамі да бабінцаў. На хорах у сярэдзіне знаходзіўся велічны арган і разьмяшчаўся хор. Сабор меў шэраг алтароў, багата аздобленых ляпнінай і жывапісам, залачоных і срэбраных медзю, скляпенні і муры былі размаляваныя фрэскамі. Меўся шэраг статуяў як на фасадзе, гэтак і ўнутры сабору. Падлога была з каменных плітаў, а частка ля галоўнага алтара - з мармуру чорнага ды белага колераў. У храме былі некалькі абразоў вялікага памеру ў багатых рамах, усталяваных на адмысловых падстаўцах. Леваруч галоўнага алтара знаходзіўся абраз Божай Маці ў атачэньні збору анёлаў. Сам абраз быў простакутным, а выява ў сярэдзіне ў форме мэдалёну. Выява Божае Маці зьяўлялася партрэтам жонкі Аляксандра I, зробленым ў гонар наведаньня царом Полацку і езуіцкага калегіюму. У тыя часы існаваў звычай маляваць абразы Божае Маці з той знатнае асобы, якую хацелі ўшанаваць. Дах сабору быў зроблены зь мядзяных аркушоў. У заходняй частцы сабору па баках алтарнае апсыды базылікі былі зробленыя двухпавярховыя службовыя прыбудовы, ніжэйшыя за бакавыя бабінцы. Сама апсыда была звонку прастакутнае формы адной вышыні з бабінцамі, а ўнутры храму - паўкруглай. Паміж паўкруглым мурам апсыды і вонкавым пляскатым мурам была прастора са сходамі ў сутарэньне, якая ўверсе злучалася паветраным мостам з будынкам калегіюму. Уваходы ў сутарэньне касьцёлу былі і звонку, па два з паўночнага і паўднёвага боку храму, каб уносіць нябожчыкаў, якіх хавалі тутак. Гэтае мерапрыемства каштавала дорага і дала касьцёлу вялікі прыбытак. У частцы сутарэньня, пад паўднёвым бабінцам, быў зроблены асобны, атынкаваны ўнутры, пакой. У гэтым пакоі ляжала цела каталіцкага манаха Андрэя Баболі, які лічыцца пакутнікам, забітым казакамі ў часе вайны XVII ст. Пасьля ліквідацыі касьцёлу цела было перанесенае дамініканамі ў бабінец дамініканскага касьцёлу, а пасьля абвешчання Баболі сьвятым зьмешчанае ў заходняй наве, дзе захоўвалася ў труне пад шкляннай накрыўкай да чэрвеня 1922 г., калі было выцягнутае адмысловай камісіяй і прызнанае вынікам натуральнае муміфікацыі, які ўяўляе інтарэс для навукі. Цела было накіраванае ў Маскву, дзе зьмешчанае ў зале папулярнае дэманстрацыйнае выставы па ахове здароўя Наркамздраву. Пра ягоны далейшы лёс дакладных зьвестак няма. Паводле няпэўных паведамленьняў яно знаходзіцца цяпер у Рыме ў выніку нейкага абмену нібыта на палітзьняволеных*. Са

* - 20.07.1922 г. цела вывезенае на Гігіенічную выставу Наркамату аховы здароўя. 02.11.1922 г. паводле дамовы перавезенае ў Ватыкан. Ад 1938 г. знаходзіцца ў Варшаве.

Нутраны выгляд касьцёлу Сьв. Сьцяпана да пераробкі на Мікалаеўскі сабор. Галерэя зьнішчаная ў часе пераробкі.

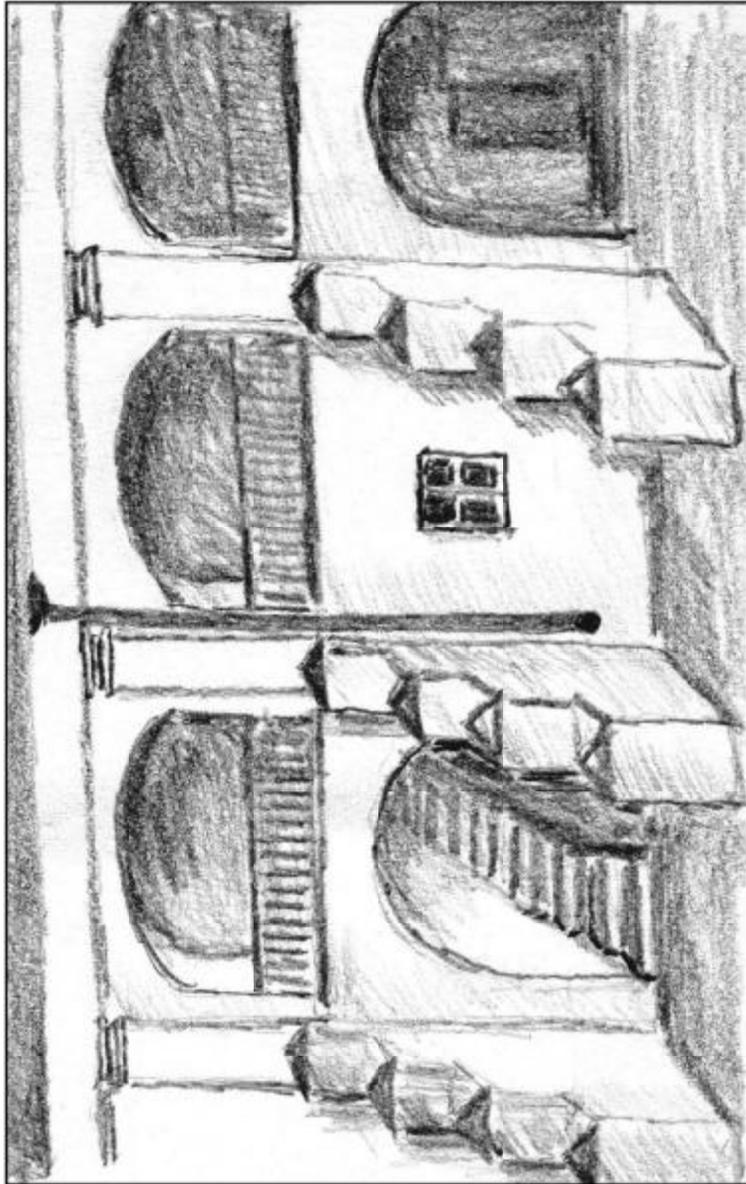
зганага пакою сутарэння пачынаўся гэтак званы падземны ход пад Дзвіну. Падчас даследавання яго полацкай камісіяй па ахове помнікаў даўніны і мастацтва ў 1920 г. было вызначана, што ход уяўляў сабой выкладзены цэглай калідор вышыней каля 2 м і шырынёй каля 1 м, які меў скляпеністую столь з квадратнымі люкамі ўверсе, закладзенымі дошкамі, сухую падлогу. Пад будынкам корпусу (паўднёва-ўсходняе ягонае крыло, дзе месціўся клюб імя Леніна) ён быў закладаны будаўнічым сьмецьцем праз пралом у скляпеньні. Калідор даходзіў да падпорнага муру калегіюму, які быў збудаваны ўздоўж пабудоваў калегіюму паралельна вул. Леніна. Да гэтага муру прыціснуты дом №21, які месціцца ў садзе. Адсюль пачынаецца цагляная труба са скляпеньнем і люкамі, дно якой выкладзенае глыжамі з ровам пасярэдзіне для сьцёку вады. Гэтая неглыбокае закладкі труба ішла пад вул. Леніна ў бок Дзвіны, але да яе не даходзіла, бо была закладаная зямлёй. Камісіяй быў сфатаграфаваны плян гэтае пабудовы, зробленыя замеры. Гэтыя матэрыялы я падаў буйному навукоўцу і знаўцу Віцебшчыны А.П.Сапунову дзеля кансультацыі. Той адзначыў, што гэта сыстэма асушэння мясцовасці, якая служыць для адводу грунтовых водаў, што акрамя гэтае трубы, пэўна, існуюць і іншыя, што падобнае збудаваньне маецца ў Віцебску ў езуіцкіх пабудовах на Ўсьпенскай гары (Віцебскі езуіцкі калегіум)*. У часе падрыхтоўкі да выбуху сабору ў 1964 г. быў адшуканы гэтакі самы ход з-пад паўночнага бабінцу сабору, аднак ішоў ён ва ўнутраны дворык паміж саборам і пабудовамі калегіюму ды скончыўся падземнай каморай з жалезнымі дзвярыма. Камора была пустой, замок на дзвярах некалі быў вісочым і даўно знішчаны. Падчас руйнавання будынку калегіюму за алтарнай апсыдай быў знойдзены гэтакі ж ход пад сабор з сутарэння калегіюму. Падчас правядзеньня ў 60-х гадах вадацягу каля будынку камандатуры быў таксама адшуканы ход, але затоплены вадой. Гэтакія ж хады знаходзілі па вул. Савецкай да скрыжавання з вул. Горкага падчас разбурэння службовых памяшканняў калегіюму. Частка такога ходу адшуканая ў падпорным муры ля будынку полацкага краязнаўчага музэю. Знайшлі яго немцы, калі рабілі бамбасховішча. Праламіўшы падпорны мур, яны ўвайшлі ў цагляны калідор. Тут насельніцтва і хавалася падчас налётаў савецкае авіяцыі. У падпорным муры маецца шэраг выхадаў невялікіх цагляных трубаў дзеля сьцёку вады з-пад будынкаў калегіюму. Трэба адзначыць, што гэтакія невялікія цагляныя трубы дзе-нідзе ўваходзілі ў магістральныя калідоры. Гэтая вялізная дрэнажная сыстэма закладалася падчас будаўніцтва адкрытым чынам: рыліся траншэі, якія абкладаліся цэглай, люкі зачыняліся драўлянымі дошкамі ці аполкамі, і траншэі закопваліся. Сярод людю хадзіла шмат паданьняў пра падземныя хады з-пад сабору ў Сафійскі сабор, Струнью, Бельчыцкі і бэрнардынскі манастыры пад Дзвіной і г.д. Думалі, што ў падзем'і схаваныя багацьці ды скарбы, бо

* - тут недакладнасьць, бо езуіцкі калегіум знаходзіўся на левым беразе р. Віцьбы (тэрыторыя Ніжняга замку). На Ўсьпенскай горцы стаялі ўніяцкі Ўсьпенскі сабор і базылянскі манастыр.

езуіты не маглі вывезці іх з сабой. Гэтыя паданьні прыводзілі да таго, што шмат аматараў прыгодаў з кадэтаў і некаторыя гараджаны - шукальнікі скарбаў займаліся пошукамі іх. Дырэктары корпусу рабілі захады, каб перакрыць уваходы, месцамі завалілі і засыпалі хады. Ёсьць звесткі, што і праваслаўнае духавенства, атрымаўшы касьцёл дзеля пераробкі яго ў праваслаўны сабор, таксама рабіла захады, каб закрыць і замураваць хады. Падчас савецка-польскае вайны 1919-1920 гг. хадзілі чуткі, што польскія шпегі цягам васьмімесяцовае аблогі Полацка карысталіся падземным ходам пад Дзвіной, каб перадаваць паведамленьні. Гэта падштурхнула асаблівы аддзел 4-е арміі заняцця правамеркай тых чутак, стварыўшы адмысловую камісію, куды была прыцягнутая камісія па ахове помнікаў даўніны і мастацтва. Камісія правяла даследаваньне сутарэнняў усіх старых цэркваў і манастыроў у горадзе ды пастанавіла, што падземнага ходу пад Дзвіной няма. Вынікам сталася вэрсія, што шпегі маглі карыстацца падземным тэлефонным кабелем, які ішоў праз Дзвіну і ня быў знішчаны пры заняцці палякамі Задзвіньня.

На поўнач ад сабору ў XVIII ст. былі збудаваныя двухпавярховыя карпусы, дзе месціўся інтэрнат студэнтаў калегіюму, які адным фасадам выходзіў на пляц. Побач з саборам была зробленая брама ва ўнутраны двор. Пасьля пажару 1750 г. у горадзе, які знішчыў большыню драўляных пабудоваў калегіюму, езуіты вырашылі перабудаваць калегіюм і зрабіць ягоныя пабудовы каменнымі зь меншай колькасьцю грубак, з дымацягамі ў мурах і падлогах, дзеля ацяплення памяшканьняў, зь вентыляцыйнымі каналамі ў мурах, якія служылі і для падслухаваньня размоваў у памяшканьнях, бо шпегаваньне аднаго за адным было ў езуітаў абавязковым. У другой палове XVIII ст. на поўдзень ад сабору ўздоўж вул. Ільлінскае быў збудаваны трохпавярховы корпус. Вуліца гэтая ішла ўздоўж ўсяго калегіюму паралельна цяперашняй вул. Леніна і выходзіла да вул. Сталецкай. У канцы XVIII ст. езуіты збудавалі другі трохпавярховы корпус на захад ад касьцёлу, які перарэзаў і закрыў вул. Ільлінскую ды прыткнуўся шчыльна да паўднёвага корпусу. Гэтай пабудовай езуіцкі калегіюм адгарадзіўся ад гораду і пляцу. Галоўны корпус калегіюму быў збудаваны на пачатку XVIII ст. у выглядзе літары "Е" і павернуты фасадам да Дзвіны. З таго боку быў парадны ўваход у калегіюм, перад якім закладзены сад. Пры канцы XVIII ст. быў збудаваны корпус уздоўж паўночнае мяжы калегіюму, крэпаснага рову Ніжняга замку ды вул. Спаскай. Службовыя пабудовы былі і на скрыжаваньні з вул. Сталецкай. Уздоўж гэтае вуліцы былі збудаваныя памяшканьні бурсы, убожніцы, аптэкі з глыбокай студняй. У службовых памяшканьнях месціліся пякарня, бровар, чабатарня, швачная і рымарская майстэрні, кузьня, вазоўня, стайні ды іншыя службы. На заходнім баку акадэміі ў двухпавярховым корпусе была брама, што вяла на мост праз роў да Верхняга замку. Пазьней ёй карыстаўся кадэцкі корпус для дастаўкі дроваў дзеля ацяплення будынкаў.

Езуіты маглі весці вялікае і дарагое будаваньне, не шкадуючы сродкаў на ўтрыманьне калегіюму, уладкаваньне будынкаў, на набыцьцё вучэбнага абста-

Частка фасаду службовых флігеляў, застаўшыхся пасля езуітаў (1910 г.)

лявання, бібліятэкі і г.д., бо ў 1585 г. толькі на Полаччыне яны, паводле дадзеных Я.Н.Мараша ("Ватикан и католическая церковь в Белоруссии"), валодалі 82 вёскамі і фальваркамі ды 16000 прыгонных сялянцаў, акрамя таго ў самім горадзе валодалі шэрагам зямельных дзялянак. Зважаючы, што полацкі калегіюм лічыўся галоўным на Беларусі і ў Полацку знаходзіўся генэрал закону альбо ягоны намеснік, езуіты маглі для будаўніцтва прыцягваць сродкі іншых езуіцкіх устаноў. Свае ўладанні езуіты жорстка эксплуатавалі, сяляны мізэрнелі, уцякалі ў Расею, Запароскую Сечу, не вытрымліваючы ўціску. Езуіты мусілі рабіць захады па ўмацаванні сваёй гаспадаркі, каб не зруйнаваць яе да шчэшту.

У 1772 г. пасля падзелу Рэчы Паспалітай частка Беларусі (Віцебскай ды Магілёўскай губерняў) адышла да Расеі, мяжой сталася Дзвіна. Частка ўладанняў езуітаў засталася за Дзвіной - у Рэчы Паспалітай, а частка ў Расеі. У 1773 г. на патрабаванне шэрагу ўрадаў за інтрыгі ды ўмяшальніцтва ў дзяржаўныя справы папа Клемэнт XIV сваёй булай распусціў закон езуітаў "на вечныя часы". Генэрал і шэраг дзеячоў закону былі арыштаваныя. Езуіты былі выдалены амаль з усіх краінаў акрамя Расеі ды Прусіі. Кацярына II узяла езуітаў пад сваю апеку з мэтай выкарыстання іх на карысьць дзяржаве. У далучаных пасля падзелу Рэчы Паспалітай абласцях існавала моцная апазыцыя да царскіх дзеянняў, якая стаяла за незалежнасць і адзіства Рэчы Паспалітай - гэта былі каталіцкае ды ўніяцкае духавенства, шляхта, чыноўнікі. Яны былі супраць складання прысягі вернасці расейскаму ўраду і ўстрымлівалі ад гэтага залежны ад іх люд. Езуіты паказалі палітычную выкрутнасць і першымі склалі прысягу вернасці Расеі, чым унеслі раскол у апазыцыю і сваімі дзеяннямі вымусілі ўсіх царкоўнікаў скласці прысягу. За імі пацягнуліся шляхта, чыноўнікі і ўрэшце прысягнулі сяляны і мяшчаны. Кацярына дазволіла езуітам прадоўжыць працу па выхаванні моладзі ў духу вернасці Расеі, яна захавала іхныя ўладанні, але забараніла езуітам, каталіцкаму ды ўніяцкаму духавенству падтрымліваць зносіны з папам Рымскім і падпарадкоўвацца ягоным загадам.

Цэнтрам усіх езуітаў у Расеі стаўся полацкі калегіюм, як найбуйнейшы. У той час езуітаў ва ўсіх калегіюмах, што адышлі да Расеі ў 1772 г. (Магілёўскім, Віцебскім, Аршанскім і інш.) было каля 200 чал. Кацярына адхіліла пратэст папы стасоўна намеру пакінуць езуіцкі закон у Расеі, як умяшальніцтва ва ўнутраныя справы Расеі. Яна дазволіла езуітам абраць пасля сьмерці апошняга генэрала закону Рычы генэральнага вікарыя* з паўнамоцтвамі генэрала да часу, калі Рымскім папам закон будзе адноўлены. Дазволіла ім прыняць новыя чальцоў закону, гэтак званы "навіцыят".

Падчас прыезду Кацярыны II у Полацк на шляху ў Новую Расею** ў траўні 1780 г. езуіты разам зь іншымі каталіцкімі законамі бралі ўдзел ва ўрачыстай сустрэчы і зладзілі цудоўную ілюмінацыю на гарадзкім пляцы і ля драўлянага

* - Лярэнца Рычы памёр у вязніцы ў 1775 г. Генэральнымі вікарыямі былі Станіслаў Чарневіч (1782-1785), Габрыэль Лянкевіч (1785-1798), Францыск Каро (1799-1801).

** - гэткую назву атрымалі далучаныя да Расеі тэрыторыі на ўсходзе Украіны.

палацу, дзе спынілася Кацярына. Кацярына наведла калегію і касьцёл, дзе езуіты зладзілі ўрачыстую сустрэчу, прысутнічала на багаслужбе. Агляд калегіюму і ягонага фізычнага кабінэту з усімі цудамі, калі Кацярына Пубачыла сябе на версе крыжа Сафійскага сабору, зрабіла на яе вялікае ўражаньне і прывяло да таго, што езуітам было дазволена адкрыць сваю навучальную ўстанову ў Пецярбурзе. Пацёмкін быў вельмі прыязным да езуітаў і з уласных сродкаў выдаткаваў 10000 руб. на будаўніцтва дому для езуіцкіх генэралаў, які існуе і цяпер па вул. Фрунзэ №3. Дом быў збудаваны адначасова з пабудовай Багаяўленскага манастыру. Цяпер будынак зьменены перабудовамі, асабліва падчас ягонага аднаўленьня пасля вайны. Тут месціўся будаўнічы трэст, а пазьней дом быў пераабсталяваны пад кватэры. Ягонае вонкавае аздабленьне зробленае ў адным стылі з манастырскім домам Багаяўленскага манастыру, пэўна будаваліся яны пад пачаткам аднаго архітэктара. Да 1920 г. тут захоўвалася партрэтная галерэя ўсіх езуіцкіх генэралаў ды іншых дзеячоў закону і каталіцкае царквы. Гэтая галерэя месцілася ў адмысловай залі на другім паверсе лікам больш за 50 партрэтаў. Бальшыня партрэтаў была ў простых рамах памерам блізу 70-80x50-60 см. У 1920 г. яны былі канфіскаваныя камісіяй па ахове помнікаў даўніны і мастацтва ды перададзеныя ў полацкі краязнаўчы музэй, адкуль у 1941 г. падчас акупацыі скрадзеныя фашыстамі.

На просьбу Паўла I папа Рымскі 07.03.1801 г. аднавіў закон езуітаў толькі ў Расеі. Першым генэралам быў зацьверджаны Францыск Каро, які памёр у жніўні 1802 г., ягоным пераемнікам стаў Грубэр, прафэсар полацкага калегіюму, адукаваны і разумны езуіт, які здолеў увайсці ў поўны давер да Паўла I і меў права заходзіць у кабінэт імператара ў любы час без папярэджаньня. Павел, яшчэ будучы спадкаемцам пасаду, у часе праезду праз Полацак наведваў разам са сваёй жонкай полацкі калегіюм. У жонкі забалеў зуб, і Грубэр хутка яго вылечыў, а потым пачаставаў іх "езуіцкай чакалядай", надзвычай смачнай, чым зрабіў на Паўла I вялікае ўражаньне, і што дазволіла яму пазьней стацца набліжаным да імператара. Іншыя гісторыкі пра згаданы выпадак кажуць, што адбылося гэта ў Пецярбурзе, калі Грубэр атрымаў аўдыенцыю ў Паўла I.

Кацярына II паставіла на чале каталіцкае царквы ў Расеі архібіскупам, а пазьней і мітрапалітам, Сестранцэвіча, якому былі падначаленыя ўсе манаскія каталіцкія законы, у тым ліку і езуіты. Яны замацаваліся ў Пецярбурзе, атрымалі касьцёл, пры якім заклалі школу і інтэрнат (канвінкт), куды зацягвалі моладзь з расейскіх знатных радоў, вялі выхаваньне так, каб зрабіць іх каталікамі, прыхільнікамі езуітаў. Гэтай дзейнасьці замінаў мітрапаліт Сестранцэвіч. Грубэр дамогся званьня яго і 27 ягоных падначаленых, асобаў непажаданых для езуітаў. Таксама дамогся ад Паўла I хадайніцтва перад папам Піем VII аб аднаўленьні закону езуітаў. Закон быў адноўлены, але ўжо пасля сьмерці імператара.

Езуіты акрамя будынкаў калегіюму і дому для генэралаў, збудаванага Пацёмкіным, мелі яшчэ дом за горадам у Спаса-Эўфрасінеўскім манастыры. Гэта была летняя сядзіба для іхных генэралаў альбо генэральных вікарыяў, а

таксама для кіраўнікоў калегіюму і нават студэнтаў. Езуіты ў Спаскай царкве зладзілі склеп, дзе хавалі сваіх генэралаў і выдатных дзеячоў закону.

У 1803 г. віленская езуіцкая акадэмія была ператвораная ва ўнівэрсытэт, якому падпарадкоўваліся ўсе навучальныя ўстановы Літвы і Беларусі. Унівэрсытэт пачаў уводзіць новыя падручнікі, паляпшаць выкладаньне і выхаваньне ў школах, і полацкі езуіцкі калегіюм трапіў пад ягоны кантроль. Гэтага надта не хацелі езуіты, бо іхная сыстэма навучаньня ды выхаваньня была зусім не падобнай да іншых школаў і навучальных устаноў. Яны не жадалі ўмяшальніцтва ў іхныя справы, не жадалі адкрытасьці іхнае сыстэмы выхаваньня, асабліва ў навіцьяце, дзе ішла падрыхтоўка да ўступу ў закон езуітаў. Там выходзілі поўны і бездакорны пошук старэйшым, шпегаваньне аднаго за адным, забаранялася ліставаньне з роднымі без кантролю з боку выхавальнікаў, размовы аднаго з адным дазваляліся толькі ўголас пад кантролем выхавальніка і да т.п. Вінаватых каралі строга. Нават у езуіцкім пансыянаце ў Пецярбурзе да дваранскіх дзетак былі ўжываньня гэтка ж прынцыпы, хаця там забаранялася навяртаць у каталіцтва праваслаўных, але езуіты як маглі праводзілі палітыку акаталічваньня праваслаўных. Шмат часу адводзілася малітвам і багаслужбам. Імкнучыся пазбыцца кантролю Віленскага ўнівэрсытэту, езуіты зьвярнуліся з просьбай да Аляксандра I аб ператварэньні полацкага калегіюму ў акадэмію з правамі ўнівэрсытэту ды аб наданьні акадэміі права кантраляваць усе езуіцкія навучальныя ўстановы, і нават іншых каталіцкіх законаў. Пры тым яны спасыляліся на тое, што Віленскі ўнівэрсытэт у адрозьненьні ад езуітаў не выходзіць верных падданых імператару, а гадуе моладзь у адданасьці Польскай дзяржаве. Яны знайшлі падтрымку ў асобе міністра народнае адукацыі ды іншых вяльможаў, і Аляксандар I выдаў 12.01.1812 г. загад аб заснаваньні Полацкае езуіцкае акадэміі з правамі расейскага ўнівэрсытэту.

У акадэміі былі створаныя тры факультэты: 1. факультэт моваў - расейскае, францускае, нямецкае, лацінскае, грэцкае і габрэйскае*; 2. факультэт вольных мастацтваў, філязофскіх, натуральных ды грамадзянскіх навук, дзе выкладаліся: паззія, рыторыка, маральная філязофія, лёгіка і мэтафізыка; фізыка агульная, практычная і досьледная; хімія, матэматыка тэарэтычная і практычная, архітэктурна цывільная і вайсковая; права натуральнае, партыкулярнае і рымскае грамадзянскае, гісторыя натуральная і агульная; 3. факультэт тэалёгіі: тэалёгія дагматычная, тэалёгія маральная, Сьвятое Пісьмо, права царкоўнае, царкоўная гісторыя. Кожны факультэт меў свайго дэкана, узначальваў акадэмію рэктар. Кіраваў усёй акадэміяй генэрал закону, які зацьверджаў усіх службовых асобаў і перадаваў сыпіс на канчатковае зацьверджаньне міністру адукацыі Расейскае імперыі. Усе езуіцкія вучэльні ў імперыі падпарадкоўваліся езуіцкай акадэміі. Рэктар акадэміі меў 4-х дарадцаў. Акадэміі было дадзена права надаваць навуковыя годнасьці: магістра вольных навук ды філязофіі, а таксама доктара тэалёгіі, правоў грамадзянскага і царкоўнага. Пасьведчаньне аб сканчэньні

* - маецца на ўвазе іўрыт.

акадэміі мела аднолькавую сілу з універсітэцкім, і пры заняцці пасады выпускнікі атрымлівалі чын 14-е клясы. Акадэмія мела ўласную друкарню, права цензуры належыла тром навукоўцам таварыства езуітаў. Акадэмія мела свой друкаваны орган. У 1818-1819 гг. акадэміяй выдаваўся зборнік пад назвай "Месячнік Полацкі***", дзе зьмешчанае апісаньне Полацка ў 1817 г.

Падчас вайны 1812 г. полацкія езуіты паказалі антырасейскія настроі. Калі францускія войскі авалодалі Полацкам, дык яны занялі частку памяшканьняў калегіюму, ці тады ўжо акадэміі, дзе разьмесьцілі свае аддзелы і шпіталь. Калі ж расейскія войскі вызвалілі горад і разьмесьцілі свой шпіталь у іхных будынках, дык езуіты пачалі патрабаваць выдаленьня шпіталю, бо гэта маўляў не давала магчымасьці займацца, хаця студэнтаў у гэты час амаль не было. Бальшыня іх падчас ваенных дзеяньняў разьехалася па сваіх хатах. Некаторыя студэнты ўступілі дабраахвотнікамі ў францускае войска**.

07.08.1814 г. быў адноўлены закон езуітаў ва ўсім сьвеце, езуіты аддзячылі папу за гэтую булу служэньнем 2000 багаслужбаў. Генэралам усяго закону застаўся Бразоўскі***, прафэсар Віцебскага калегіюму езуітаў. Езуіты ў Пецябурзе засяродзілі сваю ўвагу на працы сярод дваранаў і заможнага люду, намагаліся наварнуць іх у каталіцтва. На пачатку прыцягвалі ў сваю школу моладзь, а затым узяліся і за іхных бацькоў. Дамагаліся ад тых ахвяраваньняў на карысьць закону, як грашыма, гэтак і маэнткамі. Асабліва апрацоўвалі ўдоваў ды ўдаўцоў, каб пасья іхнае сьмерці багацьці перайшлі да езуітаў. Ім пашчасьціла зацягнуць у каталіцтва шэраг княгіняў ды князёў і іншых знаных дваранаў ды іхных дзяцей. Гэта прыцягнула ўвагу вышэйшага праваслаўнага духавенства, шэрагу міністраў і сэнатараў, якія паведамлілі імператару Аляксандру I пра шкодныя дзеянні езуітаў у сталіцы. З гэтае прычыны 16.12.1815 г. было вырашана выдаліць езуітаў зь Пецябургу і тэрмінова выслаць іх у Полацк. Паўстала пытаньне пра закрыцьцё ўсіх езуіцкіх навучальных установаў і поўнае выдаленьне езуітаў з Расеі бяз права вяртаньня. 13.03.1820 г. быў выдадзены загад пра высяленьне ўсіх езуітаў за межы імперыі, бо "яны падманулі давер імператара ды ўраду, якія далі ім прытулак і даручылі выхаваньне моладзі, а тыя сваімі дзеяньнямі пачалі шкодзіць, навяртаючы ў каталіцтва юнакоў і дзяўчынаў, разбэшчваючы сем'і і мноства жанчынаў. Ім катэгарычна было забаронена навяртаць праваслаўных у каталіцтва, а яны гэтую пастанову груба парушылі, таму ім няма месца ў імперыі".

У 1820 г. перад высылкай езуіцкі закон меў у Расеі 674 чальцы. На Беларусі яны мелі 6 калегіюмаў, 10 місіяў, валодалі 14000 сялянаў. Адзін толькі полацкі калегіюм меў 11000 сялянаў, буйныя маэнткі, млыны, суконную фабрыку ды

* - "Miesięcznik Połocki" першы на тэрыторыі Беларусі часопіс. У 1818 г. выйшла 3 тамы па 4 нумары ў кожным, а ў 1820 г. - адзін том, які зьмяшчаў 2 нумары. У 1819 г. часопіс не выдаваўся, бо друкарня была занятая выданьнем падручнікаў.

** - для паўнаты карціны трэба дадаць, што францускія войскі нанеслі вялікую шкоду акадэміі, былі разрабаваныя музэй, бібліятэка, навучальныя кабінэты.

*** - Тадэвуш Бразоўскі (1749-1820) быў генэралам закону ў 1805-1820 гг.

іншыя прадпрыемствы. З азначаных 674 езуітаў у полацкай акадэміі было 112 чалавек, у Пушчы - 37, Пецябурзе - 26, у аршанскім калегіюме - 19, віцебскім - 16, магілёўскім - 14, у рэзыдэнцыі ў Ужвалдзе* - 11, у саратаўскай місіі - 18, адэскай - 14, астраханскай - 5, маздоцкай - 2, іркуцкай - 3, томскай - 3. Астатнія езуіты былі раскіданыя па ўсёй Расеі ў якасьці хатніх настаўнікаў і гувэрнэраў. Езуіты праз сваіх агэнтаў загадзя даведаліся пра высылку з Расеі і рыхтаваліся да яе. Зьліквідавалі частку сваёй маёмасьці шляхам продажу, а таксама зьнішчылі шмаг розных дакумэнтаў, што кампрамэтавалі іх. З красавіка да чэрвеня 1820 г. з Расеі зьехалі 222 езуіты, у 1821 г. зьехалі яшчэ 95 чалавек, 2 езуіты засталіся ў Расеі. 23 езуіты фармальна выйшлі са складу закону, што дало ім права застацца ў Расеі, але трэба думаць, гэта было проста фармальнасьцю, каб застаўшыся прадоўжыць сваю працу нелегальна. Бо ў езуітаў быў закон, што ўсе сродкі прыдатныя дзеля дасягненьня мэты. Таму ў езуітаў былі чальцы адкрытыя, што насілі форму свайго закону, і чальцы таемныя, што насілі цывільную вопратку, займаліся нейкай працай і былі на нейкіх пасадах. Езуіты мелі сваю таемную паліцыю, свае таемныя вязьніцы. Верагодна ў Полацку, які быў цэнтрам езуітаў у Расеі, было ўсё, і паліцыя, і вязьніца. Уся іхная сыстэма асушэньня тэрыторыі калегіюму ў выглядзе падземных хадоў мела і іншае прызначэньне: шпегаваньне за ўсімі, пранікненьне па гэтых хадах у якое заўгодна месца калегіюму, падслухоўваньне з дапамогай вентыляцыйных каналаў і ў калідорах і, нарэшце, падземная вязьніца, з поўнай ізаляцыяй ад усіх пабудоваў за жалезнымі дзьвярыма, а мажліва і ў невялікіх каморах пад апсыдай, дзе падчас разборкі сабору былі знойдзеныя ізаляваныя пакоі, злучаныя з хадамі. Гэтыя каменныя мяхі маглі служыць для ўвязьненьня, а можа і для захаваньня каштоўнасьцяў.

Езуіцкі закон існуе і сёньня. Паводле дадзеных за 1957 г. закон налічваў каля 34000 чалавек. Самыя вялікія арганізацыі закону былі ў ЗША - 8156 чалавек і ў Гішпаніі - 6211 чалавек. Закон валодае вялізнымі грашыма, сувязямі з прамыслоўцамі і банкамі. Езуіты займаюць кіраўнічыя пасады ў каталіцкай царкве, зьяўляюцца дарадцамі папы, дыпляматамі Ватыкану.

Замест акадэміі ў Полацку была арганізаваная "Вышэйшая сьвецкая вучэльня" ўзроўню ліцэя пад кіраўніцтвам піяраў**, на ўтрыманьне якой выдаткоўвалася штогод 32000 руб. з прыбыткаў ад езуіцкіх уладаньняў. Піяры былі адмыслова запрошаныя ў Полацк, бо закон ставіў сабе за мэту выхаваньне і навучаньне моладзі, і ў справе адукацыі яны павінны былі замяніць езуітаў. Таму разьмесьціліся ў памяшканьнях былое езуіцкае акадэміі.

Прычынай ліквідацыі ўсіх каталіцкіх манастыроў і навучальных установаў, што існавалі пры іх, сталася паўстаньне польскіх нацыяналістаў, што змагаліся за аднаўленьне Польскае дзяржавы, якое выбухнула ў 1831 г. Манастыры служылі апорнымі пунктамі падрыхтоўкі паўстаньня, таемнымі пунктамі

* - цяпер Ізвалта (10 км на захад ад Краславы, Латвія).

** - манаскі закон (ад лац. *regum* - пажоўныя), заснаваны ў 1597 г. Хасэ Каласанцам (Гішпанія). Мэтай яго ёсьць выхаваньне і навучаньне моладзі, а не місіійная дзейнасьць.

змоўнікаў, сховішчамі зброі, месцамі нарадаў. У навучальных установах пры манастырах ішло выхаваньне моладзі ў духу польскага патрыятызму, нянавісьці да расейцаў, як заваёўнікаў, і падрыхтоўка іх да барацьбы з Расеяй. У гарадах палякі насілі нацыянальныя строі, каб паказаць, што землі, далучаныя да Расеі коштам падзелаў Рэчы Паспалітае, зьяўляюцца польскімі, ігнаравалі ўсё расейскае і пагардліва ставіліся да расейцаў. Паўстаньне польскіх патрыётаў не было падтрыманае насельніцтвам, бо тое ня бачыла ў ім паляпшэньня свайго становішча і разумела, што і пасья паўстаньня, нават калі тое пераможа, яно як было пад уладай паноў, гэтак і застанеца. Паўстаньне было задуманае ўрадавымі войскамі ды паліцыяй. У выніку шмат паўстанцаў загінула ў баях, іншыя былі пакараныя, а бальшыня патрапіла ў вязьніцы ды ў высылкі ў Сібір і аддаленыя губэрні, некаторым пашчасьціла зьбегчы за мяжу. Царскі ўрад, задумшы ўшы паўстаньне і пакараўшы ўдзельнікаў, сканфіскаваў іхныя маёнты ды ўладаньні, прыняў шэраг карных захадаў у выглядзе ліквідацыі ўсіх каталіцкіх манастыроў, закрыцьця шэрагу касьцёлаў, высылкі манахаў, манашак, абмежаваньня правоў палякаў пры заняцьці дзяржаўных пасадаў, забароны польскае мовы ў дзяржаўных установах. Пачалася палітыка русіфікацыі Заходняга краю, як тады менавалі Беларусь, Літву і частку Ўкраіны, што адыйшлі да Расеі. У выніку гэтае палітыкі ў Полацку былі зачыненыя ўсе каталіцкія навучальныя ўстановы пры манастырах, шэраг манастырскіх будынкаў быў зруйнаваны, як і іхныя касьцёлы.

У Полацку для ўсіх каталікоў быў пакінуты адзін былы дамініканскі касьцёл на галоўным гарадзкім пляцы. Ацалелыя манастырскія будынкы былі забраныя ў дзяржаўны скарб, як і іхныя маёнты і каштоўнасьці. Памяшканьні акадэміі, а пазьней ліцэю пад кіраўніцтвам піяраў, былі аддадзеныя разам з урадавымі будынкамі на гарадзкім пляцы для стварэньня полацкага кадэцкага корпусу. Да дзяржавы перайшло ўсё каштоўнае абсталяваньне езуіцкае акадэміі. У трохпавярховым будынку, збудаваным уздоўж вул. Ільлінскае, месьціліся друкарня і кнігарня, на другім паверсе - навучальныя клясы, на трэцім паверсе - тэатар з вопраткамі для актораў. Гэты корпус быў збудаваны ў 1778 г. без сугарэньня, але стаяў на скляпеньнях, што служылі яму падмуркам. У тэатральным будынку ў корпусе для кадэтаў была зладжаная актавая зала, дзе на мармуровых дошках былі пазначаныя прозьвішчы кадэтаў, што скончылі корпус на выдатна. Ва ўсходнім канцы залі быў зроблены невялікі мэмарыял у гонар героя абароны Порт-Артура генэрала Кандраценкі, былога выхаванца корпусу. Пасья Кастрычніцкае рэвалюцыі гэтая зала была выкарыстаная, як клубная, што змяшчала да 600 чалавек, клуб называўся імя У.І.Леніна. У трохпавярховым доме, збудаваным пры канцы XVIII ст. пэрпэндыкулярна згаданаму вышэй, у размаляваных фрэсках раскошных залах, месьціліся: карцінная галерэя, музэй, хімічная лябараторыя, архітэктурная зала, кабінэты фізычны, натуральна-гістарычны, этнаграфічны, у якіх была безьліч рэдкіх і каштоўных рэчаў. Усе гэтыя калекцыі былі сабраныя выбітным навукоўцам езуітам Грубэрам. Нара-

дзіўся ён у Вэне ў 1740 г., атрымаў рознабаковую адукацыю, рыхтаваўся да місійнае працы ў Кітаі, на загад папы прыбыў у Полацк, дзе выкладаў мэханіку, матэматыку, архітэктурну. У 1802 - 1805 гг. быў генэралам езуіцкага закону*.

У фізычным кабінэце было шмат прыладаў, зробленых за мяжой, але шмат было зробленых вельмі якасна ва ўласных майстэрнях. Гэтыя прылады мусілі ўраджаць незвычайнымі эфэктамі, дзеянньне якіх грунтавалася на падмане зроку, прыкладам мовячая галава, купідон, што катаўся ў вазочку. Быў стары, які ківаў галавой, гандляр, што прадаваў тавар. У вакно было ўсталяванае мэталічнае ўвагнуае люстэрка, гледзячы ў якое чалавек, што стаяў у галерэі музэю, бачыў сябе нібы на крыжы Сафійскага сабору. У карціннай галерэі было колькі бюстаў, сярод іх Аляксандра I, шмат патрэтаў, у тым ліку Кальвіна і Лютэра. Былі карціны Рубэнса: "Сьмерць Архімэда" і "Адшуканьне магілы Архімэда", абедзьве на дрэве і невялікая выява ягонае працы на дрэве; Сальвадора Розы: "Сабор сьв. пакутніцаў" і "Сьвятая Тройца". Копіі карцінаў Рафаэля, Тыцыяна ды іншых. Ля выхаду з галерэі стаялі тры драўляныя манекены ў жалезных панцырах. Былі кальчугі, тарчы, карабін даўжынёй 8 футаў (больш за 2 м) і іншыя рэчы.

Астранамічная зала мела тэлескоп вырабу Доланда (Англія) даўжынёй 8 футаў і 30 лініяў** у дыямэтры; 3 рэфлектарныя тэлескопы, баромэтры Доланда, тэадаліты, экватарыялы, сэкстанты, квадранты, тры астранамічныя гадзіннікі, глёбусы нябесны і зямны працы Адамса. У залі знаходзіліся архітэктурныя і будаўнічыя экспанаты. У скрынях шафаў змяшчаліся калекцыі розных рарытэтаў: рэчы з агату, рубіну, халцэдону - асадкі, кубкі, скрынкі для тытуно, сподачкі, пячатка, статуэткі з бурштynu, адна зь іх дасягала 21 цалі (блізу 70 см), што зьяўляецца вялікай рэдкасьцю. Шмат было рэчаў з слановых іклаў, у тым ліку партрэт Кацярыны II, яйка, у якім змяшчаліся гульні ў дамкі, шахі і кеглі, і інш., каменная сякера, кітайскія рэчы, гіпсавыя адбіткі - агулам 4125 экспанатаў.

Мінэралягічны кабінэт быў надзвычай багатым: дыямэнтаў - 2, рубінаў - 6, смарагдаў - 20, шафіраў - 5, гранатаў - 28 і шмат іншых. Дэманстраваліся горныя пароды, руды, глебы, мэталы, плятына, золата, срэбра ў самародках, 626 розных паліраваных мармуровых плітак, іклаў мамантаў - 9 шт., скамянелых рыбаў і расьлінаў - 8 шт. Каралеўства расьлінаў было прадстаўленае калекцыяй драўніны з 387 адпаліраваных дошак розных дрэваў і гэрбарам з 518 розных расьлінаў. У 20 рамах пад шклом былі выявы жамыры і расьлінаў. У 57 слоіках - розныя выкапні і расьлінныя алеі, а ў 41 слоіку - розныя клейкія рэчывы. Музэй сканчаўся хімічнай лябараторыяй, на тыя часы добра абсталяванай, дзе можна было тапіць мэталі. У трохпавярховым галоўным корпусе плошчай 7180 м², зьвернутым фасадам да Дзевіны, меўся вэстыбюль, злучаны зь вялікай параднай сталавай, да якой была прыбудаваная аднапавярховая кухня. Падлога і сьцены ў сталавай былі драўлянымі, а пасярод кафлевыя з ацяпляльнымі

* - Габрыэль Грубэр (1740-1805) паходжаньнем славец, скончыў Вэнскі ўнівэрсітэт, атрымаў ступень доктара мэдыцыны.

** - 1/12 цалі альбо 0,21167 см (даўжыня цалі роўная 2,54 см).

каналамі. Съцены былі абвешаныя карцінамі, амбон справа ад уваходу быў аздоблены ляпнінай. Над сталовай месцілася бібліятэка, што ўтрымлівала ў розных шафах з залачонымі бюстамі больш за 23000 тамоў. Перад корпусам быў закладзены сад з цудоўным выглядам на Дзвіну і Задзвіньне. Парадны ўваход напачатку быў тут у фасадзе, а пасля пабудовы каля касцёлу двух новых будынкаў быў перанесены ў корпус каля касцёлу з боку пляца. Ля ўваходу ў галоўную бібліятэку ў нішы была гіпсавая крыпта, у якой стаялі статуі Божай Маці з немаўляткам і схіленага Ігната Лаёлы. На самой пляцоўцы праваруч ад дзвярэй - гадзіннік, а леваруч - іртутны баромэтар у паліраваных жоўтых похвах. З гэтых апісаньняў бачна, што езуіцкі калегіюм, а затым акадэмія былі багата аздобленыя мэбляй, будынкі па-мастацку ўпрыгожаныя архітэктурнымі выявамі, былі багатыя кабінэты з вялікай колькасцю экспанатаў, якія давалі мажлівасьць добра ілюстраваць некаторыя вывучаемыя дысцыпліны, але галоўнай мэтай езуітаў было псыхічнае ўздзеянне на наведнікаў і навучэнцаў праз сабраныя багацьці. З апісаньняў, якія дайшлі да нас, бачна, што езуіты паказам свайго калегіюму зрабілі вялікае ўражаньне на Кацярыну II і Пацёмкіна. Гэткі ж цудоўны стан рэчаў у калегіюме ўбачыў і спадкамец пасаду Павел Пятровіч (Павел I), які ў выніку трапіў пад уплыў езуітаў і шмат для іх зрабіў. Падчас наведаньня калегіюму Аляксандрам I езуіты сваімі пабудовамі, парадкам, навукоўцамі і багацьцем абсталяваньня вельмі ўразілі яго, што прывяло да падпісаньня імператарам загаду аб ператварэньні калегіюму ў акадэмію. Пасля выгнаньня езуітаў у 1820 г., піяры, што заступілі іх і да якіх перайшло ўсё абсталяваньне акадэміі, ня маючы гэткай колькасці спэцыялістаў і навукоўцаў, як езуіты, не маглі выкарыстаць яго ў сваёй вучэльні. Акадэмія была зачыненая ды распушчаная. Вікенцьеў у сваёй працы пра полацкі кадэцкі корпус піша: "Акадэмія падзялялася на 7 клясаў, пачынаючы зь ніжэйшых. Вучылі ў ёй галоўным чынам сярэднявечнай лаціне, схаластычнай рыторцы і тэалёгіі, а таксама навукам матэматычным, прыродазнаўчым і юрыдычным. Гісторыя была прыстасаванай да езуіцкіх мэтаў, то бок перакручанай. Галоўным заняткам вучняў было слуханьне літургіі, штомесяцовы пост, удзел ва ўсіх урачыстых працэсіях, прысутнасьць падчас багаслужбаў, удзел у духоўных імпрэзах, завучваньне вершаў, прамоваў і агучваньне іх". Пра гэткае стыль навучаньня і выхаваньня пішуць і іншыя аўтары: Сапуноў, Глумаў, але гэта тычылася не акадэміі, а езуіцкіх вучэльняў і заняткаў у калегіюме. У працы "Рымскі каталіцызм в России" графа Д.А. Таўстога зьмешчаныя вытрымкі з прывілея Аляксандра I аб наданьні полацкаму езуіцкаму калегіюму статусу акадэміі з правамі расейскага ўнівэрсытэту. У гэтым прывілеі падаецца статут акадэміі, на жаль, няпоўны. Зьмешчаныя асобныя артыкулы, якія тычацца структуры акадэміі: факультэтаў, дысцыплінаў, што выкладаюцца, адміністрацыі акадэміі і ейнае структуры ды падпарадкаванасьці міністэрству народнае адукацыі, правоў акадэміі. Але апушчаныя артыкулы пра тэрміны навучаньня, кантроль ведаў, правілы прыёму ў акадэмію, колькасць студэнтаў на факультэтах і

агулам у акадэміі. У Пецяярбурскім каталіцкім пансыянаце, створаным езуітамі, тэрмін навучаньня быў 5 гадоў. У акадэмію, пэўна, прыймаліся ў першую чаргу дзеці каталіцкае шляхты ды магнатаў, яшчэ раней былі загады, каб праваслаўных, што паступілі ў каталіцкія навучальныя ўстановы, не прымушалі прыймаць каталіцтва. Верагодна пры акадэміі была школа падрыхтоўкі да паступленьня ў акадэмію. Ведама, што ў заходняй частцы тэрыторыі акадэміі знаходзіўся дом, у якім месцілася бурса. Пры стварэньні акадэміі навіцыят, дзе было 70 гадаванцаў, якія рыхтаваліся стаць чальцамі закону езуітаў, быў перамешчаны з Полацку ў мястэчка Пушчу Віленскае губэрні*, паміж гарадамі Рэзэзнэ і Даўгаўпілсам, то бок прыбіралася ўсё лішняе, што магло замянаць працы акадэміі. Вікенцьеў адзначае, што акадэмія месцілася ў будынку на ўсходнім баку пляцу, але гэта малаверагодна, бо тут былі дзяржаўныя будынкі, занятыя саляным складам, вайсковым складам і рознымі ўстановамі. Пры стварэньні кадэцкага корпусу яму былі перададзеныя ўсе езуіцкія будынкі і шэраг дзяржаўных пабудаваў. Адна зь іх сталася непатрэбнай корпусу, і яе перадалі міністэрству народнае адукацыі для адкрыцьця ў 1872 г. полацкае настаўніцкае сэмінарыі. У гэтым будынку, што быў насупраць помніку 1812 г. паміж вул. К.Маркса і Арджанікідзэ, да 1941 г. месціліся пэдагэгікум і дашкольны тэхнікум.

Пасля высылкі ў 1820 г. езуітаў уся маёмасьць акадэміі, як рухомая, гэтак і нерухомая, перайшла на баянс Віцебскае губэрскае казённае палаты. 10.03. 1822 г. частка езуіцкіх будынкаў зь бібліятэкай, кабінэтамі, друкарняй, музэямі была перададзеная піярам, якія далі абяцаньне бясплатна навучаць моладзь, яны і стварылі тут вышэйшую школу з правамі ліцэю. У 1830 г. піяры былі пераведзеныя ў Вільню, пасля чаго ўся маёмасьць езуітаў, што знаходзілася ў будынках былой акадэміі: бібліятэка, музэй, кнігарня, друкарня, розныя гаспадарчыя рэчы, карціны ў калідорах і пакоях, музычныя інструмэнты, перайшла да дзяржавы. 01.02.1830 г. зьявіліся інструкцыя аб губэрскіх кадэцкіх карпусах і загад аб стварэньні на базе полацкай езуіцкай акадэміі кадэцкага корпусу. Была створаная камісія па перабудове акадэміі пад корпус. Трэба было злучыць у адно цэлае тры трохпавярховыя будынкі без увагі на розьніцу ва ўзроўнях іхных паверхаў. Быў дадзены тэрмін тры гады, але з-за таго, што піяры затрымаліся зь пераездам у Вільню, гэта заняло больш часу. Корпус быў адчынены пасля рэканструкцыі 25.06.1835 г. і праіснаваў да жніўня 1914 г. У траўні 1830 г. для разбору бібліятэкі, музэяў, кабінэтаў і іншага была прысланая камісія ў складзе экстраардынарнага прафэсара Пецяярбурскага ўнівэрсытэту Папова, чыноўніка Галоўнае ўправы духоўных справаў замежных веравызнаньняў Шапялёвіча і капітана Талызіна, што быў пры Галоўным штабе па вайсковых паселішчах. У бібліятэцы было тры пакоі - у адным зь іх месцілася галоўная бібліятэка, у другім - пакаёвая бібліятэка і ў трэцім - польская. Агулам было 23551 кніг, зь якіх поўных збораў твораў - 19572 тамы і няпоўных

* - памылка, гэта м. Пуша Віцебскае губэрні, што ў 35 км на поўдзень ад Рэзэзнэ.

- 3973. Камісія накіравала ў Імпэратарскую публічную бібліятэку 389 тамоў рэдкіх і добрых выданняў старажытных і пазьнейшых пісьменьнікаў. У Пецярбургскі ўнівэрсытэт - 6260 тамоў, у Галоўную ўправу духоўных справаў - 3056 тамоў, у рыма-каталіцкую акадэмію і сэмінарыю - 8644 тамы, у Маскоўскі ўнівэрсытэт - 454 тамы, у Беларускаю (Віцебскую) гімназію - 2619 тамоў. Полацкаму катэдраму корпусу пакінутыя 1149 тамоў і з польскае бібліятэкі - 549 тамоў, агулам - 2080 тамоў. Фізычны кабінэт быў падзелены гэтак чынам: усе вучэбныя прылады пакінутыя корпусу, астатнія перададзены ў Пецярбургскі ўнівэрсытэт. Корпус пакінуў сабе тэлескоп ангельскае фірмы Доланда даўжынёй 257 см з аб'ектывам дыямэтрам 7 см. Карцінная галерэя з 67 карцінаў, калекцыя рыцінаў (рысункаў і малюнкаў) - 2091 экзэмпляр, 3 шыткі па вайскавай архітэктурцы, увесь аддзел рарытэтаў музэю былі накіраваныя ў Пецярбургскі ўнівэрсытэт.

Касьцёл пасля выгнаньня езуітаў перайшоў да піяраў, пасля закрыцьця іхнае вышэйшае вучэльні і выгнаньня іх з прычыны ўдзелу манахаў і студэнтаў ў паўстаньні 1831 г. перайшоў у валоданьне дамініканаў. 05.02. 1833 г. паводле рашэньня ўраду касьцёл быў перададзены праваслаўнай царкве і атрымаў назву Мікалаеўскага сабору ў гонар сьв. Міколы, а дакладней імператара Мікалая I, а збудаваны ён быў у гонар караля Рэчы Паспалітае Сьцяпана Батуры. Пасьля адкрыцьця 25.06.1835 г. корпусу паўстала пытаньне аб перададзены яму сабору. Вырашана было перарабіць касьцёл у праваслаўны сабор, кіраваў перабудовай дойдзі Портэ. Праваслаўныя іканастасы былі замоўленыя ў Пецярбурзе. Абразы малявалі акадэмікі мастацтваў Якаўлеў і Васільеў за 12000 рублёў, разьбярскія і пазалотныя працы выканаў пецярбургскі майстар Шылін. У часе рамонту сабору катэдру для казаняў, над якой была разьбяная фігура ў выглядзе анёла з крыжам у руцэ, што сымбалізавала Веру, перанеслі з правага боку на левы да першага слупа. У галоўным алтары пасярэдзіне на ўзвышэньні стаяў абраз Сальвадора Розы "Забойства сьв. архідьякана Сьцяпана" вышынёй больш за 3 м, у багатай разьбянай залачонай раме, на паліраваным падстаўцы. Пазьней гэты абраз дамініканамі быў перададзены ўніятам і захоўваўся ў Сафійскім саборы. На пачатку 20-х гадоў XX ст. ён быў накіраваны на захаваньне ў Віцебскі краязнаўчы музэй, дзе ў 1941 г. трапіў у рукі фашыстаў. У самым версе алтара знаходзіўся авальны абраз Саваофа, то бок Бога-Айца ў залачонай раме. Ён быў падвешаны надта высока, таму пры закрыцьці сабору ў 20-х гадах яго не зьнялі, а падчас выбуху ў 1964 г. ён загінуў пад развалінамі. Усё касьцельнае культывае начыньне было перапісанае і склала 277 розных рэчаў, частка ў колькасьці 219 штук была прададзеная, астатнія, як і большыя касьцельныя абразы, накіраваныя ў Варшаву.

Касьцёл быў багата аздаблены. У сваіх алтарах і на сьценах меў шэраг вялікіх абразоў памерамі большымі за 3x1,5 м у багатых рамах. Рамы былі вельмі грувасткімі, таму абразы вынялі зь іх і запакавалі ў скрыні. Цар загадаў гэтыя абразы накіраваць у Варшаву да ягонага намесьніка, каб перадаць іх бясплатна

рыма-каталіцкім цэрквам. Культывае рэчы, не прададзеныя ў Полацку, прадаць за грошы ў Варшаве. Агулам у 1843 г. было вывезена 23 скрыні вагой 206 пудоў. Частка абразоў была пакінутая ў саборы. Сабор зьведаў вялікія пераробкі. Былі зламаныя бакавыя хоры: разабраныя скляпеньні, што былі на хорах бакавых наваў, прахоны зь іх у сабор закладзеныя цэглай. Падлогу ў саборы выклалі чыгуннымі квадратнымі плітамі з рэльефнай выявай. Паміж калёнамі, што аддзялялі бакавыя навы ад галоўнае, былі пастаўленыя цяжкія жалезныя фігурныя агароджы вышынёй каля 1 м з царскімі арламі, прынятымі пры Мікалаю I. Ля ўсходняй сьцяны правае навы была зьнішчаная выява магільнае пяхоры Хрыста, якая была задзейнічана ў велікоднай багаслужбе, засталіся толькі арка ды калёнкi. Скульптуры з фасаду сабору і ад алтараў былі прыбраныя. У саборы былі створаныя тры алтары: галоўны на ўзвышэньні, якое было і ў касьцёле, збудаваныя на ім два клірасы*, і дзьве бакавых капліцы зь іканастасамі, якія ня мелі гэткага ўзвышэньня. Езуіты мелі цудоўны арган, усталяваны на хорах. У 1834 г. гэты арган быў перададзены касьцёлу віленскай мэдыка-хірургічнай акадэміі, а пасля ліквідацыі гэтае акадэміі перайшоў у валоданьне касьцёла сьв. Яна, дзе быў усталяваны. Каб ацяпляць сабор ля бакавых калёнаў былі збудаваныя 4 вялікія грубы, адкладзеныя кафляю белага колеру, і ўсталяваныя шклянныя рухомыя загарадкі, якія зімой аддзялялі прастору купалу ад астатняга будынку, што давала мажлівасьць падтрымліваць у маразы тэмпературу ў 5-8 °С. Акрамя гэтага на чыгунную падлогу насылілася пняковыя посьцілкі, каб аблегчыць стаяньне на каленях. На хоры ўздымаліся па зробленых у вежах вітых каменных сходах, дзеля асьвятленьня якіх у мурах зробленыя вузкія пра-стакутныя шчыліны. З пляцоўкі каля хораў пачыналіся другія вітыя сходы, што вялі на званіцы. На версе званіцаў былі зробленыя назіральныя пляцоўкі, абнесеныя жалезнай агароджай, умацаванай на цагляных слупах. Дзеля пад'ёму да гадзінніка і ягоных званоў была зробленая драўляная лесьвіца. Гадзіннік прыводзіўся ў рух дзьвюма цяжкімі вагамі на лінах, дзеля пад'ёму вагаў выкарыстоўвалі ручную лябёдку. Гадзіннік працаваў да 1935 г., даглядаў яго гадзіннікавы майстар Шуньковіч. Падчас пераробкі касьцёлу на першым паверсе паўночнай прыбудовы да апсыды была збудаваная цёплая зімовая царква, дзе ўзімку часта адбываліся багаслужбы, на версе была зробленая закрыстыя і бібліятэка. У паўднёвай прыбудове былі зробленыя кватэры, дзе жылі саборныя служкі: вартайнік, псалёмнік, дыякан. 29.05.1838 г. сабор быў асьвячаны і выкарыстоўваўся як корпусная царква да 22.08.1873 г. Пазьней у корпусе была зробленая хатняя царква, а сабор набыў статус катэдральнага. Пры ім было створанае царкоўнае брацтва, што ўтрымлівала дзьве царкоўна-прыходзкія школы для хлопчыкаў і дзяўчынак, а таксама рытулак для самотных старых і дзетак, сіротаў і знайдшоў на Запалоцьці. На правай званіцы заставаліся званы, зробленыя яшчэ езуітамі, з лацінскімі надпісамі і выявамі сьвятых**.

* - узвышэньне перад іканастасам.

** - гэтыя званы зьнішчаныя ўладамі ў 1910 г.

Пры канцы XIX - на пачатку XX ст. нейкі час протаярэем быў айцец Зьміцер Гнядоўскі, а ягоным заступнікам айцец Хама Антаневіч. Абодва яны збудавалі сабе хаты на вул. Ленінскай, якія існуюць і цяпер. Між людзмі хадзілі ўстойлівыя чуткі, што хаты яны збудавалі, прадаўшы некалькі каштоўных абразоў, што засталіся ў саборы ад езуітаў. Езуіты мелі абразы добрых майстроў, альбо добрыя копіі знакамітых майстроў. Гнядоўскі пасяля рэвалюцыі 1905 г. купіў яшчэ і каменны двухпавярховы дом па вул. Віцебскай недалёка ад пляцу.

Кадэцкі корпус за час свайго існавання збудоваў на тэрыторыі былой акадэміі трохпавярховы корпус лазарэту, лазьню з басэйнам, вадапомпу на беразе Дзвіны. Ён ўмацаваў каменным мурам бераг Верхняга замку, на тэрыторыі, што належыла акадэміі, дзе ў XVI ст. быў манастыр Пятра і Паўла, перададзены Батурам езуітам, і знаходзіўся батанічны сад акадэміі. Корпус збудоваў трохпавярховы цагляны будынак інтэрнату для абслуговага пэрсаналу (цяпер больніца імя Леніна) і вялікі драўляны склад (цяпер анкалагічны дыспансэр). У апошнія гады ён меў вадзяное ацяпленне. Пры канцы XIX ст. корпус збудоваў флігель на вул. Рыскай (цяпер вул. Фрунзэ №1, а раней зваўся "Флігель №1Б"). Нейкі час ён арандаваў у горада Востраў і заклаў на ім дапаможную гаспадарку. Корпус меў у Струньні добра абсталяваныя лягеры. Звычайна ўвесну падчас іспытаў корпус часта наведваў вялікі князь Канстантын Канстантынавіч, які быў начальнікам вайсковых навучальных устаноў. У полацкім кадэцкім корпусе навучаліся экстэрнам два ягоныя сыны: Алег і Ігар, ён прыязджаў на іхныя іспыты і выпуск. У жніўні 1914 г. корпус з усёй маёмасцю і пэрсаналам быў эвакуяваны на Ўкраіну ў горада Сумы, а частка - ў Харкаў, у адпаведныя кадэцкія корпусы.

Падчас 1-й сьвятовай вайны ў будынках корпусу разьмесьціліся вайсковыя шпіталі, прыкладам буйны Георгіеўскі шпіталь таварыства Чырвонага Крыжа. Раненых ад чыгуначнае станцыі везьлі па вузкакалейнай чыгунцы ў ваганэтках, якія цягнулі коні. У шэрагу будынкаў жыў абслуговы пэрсанал. У 1917 г. частку будынкаў займаў штаб 3-й арміі. Пасьля выезду шпіталю тут месціліся вайсковыя часткі, і быў створаны вялізны клуб. У 1918 г. у будынках корпусу месціліся нямецкі акупацыйны гарнізон, штабы, жаўнерскі клуб. Пасьля выгнаньня ў 1920 г. польскіх войскаў з Задзвіньня* тут былі адчыненыя 43-я полацкія камандныя курсы пад пачаткам героя грамадзянскае вайны Я.Ф.Фабрыцыоса, які працаваў да кастрычніка 1922 г. Да 1941 г. у памяшканьнях корпусу разьмяшчаліся вайсковыя часткі 5-й віцебскай стралецкае дывізіі, 13-ы і 14-ы палкі, штаб дывізіі і штабы палкоў. У 1930 г. саборныя званы былі зьнятыя і пайшлі на ператопку ў першую пяцігодку. Сабор быў зачынены на жаданьне жыхароў, думка якіх была аформленая ў выглядзе сьпісаў з подпісамі. Сутарэньні сабору пачалі выкарыстоўвацца пад сховішча гародніны. Косткі нябожчыкаў былі сабраныя ў памяшканьні склепу пад уваходам у сабор. У сувязі з пабудовай помніка Леніну былі зьнішчаныя два паверхі вежаў да званіцаў. На пачатку

* - удар 14.05.1920 г. 7-й дывізіяў 15-й арміі на 3 польскія адсунуў фронт на 50 км.

вайны ў сутарэньнях сабору ад нямецкіх бомбаў хаваліся жыхары, а ў памяшканьні пад алтаром - гарсавет, райвыканкам і райкам кампартыі. З 1941 па 1944 гг. у часы акупацыі будынку корпусу былі занятыя нямецкімі вайсковымі часткамі і штабамі. Сабор немцы выкарыстоўвалі як капліцу, у якой зьбіралі цэлыя забітых вайскоўцаў. Служылі тут па іх задушнюю службу, клалі ў труны і адвозілі на Ксавэраўскія могілкі. У сутарэньні было зроблена колькі пакояў з умацаваньнем муроў, дзе хавалася нямецкае начальства. Пасьля вайны ў бабінцы сабору была адчыненая мэблевая крама, а ў паўночнай двухпавярховай прыбудове, дзе была хатняя царква і закрыстыя, адчынілі дзьве крамы: харчоваю і прамтаварнаю, у паўднёвай прыбудове пасяліліся гараджаны, сутарэньне выкарыстоўвалася пад сховішча гародніны. У будынках корпусу разьмесьціўся шэраг устаноў і арганізацыяў Полацкае вобласьці, жылі службоўцы і рабочыя горада. Там жа месціўся гарадзкі клуб. Пасьля ліквідацыі Полацкае вобласьці будынкi засталіся без гаспадара, а да гэтага гаспадаром была Беларуска вайсковая акруга. У будынках хацелі разьмесьціць сувораўскую вучэльню, але з прычыны заняцьця будынкаў абласнымі арганізацыямі гэтага зрабіць не змаглі і сувораўскаю вучэльню адчынілі ў Менску. Доўгі час вайскае кіраўніцтва не давала згоды на выкарыстаньне будынку дзеля грамадзкіх патрэбаў, а калі яна была атрыманая, дык не знайшлося гарадзкой установы, якая б мела сродкі на ўтрыманьне будынкаў. Завод "Шкловалакно" адмовіўся, больніца таксама. Дом піянераў, школы не маглі ўзяць іх дзеля сваіх патрэбаў. Вайсковая ўстанова, калі яшчэ пабудовы былі ейнымі, пачала рамонт. Замянілі дахі, уставілі рамы і скончылі працу, прадаўшы будынку горада, акрамя заходняй часткі корпусу, дзе разьмесьціўся вайсковы шпіталь. Гарсавет прыняў рашэньне разбурыць сабор і частку езуіцкае акадэміі, што і было выканана. У 1964 г. здзейсьнілі выбух сабору, у 1965-1966 гг. зруйнавалі адзін двухпавярховы і два трохпавярховыя будынкi, а ў 1967 г. разбурылі гаспадарчыя пабудовы ўздоўж Замкавага праезду. Выбух сабору і прыборка будаўнічага друку каштавалі гарсавету 40000 рублёў.

БАГАЯЎЛЕНСКІ МАНАСТЫР

Адным з вартых увагі месцаў Вялікага пасаду зьяўляецца Багаяўленскі манастыр. Дакладнае даты заснаваньня яго не захавалася. У "Описании Полоцка Витебской губернии под литерой А" пры канцы XVIII ст. згадана, што манастыр збудаваны ў часы роўнага апосталам князя Ўладзімера другім ягоным сынам Ізаславам*. Адкуль узятая гэтая зьвестка, невядома, бо няма ім дакумэнтальных альбо архэалагічных пацьверджаньняў. Іншыя гісторыкі адносяць узьнікненьне манастыру да XVI ст. Зорын у сваёй працы адзначае, што Багаяўленскі манастыр наведваў у 1563 г. Іван Жаклівы, але ў Лебедзеўскім летапісе, прысьвечаным паходу Івана Жаклівага на Полацак, няма пра гэта ні воднага слова, і ў апісаньні аблогі Вялікага пасаду гэты манастыр ня згадваецца. Больш пэўным зьяўляецца тое, што манастыр быў заснаваны ў XVII ст., што

* - (~970-1001), сын полацкай князёўны Рагнэды, полацкі князь з 988 г.

яго ў 1656 г. наведаў Аляксей Міхайлавіч, у 1705 г. - Пётар I, а ў 1780 г. - Кацярына II. Адсутнасць пэўнае даты будаўніцтва манастыра тлумачыцца тым, што ён неаднойчы гарэў, і ў агні загінулі дакумэнты. Пра гэта паведамляецца ў "Витебской старине": "1638 году жніўня 18 дня. У полацкай ратушы занатаваная заява Марка Якаўлевіча Хадькі, што ў 1633 годзе на 13 дзень чэрвеня Полацк быў цалкам расейскім войскам спалены, у гэтым пажары ўсе дакумэнты, у тым ліку і Багаяўленскага манастыру, на землі і фальваркі, згарэлі". Маецца яшчэ дакумэнт: "1633 году ліпеня 19 кіраваньня Ўладзіслава IV, на палову дзялянкі, што належыць Сэбасьцяну Рыгоровічу Мірскаму, судзьдзе браслаўскаму, і саступленага апошнім айцам Багаяўленскага манастыру для пабудовы манастыру". У кнізе "Белоруссия и Литва" (с. 234) сказана: "У 1633 годзе князі Агінскія выпрасілі ў караля прывілей на аднаўленьне полацкага Багаяўленскага манастыру, а пры ім школы і шпіталю, а земскі судзьдзя браслаўскі Сэбасьціян Мірскі аднавіў гэты манастыр і даў яму фундушавы запіс". З гэтых дакумэнтаў бачна, што манастыр існаваў да 1633 г. і валодаў землямі і фальваркамі, і што судзьдзя Мірскі для аднаўленьня манастыру даў яшчэ дзялянку, а наколькі вялікай была яна, невядома.

Паўстае пытаньне, дзе раней знаходзіўся гэты манастыр? Даўгяла кажа, што пляц, на якім ён цяпер месціцца, да XVII ст. не ўваходзіў у склад гораду і знаходзіўся за крэпаснымі сьценамі. Хаця той самы Даўгяла ў працы пра полацкія замкі адзначае, што крэпасныя збудаваньні стаялі па беразе Дзьвіны, і Вялікі пасад быў умацаваным. З дадзеных XVIII ст. вядома, што манастырскія землі цягнуліся ўздоўж правага берагу Дзьвіны і сканчаліся ля Чырвоных могілак. З дадзеных XIX ст. вядома, што манастырскія землі цягнуліся і на паўноч ад берага Дзьвіны да цяперашняй вул. Камуністычнай. Землі гэтыя манастыром здаваліся ў арэнду, пад забудову і нават прадаваліся. Да XVIII ст. манастыр меў драўляную царкву і гэтакія ж пабудовы. Маюцца звесткі, што манастырскі храм быў у 16 сьценаў, то бок паводле свайго пляну магчыма быў крыжападобным з цэнтральным купалам і, верагодна, меў 5 купалоў. Храм гарэў колькі разоў і адбудовваўся, зьмяняючыся ў пляне і выглядзе. Вядома, што манастыр гарэў у 1633 г. і быў адноўлены Мірскім на сваёй дзялянцы пасля хадайніцтва перад каралём князёў Агінскіх. Гэты манастыр зноў гарэў 17.06.1683 г. Манахі вырашалі на месцы царквы збудаваць капліцу, а новую царкву заклаць побач. У гэты час вельмі абвастралася барацьба паміж праваслаўнымі і ўніятамі. Апошнія вырашылі скарыстаць з таго, што манастыр і царква згарэлі, і праз гарадзкія ўлады забаранілі будаваньне новае царквы ды спрабавалі сілай яго спыніць, што прывяло да адкрытага выступу праваслаўных жыхароў супраць уніятаў і сутыкненьня паміж імі. Пачалося гэта ў той момант, калі праваслаўнае духавенства, разам з жыхарамі, урачыста перанеслі абраз у збудаваную замест згарэлага храма капліцу. На іх напалі ўзброеныя ўніяты і адбылася бойка. На месца здарэньня прыбылі прадстаўнікі полацкага суду і ўніяцкага духавенства, якія забаранілі далейшае будаваньне новага храму. У гэты час сюды прыйшло

шмат праваслаўных жыхароў з гораду і суседніх вёсак, частка якіх была ўзброенай і прагнала судзьдзяў, уніяцкае духавенства ды ўніятаў, што былі зь імі. Царква і манастыр былі збудаваныя, не зважаючы на загад караля Яна Казіміра ад 1668 г. пра прыняцьцё рашучых захадаў, аж да ўжываньня збройнае сілы. Але праваслаўнае насельніцтва адкрыта выступіла супраць уніятаў і ўладаў, і апошнія мусілі адступіць. Манастыр захаваўся, як апірышча праваслаўя ў Полацку, 19.05.1757 г. царква ізноў згарэла. Была збудаваная часовая царква альбо капліца, а ў 1761 г. вырашылі будаваць каменную царкву, і заклалі падмурак. 27.05.1762 г. ізноў быў пажар. Да гэтага часу мury новага храму былі выведзеныя толькі напалову. Будаваньне вялося коштам ахвяраваньняў праваслаўнага насельніцтва, таму ішло марудна, цягам 16 год. У ягоных мурах бачныя цагляныя розных памераў. У верхняй частцы муроў бачныя рады, выкладзеныя глыжамі. Верагодна былі цяжкасьці з цэглай, якую замянілі каменнем, скарыстаўшы мэтад кладкі XI-XII стст., што было добра бачна на пачатку 70-х гадоў да рэстаўрацыйных працаў. У жніўні 1777 г. храм быў асьвячаны, астатнія манастырскія пабудовы заставаліся драўлянымі.

У траўні 1780 г. Кацярына II, быўшы ў Полацку, у дзень імянінаў свайго ўнука вялікага князя Канстантына Паўлавіча* была на багаслужбе ў манастыры, бо храм быў адзіным праваслаўным у горадзе. Бачучы бядотны стан манастыру, у параўнаньні з каталіцкімі ды ўніяцкімі, імператрыца загадала выдаткаваць на разбудову яго грошы зь дзяржаўнага скарбу. Было выдаткавана 35221 руб. 18 кап., за якія збудавалі два двухпавярховыя будынкі. У заходнім, што захаваўся да нашых дзён, былі пакоі старэйшага манастыру, кельлі манахаў на ніжнім паверсе, а на верхнім - збудаваная цёплая царква сьвятой пакутніцы Кацярыны, у гонар імператрыцы. Гэтая царква ў адрозьненьне ад іншых гарадзкіх хатніх царкваў мела купал і была асьвячаная ў 1784 г. У другім, усходнім корпусе, спачатку месцілася гімназія, а з 1835 г. - мужчынская духоўная вучэльня. Калі пры канцы 80-х гадоў XIX ст. яна перайшла ў новы будынак, у гэтым быў адчынены жаночы пансыён пад кіраўніцтвам Вэльгэльміны Фёдаравы Рувалькіноў, ператвораны ў 90-х гадах XIX ст. у жаночую гімназію. Пасьля Кастрычніцкай рэвалюцыі туг месцілася другая гарадзкая аб'яднаная працоўная школа I і II ступеняў. Школа займала гэты будынак да чэрвеня 1941 г. Падчас вайны яна згарэла, пацярпела ад бамбаваньня і пазьней была разбураная. Цяпер на гэтым месцы закладзены сквэр. Абодва манастырскія будынкі з боку вул. Ленінскай былі злучаныя цаглянай агароджай. У 90-х гадах XIX ст. царква грунтоўна рамантавалася і на адным з фотаздымкаў бачная ўся ў рыштываньнях. У гэты час на паўночным франтоне храму над уваходам была намалёваная фрэска, што паказвала хрост і зьяўленьне народу Ісуса Хрыста, то бок "багаяўленьне", у гонар якога атрымаў назву манастыр. Фрэска была намалёваная ў стылі карціны Іванова** яркімі пяшчотнымі фарбамі і добра

* - гэта было сьвята Канстантына і Алены, што адзначаецца 21 траўня.

** - маецца на ўвазе вялікая карціна Іванова А.А. "Зьяўленьне Хрыста перад людзьмі", што захоўваецца ў Траецка-Іакоўскай галерэі (Масква).

выглядала, адчувалася ў ёй рука мастака-майстра. Пазней гэтая фрэска абсыпалася, і рэстаўратары ня здолелі яе аднавіць. Каля царквы былі закладзеныя могілкі, дзе хавалі заможных і знаных людзей, што давала манастыру прыбытак, бо за права пахавання, як кажуць "за месца", трэба было заплаціць ад 50 да 100 рублёў. Пазней гэтыя могілкі зліквідаваныя. Падчас капання каналізацыі ў 60-х гадах было выкапана некалькі дамавінаў. У адной з іх знаходзілася кніга альбо дзье, мажліва гэта была труна пахаванага тутака выкладчыка корпусу Даўгова, мясцовага аматара гісторыі і кразнаўцы, вялікага знаўцы мясцовага краю і Полацку. Было выкапана надмагілле лекара кадэцкага корпусу Сулемы-Самуйлы. У 1781 г. манастыр збудаваў царкву на могілках, якая звалася Пакроўскай. Гэтыя могілкі і царква месціліся паміж цяперашнім палітэхнікумам ды насыпам моста праз Дзвіну. У 1790 г. у Ропне, якое тады было манастырскім хутарам, збудавалі замест спаракнелай драўлянай каменную царкву ў гонар сьв. Міколы. Увесну на сьвята сьв. Міколы* з Багаяўленскага манастыру ў Ропна накіроўвалася крыжовая працэсія і служылася ўрачыстая багаслужба з удзелам архімандрыта манастыру, а іншым разам і архірэя Полацкага і Віцебскага.

Галоўны храм манастыра крыжападобны, з адной апсыдай, цэнтральным купалам і дзвюма вежамі захаваўся да сёння. Мае тры ўваходы: галоўны і два бакавых, унутры мае 4 калёны і хоры. Гэты храм быў занятым і разбураўся, пакуль у 70-х гадах не заняліся ягоным аднаўленьнем, як помніка архітэктуры XVIII ст. Была зруйнаваная цагляная агароджа ўздоўж вул. Леніна, манастырская брама, разбураная галерэя ўздоўж ўсходняга муру манастырскага дому, дзе жыву старэйшы манастыру, а з 1940 г. вікарны біскуп Панцеляймон. Быў разбураны купал хатняе царквы, зрэзанія таўстыя жалезныя краты ў вокнах манастыра, усё гэта было зроблена ў 60-х гадах XX ст. Галерэя абпіралася на цагляныя круглыя слупы, была драўлянай, пакрытая жалезам і надавала пэўны выгляд будынку. Яна выходзіла на высокія каменныя ганак насупраць уваходу ў царкву, а другім канцом на вуліцу. У працы Дзянісава "Праваславныя манастыры Російскай імперыі" паведамляецца, што ў манастыры быў архіў, дзе захоўваліся старадаўнія акты і фундушавыя запісы XVII ст. (на польскай і расейскай мовах), сярод іх прывілеі цара Аляксея Міхайлавіча 1655-1660 гг. Адзначаецца, што ў манастыры знаходзіўся шанаваны Іверскі абраз Божае Маці, паводле падання ён быў скрадзены езуітамі падчас пажару, але адабраны жыхарамі. У галоўным храме мелася капліца ў гонар народзінаў Багародзіцы. У чацьвер на першым тыдні Пятровага посту** адбывалася крыжовая працэсія з вадохрышчам на Дзвіне ў гонар зьяднаньня ўніятаў з праваслаўнымі. Манастыр атрымліваў ад дзяржавы 2850 рублёў. Багаяўленскі манастыр у 1812 г. быў абрабаваны французамі, а службовыя пабудовы спаленыя. Былі скрадзены рэчы з срэбра і золата: крыжы, келіхі, лямпалы, кадзільніцы, вокладкі з эвангельляў, шаты з абразоў і г.д. У манастырскім

* - веснавое сьвята сьв. Міколы сьвяткуецца 9-га траўня.

** - пачатак Пятровага посту прыпадае на 7-га чэрвеня.

доме ў 1833-1840 гг. жылі полацкія біскупы. У 1908 г. у манастыры былі 9 манахаў і 18 навіцыяў, ачольваў яго архімандрыт. У 1918 г. тут заставаліся 3 манахі, якія пазней пакінулі манастыр, царква сталася парафіяльнай, служыў у ёй былы архімандрыт Сэрафім. У часе савецка-польскае вайны манастыр апынуўся на пярэдняй лініі абароны, але багаслужбы праводзіліся рэгулярна, вернікам нагадвалі пра іх гукам званоў, не зважаючы на абстрэл. Трэба адзначыць, што палякі не стралялі па тых, хто йшоў да царквы альбо вяртаўся адтуль. У 20-х гадах царква была зачыненая. Камісія па ахове помнікаў даўніны і мастацтва праглядала манастырскія архіў і бібліятэку. У архіве не знайшлося ўжо аніякіх дакумэнтаў, з рэштак бібліятэкі былі забраныя дзье бібліі ў драўляных вокладках, абцягнутых скурай. Адна біблія вялікага фармату, з шматлікімі ілюстрацыямі да тэксту ў выглядзе дрэварытаў, на польскай мове гатычным шрыфтам. Другая біблія, удвая меншая, без аднаго крыла вокладкі, таксама з ілюстрацыямі. Выдадзеныя яны былі ў XVI ст. Абедзве бібліі перададзеныя полацкаму кразнаўчому музэю і ў часе вайны 1941-1945 гг. былі забраныя фашыстамі. Зь бібліятэкі былі забраныя тамы "Вітэбскай старыны" Сапунова, том працы Сапунова "Западная Двина", адна рукапісная кніга на лацінскай мове, як выявілася была канспэктам па матэматыцы. Гэтыя кнігі былі забраныя для папаўненьня бібліятэкі камісіі. У бібліятэцы былі кнігі па тэалёгіі, багаслужэньню, ноты царкоўных сьпеваў, царкоўныя часопісы XIX ст. і пачатку XX ст., якія тады ў нас не выклікалі цікаўнасьці. У 30-х гадах храм быў перададзены камітэту фізкультуры дзеля скарыстаньня пад гарадзкую спартовую залю, хаця быў надта нязручным, халодным і перашкаджалі калёны. У часе вайны 1941-1944 гг. царква не надоўга аднавіла сваю працу. У 1944 г. тут месціўся вайсковы шпіталь, потым штаб арміі, а пасля пераводу яго будынак быў забраны пад кватэры. Пасля вайны ў царкве была створаная абласная база тэкстыльных вырабаў, а пасля ліквідацыі вобласці тут месцілася прамтаварная база гархарчпрамгандлю. Ад часу пабудовы новай базы гархарчпрамгандлю каля чыгункі царква пуставала і разбуралася. На пачатку 70-х гадоў вырашылі яе рэстаўраваць, і ў 1975 г. пачалі рамонт. У будынку манастыра была ліквідаваная хатняя царква, разбураны купал, а дом перабудаваны пад кватэры.

Полацкі Багаяўленскі манастыр быў "брацкім", то бок пры ім існавала царкоўнае брацтва. Зьяўленьне гэтых царкоўных брацтваў зьвязанае з "братчынамі", што ладзіліся пры цэрквах з рознымі мэтамі. На братчыне абмяркоўваліся розныя праблемы, а сканчалася ўсё апошняй гулянкай за сталом, іншым разам цягам некалькіх дзён*. У працэсе барацьбы супраць рэлігійнага і нацыянальнага ўціскаў праваслаўныя аб'ядноўваліся ў асаблівыя арганізацыі "царкоўныя брацтвы"**. Яны, пэўна, пачалі стварацца ў XVI ст., але асабліва разьвіліся ў XVII - XVIII стст. Брацтвы ствараліся галоўным чынам пры цэрквах і манастырах. У Полацку гэткае брацтва пры Багаяўленскім манастыры ства-

* - аўтар тутака бльгае царкоўныя і цэхаваыя брацтвы

** - царкоўныя брацтвы ўтвараліся і пры ўніяцкіх ды рыма-каталіцкіх храмах.

рылася, пэўна, да забойства ў 1623 г. Язафата Кунцэвіча, бо з дакумэнтаў вынікае арганізаваная змова прадстаўнікоў Віцебску, Воршы, Магілева і Полацку ў справе знішчэння архібіскупа, сувязь змоўнікі трымалі праз брацтвы. Кунцэвіч спрабаваў падпарадкаваць сабе ўсе праваслаўныя цэрквы ды манастыры на тэрыторыі Беларусі, але сутыкнуўся з жорсткім супрацівам праваслаўных. Пры азначаных спробах выбухнула паўстанне ў Магілеве, затым у Воршы. Бунты былі жорстка задушаныя каралеўскімі сіламі, але гэта не спыніла рух праваслаўных ў абароне веры і прывяло да новага паўстання ў Віцебску і да забойства Кунцэвіча ды шэрагу ягоных аднадумцаў*. У брацтва маглі ўступаць усе праваслаўныя гараджаны, але звычайна ў яго ўваходзілі найбольш заможныя месцічы, што займалі нейкія пасады ў магістраце. Брацтвы мелі прадпрыемствы, збіралі сродкі, арганізавалі школы, друкарні, больніцы, прытулкі, дапамагалі бедным. Значныя прыбыткі давала царква або манастыр, пры якім стваралася брацтва, таму брацтвы кантралявалі іхнюю дзейнасць. Яны вялі асьветніцкую працу, падвышалі адукаванасць насельніцтва, у друкарнях выдаваліся кнігі, галоўным чынам рэлігійнага зместу. Брацтва пры полацкім Багаяўленскім манастыры мела школу. У сваім фундашы судзьдзя Мірскі, перадаючы дзялянку пад пабудову манастыра па вул. Вялікай, пісаў: "Збудаваньне школы для навукі дзеткам хрысьціянскім". У полацкай брацкай школе навучаньне і выхаваньне мелі рэлігійны характар. Навучаліся ў ёй дзеці шляхты, духавенства і мяшчанаў. Вывучалі славянскую, грэцкую і лацінскую мовы, арыфмэтыку, рыторыку і сьпевы. Пры полацкай брацкай школе нейкі час існаваў тэатар. З 1656 да 1664 г. у ёй выкладаў вядомы пісьменьнік і філёзаф Сымон Полацкі (Самуіл Емяльянавіч Пятроўскі-Сітняновіч). Пад кіраўніцтвам пісьменьніка ў школьным тэатры ставіліся ягоныя п'есы на рэлігійныя тэмы. У той час у Полацку знаходзіліся расейскія войскі, і калі прыехаў цар Аляксей Міхайлавіч С.Полацкі разам з вучнямі школы прывіталі яго. Зь вяртаньнем Полацка паводле Андрусоўскае дамовы Рэчы Паспалітай зноў пачаліся рэпрэсіі супраць праваслаўных, таму Сымон Полацкі пакінуў радзіму і перасяліўся ў Маскву**. У 1705 г. Пётар I даў прывілей манахам Багаяўленскага манастыру наведваць Рыгу і займацца там справамі, звязанымі зь дзейнасцю праваслаўнай царквы. У часы Кацярыны II пры манастыры была збудаваная школа, ператвораная пазьней у духоўную вучэльню. Брацтва, верагодна, распалася, бо ў дакумэнтах яно больш ня згадваецца. Але ў XIX ст. і на пачатку XX ст. у будынку манастыра працавала парафіяльная школа.

У XV-XVI стст. і пазьней манастыры падзяляліся на прывілеяваныя, якія знаходзіліся пад чымсьці патранатам, і непрывілеяваныя, цалкам залежныя ад мясцовага біскупа, якія былі пад пачаткам мясцовага протапапа (дабрачын-

* - супрацьстаянне 1618-1623 гг. мела ў сабе некалькі аспектаў: маёмасны, канфэсійны, культуральны. Падчас згаданых падзеяў больш ніхто не загінуў, але моцна збыттыя былі архідыякан Дарот Лецыковіч і аканом Эмануэль Кантакузэн.

** - дамова ў Андрусове падпісаная 30.01.1667 г., а С.Полацкі зьехаў у Маскву ў 1664 г.

нага) на роўні з парафіяльнымі цэрквамі. Манастыры, збудаваныя прыватнымі асобамі ў сваіх уладаньнях альбо князьмі ў іхных удзелах, належылі да прывілеяваных і знаходзіліся пад патранатам сваіх фундатараў і іхных нашчадкаў. Эканамічна былі цалкам незалежныя ад біскупа, нават у царкоўнай сфэры іхнае падпарадкаваньне біскупу было самым нязначным. Гэтыя манастыры знаходзіліся ў поўнай залежнасьці ад патрона, яны зьяўляліся прыватнай уласнасьцю апошніх і ніяк не былі абароненыя ад іхнага самавольства. Ігумен манастыра ўсе справаздачы аддаваў патрону. Пры продажы ці перадаваньні ўладаньня патранат пераходзіў да новага ўладальніка. Такім чынам гэтка цэрквы і манастыры зьяўляліся сродкам атрыманьня прыбытку, патрон мог аддаваць іх у найм. Былі выпадкі, калі арандатарам зьяўляўся нават не хрысьціянін, а габрэй. Каралі раздавалі манастыры з усімі іхнымі ўладальнямі на нейкі час альбо пажыцьцёва, як узнагароду тым, хто праславіўся ў дзяржаўных справах альбо паходах. У Полацку шляхцічы Корсакі самі збудавалі ў горадзе і замку некалькі цэркваў і мелі зь іх прыбыткі, а каралеўскі шляхціч Баркулаб Корсак* атрымаў у 1562 г. паводле каралеўскага загаду ў пажыцьцёвае карыстаньне полацкі манастыр Яна Папярэдніка з усімі землямі і прыбыткамі, з правам мець у ім сваім намесьнікам некага з духоўных, самому ж кіраваць як старэйшаму, якога павінны слухацца ня толькі манастырскія людзі, але і ўсе сьвятары, манахі і манахіі ды ўсё духавенства, як у манастыры, гэтак і ў ягоных маёнках. Як згадана вышэй патронам непрывілеяваных манастыроў зьяўляўся біскуп, пад уладай якога яны знаходзіліся. Той быў зацікаўлены, каб ніхто чужы іх ня крыўдзіў і не прыскаў. Манастыр Яна Папярэдніка зьнік у XVI ст., як і пры якіх абставінах дакладна невядома. Ад гэтага манастыру захавалася толькі рукапіснае эвангелье XIV ст. Вядома, што манастыр існаваў у XVI ст., бо з 1562 г. ім валодаў Корсак. Зь Лебедзеўскага летапісу бачна, што каля яго разьмесьцілася артылерыя Івана Жахлівага, якая страляла па пасадзе і замку, што ў манастыры мажліва пабываў Іван Жахлівы. Але пасля ўзяцьця Полацку ў 1579 г. Сьцяпанам Батурам у сьпісах праваслаўных цэркваў ды манастыроў, складзеных дзеля перадаваньня тых езуітам з усёй маёмасьцю і людзьмі, манастыр Яна Папярэдніка ня быў запісаны сярод тых, што перадаваліся езуітам альбо праваслаўнаму біскупу, як прыкладам Сафійскі сабор. Вядома, што Сьцяпан Батура, запрашаючы зь Вільні езуітаў, прапанаваў ім у 1579-1580 гг. заняць месца манастыра для пабудовы калегіюму. Корсак, якому пажыцьцёва быў аддадзены гэты манастыр, у дакумэнтах ужо не фігуруе і манастыр лічыўся каралеўскім уладаньнем. На плянах аблогі гораду, зробленых Пахалавіцкім у 1579 г., манастыр на Востраве не паказаны, як і пасад, што быў там, так што ня ясна, ці існаваў у гэты час манастыр, ці Батура аддаваў езуітам толькі зямлю. Хаця ў вопіс манастыроў і цэркваў, што перадаваліся ў 1582 г.

* - Баркулаб Іванавіч Корсак, каралеўскі ротмістар атрымаў манастыр паводле прывілея Жыгімонта Аўгуста 20.10.1562 г., памёр 20.08.1576 г. у Дзісьне, пахаваны ў віленскім манастыры Багародзіцы.

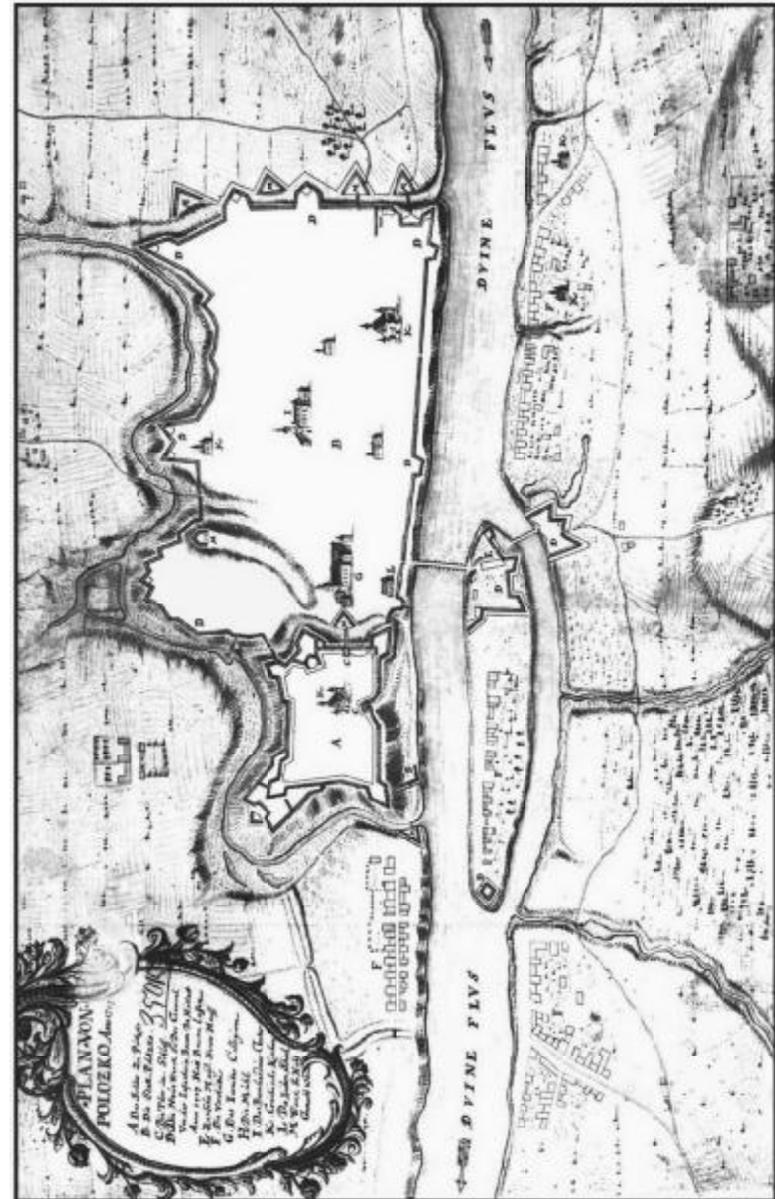
езуітам, ён мог і ня трапіць, бо лічыўся каралеўскай уласнасьцю. Таму можна дапусьціць, што манастыр у нейкім выглядзе існаваў яшчэ пэўны час і зачыніўся альбо быў зачынены з прычыны непрыбытковасьці і перасьледаў праваслаўных, бо аб ягоным далейшым існаваньні ў дакумэнтах ня згадваецца. Калі ж на пачатку XVII ст. паўстала пытаньне аб аднаўленьні Багаяўленскага манастыру князьмі Агінскімі, дык судзьдзя Мірскі падараваў яму дзялянку ў горадзе, то бок у Вялікім пасады. З дакумэнтаў бачна, што раней за 1630 г. манастыр існаваў недзе па-за межамі гораду. Але дзе? Вось тут і паўстае думка, што Багаяўленскі манастыр раней існаваў на Востраве ды меў назву Яна Папярэдніка, а збудаваны ў горадзе пачаў звацца Багаяўленскім, бо абодва яны прысьвечаны адной падзеі, аднаму царкоўнаму сьвяту. Як вядома з Сьвятога Пісьма, Ян Хрысьціцель альбо Папярэднік Ісуса Хрыста хрысьціў народ у рацэ Ярдан у Палестыне, і ў гэты момант зьявіўся люду Збаўца Ісус Хрыстос. У гонар гэтае падзеі царква ўстанавіла сьвята Багаяўленьня. У гэты дзень ад цэркваў ладзіліся крыжовыя працэсіі на рэчкі і рабілася асьвячэньне вады, шмат хто купаўся ў сьвятой вадзе на знак хрысьчэньня народу Янам Хрысьціцелем і зьяўленьня разам з гэтым Бога-Сына Ісуса Хрыста. Гэтае сьвята Багаяўленьня ці Вадохрышчча прыпадае на 19 студзеня, і ў нашых краях на рэчках рабілася для асьвячэньня вады палонкі - "купелі" ды зь вялікай урачыстасьцю праходзіла вадасьвячаньне. З гэтае прычыны ў мяне склалася перакананьне, што Багаяўленскі манастыр, размешчаны ў горадзе на беразе Дзьвіны і адноўлены ў 1630 г. на зямлі судзьдзі Мірскага, зьяўляецца працягам ліквідаванага манастыру Яна Папярэдніка на Востраве.

"ДОМ ПЯТРА I"

Зь іншых вартых увагі месцаў Вялікага пасады трэба адзначыць гэтак званы "дамок Пятра I", што месціцца на скрыжаваньні вул. Сака і Ванцэці ды Леніна. Гэта аднапавярховы цагляны дом з сутарэньнем, зь вельмі таўстымі мурамі. Асабліваю цікавасьць уяўляе ягоны фасад з вул. Сака і Ванцэці. Да Кастрычніцкае рэвалюцыі гэты дом належыў купцу Вітэнбэргу. А.П.Сапуноў прыводзіць такі факт, што ў 70-х гадах XIX ст. на франтоне дому была ляпная выява двух геніяў, што нясуць стужку, на якой па-лацінску напісана, што ў гэтым доме ў 1705 г. жыў Пётар I. Купец, папраўляючы дом, зьнішчыў гэты надпіс і фігуры. У рапарце полацкага паліцмаістра віцебскаму губэрнатару ад 04.11.1837 г. пра згаданы дамок у Полацку паведамляецца: "на сем доме каменная надпіс латынскімі буквамі: "Anno 1692, menses octobri die 4"* , кога же іменна дом сей построен и с какога времени существует, по неимению на сей счёт никаких преданий и других сведений узнать невозможно; ныне сей дом принадлежит титулярной советнице Александре Камионковой**". Каковай дом

* - 1692 году, месяца кастрычніка, 4-га дню.

** - пэўна сваячка паўстанца 1863 г. Адольфа Камёнкі, арыштаванага ў Полацку разам з былым маршалкам Полацкага павету пісьменьнікам Вінцэсем Газдава-Рэвугам.

Мапа Полацку часоў Паўночнае вайны (1707 г.)

во время бывшего в г. Полоцке 15 июля пожара обгорел, а находившийся при нём деревянный флигель весь сгорел." З гэтых дзвюх звестак бачна, што ў Полацку існавала паданьне нібыта ў гэтым доме спыняўся ў 1705 г. Пётар I. У паведамленьні полацкага паліцмаістра ў 1837 г. губэрнатару, які запатрабаваў ад яго падрабязных звестак пра старадаўнія будынкi ў Полацку, манастыры, цэрквы і г.д., той піша пра дату на дамку. Гэтая дата ня тычыцца наведаньня Пятром I, а хутчэй пабудовы дома ў азначаным годзе ці нейкага выпадку за ягоным уладальнікам. На пачатку XX ст. (каля 1909 г.) у Полацк прызджала экскурсія зь віленскае мужчынскае гімназіі, навідала гэты дом і сфатаграфавалася тут, як ля дамку Пятра I. Дакумэнтаў, што Пётар I жыў у гэтым доме, да сёння не адшукана. Вядома, што ўвосень 1704 г. Пётар I накіраваў да Полацку князя Рапніна, а ў студзені 1705 г. - Шарамецьева з 5000-м аддзелам. Да вясны 1705 г. вакол Полацку сканцэнтраваліся галоўныя сілы расейскага войска: каля 40000 пяхоты, 20000 коньніцы і вялікая колькасць артылерыі. Вайсковы лягер размяшчаўся за горадам у вакольні Спаскага манастыру, а Пётар I з сваім сынам Аляксеем Пятровічам, Меншыкавым ды іншымі разьмесьціліся ў кельях езуіцкага манастыру ў Спасе. Гэны двухпавярховы каменны дом існуе і цяпер (вул. Фрунзэ №93 у самім манастыры). Дом быў збудаваны езуіцкім калегіюмам, тут улетку жылі езуіцкія генэралы і кіраўнікі калегіюму, а пазьней акадэміі. Генэрал Баўэр разьмесьціўся з коннымі палкамі ніжэй па Дзвiнiе ў Друі. Войскі Шарамецьева выйшлі з Полацку ў Курляндыю дзеля забесьпячэньня руху галоўнага расейскага войска на Вiльню і Горадню. У Рызе знаходзілася 9000 швэдаў пад камандаваньнем Левэнгаўпта. Пётар I прывібуў у Полацк 12.06.1705 г. і выехаў 12.07.1705 г. (старога стылю). Езуіты захапіліся перад царом, намагаліся выклікаць у яго прыхільнасьць да сябе, пераследуючы далёкасяжныя мэты: пранікненьне ў Расейскую дзяржаву, вядзеньне прапаганды каталіцтва, уцягваньне вяльможаў у каталіцтва, уплыў на палітыку дзяржавы і да т.п. Таму ўступка Пятру I сядзібы ў Спаскім манастыры зьява невыпадковая. 29 чэрвеня (старога стылю) у дзень імянінаў Пятра I, езуіты запрашаюць яго з суправаджэньнем да сябе ў калегіюм, ладзяць пышны абед з прамовамі. Вітаў яго прамовай рэктар Казімір Бельскі, які паказаў усю будову калегіюму. Падчас абеду Пётар I распавядаў пра свае падарожжы па розных краінах. Быў прамоўлены тост за здароўе Пятра I, і ў гэты час з гармагаў, пастаўленых на пляцы перад калегіюмам, быў зроблены артылерыйскі салют. Увечары аб 11-й гадзіне, падзякаваўшы сардэчным гаспадарам, Пётар I вярнуўся з калегіюму да сябе ў Спаскі манастыр, дзе і пражыў да 12 ліпеня. Гэтак апісвае наведаньне Полацку Бэз-Карніловіч і ў яго не паведамляецца, што цар жыў у самім горадзе, у прызначаным яму доме. Адначасна з завіханьнем перад Пятром I езуіты вядуць інтрыгі супраць яго, як хаўрусьніка Рэчы Паспалітай, імкнучыся пасварыць з каралём, абвастрыць дачыненні паміж расейскімі войскамі і насельніцтвам, чыняць шпегавую працу на карысьць швэдаў. Яны скарыстоўваюць дзеля гэтае мэты ўніятаў, якія ладзяць падчас наведаньня

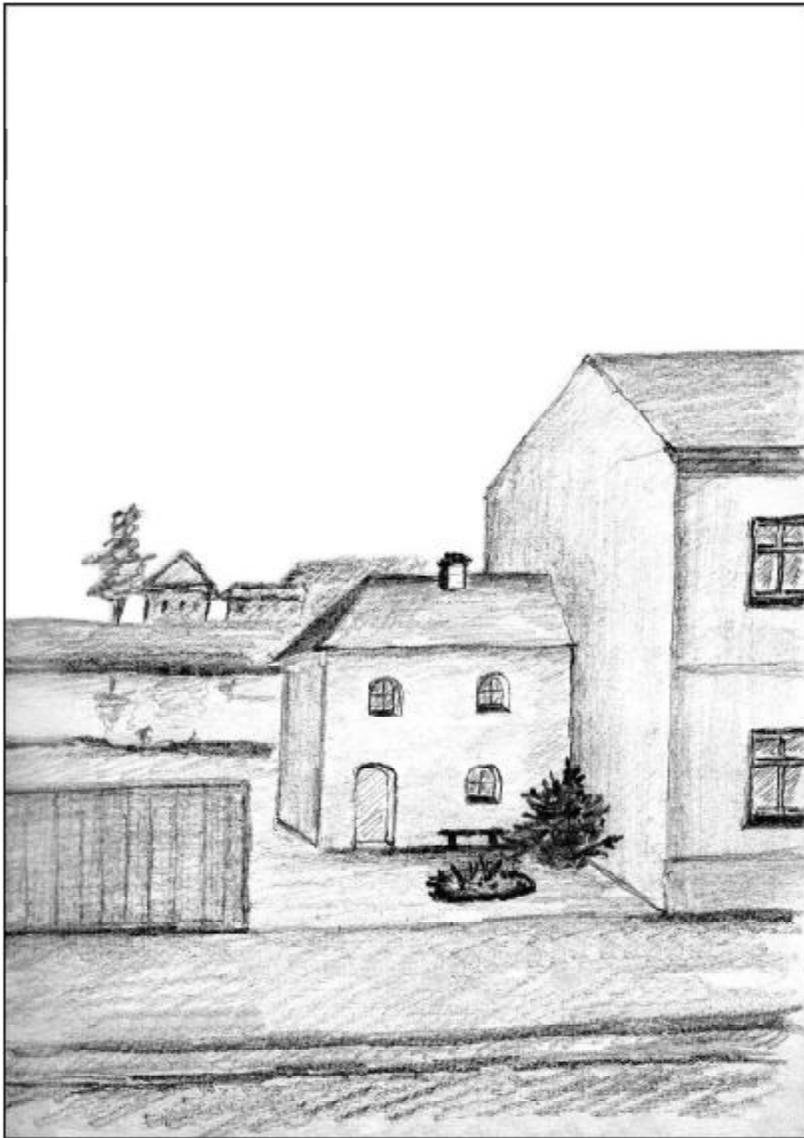
Пятром I Сафійскага сабору правакацыю, пра што пісана раней, якая пацягнула за сабой палітычны скандал. Цар мусіў выступіць у Вiльнi з афіцыйным паведамленьнем пра сапраўдны падзеі ў Полацку, абвергнуць паведамленьні ўніяцкіх ды езуіцкіх дзеячоў, быццам ён зьбівае да забівае ўніяцкіх манахаў, апаскуджвае іхныя храмы, паводзіць сябе не як хаўрусьнік караля. Тое, як Пётар I клапатліва ставіўся да полацкіх храмаў, бачна зь ягонага загаду генэралу Вэрдэну ў 1706 г., што калі швэды падыдуць да Полацку і нельга будзе яго ўтрымаць - разбурыць полацкія ўмацаваньні, але не чапаць цэркваў*. Трэба адзначыць, што у Полацку Пётар I зьяўляўся толькі з суправаджэньнем ды аховай, што бачна з падзеяў у Сафійскім саборы падчас сутычкі з уніятамі, таму цяжка паверыць паданьню, што жыў ён у горадзе ў маленькім дамку, дзе немагчыма было разьмесьціць нават частку ягоных памагатых, а пагатоў ахову. Акрамя таго дом належыў прыватным уладальнікам і няма звестак, каб ён браўся пад вайсковае жылло.

ІНШЫЯ СТАРАДАЎНІЯ ПАБУДОВЫ

Недалёка ад "дамка Пятра" на вул. Леніна стаіць аднапавярховы каменны з сутарэньнем дом №35. Зважаючы на памер цэглы, таўшчыню муроў, аздабленьне фасаду, яго трэба аднесці да канца XVII ці пачатку XVIII ст. Амаль насупраць яго месціўся надзвычай старадаўні двухпавярховы каменны дамок зь вельмі нізкімі паверхамі, складзены з цэглы з дадаваньнем глыжоў. Рэшткі ягонага заходняга муру ўвайшлі ва ўсходні мур дому №36. Дадаваньне глыжоў у муры практыкавалася ў Полацку яшчэ ў XVIII ст., што заўважна ў кладцы Багаяўленскае царквы. Што да памераў цаглянаў гэтага дому, дык яны больш падобныя да цаглянаў XVIII ст. Паводле свайго стылю гэты дамок нагадвае дамы заходне-эўрапейскіх гарадоў, у якіх жылі заможныя рамеснікі ці купцы. У гэтым кутку гораду жылі замежныя купцы. Тут былі іхныя склады і гандлёвыя памяшканьні, чым і выкліканае было будаваньне ў гэтым месцы ў часы Кацярыны II полацкае мытні. З прычыны зьмены пасяля другога падзелу мяжы з Рэччу Паспалітай, мытня была зачыненая. У выніку пажараў будынак прыйшоў у заняпад і зь яго на ўзніклым Ніжнім рынку было зробленае гандлёвае памяшканьне, разбуранае падчас рэарганізацыі рынку ў 50-х гадах.

Амаль побач з гэтымі пабудовамі па вул. Леніна №39 стаяў арыгінальны аднапавярховы цагляны стары дом, з унутраным дваром і вялікімі сутарэньнямі з скляпеньнямі. Ён межваў зь Ніжнім рынкам на ягоным паўднёвым схіле, уваходы ў сутарэньне былі з поўдня, усходу ды захаду. З паўночнага боку сутарэньне было пад зямлёй, бо дом быў урэзаны ў схіл. Памер цаглянаў - 24,5x12,5x5,5 см. Кладка зробленая гэтак: цэгла ўздоўж муру, цэгла ўпоперак, цэгла ўздоўж і г.д. Дзе ў ніжнім радзе цэгла пакладзеная ўпоперак, дык ў верхнім над ім радзе кладзецца ўздоўж, дзе была ўздоўж - кладзецца ўпоперак

* - тут няма супярэчнасьці, бо цэрквы былі розныя: праваслаўныя, рыма-каталіцкія, уніяцкія і пытаньне ставіць трэба пра асаблівае стаўленьне Пятра I да ўніятаў.

Маленькі двухпавярховы заходняе архітэктуры дамок (вул.Леніна 36). Муры складзеныя з цэгля і камянёў.

і г.д. Г.В.Штыхаў адносіў гэтую пабудову да часоў Скарыны, то бок да XVI ст. Гэты дом атрымаў умоўную назву "дом купца". Да Кастрычніцкае рэвалюцыі ў сутарэнні знаходзілася лазня і начлежка для бяздомных, а на першым паверсе - хлебапякарня* і кватэры. Пасля вайны 1941-1945 гг. у гэтым будынку месцілася сталовая, кулінарная крама, кватэры. Дом мяняў сваіх гаспадароў і царпеў шматлікія рамонтны пераробкі, таму ад старога аздаблення фасаду захавалася ня шмат: прыкладам на ўваходзе ў сутарэнне з захаду і адным вакне - старадаўнія ліштвы. На прахоне, дзе выхад у двор, бачныя замураваныя дзверы. Складзеныя сутарэнныя зламаныя за выключэннем аднаго, дзе месцілася кацельня вадзянога ацяплення (заходняя частка). На пачатку 70-х гадоў гэты дом разбураны і збудаваны 5-павярховы цагляны дом на палях, на ніжнім паверсе якога знаходзіцца дзіцячая кансультацыя. Каля гэтага дому пралягаў і спадаў да Дзвіны роў Вялікага пасаду.

Амаль у цэнтры Вялікага пасаду (пр-т К.Маркса №5) на скрыжаванні з вул. Сака і Ванцэці месціцца яшчэ адзін стары каменны двухпавярховы будынак, што захавалася да нашых дзён. Заняты ён пад вучэбны корпус палітэхнікуму. Дом гэты мае сутарэнне і кладка ягонага ідэнтычнага кладцы дома купца, што на вул. Леніна №36. Складзены ён з гэткае ж цэгля 24x12x5 см, таўшчыня муроў першага паверху 80 см. Да Кастрычніцкае рэвалюцыі на першым паверсе месцілася канцылярныя полацкага таварыства ўзаемнага крэдыту пад кіраўніцтвам полацкага банкіра Баркана, а на другім была кватэра. У часы НЭПу на першым паверсе было казіно, дзе гулялі ў лаго, а потым - сталовая Нархарчу. Сутарэнне выкарыстоўвалася пад сховішча гародніны. Пры канцы 30-х гадоў тут знаходзіўся райкам камсамолу. Падчас рамонтных працаў і капання траншэяў для вадацягу, каналізацыі, электракабелю ў двары дому быў адрыты магутны культурны пласт, рэшткі драўлянага зрубу на глыбіні каля 0,5 м, а ў паўночна-ўсходняй частцы двара знойдзены вялікі падмурак з буйных глыжоў на вапнавай заправае таўшчынёй каля 1 м. Глыбіня траншэяў не перавышала 2 м, і не дайшла да мацерыковага грунту. У верхняй частцы пласту бачныя рэшткі будаўнічага спарэхнелага сьмецьця і вуголья. На карысьць таго што будынак стары і некалі меў вялікае значэнне, сведчыць той факт, што калі ён замінаў плянаванню вуліцы, якая ішла ад Дзвіны, будаўнікі вымушаныя былі абысці яго па ўсходнім фасадзе, па былой вул. Узьнясенскай. Гэта выпадак істотнага адступлення ў гарадскім плянаванні. Дом гэты мог належыць некаму з полацкае знаці, а пазней мажліва муніцыпалітэту, бо пры Кацярыне II гандлёвыя рады з галоўнага пляцу былі перамяшчаныя на галоўную вуліцу, якая пачала звацца Віцебскай. Быў прыбраны адтуль і муніцыпалітэт альбо гарадзкая ратуша. Мажліва тады ратуша заняла гэты будынак, бо звычайна яна месцілася сярод гандлёвых радоў і была іхнім цэнтрам. Дом шматкроць перарабляўся і гарэў. Пасля Айчыннай вайны ад яго застаўся адзін кораб, які быў адноўлены аблспажыўсаюзам, потым тут

* - пякарня ў 20-х гадах XX ст. валодалі мае продкі Ігнат і Кацярына Паповы (рэд.)

месьцілася гандлёвая школа, ператвораная ў кааператыўны тэхнікум, цяпер гэта палітэхнікум. У 1971 г. робіцца генэральны рамонт будынку: усе перакрыцці і дах былі знятыя, уваход зроблены з вул. Сака і Ванцэці, а былыя ўваходы з вул. К.Маркса і з двара закладзеныя, зьмененая і нутраная пляніроўка. Пазней яшчэ быў выпадак адступленьня ў гарадзкім плянаванні, калі была перакрытая ў двух кварталах па абодвы бакі вул. Віцебскай існаваўшая вул. Крыжовая*, якая далей мела працяг у іншых кварталах. Цяпер ад гэтай вуліцы застаўся завулак паміж будынкам гаркаму партыі (КПБ) і аптэкай, што ідзе да Багаяўленскага манастыру. Былы будынак БУ-42** стаіць усходнім фасадам на гэтую цяпер няясную вуліцу.

З такой самай цэлы і паводле гэткага ж прынцыпу як дом К.Маркса №5, былі складзеныя службовыя пабудовы дамініканскага манастыру. Гэта былі аднапавярховыя каменныя будынкi, што выходзілі на вул. Таўстога, Камуністычную і Фрунзэ, то бок атачалі пляч дамініканскага манастыру. Пасьля Айчынай вайны тут месьціліся гаражы і майстэрні. У сувязі з рэканструкцыяй гораду на пачатку 70-х гадоў гэтыя пабудовы разбураныя. Зь іншых будынкаў Вялікага пасаду трэба адзначыць дом габрэйскага купца на вул. К.Маркса №1, пра што сьведчылі сьёнскія зоркі над галоўным уваходам. Да Кастрычніцкае рэвалюцыі гэты дом быў заняты пад 2-ю гарадзкую вучэльню, падчас рэвалюцыі ўлетку 1917 г. у ім месьціўся савет рабочых дэпутатаў, затым аддзел народнае адукацыі, а ў 30-х гадах тут працавалі габрэйская і рабочая вечаровая школы. Пасьля Айчынае вайны разьмяшчаліся аддзелы аблвыканкаму, цяпер тут ГПТВ №66. Побач дом №3, дзе быў гатэль І.Н.Бакіева з рэстаранам. Падчас Кастрычніцкай рэвалюцыі тут пэўны час быў райвыканкам і праводзілася рэгістрацыя дэлегатаў першага павятовага зьезду саветаў. Пасьля вайны ў гэтым будынку месьціўся Полацкі аблвыканкам.

Як бачна з гарадзкога пляну 1707 г. Вялікі пасады і замкі ніякіх сьценаў ды вежаў тады ўжо ня мелі. На пляне бачныя ўмацаваньні ў выглядзе земляных равоў і валоў, магчыма ўмацаваных каменнем, бачныя батарэі, рэдугі, перадмаставыя ўмацаваньні ля гарадзкога рову ва ўсходняй частцы Вялікага пасады, умацаваньні на Востраве. Побач мост праз Дзьвіну, які злучаў задзьвінскія ўмацаваньні з галоўнымі ў горадзе. Праз галоўны роў пры Кацярыне II былі збудаваныя тры каменныя масты з насыпам грунту і забрукоўкай. У часе вайны 1812 г. усходняя частка былога Вялікага пасады была ўмацаваная падвойнымі парканамі, пэўна французамі, і яны арганізавалі тут жорсткі супраціў, калі 6-7.10.1812 г. расейскія войскі штурмавалі Полацк. Верагодна полацкія замкі і гарадзкія ўмацаваньні старога тыпу зьніклі да пачатку XVIII ст. Калі пры Кацярыне II паўстала пытаньне пра ўмацаваньне новае мяжы з Рэччу Паспалітай і будаваньне цвердзяў, дык генэрал Баўэр, якому была даручаная

* - у 1993 г. гарадзкі савет з парады тапанімічнае камісіі сваім рашэньнем №16-18 ад 11.02.1993 г. вярнуў вул. Крыжовай старую назву, але выпадак гэты адзінкавы.

** - сёньня ў гэтым будынку, які мае адрас вул. Камуністычная 4А, месьціцца аддзяленьне Белдзяржстараху.

экспэртыва магчымасьці пабудовы крэпасці ў Полацку, даў адмоўны адказ. Ён угледзіў мясцовасьць непрыдатнай для крэпасці, бо левы бераг Дзьвіны, што ў Рэчы Паспалітай, амаль гэткай жа вышыні што і правы, дзе стаіць Полацк, і горад ня будзе абаронены ад зьнішчальнае гарматнае пальбы.

ЛЕНИНСКАЯ ВУЛИЦА. ГАБРЭЙСКАЯ ГРАМАДА Ў ПОЛАЦКУ

Сканчаючы апісаньне Вялікага пасады, хочацца адзначыць адрэзак вул. Леніна ад вул. Энгельса да Верхняга замку, дакладней да вул. Горкага. Гэты адрэзак, не зважаючы на войны, што былі ў XX ст. і закралі Полацк, захаваўся амаль цалкам, згубіўшы за гэты час толькі некалькі дамоў, і зьяўляецца нібыта заповітным раёнам старога дарэвалюцыйнага Полацку. У гэтых дамах жылі сьвятары, паны, буйныя чыноўнікі, купцы - усе людзі з прывілеяваных станаў, а беднякі тут калі і жылі, дык у сутарэньнях. З пабудоваў трэба адзначыць будынак Багаяўленскага манастыру ды ягоную царкву XVIII ст. Будынак францызанскага манастыру (№18), дом даглядчыка духоўнае мужчынскае вучэльні, супраць Багаяўленскага манастыру. Дом №17 асаблівае архітэктуры, злучаны з выходам езуіцкага ходу ў апорным муры належыў выкладчыку полацкае настаўніцкае сэмінарыі і гарадзкому галаве Ласковічу, а да яго нейкаму пану. Драўляны флігель ў садзе па вул. Леніна №21 належыў да рэвалюцыі полацкаму пратаярэю Гнядоўскаму, як і драўляны дом №23. Па вул. Леніна №11 месьціцца полацкі краязнаўчы музэй - гэта будынак лютаранскае кірхі, збудаваны з асаблівай імпартовай цэлы пры канцы XVIII ці на пачатку XIX ст.* Ля кірхі была драўляная хата для пастыра. Апошнім пастырам быў якісьці Бэрчы. Улева ад алтару кірхі ля апорнага езуіцкага муру была магіла генэрала Кэлера, які загінуў у 1812 г. у баі пад Полацкам. У двухпавярховым каменным з сутарэньнем доме №9 да рэвалюцыі было полацкае казначэйства - установа кшталту цяперашняга Дзяржбанку. Тут чыноўнікам выдавалася зарплата, былі ашчадныя касы, прыймаліся падаткі і зьдзяйсняліся іншыя фінансавыя дзяржаўныя апэрацыі. У сутарэньнях былі сэйфы, дзе захоўваліся грошы, у тым ліку залатыя і срэбныя.

На злучэньні вул. Горкага і Леніна, на беразе Дзьвіны месьцілася адна з найстарэйшых полацкіх сынагогаў, адзначаная на старажытных гарадзкіх плянах. З дакумэнтаў бачна, што ў XVI-XVII стст. на гэтай вуліцы жыло шмат габрэяў. Пры далейшым разьвіцьці гораду тут пачалі купляць дзялянкі і будавацца купцы, багатыя габрэі ды інш., пра што пісана вышэй, і габрэйскія кварталы разьмесьціліся бліжэй да гандлёвых і рамесніцкіх месцаў, зьявілася вул. Габрэйская, названая пасьля рэвалюцыі Інтэрнацыянальнай. У XIX ст. габрэі складалі бальшыню гарадзкога насельніцтва**. На пачатку XX ст. у горадзе было больш за 20 сынагогаў ці "школаў", шэраг рабінаў, разьнікоў статку ды

* - дасьледчыкі адносяць пабудову кірхі да мяжы XIX-XX стст.

** - паводле статыстычных звестак за 1897 г. у Полацку з 20294 жыхароў 12450 складалі габрэі, альбо 61,35%.

іншых рэлігійных службаў. Была ўправа габрэйскае грамады, гэтак званы "кагал", дзе ўладу мелі багацейшыя, але ў той жа час квітнела ўзаемная дапамога. Некаторыя купцы, прыкладам Мінц, Рабіновіч, Баркан займаліся дабрачыннасцю. Мінц збудаваў габрэйскую ўбожніцу, то бок прытулак для старых і бедных, адчыніў габрэйскую аптэку, дзе беднякам бясплатна выдаваліся лекі (у гэтым будынку цяпер месціцца друкарня імя Ф.Скарыны*). Іншыя заможныя габрэі разам з Барканам адчынілі ў двухпавярховым каменным будынку, што на вул. Войкава №8, габрэйскую больніцу. Цяпер тут кватэры, а падчас вайны 1941-1945 гг. месцілася гестапа, а ў сутарэньнях была вязьніца і пакой для катаваньняў.

Большыня габрэяў займалася дробным гандлем, акрамя буйных купцоў-гуртавікоў Мінца, Шлосбэрга, Будняцкага, Кацэнэльсона, Гофэншэфэра, Рабіновіча, Гурэвіча ды іншых. Яны мелі невялічкія крамкі, альбо проста шапікі. Частка габрэяў займалася дамаробствам, мела маленькія майстэрні, дзе працаваў сам гаспадар, і было вельмі няшмат такіх, дзе некага наймалі. Найбуйнейшымі прадпрыемствамі былі махоркавая фабрыка Рыўліна, паравы млын братаў Левіных, гародніцкая гаспадарка Галёркіных. Майстэрні былі абутковыя, кравецкія, шапкавыя, капелюшовыя, гадзіннікавыя і ювэлірныя, цырульні, хлебныя крамы, пякарні, майстэрні па рамонту і вырабу рэчаў з мэталю, фотамайстэрні, друкарні, банкаўскія канторы і г.д. Працавалі кнігаробы, цесьляры, фурманы і г.д. Для навучаньня пісьменству на габрэйскай мове былі рэлігійныя школы Талмуд-Тора і Хэдэра, а таксама габрэйская народная вучэльня, загадчыкам якой быў Дзярэчынскі, настаўнікамі Калман, Прусьлін ды іншыя. Акрамя рабінаў, што абслугоўвалі сынагогі, быў у Полацку яшчэ дзяржаўны рабін, які не служыў у сынагозе, а быў чыноўнікам і займаўся рэгістрацыяй грамадзянскага стану: шлюбы, сьмерці, народзіны. Апошнім гэтакім рабінам быў Эпштэйн, які падчас 1-е сьвятовае вайны служыў у нейкай напавайскавай арганізацыі "земскім саюзе" альбо "саюзе гарадоў," а пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі - у полацкім аддзеле рабоча-сялянскай інспэкцыі (РКИ), але падчас аднае гулянкі задушыўся агурком і сканаў. Шмат хто з працоўных габрэяў, адчуваючы ўціск, як з боку сваёй буржуазіі, гэтак і расейскай, былі настроеныя рэвалюцыйна і гуртаваліся ў розныя арганізацыі палітычнага кірунку ды партыі. Сярод іх былі бундаўцы, сябры РСДРП. Частка бундацаў пасля рэвалюцыі ўступіла ў шэрагі камуністычнай партыі бальшавікоў.

ЗАПАЛОЦЬЦЕ

Запалоцкі пасад ляжыць на правым беразе Палаты на мысе, утвораным Дзьвіной ды Палатой, на захадзе ён абмежаваны ровам. Як паказваюць архэалягічныя досьледы, праведзеныя Штыхавым у 1962 г., гэты мыс пачаў засяляцца ў XI ст., на карысьць чаго сьведчаць кавалкі адшуканай керамікі, лупняковых

* - паводле рашэньня выканкаму, без увагі на пратэсты грамадзкасьці (гл. "Сцяг камунізму" за 16.05. і 20.07.1989 г.), гэты дом XIX ст. па вул.Сака і Ванцэці №13 на скрыжаваньні з Камуністычнай разбураны ў 1990 г., і цяпер тут пустка.

праселак, шклянных бранзалетаў. А ў 1963 г. у часе земляных працаў на глыбіні 1,5 м знодзены дзьве бронзавыя падвескі, жалезная сякера і кераміка XI-XIII стст. Таўшчыня культурнага пласту, пашкоджанага позьнімі пахаваньнямі, склала ў раскопе 1,8 м. Адшуканыя сляды пажарышча XVI ст. Найлепш культурны пласт праглядаецца на беразе, што падмываецца Дзьвіной. З усходу на захад пласт паступова становіцца ўсё танчэйшым. Гэта сьведчыць аб старажытнасьці і большай заселенасьці ўсходняй часткі Запалоцця. Паводле полацкае "Рэвізіі" 1552 г. у Запалоцці налічваўся 191 двор (мяшчанскі), але акрамя таго былі цэрквы і манастыры, якія мелі свае пабудовы, заселеныя духавенствам і падуладнымі людзьмі. Даўтля адзначае, што ў канцы XIV ст. сустракаецца назоў "стары горад". Значыцца, зьявіўся "новы горад" якім, пэўна, было Запалоцце. У 1500 г. Запалоцце грунтоўна ўмацоўваецца: быў скарыстаны "стары перакон" і збудаваная сьцяна. Акрамя Запалоцця ў тых гады былі ўмацаваныя Верхні замак і Вялікі пасад. Гэтак Полацк яшчэ ніколі не ўмацоўваўся.

У 1563 г. Полацкам завалодаў Іван Жахлівы. Падчас штурму быў знішчаны Вялікі пасад. Замест яго цар загадаў збудаваць новы замак (Ніжні) ды ўмацаваць Запалоцце, куды намерыўся перанесці "места", то бок горад. У Запалоцці было сканцэнтраванае гандлёва-прамысловае жыцьцё, сюды перасяліліся купцы з сваімі складамі, крамамі, рамесьнікі з сваімі майстэрнямі, тут знаходзіўся і гандлёвы пляц. Запалоцце было ўмацаванае сьценамі зь бярвёнаў, на паўночным ды заходніх баках былі выкапаныя равы і збудаваныя вежы. Равы былі ўмацаваныя прыстаўленымі шчыльна адно да другога "на іглах" бярвёнамі. За ровам пастаўлены "надоўбы" з моцных брусоў. Даўжыня ўсіх равоў складала 340 сажняў (680 м), а даўжыня ўсіх сьценаў - 312 сажняў. Даўтля піша, што на Запалоцці заставаўся стары астрог-паркан з брамамі ды "рукавамі", а Пахалавіцкі паказвае 8 вежаў. На пляне Запалоцце злучалася высокім мостам на палях зь Верхнім замкам, але мост паказаны вышэй сутокі Палаты, дзе ён быў раней і вёў да Вусьцейскай брамы Верхняга замку. Гэтакім чынам, на думку Івана Жахлівага, Запалоцце зьяўлялася як бы трэцім замкам і падтрымлівала Верхні замак з захаду. Падчас штурму горада ў жніўні 1579 г. Запалоцце было знішчанае войскамі Сьцяпана Батуры. Пальбой артылерыі былі разбураныя ў некалькіх месцах сьцены, пашкоджаныя вежы. Запалоцце згарэла з усімі ўмацаваньнямі і цэрквамі. Расейцы не чакаючы штурму і не спадзеючыся яго адбіць, паводле загалова выаводы Запалоцця падпалілі горад і сыйшлі ў Верхні замак. Пасля заняцьця Полацка Батурам Запалоцце болей не ўмацоўвалася, "места" альбо горад было перанесенае на старое месца ў Вялікі пасад, які пачаў аднаўляцца разам з пабудовай езуіцкага калегіюму.

У дакумэнце, складзеным у 1580 г. гараднічым Францішкам Жуком, пералічаныя цэрквы і манастыры дзеля перадачы іх езуітам. У ім пазначана, што ў горадзе (месце), то бок ў Запалоцці, быў манастыр Кузьмы і Дзьм'яна ды цэрквы: 1. Нараджэньня Хрыстовага (збудаваная Корсакамі); 2. Узьнясенская; 3. Дабравешчанская; 4. Базылёўская (збудаваная архімандрытам віленскага

Траецкага манастыру Аляксеем). Але і Запалоцьце пакрысе забудоўвалася, і на гарадзкім пляне 1788 г. ужо меліся цэрквы. Прыкладам, ля сутокі Палаты стаяла ўніяцкая царква. У XVII ст. была царква Кузьмы і Дзям'яна (абраз-складзень, што некалі быў тут, яшчэ ў XIX ст. захоўваўся ў Сафійскім саборы). Паводле плянавання 1778 г. праектавалася новая будова Запалоцьця. На пляне 1858 г. зафіксаванае выкананьне гэтага праекту. З усходу на захад Запалоцьце працягае галоўнай вуліцай і з поўдня на поўнач - чатырма папярочнымі. Хаты ствараюць кварталы і ў цэнтры пасаду зроблены пляц, пэўна рынкавы. У 1812 г. на заходнім ускрайку Запалоцьця, ля шляху, што вёў з Дрысы, быў збудаваны рэзудт з ровам, які цяпер амаль зьнік.

У Запалоцьці на беразе Дзвіны былі печы, каб выпальваць з вапняку вапну. Яны ўкопваліся ў бераг вертыкальна, абкладаліся камянямі, якія за час апалу растапляліся і пакрываліся шкляной абалёнкай. Жыхары Запалоцьця славіліся як будаўнікі розных рачных суднаў. Вялікія судны будаваліся ўзімку акурат на беразе Дзвіны, каб у часе веснавой паводкі яны апынуліся б на вадзе. Ня трэба было затрачваць сілы і матэрыялы, каб спусьціць іх на ваду. Будаваліся вялікія стругі* з танажом у тысячу пудоў і меншыя лайбы** з танажом у сотні пудоў. Будавалася шмат лодак рознае канструкцыі, як пласкадонных веславых, гэтак і ветразёвых. Таксама выраблялі чаўны ды іншыя, даўбаняы з аднаго вялікага бярвяна лодкі, на што найчасей выкарыстоўвалі асіну альбо ліпу. Прадпрыемальныя жыхары Запалоцьця ў канцы XIX - пачатку XX ст. трымалі лодачныя станцыі і давалі лодкі ўнаймы. Дарога з гораду да Запалоцьця ішла каля Верхняга замку. На беразе Палаты была арганізаваная паромная пераправа для фурманак і лодачная для жыхароў. Пераправа была платнай і здавалася ўнаймы гарадзкім кіраўніком. Другая пераправа з Запалоцьця была праз Дзвіну ў Экімань. Па ёй хадзіў паром, і яна таксама была платнай. На Запалоцьці была збудаваная каменная ўбожніца і дзіцячы прытулак. Утрымліваліся яны спачатку царкоўным брацтвам пры Мікалаеўскім саборы, а затым перайшлі ва ўладаньне полацкага дабрачыннага таварыства. Гэтыя пабудовы існуюць і цяпер. Пасья вайны 1941-1945 гг. тут была створаная інкубацыйная станцыя. З разьвіцьцём капіталізму пачалося стварэньне розных прадпрыемстваў. Адно з гэтых прадпрыемстваў было збудаванае ў паўднёвай частцы Запалоцьця, на беразе Дзвіны. Спачатку тут была збудаваная невялікая каменная фабрыка для вырабу запалак, якая хутка збанкрутавала. Новыя ўласнікі ператварылі яе ў цукеркавую фабрыку, але і тая сябе ня спраўдзіла, бо ня здолела канкураваць з буйнымі прадпрыемствамі. Доўгі час гэтая пабудова пуставала. Апошняе яе выкарыстаньне было дзеля вытворчасьці ваты, але гэтая справа празь нейкі час спынілася, і на падставе рашэньня гарвыканкаму пабудова была разбураная, бо яе немагчыма было выкарыстоўваць з прычыны дрэннага стану.

* - спляўное пласкадоннае судна даўжынёй 36-38 м, грузападыймальнасьць да 150 т.

** - пласкадоннае судна зь ветразем, даўжынёй 25-30 м, грузападыймальнасьць да 80 т.

Жыхары Экімані займаліся гародніцтвам, некаторыя садоўніцтвам. Шмат хто трымаў скаціну: кароваў і сьвіньняў, іншыя лавілі рыбу. На Запалоцьці былі дзьве невялікія прыватныя крамкі, унівэрсальныя паводле набору тавараў. Тут была газа, шкло для лямпаў, селядцы, хлеб, тытунь, соль, цукар, булкі ды іншае. Запалоцьце ў 1-ю пэцігодку было далучанае да гараду. У часы калектывізацыі* яно адыйшло да раёну. Матывалася гэта тым, што жыхары ягоня займаюцца з большага земляробствам і маюць патрэбу ў папасах і сенажацах, таму ім лягчэй быць у сельскай мясцовасьці. Спачатку жыхары былі нібыта задаволены сельскімі льготамі, але калі ад іх запатрабавалі сьлягспадатак і здаваньне мяса, масла, яйек, воўны, яны запратэставалі і пачалі прасіцца вярнуць іх у горад. Празь нейкі час Запалоцьце зноў увайшло ў склад гораду. Цяпер яно злучанае з горадам празь Верхні замак высокім пераходным мостам, які быў збудаваны ў 60-х гадах. Маецца крама харчгандлю, збудаваная дарога для праезду транспарту з Запалоцьця да вул. Кастрычніцкай. Раён злучаны аўтобусным маршрутам** з гарадзкім цэнтрам і вакзалам, абслугоўваецца хуткай дапамогай. У 50-х гадах былі праведзеныя электрычнасьць і вадацяг празь Верхні замак. Цяпер на поўначы Запалоцьця збудаваная аўтабаза з гаражом, майстэрняй і запраўкай.

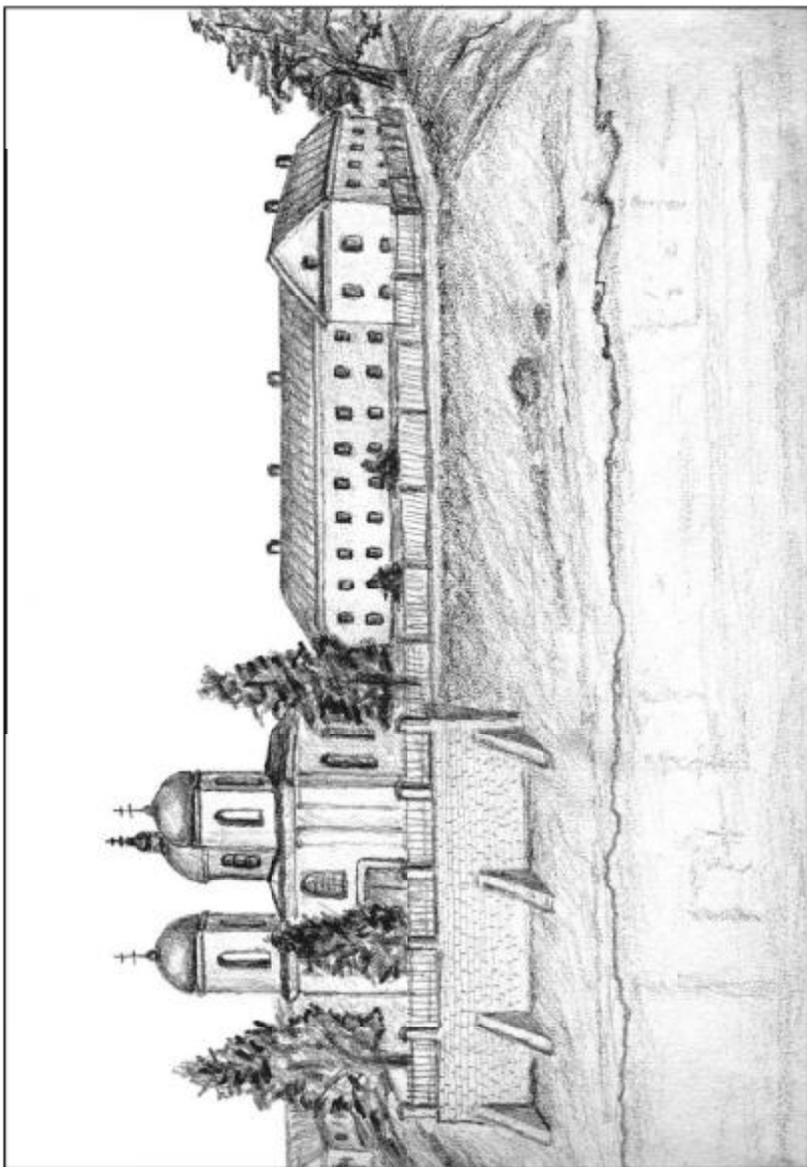
ЗАДЗЬВІНСКІЯ ПАСАДЫ КРЫЎЦОЎ ПАСАД

Найбольш старажытная частка Задзвіньня. Пасад займаў месца ад ракі Бяльчанкі да Крыўцова ручая (каля псыхбольніцы). Падчас капаньня траншэяў для вадацягу і каналізацыі тут быў адшуканы магутны культурны пласт. Маюцца звесткі, што ў XV ст. ён быў абнесены ровам і валам. Паводле "Рэвізіі" 1552 г. у Крыўцовым пасадзе налічвалася 30 мяшчанскіх двароў, якія належылі Васілю Картэну, але гэтак, пэўна, было ня доўга, бо пасад разрастаўся і забудоўваўся. У межах пасаду былі могілкі з царквой. На беразе Дзвіны ля Крыўцова ручая быў збудаваны бэрнардынскі манастыр, закладзены яшчэ ў 1498 г.***, напачатку з дрэва. У XVIII ст. ён быў адбудаваны каменным. У склад манастыру ўваходзіў касьцёл з дзвьюма вежамі. Бераг ля касьцёлу быў умацаваны цагляным мурам. Побач быў збудаваны двухпавярховы будынак самога манастыру, пад касьцёлам і будынкам былі прасторныя скляпеністыя сутарэньні. За алтаром касьцёлу былі збудаваныя жылыя памяшканьні і закрыстыя. Усе гэтыя пабудовы адносяцца да 1758 г. Пасья 1832 г., калі былі зьліквідаваныя каталіцкія манастыры, касьцёл перададзены праваслаўным і быў перароблены ў праваслаўную царкву ў гонар Яна Эвангеліста. Пад касьцёлам у склепе былі пахаваньні, але ў адрозненьні ад іншых касцельных пахаваньняў дамавіны не

* - 1929-1936 гг. - час прымусовага абагульненьня гаспадарак

** - маршрут №12 адменены ў сувязі з пабудоваю новага мосту праз Дзвіну і зьмены аўтобусных маршрутаў.

*** - паводле дакумэнтаў у 1501 г. манастыр знаходзіўся каля Замку, некаторыя дасьледчыкі мяркуюць, што ў Запалоцьці, а на Задзвіньні быў закладзены толькі ў XVII ст.

Бэрнардынскі манастыр і касцёл Сьв. Ганны, пазней царква Эвангеліста Яна (выгляд пачатку XX ст.)

знаходзіліся на падстаўцах ці на грунце, а былі закапаныя, хаця і не глыбока. У часе адкрыцця склепу ў 1920 г. камісіяй па ахове помнікаў даўніны і мастацтва разам з асаблівым аддзелам 4-е арміі дзеля высвятленьня пытання аб падземным ходзе з гораду на Задзьвіньне, адшуканыя пахаваньні ў трунах. Пры ўскрыцці адной зь іх знойдзены шкідэт жанчыны ў блакітным ядвабным строі, ніякіх упрыгожанняў ня выяўлена. Шкідэт быў моцна сатлелы, на галаве рэшткі валасоў, бракавала пясьці правай рукі. Мажліва труна была абрабаваная ў хуткім часе пасля пахаваньня. Падземных хадоў пад касцёлам і ў сутарэньні будынку не адшукана. Пасля пераробкі касцёлу на праваслаўную царкву пры ёй была ўтвораная парафіяльная школа. У царкве знаходзіўся шанаваны абраз Божай Маці, прыбраны шатамі з мэталічнай ціснутае бляхі, зробленымі пад срэбра, зь імітацыяй каляровым шклом упрыгожанняў з каштоўных камянёў. Мажліва абраз гэты знаходзіўся яшчэ ў касцёле, бо на ім былі ўпрыгожаныя, ахвяраваныя вернікамі, прыкладам на стужцы вісеў польскі ордэн сьв. Станіслава, пазней прыняты і ў царскай Расеі. У 30-х гадах XX ст. манастырскі будынак быў абнесены высокай драўлянай сцяной з вышкамі па кутах і ператвораны ў вязьніцу.* Падчас нямецкае акупацыі 1941-44 гг. у гэтым будынку была нямецкая вайсковая вязьніца. Пасля вызваленьня Полацку ў 1944 г. зноўку тут турма. Пасля ліквідацыі Полацкае вобласці ў 1954 г. турма была зачыненая і створаная абласная псыхбольніца. У 50-х гадах царква была разбураная акрамя заалтарнай часткі, ператворнай у жылы дом. Сутарэньні царквы, дзе былі пахаваньні, закіданыя будаўнічымі друзам. Псыхбольніца зрабіла прыбудову да старажытнага будынку і збудавала новы корпус больніцы.

На Задзьвіньні ва ўніяцкі пэрыяд былі яшчэ дзьве царквы. Адна зь іх - Яна Эвангеліста. Гаворскі меркаваў, што на ейным месцы збудаваны каменны касцёл бэрнардынскага манастыру, а пасля ягонае ліквідацыі касцёл стаўся царквой Яна Эвангеліста. Але на старадаўняй рыціне Полацку маецца выява царквы паміж бэрнардынскім манастыром і Востравам - гэта, пэўна, і ёсьць драўляная царква Яна Эвангеліста, збудаваная коштам Барысаглебскага манастыру і праз спарухнеласьць разбураная. Іншая ўніяцкая царква ў гонар Усьпеньня Багародзіцы, гэтаксама драўляная, збудаваная на ахвяраваньні кабацкіх сялянаў, каля яе былі могількі. Паказаная яна на гарадзкім пляне пачатку XIX ст. у кнізе Ягорава "Градостроительство Белоруссии". Знаходзілася царква ў квартале на поўдзень ад бэрнардынскага манастыру (дзе вул. Дзяржынскага) і праз спарухнеласьць разбураная. На вуліцы, што ішла да Барысаглебскага манастыру, супраць царквы Барыса і Глеба, на беразе Бяльчанкі, была капліца і крыніца, што выцякала з-пад яе па цаглянай трубе.

Пры першым падзеле Рэчы Паспалітай у 1772 г. левы бераг Дзьвіны з усімі пасадамі застаўся ў межах Рэчы Паспалітай, і Дзьвіна зьяўлялася

* - расстрэлы вязьняў гэтае турмы, а таксама затрыманых дарожна-транспартным аддзелам НКВД і 15-м полацкім памежным атрадам, адбываліся ў ляску ля в. Бельчыца. 03.11.1990 г. полацкай арганізацыяй БНФ "Адраджэньне" ля таго месца пастаўлены драўляны памінальны крыж, які 24.05.1998 г. заменены на мэталічны.

натуральнай мяжой. Пасля другога падзелу ў 1793 г. Задзвінне ўвайшло ў склад Полацку і Расейскай імперыі. Частка пасаду ў вакольні вул. Лепельскай, дзе былі рынкі пляц, крамы і карчма, у XIX ст. пачала звацца "Кабаком"*. У 1919-1920 гг. у часе савецка-польскае вайны Задзвінне было занятае польскімі войскамі. Фронт прайшоў па Дзвіне і трымаўся восем месяцаў зь верасня 1919 г. да траўня 1920 г.

Да 1916 г. Задзвінне ўлетку было злучанае з горадам з дапамогай паро-мнага перавозу і лодак. Першы драўляны транспартны мост быў збудаваны ўзімку 1915-1916 гг. у часе 1-е сьвятовае вайны. Гэты мост быў спалены ў верасні 1919 г., калі польскія войскі наступалі на горад. Чыгуначны мост быў збудаваны ў часе пабудовы чыгункі Балагое-Сядлец (Польшча). У 1907 г. рух па ім быў адчынены, і чыгунка пачала звацца Мікалаеўскай. Гэтая стратэ-гічная дарога, што вяла з Цэнтральнай Расеі да заходняй мяжы, будавалася на грошы, атрыманыя ў пазыку ў Францыі. Пасля сканчэння будаўніцтва дарогі на Задзвінне пачаў будавацца вялікі вайсковы гарадок чыгуначнага батальёну, зь вялікімі складамі і стайнямі, каб абслугоўваць у прыфрантавых умовах вузка-калейную чыгунку на коннай цязе. Камандаваў батальёнам палкоўнік Фёдарай. Пасля савецка-польскае вайны чыгуначны мост у 1923 г. быў адноўлены, а да таго быў часовым. Праз Дзвіну збудавалі драўляны мост з вул. Сьвярдлова на Лепельскую, потым, пасля разбурэння мосту паводкай, збудавалі новы з вул. Сака і Ванцэці на Задзвінне каля псыхбольніцы. У 1935 г. быў збудаваны грунтоўны жалезны мост на бетонных палях побач з былым транспартным мостам, збудаваны ў 1916 г. Мост быў разбураны ў часе вайны 1941-1945 гг. і адноўлены ў 60-х гадах**. Немцы таксама яго аднаўлялі, але ён быў зноўку разбураны ў выніку дзеянняў партызанаў. Немцы ў 1944 г. збудавалі драўляны мост на палях праз Дзвіну з вул. Лепельскай на Сьвярдлова. У баях за вызва-леньне Полацку 04.07.1944 г. ён быў захоплены аддзелам з 23-х гвардзейцаў, якія загінулі, але мост утрымалі да падыходу галоўных сілаў.

АСТРАЎНЫ ПАСАД

Займаў Востраў на Дзвіне і ягонае развіццё павязанае з манастыром Яна Папярэдняга, які ў дакумэнтах часта завецца Іванаўскім. Паводле "Рэвізіі" 1552 г. у ім знаходзіўся 151 мяшчанскі двор. Манастыр месціўся ва ўсходняй частцы Вострава, каля яго былі могількі, пра што сьведчаць раскопкі з мэтай выведкі, зробленыя менскім архэалягам Л.Д.Побалем, калі тут былі адшуканыя некалькі пахаванняў. Ва ўсходняй частцы Вострава культурны пласт таўсцей-шы, чым у заходняй, што сьведчыць аб большай заселенасці ўсходняе часткі.

* - назва фіксуецца яшчэ ў 1774 г. рэвізорам Гіляром Абрампальскім у дакумэнце "Lustrator Połocki Dobr Ex-lezuickich..." (Полацкі агляд былых езуіцкіх уладанняў).
** - сувязь з паўсталым у 1958 г. Нафтабудам (Наваполацкам) трымалася гэтакім чынам: пераходзілі па драўляных насыцлах, пакладзеных на палі старога мосту, і на пачатку Ветрынскае шашы (цяпер вул. П.Броўкі) сядалі ў аўтобус, які ішоў да Наваполацку.

Востраў з поўначы абмываецца Дзвіной, а з поўдня рукавом Дзвіны, што завецца Чорнай рэчкай. Востраў значна ніжэйшы за берагі Дзвіны. Яшчэ ў першай чвэрці XX ст. пры сярэднім узроўні вады ў Дзвіне можна было вольна заехаць у Чорную рэчку на лодцы і, аб'ехаўшы Востраў, выехаць на захадзе ля Экімані. У Чорную рэчку ўпадаюць два ручаі: ля ўсходняе часткі Вострава Сьвінец, а на захадзе, ля Экімані, Саловін* (назвы ўзятыя са старога гарадзкага пляну). У 30-х гадах уваход у Чорную рэчку пачаў запаўняцца пяском, каля яго ўтварылася вялікая мялізна. Гэты працэс цягнуўся далей, і ў выніку ўсходні ўваход у Чорную рэчку быў завалены, і толькі пры высокім узроўні вады ў часе паводкі праз яго можна было праплысці. Як бачна з дакумэнтаў, манастыр на Востраве існаваў яшчэ ў XVI ст., бо ў 1562 г. ён быў аддадзены каралём полацкаму шляхцічу Баркулабу Корсаку ў пажыццёвае валоданне. У гэтым манастыры перапісваліся царкоўныя кнігі, і захавалася адно рука-піснае на пэргамэнце эвангелье, якое адносіцца да XIII-XIV стст.

На пляне Полацку, складзеным сакратаром караля Сьцяпана Батуры Паха-лавіцкім у 1579 г., на Востраве пабудовы не зафіксаваныя, пэўна гэты пасад тады не існаваў альбо знаходзіўся ў заняпадзе з прычыны вайсковых дзеянняў. Корсак ня меў ужо ніякага значэння**, бо Батура гэты Востраў аддаваў ва ўла-данне езуітам дзеля пабудовы калегіюму, на што тыя не пагадзіліся. Маюцца звесткі, што манастыр згарэў і больш тут не аднаўляўся. Паводле вопісу горада ў 1795 г. на Востраве месціўся карантын з адпаведнымі пабудовамі. Пасля адкрыцця ў 1835 г. полацкага кадэцкага корпусу на Востраве была арганіза-ваная дапаможная гаспадарка корпусу. У той час Востраў належыў гораду, і корпус займаў яго на правах арэнды, але ад гэтага хутка адмовіўся. На пачатку XX ст. на Востраве купец Галёркін збудоваў дом і лепшыя землі на ім выка-рыстоўваў для вядзеньня прамысловага гародніцтва. Адначасна з гэтым ён займаўся вытворчасцю вапны. Печы для выпальвання вапняку былі збуда-ваныя, як на Востраве, гэтак і на беразе ручая, ля батарэі і сутокі Чорнай рэчкі. Вапняк збіралі на берагах Дзвіны, дзе выходзілі размытыя ледавіковыя марэны, на лайбах яго падвозілі да печы. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі Востраў зноў перайшоў ва ўласнасць гораду. У часе паводкі 1931 г. амаль увесь Востраў быў затоплены, за выключэннем усходняе часткі. У 30-х гадах тут была створа-ная прыгарадная гародная гаспадарка. Ва ўсходняй частцы Вострава, дзе быў дом купца Галёркіна, пры канцы 40-х гадоў была адчыненая "Станцыя юнатаў", дзе і сёння займаюцца юныя натуралісты гарадзкіх школаў. Паводле зацвер-джаных генэральных плянаў развіцця гораду, тут плянавалася стварэнне парку адпачынку. З гэтай мэтай на Востраве перад вайной 1941-1945 гг. быў створаны гадавальнік саджанцаў дзеля забеспячэння азелянення гораду, закладаньня ў ім паркаў і высаджвання расьлінаў на Востраве. У 1967 г. у гонар 50-гадовага юбілею савецкае ўлады сіламі грамадзкасці гораду быў

* - у XVIII ст. ручай меў назву Слаўны.

** - гл. заўвагу на с. 99.

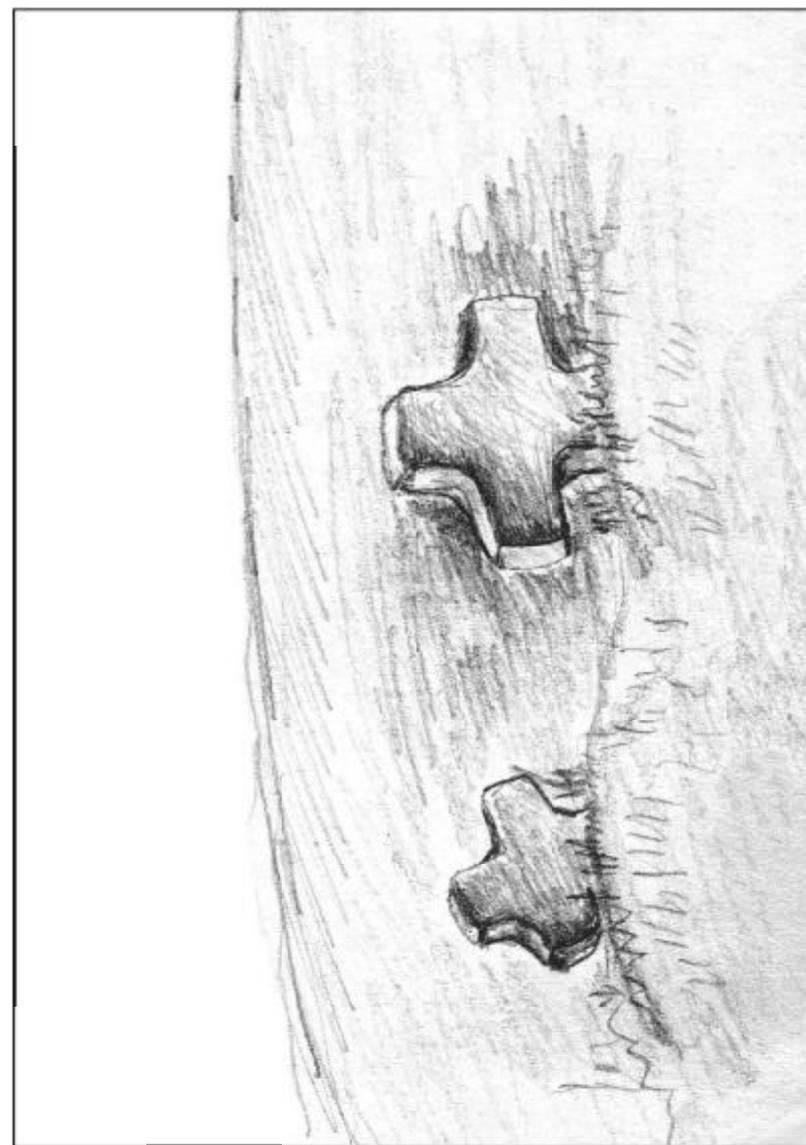
створаны вялікі парк. Шляхам правядзення суботнікаў, былі зробленыя: плянаваньне тэрыторыі парку, высаджваньне дрэваў на паркавых прысадах, спартовыя пляцоўкі, эстрада, атракцыёны, буфэты, фантан, пляж і да т.п. У паўднёва-ўсходняй частцы Вострава збудаваны і адчынены ў 1971 г. музэй баявой і працоўнай славы, а на высокім левым беразе Чорнай рэчкі быў створаны Курган Несьмяротнасьці. Будаваў яго ўвесь горад на суботніках з плянавым размеркаваньнем правядзеньня работаў*. У азеляньні парку 50-годзьдзя савецкае ўлады і кургану шмат зрабіў калектыў полацкага ляснога тэхнікуму.

ЭКІМАНСКІ ПАСАД

Месьціўся на захад ад Вострава і ручая, які іх падзяляў, на стромкім беразе Дзьвіны насупраць Запалоцьця. Назву сваю пасад атрымаў, як кажа паданьне, ад першае царквы, збудаванай у пасадзе ў гонар сьвятых Якіма і Ганны. З гэтых двух імёнаў з часам і ўтварылася слова Экімань. Пасад і царква гарэлі колькі разоў і зноўку аднаўляліся. Паводле зьвестак, атрыманых кіраўніком архэалягічнае экспэдыцыі ў Полацку П.А.Рапапортам у вакольні Экімані ў XII ст. выраблялі цэглу, гэтак званую плінфу, якая ішла на будаваньне полацкіх храмаў, але, на жаль ён ня меў магчымасьці правесьці раскопкі і гэтым пацьвердзіць паданьне. Паводле дадзеных "Рэвізіі" 1552 г. у Экіманскім пасадзе было 269 мяшчанскіх двароў, то бок гэта быў даволі буйны пасад, які паводле ліку двароў займаў другое месца ў Полацку. Пры канцы XIX ст. тут была збудаваная драўляная аднакупаловая царква са званіцай**. Будынак царквы існаваў да вайны і знішчаны недзе ў 1941-1945 гг. Каля царквы былі невялічкія стара-сьвецкія могілкі, на якіх было колькі нізкіх каменных крыжоў. У XIX - пачатку XX ст. на захад ад вёскі знаходзіўся маёнтак зь невялікім паркам і вялікім фруктовым садам. У парку месьціліся родавыя могілкі ўладальнікаў маёнтку, яшчэ да вайны захоўваліся скляпы. Апошнім уладальнікам быў якісьці Іваноў. Пасьля Кастрычніцкай рэвалюцыі на базе маёнтку ўтварылася сельска-гаспадарчая камуна адна зь першых на Полаччыне. У Экімані былі ганчарні, вырабы якіх прадаваліся ў горадзе, мелася пачатковая школа. Паміж Запалоцьцем і Экіманню была паромная пераправа. Ад захаду да вёскі падыходзіў лес, які на пачатку XX ст. зваўся "Баронавым". Недалёка ад Экімані ў Дзьвіне ля берагу ляжаў Барысаў камень. У часе паводкі 1931 г. некалькі пабудоваў Экімані на беразе Дзьвіны і ручая былі затопленыя. У 30-х гадах ад пачатку будаваньня полацкага ўмацаванага раёну тут выгрузалі будаўнічыя матэрыялы, якія прывозілі па рацэ. На поўдзень ад Экімані пачыналіся доўгатэрміновыя агнявыя пункты (ДОТы) полацкага ўмацаванага раёну, а за вёскай быў збудаваны невялікі вайсковы гарадок і шэраг драўляных хатаў.

* - не зусім так, бо сам сьведкам, як настаўнікі і вучні ня толькі на суботніках, але і замест заняткаў у дабраахвотна-прымусовым парадку цягалі зямлю ў мэталічных вёдрах (рэд.).

** - царква Сьв.Юрыя збудаваная ў XVIII ст. У часе баявых дзеяньняў яе пашкодзілі, разбураная ж пасьля вайны (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка, Мн, 2002, с.487)

Каменныя крыжы на могілках ля Экіманскай царквы
(1920-я гады)

СЛАБОДЗКІ ПАСАД

На ўсход ад Крыўцова пасаду, за ракой Бельчыцай ці Бяльчанкай пачынаўся Слабодзкі пасад, які падыходзіў да Барысаглебскага манастыру. Падчас полацкай рэвізіі 1552 г. тут налічвалася 103 двары. Гэта адзін з найстаражытніх пасадаў Полацку, які зьяўляецца амаль сучаснікам Вялікага пасаду, бо ў XII ст. тут на стромкім беразе ці нават берагах пасяліліся князі са сваімі дружынамі. Тут былі збудаваныя княскі палац, палацы для дружыны, хаты для чаляднікаў і ў сярэдзіне княскае сядзібы храмы. Гэтыя храмы сталіся грунтам, на якім пазней утварыўся Барысаглебскі манастыр, заснавальнікам якога лічыцца князь Барыс. Тут была збудаваная княская царква-пахавальня. З разьвіццём у Полацку ў XII ст. веча полацкія князі пакінулі Верхні замак і пасяліліся на рацэ Бельчыцы. Ці былі княскі двор і царквы абгароджаныя сьценамі ды вежамі, то бок ці былі яны ўмацаваныя, дадзеных гэтых няма. Некаторыя дасьледчыкі лічаць, што загародныя манастыры ўмацоўваліся і былі свайго роду крэпасцямі, што захіналі сабой галоўны горад княства. Польскі гісторык Стрыйкоўскі, сьцьвярджае, што манастыр быў абгароджаны каменным мурам зь вежамі, разбуранымі ў XVII ст., калі князёў ўжо не было.

У часы кіраваньня веча князі сяліліся за горадам, гэтак было ня толькі ў Полацку, але ў Ноўгарадзе ды іншых месцах. Пакінуўшы Верхні замак, яны аддалі яго пад сядзібу полацкіх біскупаў, якія на той час мелі гэткую ж уладу, як і князі. Часта біскупы свае подпісы на дакумэнтах, што мелі значэньне для ўсяго княства, ставілі першымі, а потым падпісваліся князі. За вышэйшасьць улады між імі ішло змаганьне, але пры вечавым ладзе кіраваньня розніца была вялікай, бо веча магло выгнаць князя і абраць сабе новага, але не магло гэткага зрабіць зь біскупам. Пра полацкае веча падрабязна напісана ў працы Г.В.Штыхава "Древний Полоцк", таму ня буду болей пра яго пісаць, а падам толькі выснову Штыхава: "У Полацку княская ўлада ня страціла канчаткова сваёй моцы, як у Ноўгарадзе, а веча не адмёрла, як сталася ў паўночна-ўсходняй Русі. Полацкае веча як ворган улады, у якім маглі браць удзел большасьць насельнікаў гораду, рамесьнікаў і купцоў, існавала цягам некалькіх стагодзьдзяў, аж да прыняцьця горадам Майдэборскага права ў 1498 г."*

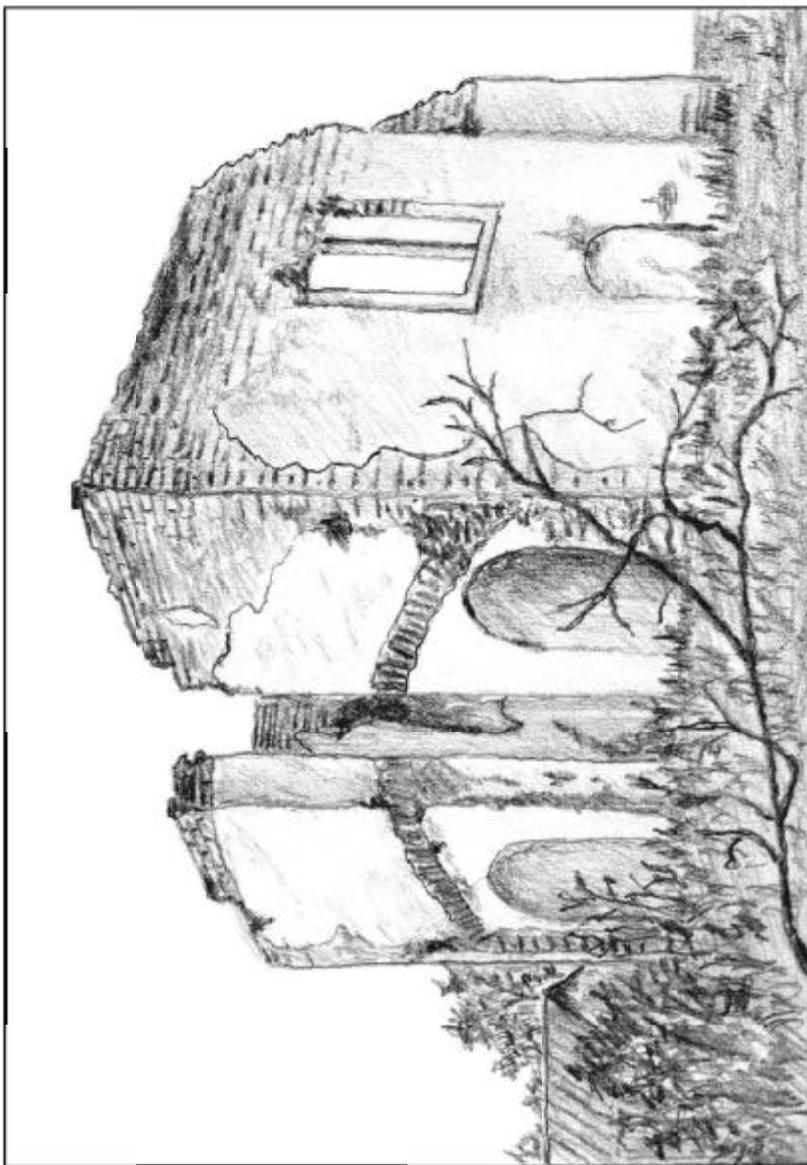
БАРЫСАГЛЕБСКІ ЦІ БЕЛЬЧЫЦКІ МАНАСТЫР - РЭЗЫДЭНЦЫЯ ПОЛАЦКІХ КНЯЗЁЎ

Для будаўніцтва манастыру і княскага палацу было выбранае маляўнічае месца вышэй па Дзьвіне на ейным левым беразе, кілямэтра паўтара ад Верхняга замку, недалёка ад утоку Бяльчанкі ці Бельчыцы. Месцам для пабудовы манастыру паслужыла ўзвышша на правым беразе Бельчыцы, якое цяпер расьсякае зав. Юбілейны, а заходняй мяжой зьяўляецца вул. Юбілейная. Меркаваным

* - Майдэборскае альбо нямецкае права горад атрымаў на падставе прывілея Вялікага князя Аляксандра, выдадзенага 04.10.1498 г. у Троках (Тракай, Літва).

заснавальнікам гэтага манастыру ў XII ст. зьяўляецца князь Барыс Усяслававіч. Падставай для гэтага паслужыла фрэска ў царкве Барыса і Глеба гэтага манастыру, дзе, як дапушчаюць, князь паказаны трымаючым у адной руцэ мадэль храму (Аляксееў Л.В. "Полоцкая земля"). Так тады паказвалі фундатараў храмаў, альбо малявалі храм ля нагі сьвятога, які быў апекуном фундатара (М.Шчакаціхін). Літоўскія гісторыкі прыпісваюць заснаваньне манастыру міфічнаму князю Барысу Генвілавічу. Нашы гісторыкі гэта катэгарычна адкідаюць і даказваюць, што такога князя зусім не існавала. Полацкія князі, сыйшоўшы зь Верхняга замку, у першую чаргу збудавалі сабе палац, а затым прыступілі да будаваньня храмаў, якія пазней у комплексе склалі манастыр. Як бачна з дакумэнтаў і раскопак, у манастыры было 4 храмы, якія датуецца канцом XI - пачаткам XII ст. На пачатку XX ст. два зь іх, моцна зьмененыя перабудовамі XVIII-XIX стст., яшчэ існавалі. На манастырскім пляцы былі знойдзеныя падмуркі трэцяга вялікага саборнага храму. Месца чацьвёртага храму яшчэ ня вызначанае, ён вядомы толькі па зьвестках гісторыкаў XIX ст. (Паўлінава), якія бачылі руіны і думалі, што гэта рэшткі жылых манастырскіх пабудоў. Ці месціўся княскі палац каля царкваў ці ў іншым месцы, прыкладам за Бельчыцай, на мысах насупраць манастыру, сказаць дакладна нельга, бо няма дакумэнтальных сьведчаньняў ці вынікаў архэалагічных раскопак.

У манастыры знаходзіўся храм Параскевы Пятніцы, невялікі, памерам 19,75x5,1м, які ў сярэдняй частцы меў крышту (склеп) для пахаваньняў і зьяўляўся паводле свайго тыпу пахавальняй полацкіх князёў, дзе магчыма быў пахаваны ягоны фундатар Барыс Усяслававіч, які памёр у 1128 г. Муры храму былі багата аздобленыя фрэскамі, асабліва паўночны і паўднёвы бакі. Алтарная загарадка была каменная, таксама с фрэскамі. Апысда была чатырохкутнай, што вельмі рэдка сустракаецца ў храмавых пабудовах XII ст. Столі былі скляпеністыя, без апорных слупоў. Да XVIII ст. храм дужа састарэў і быў занядбаны, але энэргічны архімандрыт гэтага манастыру Цэзар Чудоўскі аднавіў яго, прыбудаваўшы з захаду капліцу, драўляную званіцу і купал (1775-1790 гг.). Фрэскі былі затынкаваныя, мажліва, ён перарабляў і апысду. Праз гэтыя перабудовы думалі, што ён збудоваў храм, і датавалі яго XVIII ст. Фактычна ад старога храму XII ст. засталася сярэдняя частка храму (чацьвярык). Бабінец і апысда былі перабудаваныя з выкарыстаньнем брусковае цэглы і даданьнем плінфы з руінаў старажытнага трохнававага сабору. Пры вывучэньні гэтага храму Шчакаціхіным у 1925 г., Хозеравым у 1928 г., Вароніным у 1929 г. былі дасьледаваныя рэшткі фрэсак, імі сфатаграфаваныя, замаляваныя ды апісаныя. На паўночным муры храму, як і на паўднёвым, фрэскі былі ў 2 паверхі. У верхняй частцы паўночнага муру былі дзьве кампазыцыі: у заходняй частцы - Стрэчаньне, а ва ўсходняй - Укрыжаваньне. На паўднёвым муры: ва ўсходняй частцы - зьняцьцё Хрыста з крыжа, а кампазыцыя ў заходняй частцы, яе нельга было разгледзець, можна, лягічна параўноўваючы кампазыцыі адну з адной, меркаваць, што тут была фрэска - Уважваньне. Гэтыя чатыры фрэскі з жыцьця Хрыста надавалі

**Руїны Пятніцкай царквы.
Выгляд з паўночнага ўсходу (1929 г.)**

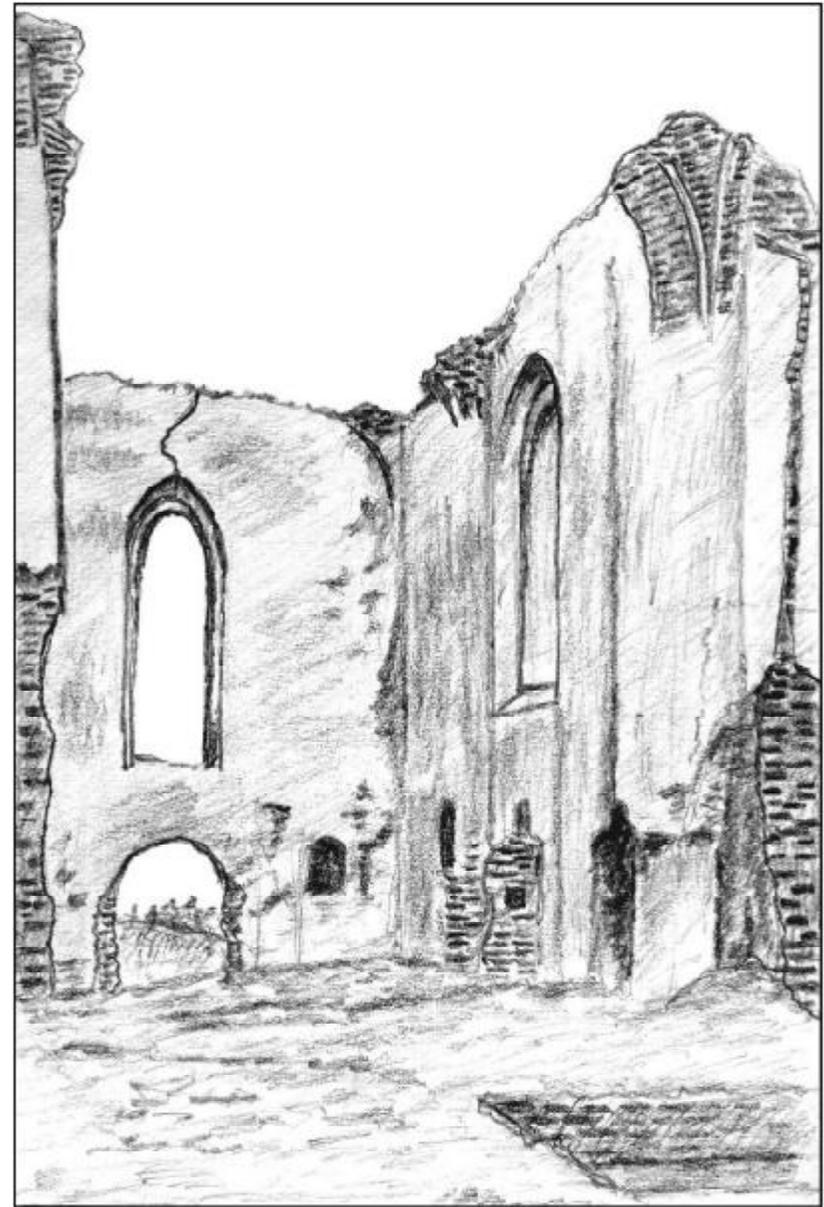
пахавальне сэнс. Ніжэй кампазыцыяў знаходзіліся фрэскі ў рост чалавека. На алтарным муры, на слупах, былі фрэскі Барыса і Глеба, а на адкосах слупоў - фрэскі да поясу; на паўночным адкосе - выява сьв. Міколы, а на паўднёвым - невядомага сьвятога. Памер чацьвярыка, як зафіксаваў Хозераў - 5,75x5,10 м па вонкавым вымярэнні, вышыня ягоная - 7 м. Вышыня апсыды - 6 м, пэўна і вышыня бабінцы была гэткай жа. Трэба адзначыць, што за сваё існаваньне храм "увайшоў у зямлю" прыкладна на 0,75-1 м. Стары храм меў двухсхільны дах з шчытамі па краях, гэтакі ж дах мелі апсыда і бабінца. Хозераў дапушчае, што верх Пятніцкае царквы быў зрублены з дрэва, купал храму мог быць драўляным, размешчаным на грэбні даху. Падобных княскіх пахавальняў гэтакіх жа малых памераў захавалася ня шмат, прыкладам, Асьцёрская бажніца канца XI - пачатку XII ст., Лецкая бажніца 1117 г., збудаваная Ўладзімерам Манамахам, Ільлінская царква Ялецкага манастыру ў Чарнігаве, у Пераяславе. Пасьля перабудовы храм меў на захадзе ў бабінцы двое дзьвярэй: адзін уваход - з паўднёвага боку, а другі - у заходнім муры, да якога ад манастырскага будынку вёў даўгі драўляны калідор зь барвоньня. Царква была цёплай. У паўночным муры храму былі закладзеныя дзьверы, якія пэўна вялі ў падзем'е (крышту). Былі прабітыя новыя вялікія вокны па два ў паўночным і паўднёвым мурах замест малых старых. Варонін адносіць гэты храм да канца XI - пачатку XII ст. Храм быў без слупоў, з карабовым скляпеньнем. Шчакаціхін адзначае, што скляпеньне крыпты было зробленае з пазьнейшае цэгля, а ня з плінфы. А.М.Семянтоўскі, які наведваў Барысаглебскі манастыр у 1865 г., гэтак апісвае ўнутраны выгляд гэтае царквы: "Церковь Св. Параскевии при внутренней ширине в две сажени, имеет в длину от входа до алтаря 7 сажень. Иконостас ея каменный с такими узкими пристенками, что местныя иконы помещаются на откосах царских врат. Из старинных образов замечательны по живописи: Иоанна Златоустаго и Амвросия Медиоланского, первый с греческой, а последний с римской митрами; оба они больших размеров, обделаны в прочныя деревянныя рамы и повешены один против другаго. Местные образа Божией Матери и Спасителя остались от стараго иконостаса прежде бывшей здесь церкви; оба они покрыты серебрянными... ризами. Матерь Божия изображена, держащей на левой руке Младенца Иисуса, а в правой ветку с тремя цветочками. Правая рука Младенца представлена двуперстно благославляющею, а в левой находится шар с изображением в нём солнца и луны; у ног Богоматери стоит коленопреклонённая св. мученица Васса с восьмиконечным крестом в правой руке. На образе Спасителя, у ног Его, изображены: с правой стороны св. Михаил, епископ Синатский, а с левой - св. мученик Феодор Стратилат. Образа эти писаны на лаковых досках по полименту... надписи на них сделаны вязью. За престолом, на стене, на простой деревянной доске, изображена Богоматерь; на левой руке ея Младенец Иисус, держащий в левой руке красную ложку. Вот всё, что показалось нам почему либо заслуживающим внимание в храме св. Параскевии." Трэба адзначыць, што кампазыцыі гэтых

"мясцовых абразоў" (Збаўцы і Божае Маці) вельмі арыгінальныя і рэдка спатыкаюцца, маляваныя на дошках па паліманце*, што кажа пра іхную даўнасьць, як і іншых абразоў, прыкладам, алтарнага абраза Богамаці з немаўляткам з чырвонай лыжкай. Семянтоўскі памылкова датаваў аднаўленьне храму архімандрытам Чудоўскім 1670 г., калі таго не было**. К.А.Гаворскі піша, што Цэзар Чудоўскі вядомы як аднаўляльнік манастырскіх і царкоўных будынкаў у 1790 г. Семянтоўскі А.М. напісаў, што Пятніцкі храм быў збудаваны Чудоўскім у 1670 г., гэта прынялі іншыя гісторыкі, але ў 1919 г. у часе савецка-польскае вайны ў мур храму трапіў артылерыйскі набой і зьявілася кладка XII ст. Тады стала зразумелым, што Чудоўскі толькі аднавіў гэты храм, які быў у поўным заняпадзе, але было гэта ўжо пры канцы XVIII ст.

Другім храмам быў Барысаглебскі, крыху падобны да Спаскага сваімі памерамі і плянам. Ён быў трохнававым, шасьціслуповым, аднакупаловым з адной вонкавай апсыдай, хаця Штыхаў, спасылаючыся на тутэйшага гісторыка І.І.Даўгова, сьцьвярджае, што былі тры вонкавыя апсыды. Але ў 1901г., калі апісаная экскурсія пад кіраўніцтвам Даўгова зь Віцебску ў Барысаглебскі манастыр, тое было малаверагодным. Барысаглебскі храм зьведаў шмат перабудоваў, асабліва ў XVIII ст., калі былі закладзеныя старыя вокны, а замест іх прабітыя тры вялікія стрэлагадобныя вокны на трох фасадах. Уваходныя дзверы на захадзе пашыраныя і ім нададзена новая форма, разбураныя ўсе слупы і скляпеньні храму, замест старых скляпеньняў было зроблена новае скляпеньне, каменны іканастас спачатку быў пакінуты, а пазьней і яго разбурылі. Да алтарнага муру была прыбудаваная вялікая закрыстыя, даўжынёй 7 сажняў, то бок 14 м, шырынёй 4 сажні 10 вяршкоў, то бок 9 м. Гэта значыць, што шырыня прыбудовы была большай за шырыню царквы, якая была каля 7 м. Прыбудова закрытыя бачная на фатаграфіях храму, апублікаваных Семянтоўскім. Ля паўночнага муру, пад алтаром быў зладжаны склеп, дзе хавалі ўніяцкіх архімандрытаў. З разбурэньнем слупоў, скляпеньняў, быў разбураны і каменны бубен купалу, а замест яго збудаваны драўляны. Калі пры пабудове закрытыя апсыды храму апынуліся ўнутры яе, дык Даўгоў мог іх паказаць, але звонку іх не было бачна. М.М.Варонін, робячы раскопкі ў 1929 г., ня змог, як і І.М.Хозераў у 1928 г., адшукаць падмуркаў усходняе часткі храму, і даў рэканструктыўны плян Барысаглебскае царквы, як аднаапсыднае звонку, падобнай да Спаскай царквы сваёй канструкцыяй. У адрозьненні ад Спаскае царквы Барысаглебская мела выразны ўнутраны бабінец, над якім былі хоры, уваход на іх быў звонку ў заходняй частцы паўночнага муру. У пераробленай царкве ўваход на хоры быў зроблены па драўляных сходах з бабінцу. Як бачна з фатаграфіяў гэтага храму, зробленых Шчакаціхіным, Вароніным і Хозеравым у апошнія гады існаваньня руінаў, да заходняга муру быў прыбудаваны драўляны бабінец. Прыбудова зробленая, верагодна, пры канцы XIX або на пачатку XX ст. я яе

* - складовая частка грунту пад малюнак.

** - Чудоўскі ў 1772-1776 г. займаў пасаду сакратара і аканомна Літоўскай базэльянскай правінцыі. Пазьнейшых згадак не сустракаецца, таму 1790 г. пэўна запозьні час.

Выгляд муруў Барысаглебскае царквы (1929г.)

бачыў. На мурах унутры бабінцы былі намаляваныя карціны Страшнага суду, зробленыя тутэйшым мастаком. Выявы выкананыя ў лубковай* манэры. Над уваходам у храм у бабінцы вісеў абраз "Таёмная вячэра", дзе намаляваны быў стол, за якім сядзеў Хрыстос з апосталамі, а на стале былі розныя стравы, як пасхальны стол у даўніну, са смажаным парсючком пасярод стала і келіхамі для віна. Гэты абраз, як і карціны Страшнага суду з выявай пекла з чартамі ды агнём пад катлом і да т.п., твор тугэйшага мастака. Аўтар дрэнна ведаў Святое Письмо і эпоху, якую паказваў, што бачна зь ягоных малюнкаў "Таёмная вячэра" і "Страшны суд", створаныя у манэры лубковых карцінаў канца XIX ст. Калі на пачатку 20-х гадоў гарадзкія ўлады прынялі рашэньне разбурыць Барыса-Глебскія храмы, каб скарыстаць цэглу на патрэбы будаўніцтва, дык у першую чаргу былі разабраныя прыбудовы, зробленыя з брусковае цэглы. З гэтае прычыны ў Пятніцкай царкве разабралі бабінец і апсыды, а ў Барысаглебскай - закрыстыю ды алтар ва ўсходняй частцы храму і прыбудоўны з захаду да храму бабінец. Калі зьявіліся Шчакаціхін, Хозераў, Варонін, дык заставаліся толькі рэшткі старадаўніх руінаў, разьбіраньне якіх затрымалася, бо стала ўжо невыгодным: прыдатная цэгла была забраная, а плінфа будаўнікоў не цікавіла. Гаворскі піша, што храм Барыса і Глеба перабудоўваўся ў 1852 г. Падчас наведаньня яго ў сярэдзіне XIX ст. Гаворскім быў каменны іканастас з трыма брамамі, а над цэнтральнай царовай брамай зроблены ваконны прахон, каб зьмесціць абраз. Гэтая алтарная загарадка была складзеная з старадаўняе плінфы, але кладка была больш сучаснай, а ня старадаўняй. Той каменны іканастас быў зламаны, а замест яго ўсталяваны драўляны, забраны з струнскай архірэйскай царквы, што знаходзілася ў рэзыдэнцыі ўніяцкіх біскупаў. У выніку ўсіх гэтых перабудоў паўрушылася трываласьць храму, што прывяло да зьяўленьня расколінаў у мурах, асабліва ў правым. Семянтоўскі, наведаньне храм у 1865 г., пацьвердзіў, што той знаходзіцца ў аварыйным стане, што на дах баяцца лезьці, бо могуць праваліцца скляпеньні. Дах трохсхільны, пакрыты бляхай. На даху збудаваны васьмікутны драўляны абабіты бляхай купал з цыбулінай і шасьціканцовым крыжом наверх. Усё гэта зроблена было ў 1852 г. Алтар асьвятляўся трыма лукападобнымі з ляпнымі ліштвамі вокнамі. Гаворскі піша, што скляпеньні ў царкве былі паўкруглымі карабовымі, падлога цаглянай, алтар узвышаўся на адну прыступку, прастол каменны, чатырохкутны. У паўночным і паўднёвым мурах алтара знаходзіцца вялікія лукападобныя заглыбленьні, мажліва ў старажытнасьці гэта былі бакавыя апсыды храму. Зь сярэдзіны храму па прыступках быў уваход у склеп, які месціўся пад алтаром, у ім знаходзіліся тры труны зь целаі архімандрытаў: барысаглебскага Цэзара Чудоўскага, белацаркоўскага Суляціцкага і апошняга архімандрыта Шулякевіча**. Пазней гэтыя труны былі з царквы прыбраныя і

* - праставатая выява ў народным стылі

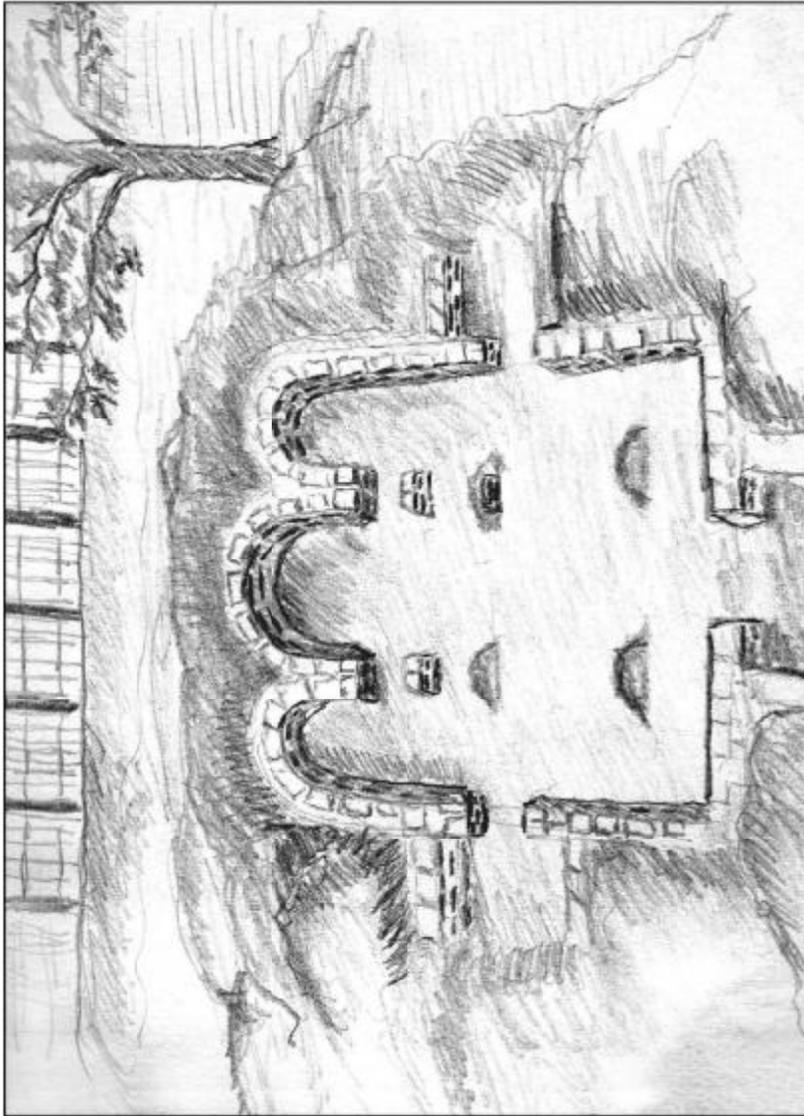
** - Ісая Шулякевіч быў архімандрытам Барысаглебскага манастыру ў 1793-1822 гг., але не апошнім, бо пасля яго былі Гайжэўскі, Вайдак. Манастыр зачынены ў 1833 г.

пахаваньня на могілках. Які дах быў у старажытнай царкве невядома, мяркуюць, што быў каменны бубен над купалам. Як унутры храму, так і звонку меліся лапаткі, замакараў не было. У даўнія часы храм меў два паверхі вокнаў з лукападобнымі скляпеньнямі: верхнія вялікія, ніжнія крыху меншыя. Пры перабудове яны былі закладзеныя. Падчас дасьледаваньня храму некаторыя былі ўскрытыя і ў адным зь іх адшукалі драўляную аканіцу з сасновае дошкі з трохкутным прарэзам уверсе. Аканіцы служылі для ўцяпленьня храму ў зімовы час. Яны мелі прыставаньне, каб зачыняць іх брусам. У паўночным муры храму былі выяўленыя бакавыя дзьверы і таксама прыстасаньне для засоўваньня бруса, каб зачыняць іх. Складзены храм з плінфы з "схаваным" радам - кладка характэрная для XII ст. Муры храму ўнутры былі размаляваныя фрэскамі, асабліва характэрныя фрэскі вокнаў і муроў вакол іх. Тут ля кожнага акна быў свой росьпіс з рознымі адценьнямі фарбаў і рознымі арнамэнтамі. На мурах, лапатках і паміж імі былі фрэскі з выявамі сьвятых, прычым на паўночным муры, на другой ад усходу лапатцы быў паказаны князь Барыс, які трымаў у адной руцэ ці то кнігу, ці то выяву храму (Аляксеў, Варонін), а Шчакаціхін бачыў мадэль храму ля ягонае нагі. Зьмяшчэньне выявы храму ля сьвятога было характэрным у тую эпоху для заснавальніка (ктытара) храму. Таму лічаць, што гэты княскі абраз быў партрэтам полацкага князя Барыса Ёсяслававіча, якому паданьні прыпісваюць пабудову храму. Гібель гэтае фрэскі прывяла да знікненьня партрэта Барыса Ёсяслававіча. Рознагалосьці аб тым кніга ці храм у руцэ сьвятога выкліканыя дрэннымі станам фрэскі. Быў яшчэ шэраг фрэсак сьвятых у ніжняй частцы муроў, але большыя іх не была адкрытая, ня вывучаная і незваротна загінула. Храм Барыса і Глеба разбураны канчаткова ў 30-х гадах XX ст.*, большыя ягоных падмуркаў знішчаныя пры канцы 40-х - на пачатку 50-х гадоў. Каля яго і часткова на ім у 1967 г. збудаваны вялікі пяціпавярховы жылы дом**, пры капаньні траншэяў для падмурку якога былі знішчаныя рэшткі храмавых падмуркаў.

Трэці храм манастыру на пачатку XX ст. захоўваўся толькі ў выглядзе падмуркаў і рэштак муроў. Гэтыя рэшткі захаваліся да сёньня, хаця частка руінаў з паўднёвага боку трапіла пад пакрыцьцё зав. Юбілейнага, пракладзенага праз тэрыторыю манастыру. Досьледы, праведзеныя Хозеравым у 1928 г., канчаткова вызначылі ягоныя памеры і плян. Яны паказалі, што гэта рэшткі найстарэйшага храму манастыра, які датуецца канцом XI - пачаткам XII ст. Гэта быў вялікі трохнававы шасьціслуповы сабор, які меў тры апсыды і тры бабінцы. Храм складзены з добра апаленай плінфы, на цямянцы са "схаваным" радам. Падмурак закладзены на дубовых брусах, змацаваных жалезнымі шворнамі, затым ідзе ламовы камень, заліты вапнай і пачынаецца цагляная кладка. Хозераў знайшоў дзьве падлогі, найстарэйшую з пласту вапны, якая пазней была

* - разборка вялася на пачатку 30-х гадоў вязьнямі турмы НКВД, што месцілася ў будынку былога бэрнардынскага манастыру.

** - маецца на ўвазе жылы дом зав. Юбілейны №4

**Рэшткі старажытнай царквы XII ст.
у Барысаглебскім манастыры.**

пакрытая маёлікавай кафляй. Пашчасьціла знайсці рэшткі фрэсак у выглядзе арнамэнтаў ля панэляў, уражвае іхны колер, пераважаюць пшчотныя сьветлыя таны зялёнай, жоўтай, рудой афарбоўкі. У 1977 г. экспэдыцыя пад кіраўніцтвам А.П.Рапапорта ля аднаго крыжовага слупа адшуканая фрэска памерам больш за 0,5 м² з выявай арнамэнтаў ў сьветлых прыгожых тонах. Гэтая фрэска была знятая, запакаваная і зьвезеная, верагодна з часам яна патрапіць у Віцебскі абласны краязнаўчы музэй, які фінансаваў раскопкі. Хозераў прыйшоў да высновы, што храм быў аднакупаловым, а бабінцы прыбудаваныя, на яго думку, адразу пасля кладкі муроў храму. Гэтыя бабінцы ў пляне надаюць храму крыжападобны выгляд і гэты тып храму ў Полацку не адзінкавы. Храмы з бабінцамі былі раскапаны Каргерам на Верхнім замку і ў Спаскім манастыры. Шэраг дасьледчыкаў Бельчыцкіх храмаў мяркуюць, што сабор быў прысьвечаны Параскеве Пятніцы, і загінуў вельмі даўно. Польскі гісторык Стрыйкоўскі ў XVI ст. бачыў ужо толькі ягонныя руіны. Варонін лічыў, што гэты храм быў збудаваны ў княскім гарадку першым, адразу пасля збудаваньня Сафійскага сабору, затым быў збудаваны храм-пахавальня Параскевы Пятніцы, трэцім - Барысаглебскі храм, мажліва нават раней за Спаскі тым самым будаўніком Янам, які вядомы з "жыцьця Эўфрасіньні".

М.М.Варонін знайшоў у летапісных фондах бібліятэкі імя Леніна звесткі пра чацьвёргы храм манастыру, сьляды якога Паўлінаў і іншыя дасьледчыкі бачылі пры канцы XIX ст. і думалі, што гэтая рэшткі манастырскага дому. Сёньня дакладна вызначыць дзе ён быў цяжка, мабыць у ваколілі старога трохапсыднага сабору, на што ўказвае Паўлінаў у сваёй працы*. У адшуканых Вароніным дакумэнтах падаецца плян храму. Даўжыня яго большая за шырыню амаль у два разы. Храм мае 4 слупы, паўкругную апсыду і два бакавыя паўкругі, гэтак званыя "конхі"**, у паўночным і паўднёвым мурах. Гэта быў трохконхавы храм, надзвычай рэдкі на Русі. Азначаны тып быў распаўсюджаны ў Сэрбіі, Баўгарыі, Румыніі ды Грэцыі ў XI - XVII стст.

Гэтая колькасьць каменных храмаў у адным месцы зьява для XII ст. вельмі рэдкая. Гэты факт пацьвярджае наяўнасьць тут княскага дварышча, мажліва ўмацаванага, што падкрэсьлівае багацьце полацкіх князёў і моц княства. Фэадальная раздраньнасць, бясконцыя войны прывялі да заняпаду Полацкага княства. Княскі горад заняпаў, князі разьбегліся, а царквы засталіся ў выглядзе манастыра. Як бачна з дакумэнтаў, манастыр быў мужчынскім праваслаўным, пазьней пасля зацягата змаганьня стаўся ўніяцкім. Паводле дадзеных К.Гаворскага, адшуканых ім у архівах манастыра, Сафійскага сабору, полацкай духоўнае кансысторыі, у актавых кнігах Полацкага павятовага суду, манастыру належылі землі на поўдзень ды ўсход ад яго, такія як Туржэц, Суя, Усьвіца,

* - З рукапісу, знойдзенага Вароніным (Р-177, с.142), вынікае, што храм знаходзіўся побач з прыбудаванай у 1790 г. закрытыяй Барысаглебскае царквы.

** - паўкупал, які перакрывае паўцыліндрычныя збудаваньні апсыды, нішы (ад грэц. κόγχη - ракавіна).

Доўгае, Саньнікі, Пустынкi, Бельчыца, Кулакова, Шаўкова, Белае, Мяжно, Стучань, Паўленкава, Пяскі, Карманы, Звоньне, Царкоўна ды іншыя. Манастыр валодаў шматлікімі землямі, лясамі, меў млын на р. Бельчыцы, шмат прыгонных сялянаў. Але з прычыны хцівасці архібіскупаў і гэтак званых "фундатараў" ды старастаў, маенткі і прыбыткі раскраваліся, манастыр прыходзіў у заняпад, манахі яго пакідалі, шукаючы багацейшых і сыцейшых прытулкаў у іншых манастырах. Грошай на падтрыманьне ў добрым стане манастырскіх будынкаў і цэркваў не было, яны разбураліся. Асабліва моцна абрабавалі манастыр полацкія шляхцічы Корсакі ды іхныя сваякі Шчыты. Адзін з Корсакаў* калі стаў архібіскупам дык, скарыстоўваючы сваё становішча, раздаваў маенткі і прыбыткі сваякам, у тым ліку і Шчытам. У 1618 г. манастыр перайшоў да ўніятаў, падчас расейскага валадараньня ў Полацку ў 1654-1667 гг. ён быў праваслаўным, а з 1667 г. да 1839 г. - уніяцкім.

Язафат Кунцэвіч у 1618 г. атрымаў ад караля Жыгімонта III прывілей на годнасьць архімандрыта Барысаглебскага манастыру з правам валодаць усімі маенткамі, што таму належылі. Кунцэвіч запатрабаваў ад Корсака, Шчыты ды іншых, як няпраўных уладальнікаў, вярнуць яму ўсю ўласнасьць. Корсак, Шчыты ды іншыя адмовіліся, тады Кунцэвіч зьвярнуўся ў асэсарскі суд з патрабаваньнем вярнуць ня толькі ўсе манастырскія маенткі, але і спляціць прыбыткі зь іх з працэнтамі за ўвесь час няпраўнага валаданьня. Суд задаволіў скаргу Кунцэвіча, каля была падтрыманая трыбуналам і каралём у памеры 30000 польскіх злотых. Пастанова трыбуналу без прамаруджаньня была выкананая. Корсакі, Шчыты ды іншыя не маглі адразу спляціць гэткую суму. Кунцэвіч прапанаваў ім без прамаруджаньня зь сем'ямі перайсьці ў Вунію, тады даруе даўгі. Гэткім чынам з карэнных беларускіх баяраў Корсакі і Шчыты першымі перайшлі з праваслаўя ў Вунію, каб выратаваць сябе ад зьбядненьня. Акрамя таго Гаворскі, а за ім Семянтоўскі, паведамляюць пра аблогу манастыра ў тыя часы. Стаўшыся ўніяцкім архібіскупам Язафат Кунцэвіч прапанаваў праваслаўным перадаць Барысаглебскі манастыр пад ягоную ўладу. Тыя ж сабраліся ў манастыры, умацаваным каменным мурам і вежамі, узброеныя гарматамі, разам з духавенствам і полацкай праваслаўнай шляхтай, на чале з Корсакімі. Яны адмовіліся выканаць патрабаваньне Кунцэвіча. Тады апошні зьвярнуўся па дапамогу да каралеўскіх уладаў у горадзе. З замку была зьнятая частка артылерыі, на барках яе перавезлі на процілеглы бераг. Падыйшлі войскі, якія сканцэнтраваліся супраць манастыра з боку Дзьвіны. Адзінаццаць дзён палілі з гарматаў па манастырскіх мурах, пакуль не праламілі іх, і гэтым прымусілі праваслаўных здаць манастыр**. Пасьля чаго Кунцэвіч загадаў знішчыць муры і вежы манастыра. Гэтыя зьвесткі К.Гаворскі пазычыў з польскіх крыніцаў,

* - пэўна маецца на ўвазе Герман (Глеб) Корсак, які займаў катэдру ў 1559-1562 гг.

** - падобныя падзеі мелі месца. Манахаў у манастыры ўжо не было, а ўсёй маёмасьцю запраўлялі Корсакі. Каралеўскае войска выконвала пастанову Літоўскага Трыбуналу аб вяртаньні полацкаму архібіскупу маёмасьці, якая яму належыла.

наколькі яны праўдзівыя, казаць цяжка, бо ў апісаньні няма датаў тых падзеяў - ні году, ні месяцу, ні дзён. Акрамя таго, да гэтага часу ў месцах, дзе вялося будаўніцтва, правядзеньне камунікацыяў, не адшукана сьлядоў каменных ды муроў ці вежаў, хаця б у выглядзе будаўнічага сьмецьця. Наагул польскія ды літоўскія крыніцы часта скажаюць рэчаіснасьць. Прыкладам будаўніком Барысаглебскага манастыру называюць міфічнага князя Барыса Генвілавіча. Цікава адзначыць, што ў Лебедзеўскім летапісе ў апісаньні аблогі Полацка Іванам Жажлівым у 1563 г. няма паведамленьня, што манастыр быў умацаваным. На пачатку кампаніі ў ім знаходзіўся галоўны стан цара. Манастырскія пабудовы раней спалілі манахі, ацалела толькі пякарня, дзе і разьмесьціўся цар. Абаронцы з астрогу распачалі па манастыры артылерыйскую пальбу, і адно ядро трапіла ў ганак пякарні. На другі дзень цар перанес свой стан да Валовага возера.

З дакумэнту ад 28.11.1802 г., які знаходзіцца сярод матэрыялаў архіву ўніяцкіх мітрапалітаў за 1701-1839 гг. бачна, што манастыр знаходзіўся "у найбяднейшым стане", што ў ім быў апат (архімандрыйт ці старэйшы манастыру) Шулякевіч, 9 законнікаў, ключнік, войт, аканом, кухары, фурманы, млынар, вінароб з памагатым, на ўтрыманьні манастыра былі 2 жанчыны - адна сьляпяя з сынам і яшчэ двое (муж з жонкай). У манастырскіх маентках была 401 душа прыгонных мужчынскае плоці і 353 душы жаночае, прыбытку мелі 5075 літоўскіх злотых. У манастыры мелася парафіяльная школка, настаўнік якой Сьцяпан Асоўскі навучаў польскай ды расейскай мовам, арыфмэтыцы і пісаньню; у канвікце (інтэрнаце) з 1796 г. знаходзіліся 5 чалавек на ўтрыманьні апата, быў гувэрнэр францускае ды нямецкае моваў, плата яму была коштам манастыру, пан Татшык быў прафэсарам францускае ды лацінскае моваў.

У 1842 г. манастыр стаўся пазаштатным, ён ня меў манахаў, маенткі адышлі да дзяржавы, яму было дадзена дзяржавай 150 дзесяцінаў зямлі, 500 дзесяцінаў лесу і выдаткоўвалася штогод зь дзяржаўнага скарбу 290 руб. Манастыру пакінутае Чарсьцвяцкае возера і млын на р. Бельчыцы. Быў зацьверджаны ягоны штат у 8 чалавек. У 1879 г. манастыр быў далучаны да жаночага Спаса-Эўфрасінеўскага манастыру і ў ім пасялілася каля 20-30 манахаў і паслушніцаў. У сярэдзіне 20-х гадоў XX ст. Спаські манастыр быў зачынены, манахі разьехаліся, і Барысаглебскі манастыр застаўся без дагляду. Гарсавет і райвыканкам не маглі знайсці як скарыстаць яго, жылы дом засялілі гараджанамі, а цэрквы вырашылі разбурыць. Комплекс канчаткова быў зруйнаваны ў 30-х гадах*. Выканкам не зьвярнуўся ў Менск у Інбелкульт** у справе дасьледваньня манастыра і вырашэньня ягонага лёсу, але дзеля барацьбы з рэлігіяй, прыняў рашэньне аб ліквідацыі, як агменя рэлігіі, што ня мае дагляду. Праз манастыр праклалі вуліцу ў вайсковы гарадок, якую назвалі Чырвонаармейскай, пера-

* - Апошняя фіксацыя рэштак комплексу, ужо ў часе ягонага разбурэньня, выкананая 23.06.1931 г. супрацоўнікамі Цэнтральных дзяржаўных рэстаўрацыйных майстэрняў Дамброўскай, Сычовым, Кірыкавым.

** - Інстытут Беларускае Культуры існаваў у 1922-1929 гг., пасьля быў ператвораны ў Акадэмію навук.

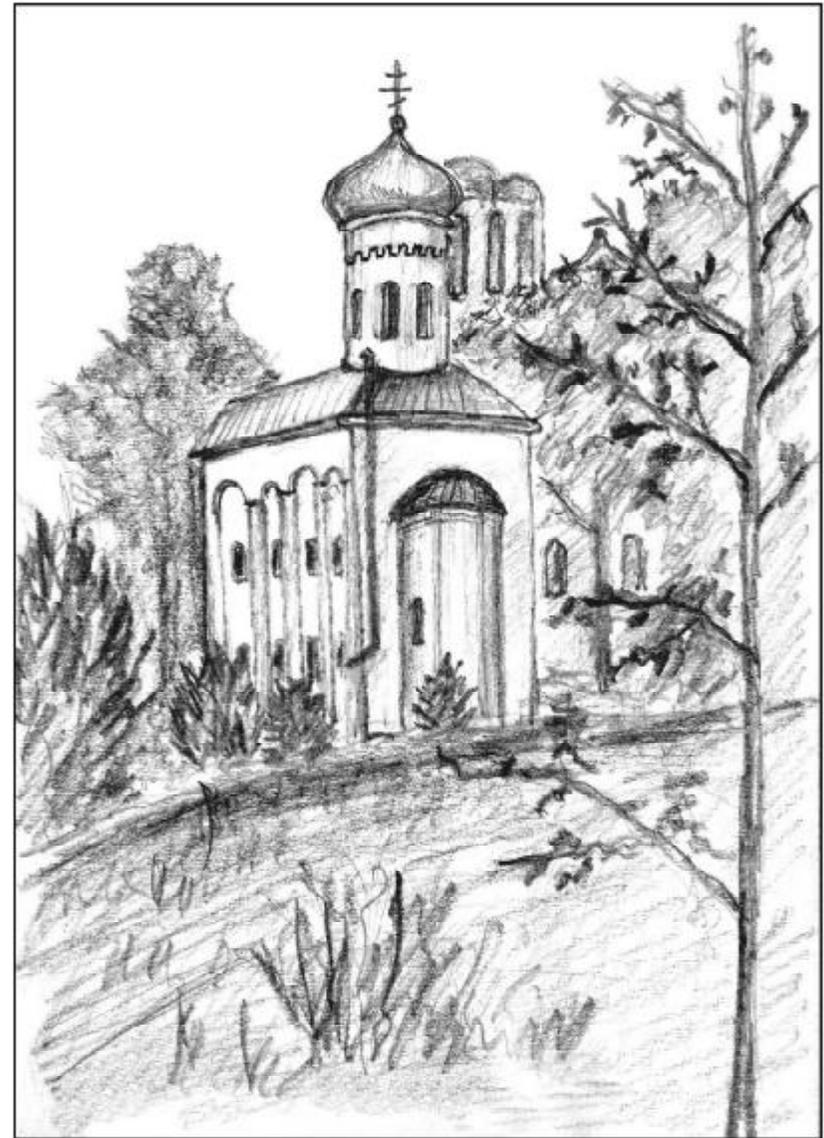
йменаванай цяпер у зав. Юбілейны, і тэрыторыя пачала забудоўвацца. Пасьля Айчыннае вайны з падмуркаў храмаў пачалі выламываць камяні. У 1959 г. дзякуючы Побалю, які прыехаў у Полацк дзеля вывучэння помнікаў ягонае даўніны, гарсавет забараніў раскопваць падмуркі дзеля здабыцця каменя, а тэрыторыю манастыру абвясціў ахоўнай. Былі ўсталяваны ахоўныя шыльды, але гэта не перашкодзіла збудавальцам №19 ля падмуркаў трохапсыднага сабору і зрабіць праз яго праезд, а на месцы Барысаглебскае царквы ў 1967 г. збудавальца пяціпаверховы жылы дом, пракладаць камунікацыі і да т.п. У жніўні 1976 г. і ў 1977 г. вяліся выведныя раскопкі архітэктурна-археалагічнай экспедыцыяй Ленінградзкага аддзялення інстытуту архэалёгіі Акадэміі навук СССР пад кіраўніцтвам доктара гістарычных навук П.А.Рапапорта. У 1977 г. рабіліся раскопкі царквы Параскевы, але не адшукалі ейных слядоў, бо памыліліся з выбарам месца раскопу, хача і распыталі мясцовых жыхароў. Былі раскапаныя крыжовыя слупы трохапсыднага сабору, на адным зь іх знойдзена і знятая з дапамогай асаблівае рашчыны фрэска.

СПАСА-ЭЎФРАСІНЕЎСКІ МАНАСТЫР

Скончыўшы апісаньне задзвінскіх пасадаў і правабаковае часткі старадаўняга гораду: замкаў, Вялікага пасаду, Запалоўца, спынімся цяпер на мясцовасьцях вакол гораду з поўначы, усходу і захаду. Як паказваюць досьледы Штыхава, Побаля, Сапунова ды іншых, уверх па Палаце ад замкаў цягнуліся селішчы, слабодкі, могілкі і г.д. Усе яны ўвайшлі ў склад гораду, але назвы толькі некаторых зь іх дайшлі да нас, альбо зафіксаваныя на даўніх гарадзкіх плянах.

У XII ст. полацкай князёўнай Эўфрасіньнай, якую да манаства звалі Прадславай, быў закладзены жаночы манастыр у паселішчы, што звалася Сяльцом. Дата народзінаў самой Эўфрасіньні вельмі няпэўная, у розных дасьледваньнях падаюцца розныя даты ад 1100 да 1112 г. У ейным "жыціі" з "Сьцяпеннай кнігі" і ў зборніку XVI ст. з Траецкае лаўры няма даты народзінаў, а ёсьць дзьве даты сьмерці 23 і 24 траўня 1173 г. Сяльцо ж тое належыла полацкім біскупам, і было аддадзенае імі Эўфрасіньні для стварэньня манастыру. Семянтоўскі піша, што ў Сяльцы ўжо быў храм, і яно зьяўлялася рэзыдэнцыяй полацкіх біскупаў. Раскопкі, праведзеныя прафэсарам Каргерам у 1962 г., выявілі нейкі старажытны трохнававы храм, які дасьледчык датуе канцом XI - пачаткам XII ст. Магчыма Эўфрасіньня збудавала новы драўляны храм для свайго манастыру і кельлі для манахаў, а пазьней у сярэдзіне XII ст. збудавала каменную царкву ў гонар сьв. Спаса, што дайшла да нашых дзён.

Гэтая царква зьяўляецца ўнікальнай, бо захавалася ў цэлым выглядзе. Пераробкі закранулі ейнае вонкавае аблічча, але захавалі нутраную будову. Зьмены вонкавага аблічча царквы мелі месца ў 1832 г. у часе генэральнага рамонту храму, пасля пазбаўленьня права валоданьня ей каталіцкіх манаскіх законаў, спачатку езуітаў, а затым піяраў. У часе гэтага рамонту, якім кіраваў архіэптар Порта, быў збудаваны двухсхільны дах, заходняя частка храму была ўзнятая,

Спаская царква. Выгляд з усходняга боку
(05.09.1970 г.)

прыбудавання бабінец і франтон, а на фасадах мажліва зьявіліся паўкаленны замест звычайных пляскатых лапатак. Храм трохнававы з адной вонкавай апсыдай і дзьвюма бакавымі, схаванымі ў таўшчыні муроў, аднакупаловы, прычым бубен купалу ўсталяваны на падстаўцы. Унутры храм мае хоры, на якіх дзьве кельі: Эўфрасіньні і ейнае сястры Эўдакіі (да манаства Гардзіславы). Унутры храму шэсьць слупоў, што падтрымліваюць скляпеньні, зь іх 4 унізе васьмібаковыя. Дах храму формай быў падобны да ягоных скляпеньняў і пакрыты алавынымі лістамі. Уваход на хоры зроблены ў паўночна-заходнім муры. Храм вельмі малы, ягоныя памеры 8x12 м, унутры вельмі цесны, асабліва бакавыя навы. Асьвятляецца двума радамі вузкіх вокнаў, бубен купалу таксама мае рад вузкіх вокнаў. Унутры храм размаляваны фрэскамі, якія падчас рамонту былі зафарбаваны алейнымі фарбамі з новымі выявамі. Спэцыялістам удалося цягам некалькіх гадоў да Айчыннай вайны расчысьціць восем фрэсак, і гэта таму, што царква ў тых гады не функцыянавала. Астатнім фрэскам пагражае гібель, калі ня будуць прынятыя захады да нармалёвага ацяпленьня храму. Усталяваная ў ім грук з жалезнымі трубамі ўздоўж храму з адвядзеньнем у вакно каля апсыды, часам курьць, нераўнамерна награе царкву, і ад гэтага ростліс разбураецца. Адшуканыя фрэскі даволі добра вывучаныя шэрагам дасьледчыкаў. Найбольш падрабязна пра іх напісана ў працах А.Л.Мангайта і Г.В.Штыхава, які апублікаваў 5 з 8 адшуканых у Спаськім саборы фрэсак. Мангайт у 1966 г. апублікаваў дзьве фрэскі і зрабіў адну рэпрадукцыю. Ён апісаў фрэскі сьвятых Яна Залатавуснага і Базиля, знойдзеныя ў алтары ў 1924 г. Абодва сьвятых намаляваны ў рост, але ачышчаная толькі верхняя палова. Штыхаў піша, што ачышчэньні рабіліся ў 1929, 1937, 1939, 1940 і 1950 гг. У выніку чаго фрэскі, разьмешчаныя ў два паверхі, былі ачышчаныя ў шасьці месцах. Фрэскі ў алтары зноў пацямнелі і патрабуюць рэстаўрацыі. На паўночна-заходнім слупе ўнізе ачышчаная галава сьвятой памерам 20x20 см, фрэска падчас рамонту храму моцна пашкоджаная долатам для тынкаваньня. Жаночы партрэт намаляваны зь вялікім майстэрствам, партрэт жывога чалавека, і толькі німб нагадвае, што яна сьвятая. Штыхаў піша, што выява гэтая можа быць партрэтам самой Эўфрасіньні. Насупраць паўднёва-заходняга слупа ўверсе - фрэскі двух сьвятых у поўны рост. Ачышчаныя фрагмэнт аднае галавы (37x50 см). Фрэска, умоўна названая Штыхавым "Сьвятая ў схіме", надзіва добра захавалася. На паўднёвым муры ёсьць другая падвойная фрэска сьвятых у поўны рост, ачышчаны толькі твар адной сьвятой. Фрэска нагадвае папярэдняю, можна дапусьціць, што абедзьве зробленыя адным майстрам. На гэтым жа муры ёсьць яшчэ адна фрэска сьвятой, рэпрадукцыя якой упершыню апублікаваная Штыхавым у 1970 г. Усе выявы сьвятых жанчынаў пададзеныя ў манаскай вопратцы, выразныя вочы са зрэнкамі, выразныя лукападобныя бровы, даўгія вузкія насы і маленькія вусны. Цяпер фрэскі ачышчаныя толькі да поясу, далей ачысьціць не ўдалося. Цудоўная фрэска "сьвятога са скругтам" памерам 110x47 см на паўночна-ўсходнім слупе.

Добра намаляваны твар сьвятога і ягоная вопратка, на якой выразна вымаляваныя складкі. У афарбоўцы пераважае колер вохры, скругтак белага колеру. Для выкананьня фрэсак з большага выкарыстаныя пяць колераў: жоўты, чорны, вохра (чырвоная), зялёны і белы. Штыхаў піша, што некаторыя дасьледчыкі з прычыны значнага падабенства фрэсак Спаськае царквы да фрэсак Антонь-еўскага манастыру ў Ноўгарадзе, размаляванага ў 1125 г., лічаць, што полацкія фрэскі таксама маляваныя наўгарадзкімі майстрамі. Штыхаў мяркуе, што ў маляваньні полацкіх фрэсак бралі ўдзел і полацкія майстры, бо на іх бачная праца майстроў розных школаў. Манэра маляваньня полацкіх фрэсак нагадвае фрэскі як Ноўгарада, гэтак і Кіева, і зьвязаная зь бізантыйскімі традыцыямі, але ў той жа час адлюстроўвае асаблівасьці мастацтва старажытнае Беларусі.

За часы валоданьня храмам з 1582 г. езуіты пераробілі яго на касьцёл. Пад храмам быў збудаваны склеп для пахаваньняў знаных асобаў і кіраўнікоў езуіцкага закону ў Полацку, прабітыя вокны ў склеп, а ў паўднёвым муры - дзьверы, празь якія мажліва ўносілі труны. Як бачна з апісаньня храму перад генэральным рамонтам 1832 г. ён быў пакрыты саломай, дахоўкай і гонтам, на фрэсках меліся розныя надпісы, драпіны і сьляды ад куляў. Для дрэнажа склепа была пракладзена цагляная труба ад паўднёва-заходняй часткі храму ў бок Палаты. Увесну 1970 г. утварыліся дзьве прамывіны ў гэтую трубу паміж храмам Спаса і царквой Эўфрасіньні XIX ст. Гэтыя прамывіны царкоўнікамі былі засыпаныя, бо тых баяліся, што пачнуцца раскопкі, і царква можа быць зачыненай. Між людзю жывуць паданьні, што ад Спаськае царквы ідуць падземныя хады ў Сафійскі сабор і пад Дзьвіной у Барысаглебскі манастыр. Гэткія ж паданьні маюцца пра падземны ход з Барысаглебскага манастыру, дзе падчас рамонт у XVIII ст. адшукалі нібы ўваход у падземны ход, але з-за смуроду, што ішоў зь яго, туды не спусьціліся, а засыпалі.

У траўні 1910 г. зь Кіева-Пячэрскае лаўры былі перанесеныя мошчы Эўфрасіньні і пастаўленыя ў Спаськім храме. Пытаньне аб перанясеньні іх зь Кіева ў Полацк вырашалася цягам некалькіх дзесяткаў гадоў, і толькі змаганьне з каталіцкай царквой схіліла ўлады на карысьць пераносу мошчаў у Полацк. Справа ў тым, што каталікі ў адзін дзень са сьвяткаваньнем праваслаўнымі дня сьмерці Эўфрасіньні (23 траўня ст. ст. ці 7 чэрвеня нов. ст.) ушаноўвалі мошчы сьвятога Андрэя Баболі, якія захоўваліся ў былым дамініканскім касьцёле на цэнтральным гарадзкім пляцы. Ладзілася ўрачыстая тэатралізаваная крыжовая працэсія, прыязжала шмат каталікоў, што прываблівала і значную колькасьць праваслаўных, якія замест таго, каб ісьці ў Спаські манастыр, ішлі да касьцёлу. Каб адцягнуць праваслаўных ад касьцёлу ўлады вырашылі перавезьці мошчы Эўфрасіньні зь Кіева ў Полацк. Ці ейныя рэшткі захоўваліся ў Кіеве невядома. Эўфрасіньня памерла ў Ерусаліме 23.05.1173 г. і была пахаваная ў ерусалімскім манастыры сьв. Кацярыны. Празь некалькі стагодзьдзяў* у часе турэцкае навалы

* - "Аповесьць жыцьця ..." падае, што Эўфрасіньня была пахаваная ў манастыры Багародзіцы. Мошчы ж былі перавезеныя ў Кіеў зь Ерусаліму ў 1187 г.

манашкі забралі цела Эўфрасіньні і прывезлі яго (дакладней рэшткі) ў Кіева-Пячэрскую лаўру. Пасьля пераносу мошчы паставілі пасярод храму ў драўлянай труне, зьмешчанай у срэбны саркафаг (раку). Над труной быў зроблены адмысловы купал на чатырох слупах, па ўсіх чатырох баках якога знаходзілася мноства каштоўных лямпадаў зь нязгасным агнём, падараваных вернікамі, якія плацілі манастыру значныя грошы за падтрыманьне агню ў лямпадах і за адмысловыя багаслужбы па замовах ахвярадаўцаў. Гэтыя мошчы былі публічна адкрытыя 13.05.1922 г., пасьля чаго іх накіравалі ў Віцебскі краязнаўчы музэй, дзе яны захоўваліся да 1941 г. З пачаткам вайны мошчы былі перанесеныя вернікамі ў віцебскую Пакроўскую царкву, адкуль з дапамогай фашыстаў урачыста дастаўленыя 23.10.1943 г. у Спаскую царкву, дзе і цяпер знаходзяцца ў левай частцы храму ля алтару. З нагоды пераносу мошчаў зь Віцебску ў Полацк была выдадзена ўлётка з шэрагам артыкулаў пра жыцьцё Эўфрасіньні, цырымонію перавозу мошчаў зь Віцебску ў Полацк, сустрэчу іх у Полацку, артыкулы сьвятароў Чакальдзіна і загадчыка царкоўнае ўправы Полацка-Віцебскае эпархіі Пароменскага, малітвы да вялебнай Эўфрасіньні і шэраг фатаграфіяў манастыру, абразы Эўфрасіньні. Аркуш памерам 45x30 см друкаваны з абодвух бакоў, але чыё выданьне і дзе надрукаваны не пазначана.

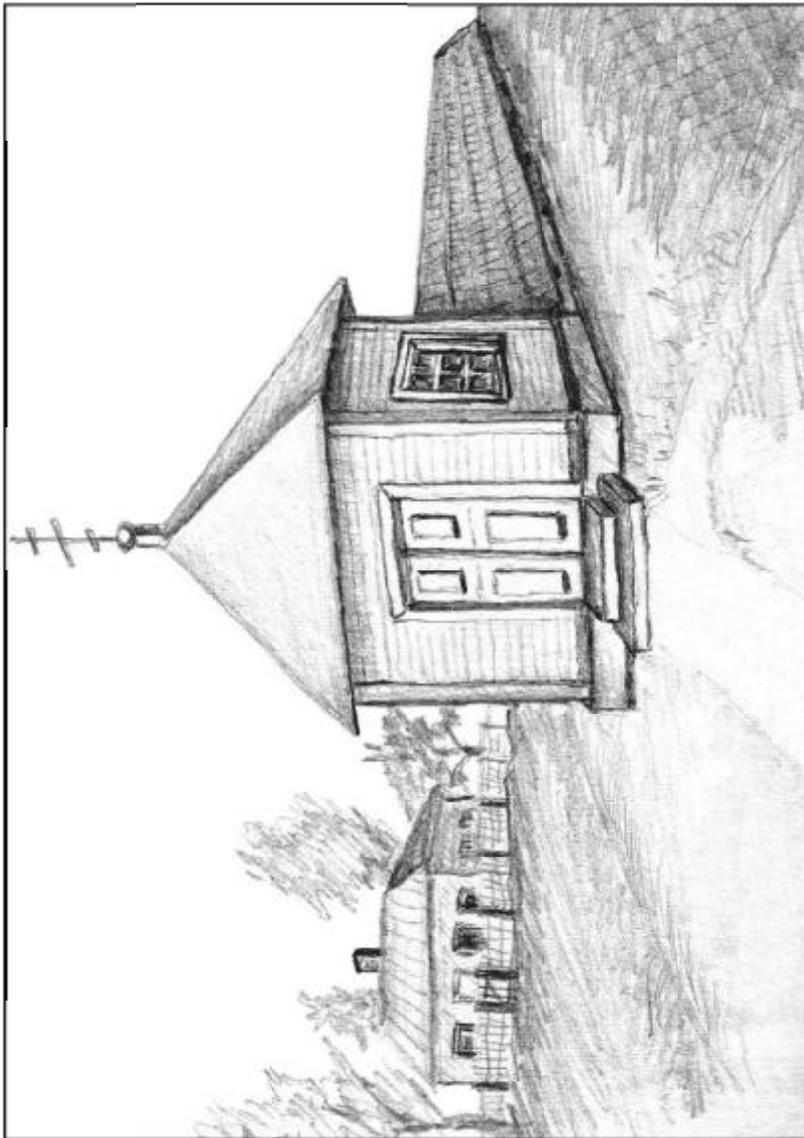
Да пераносу ў 1910 г. мошчаў зь Кіева ў Полацк у Спаскай царкве, а затым у цёплай царкве ў гонар Эўфрасіньні ў срэбнай скрынцы захоўваўся палец, прывезены раней зь Кіева-Пячэрскае лаўры. У ёй таксама захоўваліся старадаўнія споднія крыжы і абразкі. Гэтая скрынка была перададзена ў Віцебск пасьля перанясеньня мошчаў у Полацк. У кельі Эўфрасіньні захоўваўся ейны крыж, выраблены ў 1161 г. майстрам Богшам, які ўяўляў вялікую мастацкую і гістарычную каштоўнасьць. Ён падрабязна апісаны шэрагам дасьледчыкаў: Аляксеевым, Сапуновым, Семянтоўскім ды іншымі. Гэты крыж, не зважаючы на зьмешчаны на ім праклён*, у XII ст. быў зьвезены смаленскімі князьмі, якія завалодалі горадам, і вернуты ў Спаскі манастыр Іванам Жахлівым у 1563 г. пасьля ўзяцьця Полацка. Пасьля перадачы царквы езуітам крыж быў перанесены ў Сафійскі сабор, дзе захоўваўся да 1842 г. Пасьля аднаўленьня Спаскага манастыру ён быў перададзены яму і захоўваўся ў Спаскай царкве ў кельі Эўфрасіньні да 1921 г., калі на падставе дэкрэту Савету народных камісараў было вырашана канфіскаваць царкоўныя каштоўнасьці дзеля змаганьня з голадам у Паволжы. Разам зь ім былі забраныя каштоўныя лямпады, келіхі, срэбныя шаты з абразоў і эвангельляў, срэбная рака ад мошчаў Эўфрасіньні, якая важыла каля 40 пудоў. Крыж Эўфрасіньні, як гістарычная каштоўнасьць, захоўваўся ў сэйфе гарадзкага фінансавага аддзелу, а затым перавезены ў Менск.

* - тэкст праклёну: "Калі ж не паслухаецца хто і вынесе з манастыру, хай не дапаможа яму сьвяты крыж ні ў жыцьці гэтым, ні ў будучым, хай пракляты будзе ён сьвятой жыцьцятворнай Тройцаю ды сьвятымі айцамі 300 і ... сямі сабораў сьвятых айцоў і хай напаткае яго доля Юды, які прадаў Хрыста. Хто ж адважыцца ўчыніць такое... валадар або князь, або біскуп ці ігуменьня, або іншы які чалавек, хай будзе на ім гэты праклён."

адкуль быў накіраваны на захаваньне ў Магілёўскі рэспубліканскі музэй, дзе і патрапіў у 1941 г. у рукі фашыстаў, а затым, паводле чутак, ад іх трапіў у ЗША*.

У манастыры быў яшчэ адзін старажытны храм канца XI - пачатку XII ст., частка ягоных муроў выкарыстоўвалася пад манастырскі склеп, дзе захоўваліся квас, садавіна, гародніна. Над ім была збудаваная драўляная капліца ў гонар былога храму. Храм быў адкрыты, як пісана вышэй, і найбольш грунтоўна дасьледаваны Каргерам у 1962-1964 гг. Гэта быў вялікі, трохнававы, з трыма бабінцамі-пахавальнямі, храм, з хорамі і сходамі ў заходнім муры. Усходняя частка храму цалкам зьнішчаная, верагодна падчас пабудовы склепу, таму няма ніякіх дадзеных пра алтарныя апсыды, і на пляне царквы Каргер падае гэтую частку дапушчальна: адна вонкавая паўкруглая апсыда і дзьве ўнутры храму. Муры бабінцаў былі размаляваныя фрэскамі, у працы Каргера прыводзіцца фатаграфія адной зь іх з выявай галавы нейкай сьвятой. У заходняй галерэі ці бабінцы знойдзена 20 магілаў, а ў паўднёвай - 7, у паўночнай галерэі - 2, пэўна для заможных. Падлогі ў храме былі з маёлікавае кафлі, а месцамі была і мазаіка. У храме і бабінцах выяўлена шмат мужчынскіх пахаваньняў у адмысловых склепах. У розных месцах знойдзеныя кавалкі застылага волава. Вартай увагі рэччу быў чэрап чалавека, у якога былі запоўненыя волавам насавыя адтуліны і вочныя ўпадзіны. Захоўваўся ён у капліцы і верагодна быў выкапаны з бабінцу падчас будаваньня склепу ды заліты таплёным волавам. Каргерам тут быў знойдзены кавалак волава вагой каля 20 кг і зьвезены ў Ленінград. Гэтыя знаходкі наводзяць на думку, што пакрыцьцё храму было выкананае алавынымі лістамі, і што быў пажар, які растапіў дах. Можна дапусьціць, што пажар стаўся прычынай гібелі храму, хаця ў каменных храмах з каменнай падлогай мала што магло гарэць. Найбольш багатыя на дрэва купал і дах, пакрытыя волавам. Унутры храму магло гарэць драўлянае начынньне, абразы, рамы, дзьверы і да т.п. Мажліва храм пасьля пажару з прычыны вайсковых дзеяньняў ня быў адноўлены, што прывяло да разбурэньня і абвалу скляпеньняў. На пляне гораду і ваколліцаў, зробленым у 1579 г. Пахалавіцкім, тут паказаны толькі адзін храм, значыцца гэты загінуў раней. Каргер піша, што Хозераў і Варонін дапушчаюць, што гэтая царква была ў гонар сьв. Юрыя, бо манастыр у тых часы зваўся Спас-Юравічы. Беларускі архэоляг Побаль выказаў меркаваньне, што ён зьяўляецца храмам Багародзіцкага мужчынскага манастыру, збудаванага Эўфрасіньняй побач з жаночым. З гэтым цяжка пагадзіцца, бо храм датуецца XI-XII стст., то бок збудаваны раней за Спаскі, яшчэ да народзінаў самой Эўфрасіньні, як піша Штыхаў. Мужчынскія пахаваньні ў храме сьведчаць аб тым, што ён зьяўляецца храмам-пахавальняй полацкіх біскупаў. Гэтае дапушчэньне больш прыймальнае, бо Бельчыцкі ці Барысаглебскі манастыр быў пахавальняй полацкіх князёў. У жніўні 1976 г. архітэктурна-архэалагічная экспэдыцыя Акадэміі навук СССР пад кіраўніцтвам прафэсара

* - маюцца звесткі, што ў чэрвені 1941 г. крыж вывезены супрацоўнікамі ОГПУ ў Маскву. Што далей зь ім сталася невядома.

**Капліца ў Спаскім манастыры ў 1920-х гадах.
За ёй манастырскі склеп, дзе адна сьцяна старажытнае кладкі.**

П.А.Рапапорта ладзіла далейшыя раскопкі гэтага храму, а таксама вывучэнне Спаскага храму, і прыйшла да высновы аб неабходнасці поўнае рэстаўрацыі Спаскае царквы, каб вярнуць ёй пачатковы выгляд. Трэба ацепліць царкву дзеля выратавання ейных фрэсак і цалкам іх адрэстаўраваць. Гэта магчыма будзе зрабіць, калі царква ня будзе дзейнай. Гэтая экспэдыцыя выявіла на паддашку шмат дэталю будовы верхняе часткі старага храму.

З апісання жыцця Эўфрасіньні, складзенага ў XVI ст. і напоўненага мноствам цудаў і Божай спагады да Эўфрасіньні бачна, што храм Спаса будавася паводле ейнае замовы майстрам Янам і быў збудаваны за 30 тыдняў з дапамогай цуду, калі цэгла, якой бракавала, была выяўленая ранкам у печак пасля ўзмоцненае малітвы Эўфрасіньні. Тэхналогія вырабу будаўнічых матэрыялаў у тыя часы была гэткай, што прыгатаванне іх патрабавала шмат часу, адна толькі вапна гасілася ў ямах ня менш за два гады. Замест пяску для вапны патрабавалася вялікая колькасць раздробленае плінфы, пэўна дзеля гэтага выкарыстоўваліся кавалкі плінфы, што заставаліся пасля выпальвання і транспартавання. Вапны для кладкі муроў патрабавалася амаль столькі ж, колькі самой плінфы, калі ня больш. Для хуткае кладкі патрабавалася вялікая колькасць кваліфікаваных майстроў, знайсці якіх у тыя часы было надзвычай складана. Сама тэхналогія кладкі патрабавала таўстых вапнавых швоў, вапна зь якіх магла выціскацца пад цяжарам верхніх слаёў. Гэта не давала магчымасці паскорыць працэс кладкі. Хозераў лічыў, што чыстая, добра вытрыманая пагашаная вапна валодала якасцю цэмэнту: хутка цывярдзе і не выціскалася з швоў. Калі нават і так, дык сама нарыўтоўка вапны для будоўлі была справай доўгай. Трэба было збіраць вапнякі па берагах Дзвіны, бо вапнавых радовішчаў тут няма, затым звозіць да печаў для выпальвання, далей складанае і доўгае гашэнне ў ямах. Наўрад ці будаўнікі тых часоў маглі зрабіць разлікі аб колькасці патрэбных для будоўлі вапны і цэгля. Калі выявілася падчас будавання нястача цэгля, сапраўды патрабавася цуд, каб яе атрымаць і скончыць будоўлю храму. Нарыхтаваць усё патрэбнае для будоўлі, каб весці хуткае будаванне і скончыць яго ў адзін сезон (30 тыдняў ад прымаразкаў да прымаразкаў), выглядае для XII ст. проста немагчымым. Былі цяжкасці з дастаўкай алавяных лістоў для даху, шкла альбо сьлюды для вокнаў і г.д., хаця іх маглі набыць сваечасова. Будоўля павінна была доўжыцца не адзін год. Што да будавання Эўфрасіньняй Багародзіцкага мужчынскага манастыру, дык нават у "жыцці" Эўфрасіньні не прыводзіцца падрабязнасцяў. Падрабязна толькі апісваецца, як яна пасылала ў Бізантыю сваіх пасланцоў прывезці абраз Эфэскай Багародзіцы, чаго і дамаглася. Абраз быў дастаўлены ў Полацк, і яна падаравала яго Багародзіцкаму манастыру. Гэты абраз Багародзіцы (Адзігітрыі*) Эфэскай зьяўляецца цудоўным творам бізантыйскага жывапісу і цяпер знаходзіцца ў дзяржаўным расейскім музэі ў Ленінградзе.

* - абраз Божай Маці (у перакладзе з грэц. "Праваятата") ўяўляе паясную выяву Багародзіцы en face зь немаўляткам Хрыстом на левай руцэ.

Спаса-Эўфрасінеўскі манастыр існаваў ад дня свайго заснавання да студзеня 1563 г., калі пры набліжэнні войскаў Івана Жахлівага манашкі, напужаныя зверствамі цара, разбегліся. Пасля адыходу расейцаў у 1579 г. яны зноў сабраліся ў манастыр, а ў 1596 г. прынялі Вунію і перайшлі ва ўніяцкі манастыр пры Сафійскім саборы. Паводле прывілея Сьцяпана Батуры манастыр перайшоў ва ўладаньне езуітаў і стаўся рэзідэнцыйнай езуіцкай генэ-ралаў, віцэ-генэралаў і кіраўнікоў езуіцкага калегіюму, а пазьней і акадэміі. Імі быў збудаваны двухпавярховы каменны дом, што існуе і цяпер (вул. Фрунзэ №93), дзе ў 1705 г. мажліва размяшчаўся Пётар I з сынам, Меншыкавым і сваімі памагатымі. Спаса-Эўфрасінеўскі манастыр быў адноўлены праз 277 гадоў у 1840 г. Манашкі Сафійскага манастыру пасля ліквідацыі Вуніі ў 1839 г. і аднаўленьні Спасакага манастыру перайшлі ў праваслаўе і пасяліліся ў Спаскім манастыры ў 1842 г. Адрозна пачалося будаўніцтва цёплае каменнае царквы ў гонар Эўфрасініні, будынак якой захаваўся да нашых дзён, з правага боку, калі падыходзіш да Спасакае царквы. Пры канцы XIX ст. быў збудаваны ў бізантыйскім стылі вялікі сабор у гонар Узьвіжання крыжа. У 40-х гадах XIX ст. былі збудаваныя двухпавярховыя драўляныя кельлі для манашак, каменная званіца з дзьвюма прыбудовамі па баках. Пазьней збудаваныя драўляныя хаты для сьвятароў і манастырскай адміністрацыі (вул. Фрунзэ №94 і 96). У 70-80-х гадах ва ўсходняй частцы манастырскае тэрыторыі паўстае будынак жаночае эпархіяльнае вучэльні, ніжні паверх цагляны, верхні - драўляны. Пры канцы XIX ст. за Спаскай царквой быў збудаваны каменны двухпавярховы будынак, дзе месцілася сталовая і хатняя цёплая царква. На пачатку XX ст. пачалося будаваньне каменнага трохпавярховага будынку (вул. Фрунзэ №75) для размяшчэньня эпархіяльнае жаночае вучэльні з вучэбнымі клясамі, інтэр-натам, сталавай і хатняй царквой. Побач зь ім будуюцца драўляныя хаты для абслуговага пэрсаналу, выкладчыкаў, досьледная школа для практыкі эпар-хіялак, службовыя пабудовы, цагляны склеп, лазьня, стайня, пуня, сьвіран ды інш. Будаваньне галоўнага корпусу было скончанае прыкладна ў 1905-1906 гг. і ў яго была пераведзеная эпархіяльная вучэльня з манастыру, а былы ейны будынак выкарыстоўваўся для размяшчэньня манашак і паслушніц. На пачатку XX ст. у манастыры быў пажар, згарэў двухпавярховы драўляны будынак зь кельлямі. Замест яго збудавалі каменны двухпавярховы будынак на поўнач ад званіцы, які існуе і цяпер (вул. Фрунзэ №98). Акрамя таго ў манастыры ў XIX ст. былі збудаваныя склеп на месцы былой драўлянае царквы XI-XII стст., лазьня, пякарня, пральня, вадапомпа, млын, фэрма ды інш. На пачатку XX ст. збудаваны каменны двухпавярховы гатэль. Створаны мясцовы вадацяг, у які ваду запампоўвалі з Палаты з дапамогай коней, трубы былі праведзеныя ў хаты сьвятароў, гатэль ды іншыя пабудовы. Пасярод манастырскага двара ля сабору была збудаваная паветка, а пад ёй келіх з крыжом, што меў унутры адтуліну, зь якой ліўся струмень вады, што ўважалася за сьвятую і мела вялікі попыт у вернікаў. У манастыры была таксама крамка з рэлігійнымі вырабамі і харчовая

крама, дзе прадавалі хлебапякарныя вырабы, квас, малако, масла, садавіну і гародніну з манастырскае гаспадаркі. Пры канцы XIX ст., адначасна з будаваньнем сабору ў гонар Узьвіжання крыжа збудаваная каменная капліца ў бізантыйскім стылі на ростані вул. Фрунзэ і Касманаўтаў*, дзе гандлявалі абразкамі Эўфрасініні ды іншых сьвятых, споднімі крыжыкамі, эвангельямі, малітоўнікамі, жыцьцяпісамі Эўфрасініні ды інш. За Палатой, дзе цяпер стрэльнішча, быў сасновы манастырскі лес, у якім манастыр збудоваў шэсьць летніх дамоў, якія здаваў у арэнду. Наагул Спаскі манастыр быў буйной гаспадаркай і напярэдадні 1-е сьвятовае вайны меў дзьве цагельні на вул. Лягернай (цяпер Касманаўтаў), тры млыны на Палаце (Гамэрня, Спаскі і Ксавэраўскі), якія здаваліся ў арэнду, фэрму зь вялікай колькасьцю кароваў, коней, сьвіняў і авечак; прамысловыя сады каля манастыру. Ён валодаў 40000 дзесьцінаў зямлі і лесу на поўнач ад манастыру, што ляжалі ў Полацкім павеце і захоплівалі землі цяперашняга Расонскага раёну (былая станцыя Талма-чоўская). Зямлі здавалі ў арэнду, а лес прадавалі. Вялізныя прыбыткі манастыр меў ад шанаваньня вернікамі мошчаў Эўфрасініні і дадатковых багаслужбаў на замовы вернікаў. Атрымлівалі прыбыткі і з манастырскіх могілак, кошты за месца для магілы, за паніхіду на могілках і ў царкве былі высокімі. У 1907 г. паводле дадзеных кнігі Дзянісава "Православные монастыри Российской империи" у манастыры было 25 манашак і 100 паслушніц, якія зьяўляліся кандыдаткамі ў манашкі і бясплатна выконвалі ўсе працы па гаспадарцы. Пасля пераносу мошчаў Эўфрасініні рэзка ўзрос лік манашак і паслушніц, бо павялічыўся лік тых, хто моліцца, і разраслася гаспадарка.

Пасля рэвалюцыі ўсе багацьці манастыра былі нацыяналізаваныя. Усе пабудовы эпархіяльнае вучэльні, гатэль, хаты сьвятароў, сады і блізу 30 гэктараў зямлі ў 1921 г. перайшлі ва ўласнасьць наноў створанага ляснага тэхнікуму. Частку зямлі тэхнікум перадаў дзеля закладаньня полацкага гадавальніка рась-лінаў, а таксама школы і гатэлю. На базе цагельняў была створаная дзяржаўная цагельня, млыны перайшлі ў падпарадкаваньне райвыканкаму. У 1925 г. мана-стырскія землі, дзе былі фэрма, палі і лес перайшлі ў валоданьне вайсковае ўстановы, і тут быў збудаваны вайсковы гарадок, дзе разьмесьціўся 15-ы полк 5-е Віцебскае стралецкае дывізіі ды асобны конны швадрон. Казармы былі збудаваныя за адзін сэзон. У 1928 г. манастыр быў зачынены, і ўсе ягоныя пабу-довы каля цэркваў адыйшлі да вайсковага гарадку. У жылых дамах разьмесьціліся кватэры вайскоўцаў, іншыя будынкы былі скарыстаныя пад склады, былі збудаваныя майстэрні і іншыя дамы, зруйнаваная званіца і зьнішчаныя могілкі. Манашкі пакінулі горад і пасяліліся на лядах каля станцыі Гараны, дзе збудавалі хаты, у адной зь якіх зрабілі царкву. У 1941 г. з пачаткам нямецкае акупацыі манашкі пачалі вяртацца ў свой манастыр. Яны занялі ягоныя пабудовы, адчынілі царкву, дамагліся прызнаньня нямецкімі ўладамі манастыра і вяртаньня мошчаў зь Віцебску. Фашыстам было выгодна адцягнуць вернікаў ад змаганьня, таму

* - у тыя часы дарога, што пралягала тут звалася Нэвельскім трактам.

яны пайшлі насустрач манастыру ды іншым рэлігійным арганізацыям. У горадзе падчас акупацыі зьявіўся шэраг сьвятароў з розных месцаў Беларусі. З дазволу фашыстаў была заснаваная царкоўная ўправа, пачалі функцыянаваць Сафійскі сабор, Спаськая ды Пакроўская цэрквы. Вызвалілі зь лягеру прадстаўніка баптыстаў Грыгор'ева ды іншых. Фашысты лічылі, што царкоўнікі змогуць адцягнуць значную колькасць вернікаў ад змаганьня зь імі ў нелегальных арганізацыях і партызанскіх аддзелах. Акупацыйныя ўлады дазволілі перавезьці мошчы зь Віцебску ў Полацк, далі вагон для перавозу, адмянілі камэнданцкую гадзіну ў горадзе, бо мошчы прывезьлі аб 11-й гадзіне вечара, дазволілі 23.10.1943 г. крыжовыя працэсіі: адну з Сафійскага сабору, куды са станцыі былі дастаўленыя мошчы, і другую насустрач са Спаськага манастыру*. Усё гэта рабілася ў суправаджэньні прадстаўніка Штандарткамандатуры капітана Георгія Аляксандравіча Фукса. У манастыр сыйшліся больш за 60 манахак, гэта былі ня толькі полацкія, але і зь іншых манастыроў. Вайна дала нейкі рэцэп, павялічылася колькасць вернікаў. На вялікія сьвяты ў манастыры зьбіралася да 1000 вернікаў, а царква магла зьмясціць крыху больш за 100-150 чалавек, астатнія заставаліся на двары.

У 1954 г. манастыр зноў быў зачынены загадам вышэйшых царкоўных уладаў. Манахам было прапанавана пераехаць у Жыровіцкі манастыр, ім даваўся аўтобус і санітарны аўтамабіль суправаджэньня. Частка адмовілася ехаць і засталася ў горадзе, частка перабралася ў Віцебск. Некалькі манахак збудавалі сабе ў Віцебску хаты. Прыбыткі манастыра былі значныя, рамантавалі царкву, жылы дом, плацілі сьвятару 200 руб. штомесяц, аплочвалі бугальтара, вартаўнікоў, хор і інш. Кіраўніцтва манастыру ды іншыя манахкі займаліся спэкуляцыямі з крыжыкамі, абразкамі, сьвечкамі і да т.п. Пра гэтыя махінацыі пісалі ў мясцовай газэце, судзілі вінаватых, былі канфлікты сярод манахак у часе падзелу прыбыткаў. Пасьля Айчыннае вайны двухпавярховы дом ля манастырскае брамы быў заняты абласным аддзелам унутраных справаў, а затым - полацкай пэдуцэльнай. Цяпер гэта жылы дом КЭЧ. Падчас вайны шмат манастырскіх пабудоваў загінула: усе гаспадарчыя пабудовы (лазьня, вадапомпа, крама, пральня), жылы дом з каменным нізам і драўляным верхам, сталовая з цёплай царквой, 3 жыллыя драўляныя хаты, фэрма і г.д. Сабор у гонар Узьвіжаньня крыжа пасьля вайны выкарыстоўваўся пад зерняховішча, а затым як сьвірны жыхароў камунальных дамоў. У яго двойчы біла маланка: адзін раз - у галоўны купал, а другі - у 1967 г. у бакавы, што выклікала пажар купалу.

КАПІШЧЫ, МАНАСТЫРЫ І ЦЭРКВЫ

У часы паганскія нашыя продкі пакланяліся як балванам (стодам) у гонар розных багоў, гэтак абагаўлялі і векавыя дрэвы, вялізныя камяні. У гонар

* - на чале епархіі тады (1942-1944 гг.) стаяў біскуп Беларускае аўтакефальнае праваслаўнае царквы а. Апанас Маргас, які пазней на эміграцыі выдаў гістарычную працу: Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни, Буэнос-Айрес, 1966.

багоў стваралі адмысловыя збудаваньні "капішчы", дзе зьмяшчалі статуі сваіх багоў, ахвярнікі, месцы для рытуальных агнёў і да т.п. Бээ-Карніловіч піша, што існавала паданьне, нібы ў вакольні Валовага возера былі капішчы Перуна і Бабы-Ягі. Пра гэтае паданьне піша і наш беларускі архэоляг Л.Д.Побаль. Але гэтае возера было зь горадам, далёка ад гарадзкіх забудоваў таго часу і не было для жыхароў цэнтральным месцам. На маю думку, да прыняцця хрысьціянства палачанамі, то бок да канца X ст. (Кіеў прыняў хрысьціянства афіцыйна ў 988 г.), для капішча Перуна, аднога з галоўных крывіцкіх багоў, найбольш прыдатным было месца на цяперашнім Верхнім замку ля Сафійскага сабору, бо яно было побач з паселішчамі палачанаў, недалёка ад тагачаснага дзядзінцу, разьмешчанага ў вакольні Гарадзішча. Як паказваюць архэалягічныя раскопкі на Верхнім замку, Гарадзішчы, Селішчы, Запалоцьці, тут ужо ў X ст. быў горад. Капішча месцілася на высокай гары ля ўтоку Палаты, месца для жыхароў бачнае, прыгожае і для рытуальных абрадаў зручнае. Пэўна тут і ладзіліся рэлігійныя абрады і маленькія. Пасьля прыняцця хрысьціянства капішчы былі разбураныя, стодаў патапілі ў рэчках ці зьнішчылі. Такія зьвесткі аб хрышчэньні Русі ў Кіеве маюцца ў адным зь летапісаў. Па аналёгіі можна дапусьціць, што нешта падобнае было і ў Полацку. Магчыма, што гэтае капішча было перанесенае паганцамі, што засталіся вернымі сваім багам, у вакольні Валовага возера, казальнікі, будаўнікі цэркваў, якіх не было тады ў Полацкім княстве, і на месцы былога капішча збудавалі першую полацкую царкву. Кіравалі будоўляй прыхадні зь Бізаньці ці Баўгарыі, а працаўнікамі былі тутэйшыя майстры-цесьляры. Першыя цэрквы, пэўна, былі драўлянымі, бо каменных пабудоваў у той час яшчэ не будавалі, не былі вядомыя на Полаччыне і будаўнічыя матэрыялы для іх. Каб новая вера замацавалася, трэба было паказаць яе лепшай за паганскую. Гэта магло быць дасягнута праз асаблівасьці багаслужбы, новыя абрады, зьнешні выгляд кульгавых будынкаў-цэркваў, а таксама і нутранае іх аздабленьне, яны павінны былі выглядаць багацей і прыгажэй, чым капішчы і стоды. Багаслужба вялася па-славянску і была зразумелай тутэйшым жыхарам*. А калі да гэтага дадаць, што першымі прынялі хрысьціянства князі, заможныя людзі княства, дык гэта рабіла на народ пэўны маральны ўплыў, акрамя таго, трэба думаць, было і адміністрацыйнае ўздзеяньне. З гэтых прычынаў хрысьціянства ў ягонай праваслаўнай форме даволі хутка распаўсюдзілася ў гарадах, а затым перайшло і ў сельскую мясцовасьць. Але паганскія сьвяты і звычкі моцна трымаліся між лоду, і фактычна нейкі час была сумесь дзвюх рэлігіяў: прынялі новага бога, але працягвалі шанаваньне і старых багоў. Новыя абрады

* - што да зразумеласьці літургічнае мовы, дык гэта ў пашырэнні веры ў тыя часы не было вызначальным, бо бальшыня эўрапейскіх народаў у тым ліку і славянскіх, прыняла лацінскую веру з лацінскай мовай, а праваслаўныя манастыры закладаліся на землях неславянскіх народаў: жамойтаў, ліваў, чудзі, мурамы, водзі. Мітрапалітамі ж у X-XII стст. былі амаль выключна грэкі, і гэтак цягнулася да фактычнага падзелу мітраполіі на Кіеўскую і Маскоўскую часткі ў XIV ст.

сутыкаліся з паганскімі, што прымушала духавенства прыстасоўваць хрысціянскія традыцыі і сьвяты да паганскіх, надаваць ім хрысціянскае аблічча, ладзіць іх амаль у адзін час з паганскімі. Першыя сьвятары былі прысланыя з славянскіх краінаў поўдня Эўропы. Для вядзеньня багаслужбы неабходныя былі царкоўныя кнігі, каб перакласьці іх на славянскую мову патрэбны быў альфабэт. Два манахі Мятод і Кірыла заняліся складаньнем альфабэту славянскае мовы, што прывяло да стварэньня "кірыліцы" названай ў гонар Кірылы, на якой пісаліся, а потым друкаваліся кнігі. Трэба было стварыць цэнтры, дзе б пісаліся і перакладаліся з грэцкае мовы царкоўныя кнігі, трэба было наладзіць кіраваньне царкоўнымі справамі, падрыхтоўкай сьвятароў і іншых царкоўных служак (дыяканаў, чытальнікаў і г.д.). Трэба было замест стодаў у цэрквах мець абразы, якія прывозілі зь Бізантыі ды іншых месцаў, трэба было гадаваць мясцовых майстроў. Да нас не дайшлі першыя драўляныя цэрквы, але гісторыкі, архітэктары лічаць, што нейкія іхныя рысы ўвабралі каменныя цэрквы XI-XII стст. Першая каменная царква ў Полацку - Сафійскі сабор - была збудаваная ў сярэдзіне XI ст. верагодна на месцы драўлянае царквы, пра што ёсьць шэраг згадак у старадаўніх дакумэнтах, толькі там маецца блытаніна ў датах пабудовы сабору. Будавалі яго бізантыйскія майстры, якія навучалі мясцовых будаўнікоў вырабляць плінфу, выпальваць і гасіць вапну, рабіць цямянку. У кладцы муроў шырока ўжывалі камяні-глыбы і вапну, гэтакім чынам зьмяншаючы расход цэгла, якая ў той час, пэўна, была дарагой, а выраб яе быў справай складанай. З будаўнікамі, трэба думаць, прыбылі і мастакі дзеля ўнутранага расьпісьваньня храму. Патрэбныя былі фарбы, памочнікі, якіх рыхтавалі з тутэйшых жыхароў. Вучылі рабіць смальту*, керамічную кафлю, а можа напачатку яе прывозілі з-за мяжы, як і волава для даху ў выглядзе лістоў. У літоўскіх летапісах і занатоўках польскіх гісторыкаў паведамляецца аб дастаўцы ў XII ст. будаўнічых матэрыялаў: плінфы, вапны і гіпсу па Дзьвіне зь Ліфляндый міфічным князем Барысам Генвілавічам.

З канца XI ст. і цягам XII ст. у Полацку вядзецца інтэнсыўнае будаўніцтва каменных цэркваў. У XII ст. іх ужо разам з Сафійскім саборам налічвалася 11. Для ўсходняга муру Сафійскага сабору побач з апсыдамі зьяўляецца прыбудова, дзе ў часе раскопак 1978 г. В.А.Булкіным знойдзеныя 4 саркафагі з плінфы, аздобленыя фрэскамі, і сьляды іншых прыбудоваў. У XII ст. побач з саборам зьяўляецца другі каменны храм, аднакупаловы, з трыма бабінцамі, раскапаны М.К.Каргерам, назва ягоная страчаная, мажліва гэта палацавая Мікольская царква, якая паводле дакумэнтаў у XVI ст. яшчэ існавала. Зьвестак пра тое калі яна была разбураная няма.

На вул. Горкага побач з былой 8-й школай, цяпер вучэбным камбінатам, супраць вайсковага шпіталю, была збудаваная каменная царква. Што гэта была за царква невядома. Падчас раскопак Каргера, а затым Рапапорта падмуркаў ейных не адшукалі, пэўна стаяла яна ніжэй, там, дзе цяпер дом былое

* - зь італьянскае мовы (smalto - эмаль), пласцінкі шкла для мазаічнае працы.

8-е школы. Каргер выявіў тут старажытнае пахаваньне з плінфы, а Рапапорт частку падмурка з глыжоў, без вапнавае рошчыны. Знойдзена шмат костак з пахаваньняў. Мясцовы гісторык-аматар, гадаванец полацкага кадэцкага корпусу В.П.Вікенцьеў на падставе дайшоўшых апісаньняў, лічыў яе царквой "Багародзіцы старой", бо гэтая царква некалі была на гарадзкім гандлёвым пляцы. Калі царква разбураная, невядома. У канцы вул. Горкага, за стадыёнам "Спартак" у 1976-1977 гг. раскопкамі Рапапорта былі выяўленыя фрагмэнты яшчэ адной царквы XII ст. Тут знойдзеныя адломкі каменнага саркафагу, частка каменнага абразка і шмат пахаваньняў ці нават брацкіх магілаў. Рапапорт мяркуе, што тут была пахаваньня полацкіх князёў.

У Спаскім манастыры былі дзьве каменныя царквы. Адна, збудаваная ў сярэдзіне XII ст. Эўфрасіньнай, і другая пабудовы канца XI - пачатку XII ст., раскапаная Каргерам у 60-х гадах і дадаткова Рапапортам у 1976 г. У царкве мелася галерэя, дзе было шмат пахаваньняў, таму яе лічаць пахавальнай полацкіх біскупаў. Поўнага пляну гэтае царквы зрабіць не атрымалася, бо ўсходняя частка знішчаная. Калі загінула сама царква, дадзеных няма. Падчас раскопак адшуканыя фрагмэнты фрэсак, адна зь іх надрукаваная ў працы Каргера. Спаская царква апісаная раней. Недалёка ад Спаскага манастыру павінна была месціцца царква ў гонар сьв. Юрыя. Зь Лебедзеўскага летапісу вядома, што яна знаходзілася на шляху ад Спаскага манастыру да гораду, гэтак ішоў Іван Жаклівы са сваім войскам да Полацку. Падмуркі царквы ў ваколі Ксавэраўскіх могілак шукалі Лебедзеў, Побаль і шэраг іншых дасьледчыкаў, але пакуль іх не пашчасыціла адшукаць. На абразе Эўфрасіньні, апублікаваным Сапуновым і датаваным ім XVI ст., недалёка ад Спаскае царквы намалюваны велічны каменны пяцікупаловы храм абарончага тыпу. Калі ён быў разбураны, зьвестак няма, але ў XVI ст. храм існаваў і ёсьць думка, што збудаваны ён быў ў гонар сьв. Юрыя, бо гэтае імя меў бацька Эўфрасіньні.

Чатыры каменныя храмы, збудаваныя ў канцы XI - пачатку XII ст. у Барысаглебскім манастыры, апісаныя раней. Тады манастыр уваходзіў у склад рэзыдэнцыі полацкіх князёў. У цяперашні час ацалелі падмуркі толькі аднаго храму, усё астатняе знішчанае. Унутры храмы мелі багаты фрэскавы жывапіс. Мажліва, што падчас будаваньня гэтых храмы не былі атынкаваныя звонку, але засталіся паласатымі з падфарбаванымі радамі плінфы, а шырокія палосы між імі былі зробленыя шурпатымі і мелі выгляд вапняку, аркі вокнаў былі выкладзеныя плінфай і мелі прыгожы выгляд. Ліхтары* купалоў мелі адмысловы арнамэнт. Фасады цэркваў упрыгожвалі вэргыкальныя паўкалёнкі ці пляскатыя лапаткі. Шмат дасьледчыкаў лічаць, што архітэктарам шэрагу полацкіх храмаў быў дойдзі Ян, асоба, вядомая з жыцьцяпісу Эўфрасіньні. Можна дапусьціць, што быў ён манахам, бо прозьвішча не пазначанае, але сьцьвярджаць, што ён на самой справе існаваў, немагчыма. У Полацку стварылася своеасаблівае школа дойдзіства. Храмы былі ў большыні трохнававыя, аднакупаловыя, гэтак

* - частка купалу зь вялікімі аконнымі праёмамі

звання крыжовакупаловыя, толькі найвялікшы з усіх полацкіх храмаў. Сафійскі сабор, быў пяцінававым. Вядомыя два трохнававыя храмы з трыма бабінцамі: адзін ля Сафійскага сабору, другі - у Барысаглебскім манастыры, дзе акрамя таго быў храм з конхамі, пазычаны з архітэктуры балканскіх краінаў. Храмы з бабінцамі былі даволі вялікімі, назвы шэрагу зь іх страчаныя, каму яны былі прысьвечаныя, невядома, як і даты іхнага разбурэння. Аднакупаловыя храмы характарызаваліся зьніжаным заходнім фасадам з падвышэннем да цэнтру храму, дзе бліжэй да алтарнае часткі ўсталёўваўся бубен. Усходняя частка з апсыдамі таксама была ніжэйшай за цэнтральную. Верх храму складаўся з закамараў і какошнікаў, дах пакрываўся алавынымі лістамі, якія пры пажарах тапіліся, кроплі і зліткі волава знаходзілі падчас раскопак у Спаскім і Барысаглебскім манастырах. У Спаскай пахавальні быў знойдзены злітак волава вагой 16-18 кг. Падлогі ў цэрквах былі выкладзеныя маёлікавай кафляй ці мазаікай, але ў Сафійскім саборы іхных сьлядоў пакуль не адшукалі, мажліва з прычыны шматлікіх перабудоваў. Прыпісваць будаўніцтва ўсіх полацкіх храмаў адному Яну няма падставаў, бо калі верыць жыццьяпісу Эўфрасіньні, дык у сярэдзіне XII ст. ён будаваў царкву Спаса, але шэраг цэркваў ужо былі збудаваныя, апошнія ж будаваць яму было не па сілах з прычыны сваёй старасці. Цікава заўважыць, што храмы ў Полацку будаваліся ў пэрыяд фэадальнае раздраньнасці, у пэрыяд міжусобных войнаў, высылкі полацкіх князёў у Бізантыю. Будавалі іх пэўна князі ці багатыя дружыннікі, якіх пасля хавалі ў гэтых цэрквах ці ў прыбудовах да іх, ці ў асобных саркафагах ля храмаў, што былі для іх пахавальнямі. Храмы мелі хоры, дзе малілася знаць, уваходы на іх рабілі альбо ўнутры цэркваў, альбо звонку з адмысловых вежаў ды галерэяў. Што да званой ды іхнага разьмяшчэння ля цэркваў, дык падчас архэалагічных раскопак не знойдзена дзе былі званіцы і якую яны мелі будову. Толькі пра званы Сафіі згадваецца ў "Слове пра паход Ігаравы".

Нічога невядома пра цывільныя каменныя пабудовы XII ст., толькі падчас раскопак у 1976-1977 гг. былі адкапаныя рэшткі каменнага палацу з драўлянай прыбудовай датаваная XIV ст. З ростам гораду, будаўніцтвам замкаў, пасадаў будаваліся новыя храмы і манастыры, у большасці драўляныя, бо бракавала сродкаў на каменнае будаўніцтва. Шэраг вытворчасцяў па вырабу плінфы, маёлікі, выпальваньню вапны спыніліся. Ёсць звесткі, што плінфу выраблялі ў Экімані, дзе для гэтага была добрая гліна. Тут знаходзяць шмат адломкаў плінфы, але пацвердзіць гэтыя звесткі раскопкі пакуль не ўдалося. Побаль, праз апытаньні жыхароў знайшоў сьляды вытворчасці плінфы ў 3 км на захад ад Полацку, але і гэтыя мясціны не дасьледаваныя. Закладальнікі цэркваў, якія зваліся фундатарамі, лічылі іх сваёй уласнасьцю, клапаціліся пра іх, адпісвалі на іхнае ўтрыманьне частку сваіх уладаньняў. Таму цэрквы і манастыры мелі землі з залежнымі ад іх людзьмі.

Тое, якія культывыя ўстановы былі ў горадзе ў канцы XVI ст., зафіксавана ў прывілеі пад назвай "Diploma foundationis Collegii Polocensis Societatis Jesu",

дадзеным Батурам 20.01.1582 г. у Варшаве езуітам на закладаньне ў Полацку калегіюму. У ім паведамляецца, што на здзіўленьне караля той не знайшоў у Полацку ніводнага касьцёлу. Таму дзеля пашырэння сьвятое рымскае веры закладае ў горадзе езуіцкі калегіюм, на ўтрыманьне якога аддае паводле права вайны ўсе маёнткі і землі праваслаўных манастыроў ды цэркваў, якія пералічаныя ў гэтым прывілеі, канкрэтна (пададзена з тлумачэньнямі К.Гаворскага): 1. Дзявочы манастыр сьв. Спаса на р. Палаце, заснаваны каля 1155 г. Эўфрасіньняй князёўнай Полацкай; 2. Яна Хрысьціцеля на дзьвінскім востраве, заснаваны каля 1399 г. князем Анупрэем*; 3. Пятрапаўлаўскі на Верхнім замку на месцы, што звалася "Воўкава вежа", заснаваны кн. Міхаілам, які кіраваў Полацкам з 1235 г. па прызначэньні Вялікага князя Літоўскага Рынгольда**;

4. Міхайлаўскі Гарадзецкі за р. Палатой, дзе цяпер Міхайлаўская царква на могілках, заснаваная князьмі Пятром і Іванам Мірожскімі (*Гэтыя могілкі былі на паўночны захад ад Запалоцьця, зьнішчаныя ў 30-х гадах падчас пашырэння аэрадрому - І.Д.*); 5. Сьв. Міколы на Лучне ў 7 вёрстах ад гораду, здаецца, дзе цяпер царква Кузьмы і Дзям'яна ў Казімірове (*Казімірова ляжыць на Тураўлянскай дарозе за вёскай Кулакова. Казімірова і царква зьнішчаныя ў часе вайны 1941-1945 гг. - І.Д.*); 6. Уваскрасенскі ці Машоначны на Ніжнім замку (на Машне), заснаваны кн. Юрыем і кн. Аграфенаю, але калі, невядома. (*Паводле іншых дадзеных ён месціўся на Верхнім замку, на ягоным мысе, што зваўся Машиной. Ніжні замак збудаваны ў часы Івана Жаклівага і там манастыру не было - І.Д.*); 7. Траецкі, згадваецца ў прывілеі полацкага кн. Андрэя Альгердавіча, дадзеным гэтаму манастыроў каля 1390 г. на бабровыя гоні на р. Звоне; 8. Кузьмадзяўнаўскі (*Камэнтароў у К.Гаворскага няма - І.Д.*); 9. Багародзіцкі на Ніжняй вуліцы ля ўтоку ў Дзьвіну ручая, што агінаў усходні вал Верхняга замку (*на вул. Ленінскай ля былога Чорнага ручая - І.Д.*); 10. Перамяненныя Гасподняга ці Запалоцкі ля самага ўтоку р. Палаты ў Дзьвіну; 11. Юр'еўскі ў полі (*падрабязнасьцяў няма - І.Д.*). Далей Гаворскі адзначае, што ў "Diploma..." Батуры згадваюцца наступныя цэрквы: Стрэчаньня; сьв. Міколы на Паўпяце, Узьнясеньня Хрыста ў Запалоцьці (горадзе), Дабравешчаньня ў Запалоцьці (горадзе), Зьмітра на Верхнім замку, сьв. Базыля ў Запалоцьці (горадзе) і сьв. Параскевы, то бок Пяценкі ў горадзе ды інш. Далей Гаворскі піша, што акрамя згаданых у "Diploma..." Батуры існавалі манастыры: 1. Барысаглебскі на р. Бельчыцы; 2. Пятніцкі недалёка ад Барысаглебскага таксама на р. Бельчыцы, ператвораны пазьней у парафіяльную царкву; 3. Узьнясенскі, згадваецца ў судовым лісьце полацкага праваслаўнага архібіскупа Гермагена Храптовіча 28.02.1553 г. (*дзе, не пададзена - І.Д.*).

* - калі звесткі праўдзівыя, можа гэта асоба княскага роду, бо ад 1396 г. горадам і зямлёй кіравалі вялікакняскія намесьнікі. У той час намесьнікам быў Мантыгірд.

** - пэўных звестак пра гэты час няма. Недзе да 1232 г. у Полацку княжыў смаленскі кн. Сьвятаслаў Мсьціславіч, а ў 1239 г. летапіс згадвае князя Браныслава, песьця кн. Аляксандра Неўскага. Тады час панаваньня кн. Міхаіла прыблізна 1235-1239 гг.

Бэз-Карніловіч падае, што ў часы зьяаваньня Полацка Батурам у горадзе і ягоных ваколіцах было 11 мужчынскіх манастыроў і 1 дзівочы Спаскі, а таксама 18 цэркваў. Манастыры паводле Бэз-Карніловіча: 1. Багародзіцкі за горадам недалёка ад Спасакага дзівочага манастыру ў Сяльцы. Цяпер і сьлядоў няма; 2. Багаяўленскі мужчынскі манастыр у горадзе над Дзьвіной; 3. Барысаглебскі ці Бельчыцкі, збудаваны кн. Барысам адначасна зь дзівочым Спаскім манастыром і царквой сьв. Сафіі на Верхнім замку. Цяпер толькі адна царква Барыса і Глеба. (*Сафійскі храм збудаваны на 100 гадоў раней за Спаскую царкву. У Барысаглебскім манастыры тады ўжо была царква Параскевы Пятніцы ці пахавальня полацкіх князёў - І.Д.*); 4. Уваскрасенскі на Ніжнім замку, цяпер і руінаў ня бачна. (*3. Даўгяла піша, што гэты манастыр яшчэ зваўся Машоначным і знаходзіўся на Верхнім замку на захад ад больніцы ў бок Запалоцьця - І.Д.*); 5. Гарадзецкі сьв. Міхаіла, дзе быў невядома. (*Гаворскі заўважае, што быў ён на Запалоцьці, дзе Міхаілаўскія могілкі, на якіх стаяла царква сьв. Міхаіла - І.Д.*); 6. Кузьмадзям'янаўскі ў Запалоцьці, нават руінаў якога ня бачна. (*Пацьвярджае гэта і Даўгяла - І.Д.*); 7. Манастыр апостала Пятра на Верхнім замку, таксама невядома ў якім месцы быў. (*Гаворскі піша, што манастыр быў на Верхнім замку, на месцы, дзе была "Ваўкова вежа", то бок побач з больніцай імя Леніна - І.Д.*); 8. Сьв. Яна Папярэдніка на Востраве, што на Дзьвіне супраць гораду, цяпер яго няма; 9. Перамяненны Гасподняга ці Запалоцкі за Палатой. Няма яго. (*Гэта пацьвярджае К. Гаворскі, але 3. Даўгяла не пацьвярджае - І.Д.*); 10. Сафійскі на Верхнім замку. Сафійскі сабор і манастыр не аднойчы зьведалі разбурэньні ад ворагаў і пажараў, пасля чаго доўгі час ляжалі ў руінах. (*Пра тое, што пры Сафійскім саборы быў манастыр, згадваецца толькі ў жыцьцяпісе Эўфрасіньні. У гэтым манастыры яна пастрыглася ў манахі. Іншых гістарычных дадзеных пра яго няма. Толькі ў часы Вуні тут знаходзіліся два базылянскія манастыры, мужчынскі і жаночы - І.Д.*); 11. Траецкі за Палатой, спалены дашчэнтку ў 1579 г. войскамі С. Батуры.

Даўгяла ў сваёй працы пра полацкія замкі піша, што на Верхнім замку былі 5 цэркваў і 2 манастыры. Цэрквы: Сафійскі сабор, Стрэчанская, Зьмітраўская, Мікольская на Паўпяце і палацавая Мікольская, збудаваная кн. Андрэем Альгердавічам. Манастыры: Уваскрасенскі (Машоначны) і Пятроўскі, збудаваны кн. Міхаілам. У самім горадзе (Запалоцьці) былі 4 царквы: Раства Хрыстова, Узьнясеньня, Дабравешчанская і Базыльёўская; два манастыры з сваімі цэрквамі: Кузьмы і Дзям'яна ды Міхаіла. Гэтыя дадзеныя Даўгяла бярэ з полацкай рэвізіі 1552 г. Далей ён падае вынятку са сьпісу цэркваў ды манастыроў, складзенага ў ліпені 1580 г. гараднічым Франкам Жуком, каб перадаць тых з усёй маёмасьцю ў ўладаньнямі езуіцкаму закону. Усе яны згаданыя вышэй, але падаюцца некаторыя дадзеныя пра іх, прыкладам: Стрэчанская царква, падораная Корсакам; Мікольская на Паўпяце, збудаваная архімандрытам Ёнам Гарадзецкім; Зьмітраўская царква збудаваная Корсакамі; а Базыльёўская збудаваная архімандрытам віленскага Траецкага манастыру Аляксеям.

Побаль у сваёй справаздачы аб архэалягічных раскопках у 1959 г. пад назвай "Древние памятники г. Полоцка" (Фонд полацкага краязнаўчага музэю) падае на падставе гістарычных дадзеных назвы 15 манастыроў у Полацку да XVI ст. і піша, што ў гістарычных працах храмы атаясамляюцца з манастырамі, бо ў кожным манастыры быў свой храм, але не сьцьвярджае, што пры Сафійскім саборы быў манастыр. Вось сьпіс полацкіх манастыроў, што былі ў XVI ст.: 1. Спаскі манастыр, заснаваны Эўфрасіньняй; 2. Багародзіцкі манастыр ляжыць у 30-40 м на паўночны ўсход ад Спасакага храму. Гэты храм быў раскапаны і дасьледаваны Каргерам, які лічыць яго пахавальняй князёў і біскупаў. Побаль уважае гэты храм Багародзіцкім манастыром; 3. Барысаглебскі манастыр складаецца з трох храмаў: Барыса і Глеба, Параскевы Пятніцы і Безьменнага. Побаль заўважае, што ў некаторых працах выказваецца думка, нібы быў яшчэ асобны ад Барысаглебскага Пятніцкі манастыр на Задзьвіньні, дзе цяпер месціцца псыханэўралягічная больніца, але адзначае, што ён ня мае ніякіх дадзеных пра яго; 4. Манастыр сьв. Яна Папярэдніка (Іванаўскі) месціўся на Востраве супраць Верхняга замку. Побаль па адломках плінфы робіць выснову, што быў ён збудаваны ў XII-XIII стст. На пляне першае паловы XIX ст. манастыр не паказаны, а значыцца, ён быў разбураны ў XVII-XVIII стст.; 5. Траецкі манастыр. Вядома, што ён месціўся ў Запалоцьці і быў спалены ў 1579 г. Побаль піша, што гэтаму манастыру належыла гэтак званае Полацкае эвангельле XII-XIII стст., якое паступіла ў Пецярбурскую Публічную бібліятэку. Маюцца звесткі пра тое, што полацкі князь Андрэй Альгердавіч надаў прывілей гэтаму манастыру раней за 1399 г.* Прывілей запісаны ў згаданым эвангельлі. Калі быў збудаваны гэты манастыр, невядома (верагодна ў XII-XIII стст.). У той жа час крыху вышэй у сваёй справаздачы Побаль піша, што гэтае эвангельле належыла манастыру Яна Папярэдніка; 6. Кузьмадзям'янаўскі манастыр месціўся на Запалоцьці. Калі збудаваны невядома. На пляне першае паловы XIX ст. не пазначаны. (*У Сафійскім саборы ў XIX ст. захоўвалі складзены з гэтага манастыру, малюнак якога падае ў сваёй працы Семянтоўскі - І.Д.*); 7. Манастыр Перамяненны Гасподняга ці Запалоцкі. Час пабудовы невядомы, на пляне XIX ст. не пазначаны. Значыцца, зьнішчаны раней; 8. Багаяўленскі манастыр (Спаса-Багаяўленскі) захаваньне да цяперашняга часу на вул. Леніна 500-600 м на паўднёвы ўсход ад Верхняга замку. Калі быў збудаваны, невядома (пэўна ў XIV-XV стст.); 9. Пятроўскі манастыр (апостала Пятра). Вядома, што месціўся гэты манастыр на Верхнім замку, але месца дакладна невядомае. На пляне першае паловы XIX ст. нейкі храм пазначаны ў паўночна-ўсходняй частцы Верхняга замку 250-300 м ад храму Сафіі. Даўгяла лічыць, што збудаваны ён у XIV ст. кн. Міхаілам на месцы Ваўковае вежы. Тут былі збудаваныя манастырскія пабудовы з храмам Пятра. Калі храм быў разбураны невядома,

* - За супраціў Вялікаму князю Ягайле Андрэй Альгердавіч арыштаваны ў 1386 г. і болей у Полацк не вярнуўся. Загінуў у 1399 г. у бітве з татарамі на рацэ Ворскле (Украіна). Таму прывілей дадзены не пазьней за 1386 г. (гл. заўвагу на с.44)

падмуркі ягонья не адшуканыя; 10. Уваскрасенскі манастыр, некаторыя лічаць, што ён месціўся на Ніжнім замку. Даўгяла адзначае, што манастыр быў на Верхнім замку. На пляне першае паловы XIX ст. яго няма, значыцца быў разбураны раней. Калі быў збудаваны, невядома (згадваецца ў 1552 г.). Рэшткі падмуркаў на Верхнім замку не адшуканыя; 11. Міхайлаўскі манастыр месціўся 150-200 м на поўнач ад Запалоцця і каля 300 м на паўночны захад ад Верхняга замку. Храм збудаваны раней за XVI ст., разбураны ў даваенныя гады; 12. Мікольскі манастыр. Збудаваны на вул. Леніна каля 2 км на паўднёвы ўсход ад Верхняга замку. На месцы храму ў пасьяляваенныя гады збудаваная цукеркавая фабрыка; 13. Юр'еўскі манастыр. Дзе ён стаяў невядома. У Экімані нават у нядаўні час знаходзілася царква сьв. Юрыя. Мажліва гэтая царква стаяла на месцы былога Юр'еўскага манастыру. Згаданая экіманская царква месцілася 1 км ад Верхняга замку на паўднёвы захад; 14. Гарадзецкі манастыр (св. Міхаіла). Пра яго ніякіх звестак ня маецца*.

Ні водны старажытны горад Беларусі ня меў столькі архітэктурных помнікаў, колькі іх было збудавана ў Полацку ў XI-XVI стст. Гэта сьведчыць аб Полацку згаданага часу, як аб адным з найважнейшых цэнтраў старажытнае беларускае культуры. Тут нарадзіўся адзін з выдатнейшых мысьляроў Беларусі XVI ст. Францішак Скарына. Параўноўваючы дадзеныя, прыведзеныя дасьледчыкамі Гаворскім, Бэз-Карніловічам, Даўгялам і Побалем пра манастыры і цэрквы, якія былі ў Полацку аж да XVI ст., бачым, што маюцца розныя думкі пра час пабудовы некаторых зь іх, месца знаходжаньня, час разбурэньня, і нават пра назвы. Нельга пагадзіцца з думкай Побаля, што ля кожнае царквы быў манастыр, гэта не пацвярджаецца іншымі навукоўцамі. Трэба заўважыць, што манастыры ў тыя часы былі малалюднымі, лік манахаў - невялікім, працоўнай сілаў былі залежныя сяляны, якія апрацоўвалі землі тых манастыроў ці цэркваў. Можна лічыць даказаным, што ў Полацку, пачынаючы з XI ст. і да XVI ст., былі наступныя манастыры: 1. Спаса-Эўфрасінеўскі жаночы манастыр; 2. Барысаглебскі ці Бельчыцкі манастыр, які складаўся з чатырох цэркваў; 3. Багаўленскі мужчынскі манастыр з брацкай школай, мажліва з убожніцай і лякарняй; 4. Мужчынскі манастыр Яна Папярэдніка ці Хрысьціцеля на Востраве; 5. Пятроўскі ці Петрапаўлаўскі мужчынскі манастыр на Верхнім замку, недалёка ад цяперашняе больніцы, царква была драўлянай; 6. Міхайлаўскі ці Гарадзецкі на поўначы Запалоцця. У XIX ст. каля яго былі створаныя могілкі, на якіх была каменная могілкавая царква з сутарэньнем пад алтаром. Пабудова гэтае царквы адносіцца да канца XVIII ст. ці пачатку XIX ст. Дзе была царква-папярэдніца, дадзеных няма, як і сьлядоў манастырскіх пабудоваў. Хутчэй за ўсё яны былі драўлянымі. Побаль лічыць, што былі два манастыры: Міхайлаўскі і Гарадзецкі, але ня можа паказаць, дзе быў Гарадзецкі, у той час як іншыя заўважаюць, што

* - У архіўных дакумэнтах пачатку XIX ст. згадваецца ў Полацку ўніяцкі жаночы манастыр Сьв. Міхаіла (гл. M.Radwan. Carat wobec kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839, Roma-Lublin, 2001, s.348)

гэта адзін і той самы манастыр; 7. Уваскрасенскі манастыр на Верхнім замку, на мысе, званым "Машна", адкуль другая ягоная назва Машоначны. Пэўна быў драўляным, бо сьлядоў каменнай пабудовы на мысе Машна не адшукана; 8. Кузьмадзям'янаўскі на Запалоцці, ад яго захаваўся абраз-складзень, што складаўся з трох абразоў і захоўваўся ў Сафійскім саборы яшчэ ў XIX ст. Разбураны падчас узяцця Полацку ў 1579 г. Батурам. Пэўна быў драўляным, бо сьлядоў падмуркаў і рэштак цаглянае кладкі не адшукана да гэтага часу; 9. Перамяненныя Гасподняга ці Запалоцкі ля самае сутокі Палаты ля берагу Дзьвіны*. Сьцьвярджае гэта Гаворскі, які абапіраецца на вопіс полацкіх цэркваў і манастыроў, складзены ў 1580 г. дзеля перадачы іх езуітам; 10. Траецкі, паводле дадзеных Бэз-Карніловіча месціўся ў Запалоцці і быў спалены ў 1579 г. падчас узяцця Полацку. Паводле дадзеных Гаворскага манастыр гэты існаваў ужо ў 1390 г. Побаль піша, што ў ім было напісанае Полацкае эвангелье, якое потым захоўвалася ў манастыры Яна Папярэдніка, адкуль патрапіла ў Публічную бібліятэку Пецярбурга; 11. Багародзіцкі манастыр, паводле Гаворскага месціўся на вул. Ленінскай ля ўпаду Чорнага ручая побач зь Верхнім замкам. Бэз-Карніловіч піша, што Багародзіцкі быў за горадам побач са Спаскім дзявоцым манастыром у Сяльцы. Побаль лічыць гэтаксама. Каргер лічыць, што побач са Спаскім манастыром была царква-пахавальня полацкіх біскупаў; 12. Што да Мікольскага манастыру, дык Побаль піша, што ляжаў ён за 2 км ад Верхняга замку па вул. Леніна, дзе пазьней месціўся харчовы камбінат ці, як ён піша, цукеркавая фабрыка. На гэтым месцы ў XVIII ст. месцілася праваслаўная драўляная могілкавая царква, што звалася Пакроўскай, якая згарэла ў 1900 г., а ў 1905-1906 гг. адбудаваная нанова каменная. Пасьля вайны 1941-1945 гг. тут быў створаны харчакамбінат, потым кансэрвавы завод. Царква разбураная ў 60-х гадах. Бэз-Карніловіч піша, што быў манастыр сьв. Міколы на Лучне - гэта пагост Казімірова, які ляжыць на Тураўлянскай дарозе на поўдзень ад вёскі Кулакова, дзе ў XX ст. была царква Кузьмы і Дзям'яна. Цяпер пагосту не існуе, зьнішчаны падчас вайны 1941-1945 гг.; 13. Юр'еўскі манастыр. Бэз-Карніловіч піша, што "ён быў у полі", а Побаль піша, што дзе ён быў, невядома, і думае, што ў Экімані, бо там была царква ў гонар сьв. Юрыя. У гістарычнай літаратуры няма згадак, што да XVI ст. і пазьней у Экімані быў манастыр. Вядома, што ў XVI ст. у часе паходу Іван Жахлівы праходзіў ля царквы сьв. Юрыя, ідучы ад Спасакага манастыру да Полацку, але ў Лебедзеўскім летапісе няма ніводнага слова, што тут быў манастыр; 14. Што да Пятніцкага манастыру на р.Бельчыцы за Барысаглебскім, пра які згадвае Побаль, дык трэба заўважыць, што няма ніякіх больш ці менш пэўных дадзеных, акрамя згадкі Гаворскага. Спраба Побаля зьвязаць яго з царквой Эвангеліста Яна на беразе Дзьвіны, дзе быў бэрнардынскі манастыр, а цяпер абласная псыхбольніца, ня мае пад сабой грунту. У XVIII - пачатку XIX ст. на поўнач ад бэрнардынскага манастыру на могілках была старая драўляная царква, але не манастыр.

* - на пляне 1777 г. у згаданым месцы пазначаная ўніяцкая царква Кузьмы і Дзям'яна.

Што да асобных цэркваў у Полацку з усімі ягонымі пасадамі і замкамі, дык паводле Бэз-Карніловіча іх мелася 18. Назвы шмат якіх цэркваў страчаныя, прыкладам, назва царквы-пахавальні ў Спаскім манастыры, царквы раскапанай Каргерам ля Сафійскага сабору, дзвюх цэркваў Барысаглебскага манастыру, цэркваў XII ст. на вул. Горкага, адной за стадыёнам, другой ла быллой 8-е школы. У іншых выпадках вядома назва царквы, але невядомы, дзе яна знаходзілася, прыкладам сьв. Юрыя. Можна лічыць вызначанымі царквы: на Верхнім замку - Стрчаньня, сьв. Міколы на Паўпяце, Зьмітраўскую, палацавую Мікольскую, Сафійскую. У самім горадзе - на Запалочці Раства Хрыстова, Узнясенскую, Дабравешчанскую і Базыльёўскую. Былі царквы і ў Вялікім пасадзе, але сьпісу іх у вопісе праваслаўных цэркваў 1580 г. дзеля перадачы езуітам няма, бо яны былі спаленыя Іванам Жаклівым падчас зьнішчэньня ім Вялікага пасаду. Згадваецца толькі адна Мікольская царква за гандлёвым пляцам на могілках. Гэтая тэрыторыя была перададзена езуітам для пабудовы калегіюму.

Пасьля здабыцця Полацка Сьцяпанам Батурам у 1579 г. пачынаюцца зьмены ў культавым будаўніцтве і ў абліччы горада. Праваслаўныя храмы і манастыры не аднаўляюцца, некаторыя, як Спаскі храм, ператвараюцца ў касьцёлы. З увядзеньнем у 1596 г. Вуніі ацалелыя храмы і манастыры становяцца ўніяцкімі, прыкладам Сафійскі сабор, Бельчыцкі ці Барысаглебскі манастыр. Застаўся праваслаўным толькі Багаяўленскі манастыр і залежная ад яго Пакроўская царква на могілках. У Барысаглебскім манастыры пры ўніятах робіцца вялікая перабудова цэркваў, асабліва Барыса і Глеба. У горадзе пачынаецца інтэнсыўнае будаваньне каталіцкіх касьцёлаў і манастыроў. Будуецца напачатку драўляны езуіцкі калегіюм з касьцёлам у гонар сьв. Сьцяпана, затым будуюцца дамініканскі манастыр і касьцёл, францішканскі манастыр і касьцёл, бэрнардынскі манастыр і касьцёл на Задзьвінні, жаночыя манастыры тэрцыярак і марыявітак. У XVIII ст. у часе знаходжаньня ў горадзе расейскіх войскаў руйнуецца старажытны Сафійскі храм. На гэтым месцы будуюцца новы ўніяцкі храм і базільянскія манастыры, мужчынскі ды жаночы. У канцы вул. Таўстога будуецца парафіяльны касьцёл, зьяўляюцца ўніяцкія царквы на Задзьвінні і ў горадзе за Пакроўскай царквой, таксама на могілках. На Ксавэраўскіх могілках зьяўляецца касьцёл у гонар сьв. Ксавэрыя. У цэнтры гораду побач зь езуіцкім калегіюмам будуецца "кальвініскі збор", то бок касьцёл і службовыя пабудовы, але неўзабаве гэтая ўстанова зьнікае, а маёмасьць пераходзіць да езуітаў, якія на гэтай зямлі будуць новыя пабудовы калегіюму. Да XVIII ст. Полацк прыймае аблічча эўрапэйскага гораду і ў гэтым выглядзе ў 1772 г. уваходзіць у склад Расейскае імперыі*. Калі першыя пабудовы розных каталіцкіх законаў у XVII ст. былі каменнымі і драўлянымі, дык у канцы XVII - на пачатку XVIII ст. будуюцца грунтоўныя цагляныя храмы, па тых часах велічныя, як езуіцкі касьцёл (пазьней Мікалаеўскі сабор), уніяцкі Сафійскі сабор, дамініканскі, франціш-

* - гэта не зусім так, бо некаторыя пабудовы езуіцкага калегіюму (1788), францішканскі (1778) і дамініканскі (1804) манастыры, збудаваныя пасьля далучэньня да Расеі.

канскі і бэрнардынскі касьцёлы, побач зь імі будуюцца манастыры, у якіх жылі манахі, кіраўнікі законаў. Пры манастырах адчыняліся школы ці вучэльні для юнакоў і дзяўчатаў з тутэйшае шляхты, дзе тых выхоўвалі ў строгім рэлігійным рэжыме, прывучалі да лацінскае і польскае моваў, адданасьці каталіцтву і папу Рымскаму, давалі пачатковыя веды ў некаторых навуках, манэрах паводзінаў і да т.п. Асабліва шмат рабілі ў тым кірунку езуіты. Яны збудавалі велічныя пабудовы свайго калегіюму, ператворанага пазьней у акадэмію.

Пасьля далучэньня да Расеі ў Беларусі пачынаецца новы пэрыяд у жыцьці краю, час змаганьня пануючай ў Расеі праваслаўнай рэлігіі з каталіцтвам. Расейскі ўрад пачынае праводзіць палітыку русіфікацыі, наступу на каталіцкую рэлігію ды ейныя структуры. У 1820 г. выганяюцца з Расеі езуіты, месца якіх заступаюць піяры, замест езуіцкае акадэміі зьяўляецца вышэйшая піярская вучэльня, але ў 1832 г. пасьля задушэньня паўстаньня 1831 г., у якім актыўны ўдзел прыёмалі вучні каталіцкіх манастырскіх школаў, ліквідуецца ўсе манаскія структуры ды іхныя школы, манахі выганяюцца з Расеі, польская мова забараняецца ў школах і ўстановах. Уніятаў зьядноўваюць з праваслаўнай царквой у 1839 г., як гэта рабілася, апісана вышэй. Некаторыя касьцёлы ператвараюцца ў праваслаўныя цэрквы і саборы, аднаўляюцца некаторыя манастыры (Спаса-Эўфрасінеўскі і Барысаглебскі), уніяцкія цэрквы ператвараюцца ў праваслаўныя, ствараюцца новыя навучальныя ўстановы: духоўныя, вайсковыя (кадэцкі корпус у 1835 г.), цывільныя (настаўніцкая сэмінарыя ў 1872 г., пачатковая народная вучэльня, царкоўна-парафіяльная школа, пансыёны) ды іншыя навучальныя ўстановы, галоўным чынам для дзетак заможных клясаў. Шэраг касьцёлаў і манастырскіх будынкаў каталікоў ды ўніятаў руйнуюцца. Колькі словаў пра габрэяў, што вызнаюць юдэйскую рэлігію. Зь іхных культавых пабудоваў вядома паводле пляну 1778 г. адна драўляная сынагога ці "школа" на беразе Дзьвіны* на скрыжаваньні вул. Горкага і Леніна. Пры канцы XVIII ст. ў Полацку на Ленінскай вуліцы будуецца лютаранская кірха, цяпер тут Полацкі краязнаўчы музэй. У стараверскіх слабодах будуюцца малельні, прыкладам у Плігаўцы.

У 1910 г. у горадзе былі тры праваслаўныя манастыры: 1. Барысаглебскі; 2. Багаяўленскі; 3. Спаса-Эўфрасінеўскі; і 9 цэркваў: 1. Мікалаеўскі сабор; 2. Сафійскі сабор; 3. Эвангеліста Яна на Задзьвінні; 4. Пакроўская царква; 5. Міхайлаўская царква на могілках; 6. Хатняя царква ў кадэцкім корпусе; 7. Хатняя царква ў мужчынскай духоўнай вучэльні (цяпер гаркам партыі); 8. Хатняя царква ў настаўніцкай сэмінарыі; 9. Хатняя царква ў жаночай эпархіяльнай вучэльні (цяпер лястэхнікум). Калі ўлічыць, што ў Спаскім манастыры былі 4 царквы, у Барысаглебскім - 2, у Багаяўленскім - 2, у Мікалаеўскім саборы - цёплая царква, дык усіх праваслаўных цэркваў у горадзе было 18. У горадзе былі дзьве праваслаўныя духоўныя вучэльні: мужчынская чатырох-клясная і жаночая эпархіяльная пяціклясная. Пры Багаяўленскім манастыры была кватэра і канцылярыя вікарнага архірэя. Каталіцкі касьцёл быў у цэнтры

* - яшчэ на пляне 1707 г. на гэтым самым месцы пазначаны каменны будынак сынагогі.

гораду на пляцы, капліца на Ксавэраўскіх могілках. Ля касьцёлу быў дом ксяндза, былы дом езуіцкіх генэралаў (вул. Фрунзэ №3). Меліся лютаранская кірха і капліца на Чырвоных могілках (у лютаранскай заходняй частцы могілак). На рынковай пляцы была каменная адзінаверніцкая царква (адзінаверцы - сэкта старавераў, блізкая да праваслаўя). На вул. Пушкіна была царква старавераў, ля яе ўбожніца і дом для сьвятароў, у Грамах - малельны дом. У горадзе былі 23 сынагогі ці школы юдэйскага веравызнаньня. Зь іх адна была каменнай, астатнія драўлянымі. Былі мошчы: праваслаўныя сьв. Эўфрасіньні ў Спаськім манастыры і каталіцкія сьв. Андрэя Баболі ў касьцёле. У навакольных вёсках быў шэраг праваслаўных цэркваў, створаных на грунце ўніяцкіх, і новых, збудаваных пры канцы XIX ст.: у Экімані, Ропне пад пачаткам Багаяўленскага манастыру, Дубраўцы каля Ветрына, Струньні, Шацілаве, Белым, Казімірове, Туроўлі ды шэрагу іншых месцаў.

У цяперашні час у горадзе маецца толькі адна дзейная праваслаўная царква ў Спаса-Эўфрасінеўскім манастыры і будынку Сафійскага сабору ды Багаяўленскага манастыру, якія ўзятыя дзяржавай пад ахову і рэстаўруюцца. У Грамах у прыватным доме маецца стараверская малельня, сфармаваная царкоўная рада. Маецца ў горадзе сэкта баптыстаў, але яна ня мае зарэгістраванага малельнага дому. Няма ў горадзе зарэгістраванай юдэйскай грамады і сынагогі, а таксама каталіцкай і лютаранскай грамадаў.

БАРЫСАВЫ КАМЯНІ

Ніжэй Экімані недалёка ад вёскі Падкасьцельцы ля левага берагу Дзьвіны ляжаў першы Барысаў камень. Паводле сьведчаньня Л.В.Аляксева ніжэй Полацку ляжалі 4 вялізныя Барысавы камяні, на якіх выбітыя шасьціканцовыя крыжы і надпісы: "Г(оспод)и помози рабу своему Борису". Семянтоўскі, а за ім Аляксеў сьцьвярджаюць, што камень ля Падкасьцельцаў, які людзі называюць Барыс-Хлебнік, гэта ледавіковы валун чырвонага граніту вышыняй 4 аршыны (каля 2 м) і каля 11 аршынаў у акружніцы (больш за 5 м). На баку, які быў павернуты да ракі, груба высечаны крыж і з абодвух бакоў ад яго славянскімі літарамі выбіты надпіс: "Иисус Христос Господи рабу помо...". Крыж чатырохканцовы з пашырэннем канцоў папярочніцы, спод крыжа з трыма выступамі. Верх крыжа быў нахілены ў бок Полацку, таму меркавалі, што яго зрушылі зь месца, мажліва, падчас ачышчэньня рэчышча Дзьвіны згодна з загадам ад 23.10.1776 г. Назва Барыс-Хлебнік тлумачыцца тым, што высоўваўся ён з-пад вады каля дня памяці Барыса і Глеба, то бок 24 ліпеня (ст. стылю), калі пачынаецца жніво. У верасьні 1889 г. узнікла думка выцягнуць яго з вады і паставіць на беразе. Паліцыя ў асабе спраўніка сабрала процьму людю, адслужылі малебен, пакрылі камень дзяржаўным сьцягам і з дапамогай бярвёнаў, жэрдак і гужоў працаграфаваны. Але не ўдалося нават зрушыць яго зь месца, і задума не была рэалізаванай. Улетку 1981 г. адмысловая экспэдыцыя з

дапамогай тэхнікі выцягнула Барысаў камень у Падкасьцельцах і даставіла яго на Верхні замак, дзе ўсталявала ля Сафійскага сабору. Важыць ён каля 50 тонаў ("Сцяг камунізму" ад 31.10.1981 г., "Советская Белоруссия" №270 ад 22.11.1981 г., "Правда" №336 ад 02.12.1981 г.)

Другі камень з шэрага граніту ляжыць 5 км ніжэй мястэчка Дзісна, даўжыняй ён каля 2 м і ў акружніцы каля 7 м, ляжыць на сярэдзіне Дзьвіны і замінае навігацыі па рацэ. У 1818 г. яго спрабавалі выбухнуць, але няўдала: камень трэснуў, і адламілася частка ягонае паверхні. На гэтым камяні выбіты крыж, ацалела частка яго ніжэй папярочніцы ды падстаўка ў выглядзе літары "П", і надпіс "Господи помози рабу своему Борису".

Трэці камень таксама ляжыць каля Дзісны 7 км ніжэй яе пасярод ракі, гэта найвялікшы Барысаў камень з шэрага граніту, вышыняй каля 1,5 м і ў акружніцы каля 12 м. На ім выбіты шасьціканцовы крыж, што стаіць на паўкулі ў нахіленым стане, на камяні надпіс: "Господи помози рабу своему Борису".

Чацьвёрты камень з чырвонага граніту ляжаў ля левага берагу Дзьвіны, ля ўпаду ў яе рэчкі Павянушкі, на правым беразе паблізу ляжыць вёска Боркавічы. Камень невялікі, каля 1 м у папярочніцы, на ім выбіты чатырохканцовы крыж, надпіс неразборлівы. Увосень 1887 г. ён быў выцягнуты на бераг і ўзімку дастаўлены на чыгуначную станцыю Боркавічы, адкуль быў накіраваны ў Маскву, і дзе зьмешчаны ў музэй маскоўскага архэалягічнага таварыства*. Польскі гісторык Стрыйкоўскі піша, што князь Барыс на памяць аб пасьпяховай дастаўцы па Дзьвіне зь Лівоніі матэрыялаў для Барысаглебскага манастыру ў 1217 г. загадаў выбіць на камяні ў рэчышчы Дзьвіны за 7 км ад мястэчка Дзісны надпіс: "Вспомози Господи раба своего Бориса сына Генвилова", але гэты надпіс на ім не чытаецца. Семянтоўскі піша, што разабраць надпіс вельмі цяжка, можна толькі здагадвацца, што празь яго заклікаецца бласлаўленьне Божае на Барыса.

Стасоўна значэньня гэтых камянёў былі розныя думкі. Адны лічылі, што яны пазначаюць мяжу, але разьмяшчэньне іх у рэчышчы Дзьвіны не супадае зь мяжой княства, і гэта гіпотэза адпадае. Іншыя меркавалі, што яны пазначалі мялізны, але ўдзень на Дзьвіне мялізны і так выдзеленыя плыньню ракі, а ўначы і камяні не дапамогуць пазнаць мялізну. Акадэмік Б.А.Рыбакоў лічыць, што гэтыя камяні маюць рытуальнае значэньне. У даўнія часы кланяліся буйным камяням, дрэвам і да т.п., верачы, што тыя валодаюць звышнатуральнай сілай. Пасьля ўвядзеньня хрысьціянства частка насельніцтва яго не прыняла і працягвала верыць сваім багам, таму полацкі князь Барыс* (у 1127-1128 гг.)

* - Зьвесткі пазычаныя ў кнізе Семянтоўскага "Белорусские древности" с. 98, але ж Сапуноў у працы "Двинские или Борисовы камни" на с. 24-25 грунтоўна даводзіць, што камень ляжаў ля вёскі Балоткі і меў надпіс "Сулибор хрест". Паводле даручэньня графа Ёваравы выцягнуты М.Ф.Кусьцінскім і ў 1879 г. прывезены ў Маскоўскі Архэалягічны музэй. Цяпер знаходзіцца ў музэі-запаведніку "Каломенскае". Зважаючы на не зусім якасную падрыхтоўку да друку кнігі Семянтоўскага (гл. заўвагі на с.32) трэба думаць правільная дата 1878 г., а калі перавозілі ўзімку дык гэта ўжо 1879 г.

*** - Барыс (Рагвалод) Усяслававіч княжыў у 1101-1128 гг.

загадаў выбіць на камянях крыжы дзеля змаганьня з паганствам. Да таго ж у часы ўладараньня Барыса было некалькі надта неўрадлівых гадоў і Б.А.Рыбакоў думае, што гэтыя крыжы з надпісамі заклікаюць Бога дапамагчы Барысу і даць добры ўраджай. Датуе ён надпісы вясной 1128 г., зробленыя яны ў дні барысаглебскіх аграрных сьвятаў першых яравых усходаў (2 траўня).

ФАТЫНАЎКА

Пад такой назвай вядомая частка Задзьвіньня, дзе мясяцця гарадзкія могілкі і частка тэрыторыі ад Кургана Несьмяротнасьці да вёскі Экімань. На пачатку ХХ ст. тут быў фальварак Фатынаўка, які належыў Спажынскаму. Ягоны дом, сьлягаспабудовы а таксама сад знаходзіліся паміж батарэямі 1812 г. Спажынскі ўпершыню на Полаччыне ўжыў дзеля пабудовы хлява нявыпаленую цэглу. Сам уладальнік быў чальцом полацкай земскай управы.

БАТАРЭЯ

Французы, заняўшы Полацак, збудавалі крыху вышэй Востраву перавоз праз Дзьвіну. Былі зладжаныя два пантонавыя масты і адзін плавучы зь бярвёнаў. Для абароны перавозу ад мажлівага нападу расейскіх войскаў збудавалі дзьве батарэі на плято над Востравам ля берагоў ручаёў з глыбокімі ярамі, што ўпадалі ля ўсходняга ды заходняга канцоў Востраву. Кожная батарэя мела з паўднёвага боку глыбокі роў, бруствэр і пляцоўкі для гарматаў. На ўсходняй батарэі і на заходняй, што ля Экімані, пасьяла вайны 1812 г. былі пасаджаныя сосны ды іншыя дрэвы. На ўсходняй - толькі сосны, частка іх дажыла да нашых дзён, маюцца зьвесткі, што пасадзіў іх уладальнік Фатынаўкі Спажынскі. На заходняй акрамя соснаў былі пасаджаныя бярозы ды елкі. У сярэдзіне ХІХ ст. тут разьмесьціліся Экіманскія могілкі, што захапілі дзялянку і па-за батарэяй. У часе вайны 1941-1945 гг. магільны гай быў высечаны немцамі, батарэя зарасла алешынамі ды іншым хмызьняком, могілкамі цяпер занятая зямля на ўсход ад батарэі. Пры аглядзе яе ў 1975 г. зафіксаваная добрая захаванасьць батарэйных умацаваньняў, асабліва раскопу і бруствэру, але густы хмызьняк замінае агляду. Усходняя батарэя шмат разоў раскопвалася, нейкі час там капалі яміны пад бульбу, быў лягер полацкае коннае міліцыі, цяпер на ейнай паўночнай частцы збудаваны Курган Несьмяротнасьці, але сьляды раскопу, бруствэру і некаторых гарматных пляцовак захаваліся. Беларускі архэоляг Побаль, агледзіўшы гэтае ваколье, не пацьвердзіў наяўнасьці батарэі, але адзначыў, што тут знаходзіўся ўмацаваны лягер для сьлянаў, дзе тыя хаваліся ў выпадку нападу, а на ворным полі ён знайшоў сьляды селішча. Пэўна поле гэтае апрацоўвалі жыхары Астраўнога пасаду, бо плошча Востраву пры даволі шчыльнай забудове не задавала патрэбаў жыхароў пасаду ў зямлі. Батарэі захаваліся даволі добра, асабліва заходняя, і не выклікаюць сумневу, бо наяўнасьць іх пацьвярджаецца апісаньнямі вайсковых дзеяньняў 1812 г.

ЧЫРВОНЫ МОСТ

Мост праз Палату на вул. Рыскай існуе вельмі даўно. На гарадзкіх плянах ён зьяўляецца ў ХVІІІ ст., калі ў часы Кацярыны ІІ робяцца зарысоўкі гораду дзеля складаньня праекту новага плянаваньня. Мост быў драўляным і за сваё існаваньне шмат разоў перабудоўваўся, бо дрэва трухлела. Паводле сьведчаньня Бэз-Карніловіча ў 1812 г. гэты мост быў значна ніжэйшым, чым пры канцы ХІХ ст. У 1812 г. францускія войскі вымушаныя былі пад ударамі расейскіх пакінуць свае пазыцыі ля Прасіменцаў ды Спасага манастыру і зайсьці ў горад, але адыходзячы яны ня зьнішчылі мост праз Палату, а зрабілі яго непраходным праз рагаткі і, усталяваўшы артылерыю на ўзгорках ля мосту, палічылі свае пазыцыі неадольнымі. Камандаваньне расейскіх войскаў, якое ўзначальваў граф Вітгенштэйн, вырашыла браць горад штурмам 07.10.1812 г., наносячы галоўны ўдар па мосту праз Палату, і, перавёўшы войскі бродам праз раку, штурмаваць вал. У гэтым штурме брало ўдзел Пецярбурскае апалчэньне. Пад пальбой праціўніка апалчэньцы секлі рагаткі, ачышчалі мост, іншыя перайшлі праз раку і штурмавалі вал. Нарэшце расейскія войскі завалодалі мостам, уварваліся ў горад і прымусілі французаў пакінуць надзвычай умацаваныя пазыцыі па гарадзкім рове былога Вялікага пасаду ва ўсходняй частцы гораду. Французы пачалі перапраўляцца праз Дзьвіну па загадзя падрыхтаваных мастах. Пераправе дапамагалі пальбой берагавыя батарэі, бо французы баяліся абыходнага манэўру расейскіх войскаў па левым беразе Дзьвіны, але расейскі аддзел не паспеў падыйсьці да месца бою, і французы здолелі адвесьці свае войскі за Дзьвіну ды адступіць у бок Вільні. Адыходзячы, яны падпалілі баракі, у якіх жылі ў Ніжнім замку, гарэў і горад, дзе пажары ўзьніклі ў выніку бою. Падчас штурму горада на мосьце загінула шмат расейскіх жаўнераў і афіцэраў. Мост быў заліты крывёй, з гэтае прычыны ён і атрымаў назву "Чырвоны"*. Падчас бою на мосьце быў паранены вядомы расейскі пісьменьнік таго часу Загоскін**. У 1848 г., як сьведчыць Бэз-Карніловіч, праз Палату быў збудаваны высокі драўляны мост замест нізкага, які быў у 1812 г. У часы вайны 1941-1945 гг. гэты мост быў спалены і савецкія сапёры пры штурме Полацку зрабілі з рэштак мосту кладкі. Да сьвята Кастрычніка 1944 г. быў зроблены пераходны мост і сходы, каб падысьці да яго. У 1946 г. сапёрная мостабудуўнічая частка збудавала добры драўляны мост на палях, высокі ды шырокі, з архітэктурнай аздобай на канцах мосту ў выглядзе абэліскаў, на якіх былі замацаваныя мэмарыяльныя шыльды з пазначэньнем часткі і прозьвішчамі будаўнікоў. У 50-х гадах на правым беразе ля мосту была ўсталяваная мэмарыяльная мармуровая шыльда

* - Паходжаньне назвы патрабуе досьледу, бо ў аповесьці "Куцьця" Яна Баршчэўскага, які скончыў езуіцкі калегіюм каля 1810 г. і пісаў пра тыя часы, згаданы полацкі кірмаш Красьнік, што ладзіўся перад калядамі і зваўся так, як адзначае аўтар, з-за чырвоных ад маразоў насоў кірмашоўцаў. Магчыма назва мосту пазычаная ад таго кірмаша.

** - Загоскін Міхаіл Мікалаевіч (1789-1852). Аўтар кнігі "Рослаўлеў, альбо Расейцы ў 1812 г."

ў гонар расейскіх войскаў, што штурмавалі горад у 1812 г. з наданьнем мосту назвы "Чырвоны". Гэты мост шматкроць рамантаваўся і ўрэшце стаў зусім непрыдатным, таму вырашана было збудаваць новы бэтонны мост, як мэмарыяльны. У 1975 г. пабудова была скончаная, на левым беразе ля ўезду ў цэнтар усталёваная новая мэмарыяльная шыльда, аздабленьне парэнчаў на мосьце зробленае ў стылі вайсковых эмблемаў 1812 г. Але маецца адхіленьне ад праекту - па канцах мосту не пастаўленыя гарматы ўзору 1812 г., бо іх ня здолелі зрабіць.

АЭРАДРОМ

Неабходнасьць пабудовы аэрадрому ў Полацку была выкліканая вайной 1914-1918 гг. Для яго выбралі поле на поўдзень ад вул. Себескай па дарозе на Запалоцьце і Пагіршчыну. Будаваньне пачалося на пачатку 1916 г. Пачалі будаваць адгалінаваньне чыгункі ад пераезду на вул. Фрунзэ, крытыя, уцэпленыя ангары для самалётаў. Была збудаваная майстэрня для рамонту самалётаў, склад паліва і набоёў, склад заменных частак. Была збудаваная і невялікая казарма для размяшчэньня аховы і абслуговае каманды. Аэрадром межаваў зь Міхайлаўскімі і вайсковымі могілкамі. Адмысловых узьлётных палосаў на ім не было, поле было выраўненае, усе купіны зрэзаныя, яміны і канавы засыпаныя. Пакрыцьцё поля было дзірвановым. Самалёты былі пераважна замежныя, з фанэры альбо тканіны, невялікія, з камандай да трох чалавек.

Пасьля грамадзянскае і савецка-польскае войнаў у сувязі зь пераўзбраеньнем савецкае арміі, будаваньнем полацкага ўмацаванага раёну, паўстала пытаньне аб пашырэньні аэрадрому, каб больш магутныя самалёты маглі рабіць пасады і ўзьлёты. Тады былі ліквідаваныя могілкі і занятыя землі на захад ад Пагіршчыны да вёскі Чарнешчына. Зьявілася і першая ўзьлётная бэтонная паласа. У 30-х гадах на аэрадроме ладзіліся травенская ды кастрычніцкая дэманстрацыі і парад войскаў полацкага гарнізону з усёй баявой тэхнікай. На лётным полі ставілася трыбуна, усталёўвалі на аўтамабілях магутныя рэпрадуктары, размяшчаліся калёны дэманстрантаў і вайсковыя часткі, бо ў горадзе не было іншага пляцу, каб магла размясьціцца гэтка колькасць калёнаў і вайсковых частак з тэхнікай. Увесну 1941 г. прыступілі да рэканструкцыі аэрадрому. Дзеля гэтае мэты перамесьцілі ў Полацк лягер зняволеных і сабралі зь вёсак каля тысячы вазоў, шляхам прыцягненьня да абавязковае працы. Плянавалася будаваньне падземных гаражоў для самалётаў, складоў боезапасаў, зброі і паліва, майстэрняў, памяшканьняў для лётнага і абслуговага пэрсаналаў. Да працы прыступілі ў чэрвені, і ў першыя дні вайны немцы пачалі бамбаваць будоўлю. Фурманы паразьбягаліся і паразьязджаліся па хатах, зь лягеру ўцякло шмат зняволеных, астатнія былі эвакуяваныя. На аэрадроме на пачатку вайны самалётаў не было. Пры канцы чэрвеня сюды прыляцелі 8-9 савецкіх самалётаў "кукурузьнікаў", яны былі пастаўленыя ў адзін шэраг. Ранкам наступнага дня (а б гадзіне) наляцелі нямецкія самалёты і запальнымі бомбамі падпалілі ўсе самалёты, якія згарэлі нібы сьвечкі. Пазьней немцы паправілі аэрадром і

выкарыстоўвалі яго ў сваіх мэтах. Савецкая авіяцыя ня раз бамбавала аэрадром і разбурала яго.

Пасьля вызваленьня Полацку савецкае камандаваньне давяло аэрадром да ладу, і на ім разьмесьціліся авіяцыйныя вайсковыя часткі, як з дэсантавымі, гэтак і баявымі самалётамі. Усходнюю частку аэрадрому прызначылі для грамадзянскае авіяцыі, а заходнюю, да самае Чарнешчыны, для вайскавай. У 60-х гадах пачалося будаўніцтва новага аэрадрому ля вёскі Бецкае, дзе да вайны быў рэзэрвовы вайсковы аэрадром. Полацкі аэрадром апынуўся ў самім горадзе, уздоўж яго ішла вул. Себеская, якая забудоўвалася. Гудзеньне самалётаў не давала спакою гораду. Акрамя таго ў горадзе было забаронена будаваць высокія пяціпавярховыя дамы па лініі пасады самалётаў на аэрадром. Зьяўленьне буйных і хуткасных самалётаў вымагала павелічэньня даўжыні ўзьлётнае паласы, што ўжо немагчыма было рабіць. На пачатку 70-х гадоў аэрадром быў зачынены і пераведзены ў Бецкае.

ПОЛАЦКІЯ МОГІЛКІ* ЧЫРВОНЫЯ МОГІЛКІ

Звычайна могілкі закладаліся па-за гарадзкой мяжой, але паступова з ростам гораду, гэтая мяжа адсоўвалася ўсё далей, старыя могілкі прыходзілі ў заняпад, і з цягам часу забудоўваліся. Выключэньнем былі невялікія могілкі каля цэркваў і манастыроў, але з разбурэньнем апошніх і тыя могілкі занепадалі і зьнішчаліся. Старасьвецкія полацкія могілкі на ўсход ад замку і гандлёвага пляцу, з разьвіцьцём Вялікага пасаду, выносяцца па-за ягонныя межы і размяшчаюцца ў вакольні цяперашняга палітэхнікуму. Тут фактычна ў XVIII ст. было двое могілак: праваслаўныя ды ўніяцкія. На праваслаўных стаяла царква ў гонар Покрыва Багародзіцы, а на ўніяцкіх, амаль насупраць, была царква ў гонар Пятра ды Паўла. Абедзьве былі драўлянымі. Праз сваю збудзьвеласьць царква Пятра ды Паўла пасьля ліквідацыі Вуні ў 1839 г. была зруйнаваная, а Пакроўская праваслаўная згарэла ў 1900 г. У 1772 г. у часе першага падзелу Рэчы Паспалітай ў Полацку былі толькі дзьве праваслаўныя цэрквы: Пакроўская і ў Багаяўленскім манастыры. З прыбыцьцём у Полацк расейскіх чыноўнікаў і войскаў іх пачала абслугоўваць Пакроўская царква і з могілкавай яна ператварылася ў парафіяльную, а затым і ў саборную. Пасьля пажару Пакроўскае царквы сярод вернікаў распачалася дыскусія: аднаўляць яе ці не. У сувязі з будаўніцтвам новае чыгункі (Мікалаеўскае) і зьяўленьнем вялікай колькасці працоўных і службоўцаў, было вырашана аднавіць Пакроўскую царкву. Царква стала каменнай, могілак пры ёй ужо не было. У Пакроўскай царкве да вайны 1941-1945 гг. была цукеркавая фабрыка, а пасьля вайны быў створаны харчовы камбінат. Пасьля пабудовы кансэрвавага заводу ў Ноўцы Пакроўская царква

* - не апісанымі засталіся таксама старыя Экіманскія і Фатынаўскія могілкі, на якіх захаваліся каменныя крыжы XVII-XVIII стст. Пра іх толькі згадана на с.116 і 154.

была разбурная. У часе разборкі адшукалі камору з закладзенымі дакумэнтамі. У ёй знойдзена мэталічная шыльда з выбітым на ёй надпісам пра факт закладкі гэтай царквы і спісам высокіх асобаў, што бралі ўдзел ва ўрачыстасцях, стос газэтаў "Витебские губернские ведомости", дзе зьмешчаныя артыкулы па гісторыі будаўніцтва храму і паўсталай дыскусіі пра мэтазгоднасьць ягонае адбудовы пасля пажару, спіс цэнаў на розныя тавары і паслугі ў чэрвені 1905 г., таксама шэраг дробных царскіх срэбных манэтаў. Усе гэтыя знаходкі былі здадзеныя ў гаркам партыі, які потым перадаў іх у полацкі краязнаўчы музэй.

Паводле новага гарадзкага плянаваньня, зацьверджанага пры канцы XVIII ст., могілкі былі вынесеныя за гарадзкую мяжу. Для іх была выкарыстаная зямля, што належала Багаяўленскаму манастыру, новыя могілкі атрымалі назву "Чырвоных", верагодна за хараство месца, блізкага да берагу Дзвіны*. Яны былі абкапаныя ровам і абнесеныя валам, што зьяўлялася абавязковым паводле закону аб могілках, каб скаціна не магла сюды забрацца. Былі высаджаныя розныя дрэвы. Чырвоныя могілкі лічыліся праваслаўнымі, а на захад ад іх, ушчыльную былі закладзеныя лютаранскія могілкі, на якіх была збудаваная капліца.** Яны адрозьніваліся ад праваслаўных сваім рэгулярным плянаваньнем: былі зробленыя роўныя сьцежкі, што падзялялі могілкі на часткі, пахаваньні рабіліся ў пэўным парадку, магілы былі дагледжаныя, шмат помнікаў і кветак. У часе першае расейскае рэвалюцыі 1905-1907 гг. ля гэтых могілак байцамі-рэвалюцыянэрамі быў здзейсьнены напад на збройны канвой, што дастаўляў арыштаваных рэвалюцыянэраў са Струнскае вязьніцы ў гарадзкую дзеля накіраваньня далей па этапе. Апэрацыя была паспяховай, некалькі рэвалюцыянэраў былі вызваленыя і схаваныя. Пасля вайны 1941-1945 гг. на поўдні ўшчыльную закладзеныя габрэйскія могілкі, бо ўсе іхныя могілкі былі знішчаныя фашыстамі. Цяпер усё зьмяшалася і могілкі сталіся агульнымі гарадзкімі.

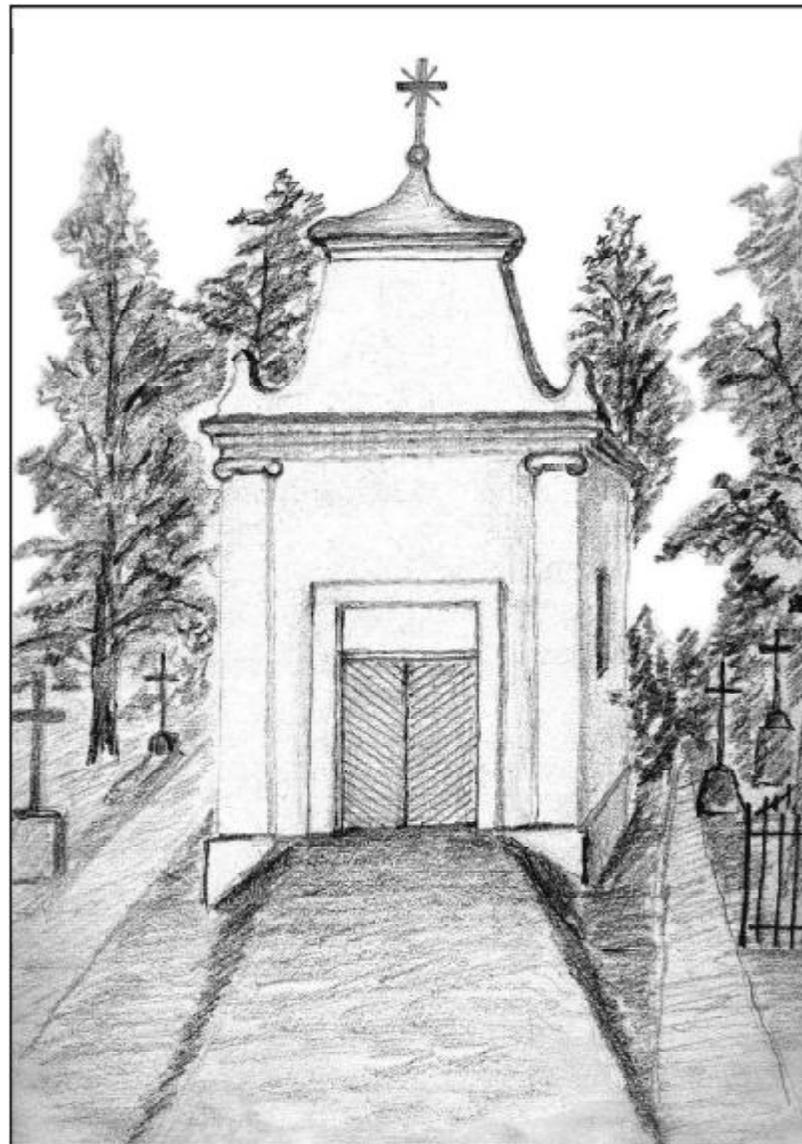
КСАВЭРАЎСКІЯ МОГІЛКІ

Ксавэраўскія могілкі адны са старадаўніх гарадзкіх могілак. Закладзеныя яны верагодна ў XVII ст. з пашырэннем у Полацку каталіцтва. Служылі для пахаваньня каталікоў і заставаліся каталіцкімі да 20-х гадоў XX ст. Сваю назву яны атрымалі ад касьцёлу ў гонар сьвятога Ксавэрыя***, папличніка заснавальніка езуіцкага закону І.Лаёлы. Можна дапусьціць, што могілкі былі створаныя

* - старэйшае пахаваньне ў праваслаўнай частцы могілак належыць купцу Сьцяпану Радыёнаву Палякову, які памёр 05.07.1848 г.

** - старэйшае пахаваньне ў лютаранскай частцы могілак недалёка ад капліцы належыць Штэрнгросу, які памёр 03.03.1796 г. Большасьць надпісаў выкананыя па-нямецку, але маюцца помнікі пачатку XX ст. Баладзітсам і Янісу Кілблэксу з надпісамі па-латыску.

*** - Францішак Ксавэрыя (François Xavier) (1506 -1552). З блаславеньня папы Паўла III займаўся місійнай дзейнасьцю ў Паўднёвай і Ўсходняй Азіі, дзе загінуў. Дзень памяці 3 сьнежня. Мошчы захоўваюцца ў Гоа (Індыя), абвешчаныя апосталам гэтае краіны. Касьцёл Магілы Госпадавай і Францішка Ксавэрыя збудаваны на могілках ў 1786 г.

Капліца Сьв. Ксавэрыя на могілках.
Разбурная ў 1942 г.

езуітамі, яны збудавалі на іх драўляны касцёл, які пры канцы XVIII ст. ці ў самым пачатку XIX ст. быў заменены на каменны з сутарэньнем, дзе былі збудаваныя нішы дзеля пахавання нябожчыкаў. Нямецкія гісторыкі падчас акупацыі Полацку ў 1918 г. шукалі тут пахаваньні баварскіх афіцэраў, што загінулі ў баях за Полацак у 1812 г., у якіх браў удзел як хаўруснік французаў баварскі корпус пад камандаваньнем Удзіно і Сэн-Сіра. Трэба адзначыць, што ў 1918 г. у Полацку сярод іншых стаялі і баварскія часткі, і тут рабіў інспекцыйны агляд войскаў прынец Баварскі Леапольд, фэльдмаршал нямецкага войска. Мэтай агляду быў адбор падмацаваньня для французскага фронту. У 1918 г. немцы аддзялілі паўднёва-ўсходнюю частку могілак, што выходзіла на 4-ы зав. Фрунзэ, зрабілі жалезную агароджу на каменных слупах і хавалі тут сваіх жаўнераў і афіцэраў, частка якіх загінула ў баях. Пасярод гэтых могілак быў пастаўлены гранітны помнік з надпісам па-нямецку "Палеглым за радзіму". Гэтыя нямецкія вайсковыя могілкі захоўваліся ў парадку да 1941 г. на падставе дамовы паміж савецкім і нямецкім урадамі.

З пачаткам акупацыі Полацку немцы ператварылі Ксавэраўскія могілкі ў свае вайсковыя гарнізонныя. Дзеля гэтага ў 1942 г. яны разбурылі касцёл, шматлікія каталіцкія помнікі, сярод якіх былі скульптуры даволі высокага мастацкага ўзроўню, спляжылі ўсе магілы*, пашырылі могілкі на ўсход у бок Палаты і зрабілі новае плянаваньне. Каб схаваць страты, якія немцы неслі ад партызанаў, бамбаваньняў і г.д., яны сысцэжкам падзялілі могілкі на кварталы і зрабілі ў іх агульныя магілы. У кожным квартале ставілі адно вялікае надмагілле, а звесткі пра пахаваных занатоўваў у адмысловым часопісе загадчык могілак. Ставіліся і крыжы, але яны не адпавядалі колькасці пахаваных. Могілкі хутка запаўняліся, і ў канцы акупацыі заставалася ўжо мала вольнага месца. Немцы прывялі да ладу вул. Азіна (былы 5-ы зав. Фрунзэ) і 4-ы зав. Фрунзэ, выраўнаўшы іх і пасыпаўшы жвірам і друзам.

Пасля выгнаньня фашыстаў іхныя гарнізонныя могілкі былі ліквідаваныя. Агароджа зьнятая і перавезеная ў горад, каб абгарадзіць пляц імя Леніна, помнік зьнішчаны, усё нямецкае плянаваньне было зраўнаванае бульдозэрам, і могілкі сталіся агульнагарадзкімі. У паўночнай іхнай частцы былі пахаваныя савецкія ваяры, палеглыя ў баях за Полацак, і на брацкай магіле пастаўлены помнік. У памятных дні сюды прыходзяць дэлегацыі працоўных, вучняў, вайсковых частак, ускладаюць вянкi і ладзяць грамадзянскія паніхіды.

МІХАЙЛАЎСКІЯ МОГІЛКІ

На паўночным захадзе Запалоцця знаходзіліся вялікія праваслаўныя могілкі. Сваю назву яны атрымалі ад могілкавай царквы ў гонар сьв. Міхаіла. Мажліва некалі тут быў манастыр. Вядома, што царква была драўлянай і з

* - частка каталіцкіх пахаваньняў з надпісамі па-польску, старэйшае зь якіх належыць Юзэфу Казэле, памерламу 14.02.1904 г., захавалася і да сёньня ў паўднёва-заходняй частцы могілак, а таксама калёна вышыняй 2,5 м недалёка ад месца, дзе стаяў касцёл.

XVII ст. сталася ўніяцкай. У XIX ст. была збудаваная каменная царква, над франтонам якой была званіца. У царкве было сутарэньне, уваход у якое быў з царквы. У сутарэньні меліся дзьве нішы з разламанай замуроўкай. На правай нішы была драўляная дошка з надпісам, што тут пахаваны купец 1-й гільдыі, прозьвішча якога дакладна не памятаю, здаецца, Афанасьеў*. У левай нішы былі знойдзеныя рэшткі нейкай духоўнай асобы, ці то ксяндза, ці то ўніяцкага сьвятара, пэўна, зь кіраўніцтва, бо ў пустым жываце было выяўлена шмат дробных кіпарысавых габлюшак, што ёсьць прыкметай бальзамаваньня, рэшткі моцна спарохнелае вопраткі, мажліва сутаны, бо было знойдзена колькі дробных гузікаў. Абедзьве магілы разрабаваныя, бо ў трунах назіралася парушэньне костак. Пахаваньні і царква былі дасьледаваныя ў 1921 г. камісіяй па ахове помнікаў даўніны і мастацтва пры полацкім павятовым адзеле культуры і адукацыі (УОКО). Могілкі былі акружаныя ровам і валам, мелі шмат дрэваў, што надавала ім выгляд гаю. На гэтых могілках быў пахаваны полацкі рэвалюцыянэр Шалкоўскі, забіты ўвосень 1905 г. паліцыяй у часе дэманстрацыі на вул. Віцебскай. Магіла мела гранітны помнік і жалезную агароджу. Да паўночна-заходняе часткі могілак шчыльна падыходзілі вялікія вайсковыя могілкі, што ўтварыліся падчас 1-е сьвятовае вайны ў выніку пахаваньня ваяроў, памерлых у шматлікіх полацкіх вайсковых шпітэлях. Большасьць магілаў былі індывідуальныя і разьмешчаныя радамі. На крыжах былі шыльды з пазначэньнем прозьвішча пахаванага, годнасьці і вайсковай часткі. Тут было пахавана некалькі тысячаў вайскоўцаў. Падчас пашырэння ў 30-х гадах XX ст. полацкага аэрадрому, што межаваў з могілкамі, было вырашана іх ліквідаваць, гай высекачы, тэрыторыю выраўняць, што і было зроблена. Царква таксама была зруйнаваная і зраўняная зь зямлёй. Папярэдне было абвешчана, што сваякі могуць перазахаваць рэшткі сваіх родных на іншых могілках, але тых хто жадаў было зусім мала.

СТАРАВЕРСКІЯ МОГІЛКІ

Разьмешчаныя ў Грамах**, хавалі на іх старавераў, на магілах ставілі характэрныя васьміканцовыя крыжы са стрэшкай. Пасля вайны 1941-1945 гг. на іх пахавалі савецкіх ваяроў, што загінулі ў гэтым раёне ў часе баёў за Полацак.

ГАБРЭЙСКІЯ МОГІЛКІ

Было іх двое. Адны за чыгункай і Ленінградзкім пераездам. Тут цяпер на былой тэрыторыі могілак стадыён спартовага таварыства "Лякаматгьў". На могілках быў гай і мяркуючы па дрэвах, гэта адны з старадаўніх габрэйскіх

* - У архіўных дакумэнтах пачатку XIX ст. зафіксаваная ў Полацку ўніяцкая Міхайлаўская царква на могілках (гл. M.Radwan. Carat wobec kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839, Roma-Lublin, 2001, s.336). Акт №10 ад 04.08.1920 г. полацкай павятовай камісіі па ахове помнікаў даўніны і мастацтва паведамляе, што царква збудаваная ў 1811 г., а пахаваны ў ёй купец Камковіч.

** - знаходзяцца на вул. Суворова. Старэйшае пахаваньне належыць Міхаілу Данілавічу Чарнышову, які памёр 28.03.1879 г.

могілак. На іх было шмат пахаваньяў заможных габрэяў, што было бачна па багатых каменных надмагіллях. Тут былі пахаваныя габрэі-рэвалюцыянеры, якія загінулі ў кастрычніку 1905 г., хавалі іх грамадзянскім чынам з правадзеньнем мітыngu. Нямецкія фашысты высеклі гай ды разбурылі ўсе помнікі і надмагільлі*. І калі ў 50-х гадах паўстала пытаньне аб будаўніцтве новага гарадзкога стадыёну, бо той, што існаваў на беразе Дзьвіны супраць Прасмушак, трапіў у зону будаўніцтва заводу шкловалакна, вырашана было выкарыстаць тэрыторыю могілак і суседнія незанятыя землі для будаўніцтва стадыёну. Будаваў яго ўвесь горад і шэраг прадпрыемстваў, асабліва службы чыгункі, таму стадыён быў перададзены спартоваму таварыству "Лякаматыў".

Другія габрэйскія могілкі былі на Задзьвінні, цяпер празь іх праходзіць насып мосту праз Дзьвіну на вул. Юбілейнай. Частка могілак на пачатку 30-х гадоў пайшла пад насып, а частка заставалася некрапутай, і цяпер яшчэ захаваліся некалькі надмагільляў з агароджамі. На гэтых могілках хавалі сваіх памерлых бяднейшыя габрэі. Тут у кастрычніку 1905 г. былі пахаваныя ахвяры пагрому, бо імі былі небагатыя і бедныя габрэі. Багацеі ўсе ацалелі, бо здолелі схаватца, натуральна, не дарма, альбо зьехалі ў іншыя гарады ці мястэчкі, дзе было ціха.

СЛАБОДКІ І ФАЛЬВАРКІ ВАКОЛ ПОЛАЦКУ СПАСКАЯ СЛАБАДА

Адна са старажытных слабодак каля Полацку. Сваю назву атрымала ад Спасакага манастыру, бо разьмешчаная была супраць яго на левым беразе Палаты, і землі гэтыя належылі манастыру. Спаская слабодка ўвайшла ў гісторыю праз баі, што разгарнуліся тут у кастрычніку 1812 г. Французы ў раёне Валовага возера і вёскі Грамы стварылі абарончыя ўмацаваньні, што захіналі Полацак з паўночнага ўсходу. На гэтых умацаваньнях яны сустрэлі расейскія войскі, якія наступалі на горад. Французская батарэя, разьмешчаная ля Спасакага манастыру, сваёй пальбой падтрымлівала пазыцыі сваіх войскаў ля Спасакае слабады. У слабодку вялі дзьве дарогі: адна праз манастырскі млын, другая праз мост, збудаваны для праезду да манастырскіх летніх дамоў і ў лес на левым беразе Палаты. Дарога праходзіла па паўночным ускрайку манастырскае тэрыторыі. Жыхары займаліся сельскай гаспадаркай, гародніцтвам і сезоннымі працамі. Перад вайной па паўночным ускрайку Слабады пралягала грунтовая дарога з вайсковага Спасакага гарадку на Дрэтунь, і праз Палату быў збудаваны мост. Пасьля вайны 1941-1945 гг. Слабада ўваходзіла ў Грамаўскі сельсавет, а ейныя землі - у саўгас "Тросьніца". У гэты час Слабада пачала хутка забудоўвацца гараджанамі, у выніку адна частка ўвайшла ў склад гораду, а другая заставалася ў складзе саўгасу. На месцы манастырскага млыну, спаленага ды разбуранага немцамі ў 1944 г., пачалі будаваць гарадзкую гідрастан-

* - гэта не зусім так, бо і пасьля пабудовы стадыёну ў паўднёва-ўсходняй частцы захоўвалася больш за дзясятка пахаваньяў з надмагільнымі камянямі і надпісамі пагабрэйску. Рэшткі знішчаныя ў сярэдзіне 70-х гадоў у часе пракладкі цепляцягу.

цыю, якая ў 1945 г. дала ток. Магутнасьць яе плянавалася ў 75 кВт, але дала яна ня больш за 50 кВт*. Станцыя была збудаваная на вока, без патрэбнага праекту, колькі разоў зьмяняўся сам праект, які ня быў задакумэнтаваны і грунтаваўся на досьведзе будаваньня вадзяных млыноў, вадзэбор быў невялікім, падпор вады быў крыху большым за 2 м, плянавалісь дзьве турбіны, але вады хапіла толькі на адну. Магутнасьць станцыі была гэткай мізэрнай, што калі трэба было напампаваць вады ў ваданпорную вежу сакратара абкаму Кляшчова, дык мусілі адключыць лінію, што падавала энэргію ў кінатэатар. Ейная запруда была гэтак дрэнна зробленая, што часта празь яе сачылася вада і размывала, тады мусілі па трывозе клікаць на дапамогу бліжэйшыя ўстановы, часцей за ўсё студэнтаў ляснога тэхнікуму. Пасьля пуску ў 50-х гадах гарадзкое электрастанцыі гідрастанцыя была ліквідаваная, разабраная ды разбураная.

ВАЛОВАЕ ВОЗЕРА І ЯГОНАЕ ВАКОЛЬЛЕ

Гэтае невялікае возера, што паступова зарастае, раней было большым і глыбейшым. Ляжыць яно паміж Спаскім манастыром і станцыяй Грамы. У 1563 г. каля гэтага возера знаходзіўся стан Івана Жахлівага, калі ён пры канцы студзеня прыйшоў з войскамі і аблажыў Полацак. У гэтым жа вакольні ў жніўні 1579 г. месціўся стан Сьцяпана Батуры, калі ён, падыйшоўшы да Полацку, веў аблогу ды штурмаваў ягоныя замкі. Тут жа зьбіраліся ў кастрычніку 1812 г. расейскія войскі пад камандаваньнем графа Вітгенштэйна дзеля штурму горада з усходу. Існуе паданьне, прыведзенае ў працы Бэз-Карніловіча, што ў вакольні возера ў даўнія часы было капішча Перуна і Бабы Ягі. Паданьне гэтае ўвайшло ў беларускую савецкую энцыкляпэдыю. Незразумела толькі, чаму капішча было гэтак аддаленае ад замку і пасадаў. Побаль мяркуе, што яно было туды перамешчанае пасьля хросту гараджанаў. Адно з падобных капішчаў раскапанае ў 1951 г. ля вёскі Пярыні недалёка ад Ноўгараду, другое ў 1969 г. - ля вёскі Ходасавічы, што ў Рагачоўскім раёне. Капішча ўяўляе сабой круг дыямэтрам 21 м, у сярэдзіне якога знаходзіцца Перуновы стод, вакол разьмешчаныя 8 невялікіх кругоў. Перад стодам Перуна і на 8 малых кругах запальваліся рытуальныя вогнішчы. Мажліва і полацкае капішча мела падобны выгляд. Недалёка ад возера ў канцы XIX - на пачатку XX ст. месцілася цагельня Корсака, аднаго з нашчадкаў знакамітага шляхецкага роду, што некалі будавалі манастыры і цэрквы ў Полацку, валодалі імі ды мелі прыбытак. Пэўны час ім належылі Барысаглебскі манастыр, Іванаўскі манастыр на Востраве, яны збудавалі на Верхнім замку цэрквы Стрэчаньня і Зьмітраўскую, на Запалоцьці - Раства Хрыстова. Пасьля Айчыннай вайны недалёка ад возера месцілася цагельня "Гвардзеец", філія полацкага камбінату будаўнічых матэрыялаў. Цяпер яна зачыненая.

* - сёньня патрэбы ў электраэнэргіі такія, што самы малы трансфарматар адной з 250 гарадзкіх падстанцыяў мусіць мець магутнасьць ня менш за 100 кВт.

** - Яшчэ раней у 1844 годзе Ян Баршчэўскі ў сваім нарысе "Полацак" згадваў, што "да хрышчэньня стаялі ля гэтае азьярыны сьвятыні Перуна і Бабы Ягі, але цяпер не засталася ані сьлядоў ад той старажытнасьці".

ПРАСІМЕНЦЫ

Гэтак у XIX ст. называўся панскі двор, то бок маёнтак. Знаходзіўся ён там, дзе цяпер месцяцца 2-я школа, камбінат будматэрыялаў і Спаскі вайсковы гарадок. Гэтае ваколье ўвайшло ў гісторыю ў ліпені 1812 г., калі расейскія войскі пад пачаткам графа Вітгенштэйна разбілі французцаў пад Клясыціцамі і падышлі да гораду, ціснучы іх. Тады тут на палях каля Прасіменцаў разгарнулася жорсткая бітва. У панскім двары месціўся камандны штаб Удзіно, які ў гэтай бітве быў паранены, і яго зьмяніў Сэн-Сір. Бой 5-6 жніўня быў дужа крывавым, абодва бакі панеслі вялікія страты. Расейскія войскі, ня здолеўшы перамагчы французцаў і вызваліць горад, адыйшлі на некалькі кілямэтраў і трымалі французцаў пад пагрозай новага наступу. Падчас капаньня траншэяў для падмуркаў будынкаў вайсковага гарадку ў 1925 г. тут знаходзілі плейму алавыяных крутлых куляў, ядры, рэшткі стрэльбаў, ківяроў, гузікаў і да т.п. Гэтая бітва паказаная на карціне, якая захоўваецца ў галерэі Айчыннае вайны 1812 г. у былым Зімовым палацы, цяпер Эрмітажы. Тут жа недалёка ад берагу Палаты былі пахаваныя забітыя ў гэтым баі. Паводле аповядаў старых французы (дакладней, баварцы) пахаваныя на правым беразе Палаты, а расейцы на левым, дзе яшчэ на пачатку XX ст. добра былі бачныя рады брацкіх магілаў. Пасля стварэньня Спасакага манастыру гэтыя землі адыйшлі да яго. У часе вайны 1941-1945 гг. у Спаскім вайсковым гарадку быў створаны вялікі канцэнтрацыйны лягер для ваеннапалонных і насельніцтва. Трымаліся яны ў жудасных умовах, шмат паміралі ад хваробаў, зьнясіленьня і расстрэльвалася. У гарадку ў равах маюцца масавыя пахаваньні тых, хто загінуў у лягеры. Паводле падлікаў камісіі па выяўленьню ахвяраў фашызму ў равах налічвалася па-над 20000 забітых.

БАРАВУХА-2

У 20-х гадах пачалося будаўніцтва вайсковых гарадкоў у сасновым бары ля шляху на Палату і Невель, за вёскай Лазоўкай, якая была на паўночны ўсход ад манастырскіх цагельняў, а затым камбінату будматэрыялаў па вул. Касманаўтаў. На ўскрайку лесу былі зробленыя вайсковыя могілкі, дзе хавалі пілотаў і іншых вайскоўцаў полацкага гарнізону, а ў лесе - збудаваныя казармы, дамы камандзіраў, клуб, крама, вайсковыя склады. Звалася гэтае паселішча "Зялёным гарадком". Пасля выгнаньня фашыстаў у ліпені 1944 г. у ім і ў навакольным лесе савецкімі войскамі былі знойдзеныя вялізныя вайсковыя склады боезапасаў. Перад Лазоўкай, у правы бок ад вул. Касманаўтаў, за Лясным завулкам, на ўскрайку лесу былі пшчаныя гурбы. Тут падчас акупацыі Полацку зь ліпеня 1941 да ліпеня 1944 г. фашысты расстрэльвалі патрыётаў і чынілі масавыя забойствы. Ахвяраў хавалі тутак ж. Увосень 1941 г. на гэтым месцы былі расстрэляныя блізу 9000 габрэяў з Полацку і некаторых іншых мястэчак, сярод іх шмат дзяцей, старых і жанчынаў. Сабраныя яны былі ў полацкім гета, якое ўяўляла сабой шэраг кварталаў ад 7-е школы да ліпчыёва-мэханічнага заводу, кварталы былі абнесеныя плотам і калючым дротам. Увосень 1941 г., прыкладна

ў лістападзе, усе габрэі зь гета былі пераведзеныя ў сьвірны цагельні, і адтуль выводзіліся да месца кары. Ля гурбаў былі выкапаныя траншэі, каля якіх іх расстрэльвалі з кулямэтаў і аўтаматаў, скідалі ў ямы і дабівалі яшчэ незабітых з аўтаматаў. Цяпер гэтыя гурбы спляжылі для патрэбаў камбінату будматэрыялаў, мясцовасьць выраўнялі, а частка яе занятая дваром дарожна-будаўнічага раёну (ДСР). На гэтым месцы, дзе загінулі некалькі дзесяткаў тысячаў чалавек трэба было б паставіць мэмарыяльны комплекс альбо хаця б помнік. Абэліск у памяць усіх ахвяраў паставілі на ростані вул. Фрунзэ і Касманаўтаў. Агулам у Спаскім гарадку і Баравусе-2 загінулі па-над 33000 чалавек.

ПАГІРШЧЫНА

Паміж аэрадромам і Запалоцьцем на правым беразе Палаты ляжыць мясцовасьць, што завецца Пагіршчынай. Тут месціўся маёнтак купца Шпака зь вялікім садамі, жылым домам і гаспадарчымі пабудовамі. Тутак ж у 1930 г. была ўтвораная габрэйская сельскагаспадарчая камуна. У садзе расьлі вельмі добрыя адмены яблыняў, асабліва "антонаўкі". Гэтыя яблыкі здымаліся і адсылаліся на экспарт, камуна атрымлівала добры прыбытак ад саду, акрамя таго на добрых землях вырошчвалася гародніна і мелася жывёлагадоўчая фэрма. Праіснавала камуна нядоўга. У сувязі з стварэньнем габрэйскіх паселішчаў у Крыме і ў Сыбіры, дзе была ўтвораная габрэйская аўтаномная вобласць Біра-Біджан, шмат хто з камунараў вырашыў пераехаць туды. Замест камуны быў створаны калгас з камунараў, што засталіся, і сялянаў з Запалоцьця, Чарнешчыны ды іншых вёсак. Узімку 1939/40 гг. сад вымерз і больш не аднаўляўся. Калгас спэцыялізаваўся на гародніцтве. Была створаная вялікая цяплічная гаспадарка, вырошчваліся на продаж саджанцы гародніны, раньнія гуркі ды інш. Падчас вайны Пагіршчына была спаленая, калгас не аднавіўся, на гэтым месцы збудавалі хаты для працаўнікоў сельскае гаспадаркі і гадавальніка расьлінаў, землі адыйшлі да саўгасу "Полацкі".

ГАРБУЗОЎКА

Невялікая слабодка на паўночным ускрайку былога Вялікага пасаду, месцілася яна ля рову, утворанага ручаём, што праходзіў ля ліпчыёва-мэханічнага заводу. У гэтай слабодцы была вуліца, што звалася Гарбузоўскай, цяпер вул. Валадарскага.

ПЛІГАЎКА

Гэта была загарадная слабада, дзе цяпер праходзіць вул. Пушкіна і знаходзіцца 1-я вечаровая і 1-я сярэдняя школы. Калі слабада ўвайшла ў XIX ст. у склад гораду, дык вуліца, што вяла ў слабодку, пачала звацца Плігаўскай, цяпер гэта вул. Ф.Скарыны. У слабадзе жылі галоўным чынам стараверы-адзінаверцы,

* - Плігаўка ўваходзіла ў склад гораду значна раней і вул. Плігаўская фіксуецца ўжо ў Полацкай рэвізіі 1552 г.: "Podle toie wezy try horodni mieszczan Plichowskich".

тут у іх быў драўляны храм. У 40-х гадах XIX ст. імі быў збудаваны каменны храм на Ніжнім рынку. Гэты храм быў разбураны ў 50-х гадах XX ст. падчас ліквідацыі рынку і рэканструкцыі гарадзкой магістралі - праспекту К.Маркса. На пачатку XX ст. стараверы збудавалі ў слабодцы каменную царкву з чырвонае цэгля бяз вонкавае тынкоўкі, каменны двухпавярховы дом побач з царквой для духавенства і насупраць іх на скрыжаваньні вул. Пушкіна і Камуністычнай аднапавярховы цагляны дом для ўбогіх, то бок прытулак для састарэлых і хворых. У 50-х гадах падчас рэканструкцыі вул. Пушкіна і пабудовы 1-й школы царква ды ўбожніца былі разбураныя, заставаўся толькі двухпавярховы каменны дом, у які ўпіралася вул. Камуністычная. У 1974 г. гэты дом быў разбураны, а вуліца падоўжаная да палацу культуры завода "Шкловалакно". Трэба адзначыць, што на Беларусі, і ў прыватнасці на полацкай зямлі, стараверы ці як іх тут клічуць "маскалі" з'явіліся ў выніку перасьледу іх у Расеі за іхнія рэлігійныя погляды. Яны ўцякалі ў Літву, ратуючыся ад рэпрэсіяў з боку царскіх уладаў. Але самі стараверы не былі аднолькавымі ў сваіх поглядах, і ў Літве яны сяліліся калёніямі ў слабодках ці гуртаваліся па сваіх сэктах. Прыкладам, у Полацку ў Плігаўцы пасяліліся стараверы-адзінаверцы, якія ў абрадах мала чым розніліся з праваслаўнымі і мелі сваіх сьвятароў, а ў Грамах жа пасяліліся стараверы-беспapoўцы, якія мелі сваіх начытаных, прызнавалі толькі старыя абразы, старыя эвангельлі ды іншыя царкоўныя кнігі, хрысьціліся двума пальцамі. Забаранялася паліць, стрыгчы бараду ды галіцца. Есьці і піць абавязаныя былі толькі са свайго посуду, які нельга даваць людзям іншае веры.

ПРАСМУШКІ

Гэта старажытная загарадная слабодка ў XVII ст. звалася і фальваркам. Яна згадваецца ў дакумэнце XVI ст.*, да яе даходзіў Вялікі пасады ў часы росквіту Полацку, а ў часе ягонага заняпаду мяжа адступіла на захад. Гэтая слабодка месцілася на мысе, утвораным Дзьвіной, што цячэ на поўдні ад яго і ручаём, што працякаў на паўночным захадзе. Цяпер гэтая мясцовасьць ляжыць за паркам заводу "Шкловалакно" і ягоным складам драўніны, ды забудаваная аднапавярховымі драўлянымі хатамі з садкамі і гародамі. Жыхары Прасмушак, як і жыхары іншых слабодак на ўсход ад Вялікага пасады, дзе праходзяць цяпер вуліцы Ленінградзкая, Кастрычніцкая, Гагарына і шэраг попе-рачных, займаліся земляробствам, мелі тут палі, лугі, пашы, гароды ды інш. У выпадку ж ваеннае небясьпекі сыходзілі пад абарону полацкіх замкаў. Пры канцы XIX - на пачатку XX ст. тут быў маёнтак, меўся двухпавярховы каменны дом, службы, жылля драўляныя пабудовы і невялікі парк. Перад рэвалюцыйнай тут знаходзіўся афіцэрскі сход. У ранейшыя часы гэтая слабодка мела пабудовы і на тэрыторыі сучаснага заводу "Шкловалакно".

* - Прасмушкі фіксуецца ў дакумэнтах ужо ў XIV ст. і згадваецца ў прывілеі 1497 г., выдадзеным Вялікім князем Аляксандрам.

ГРАМЫ

Гэтая частка гораду атрымала назву ад вёскі Грамы, якая на пачатку XX ст. яшчэ існавала. Частка ейнае тэрыторыі адыйшла пад будаўніцтва чыгуначнага вузла і паселішча чыгуначнікаў былой Мікалаеўскай чыгункі. Пабудова чыгункі скончылася ў 1907 г., а вёска існавала надалей і каля яе была другая вёсачка з назвай Грамёнкі. Падчас 1-е сьвятовае вайны ў гэтым вакольні было збудавана шмат пад'язных дарог, баракаў, складоў. Пры савецкай уладзе тут пачалі будавацца прадпрыемствы: "Заготзерно", полацкая МТС (пазьней аўтарамонтны завод), хлебакабінат, мясакабінат і жылля кварталы. Вакзал пасля пабудовы атрымаў назву "Полацк-2" і меў прамую сувязь з гарадзкім вакзалам "Полацк-1". Для перавозу пасажыраў падчас перасядак служыла гэтак званая "перадача" - невялікі цягнік з клясных вагонаў, што перасоўваўся паміж двума вакзаламі. У часе вайны 1941-1945 гг. станцыя і шэраг службовых пабудоваў немцамі былі пушчаныя да паветра. Пасля вайны быў збудаваны новы вакзал, які пачаў звацца "Станцыя Грамы". Цяпер станцыя Грамы ліквідаваная, усе пасажырскія цягнікі ад'язджаюць з гарадзкога вакзалу, ад якога пракладзены чыгуначны шлях проста на мост праз Дзьвіну.

РАГАТКІ

У Полацку былі агульнавядомыя назвы дзьвюх рагатак - Віцебскай ды Рыскай. Гэта былі асаблівыя кантрольна-прапускныя пункты паліцэйскае службы, якія з'явіліся ў горадзе верагодна ў часы Мікалая I. Уяўлялі яны сабой "шлягбаўм" - старажоўку на выездзе з Полацку ля самае гарадзкое мяжы, дзе сядзеў вартаўнік, звычайна стары жаўнер альбо інвалід, і вартавальнага памяшканьня. Тут паказваліся праязныя дакумэнты тымі, хто прыежджаў і выязджаў, яны рэгістраваліся, і дазваляўся праезд. Віцебская рагатка ляжала ў канцы вул. Віцебскае, дзе сканчаецца завод "Шкловалакно" на шляху, што ішоў на Віцебск, Смаленск, Маскву, Невель і Пецяярбург. Рыская рагатка ляжала на шляху (дакладней на ростані) на Рыгу, Себеж, Пскоў, Невель і Пецяярбург.

НАВАКОЛЬНЫЯ ВЁСКІ І МЯСТЭЧКІ, ЗЬВЯЗАНЫЯ З ПАДЗЕЯМІ Ў ПОЛАЦКУ САКАЛІШЧА

У вакольні гэтай вёскі пры Іване Жахлівым была збудаваная цьвердзь Сокал. У 1579 г. падчас аблогі Полацку Сьцяпанам Батурам тут разьмесьціўся адзел расейскіх войскаў, пад часам Шэіна, Шарамецьева ды інш., пасланы на дапамогу Полацку. Батура ж на шляхах да Полацку паставіў залогі. Расейскія ваяводы не наважыліся атакаваць і не дапамаглі абложаным, а абмежаваліся дробнымі апэрацыямі, нападаючы на харчовы транспарт, які сыягваўся да гораду. Здабыўшы Полацк, Батура рушыў на Сокал. У гэты час казакі з войска Шэіна пакінулі стан і павярнулі дахаты. Войскі Батуры акружылі цьвердзь.

Гэйдэнштайн, апісваючы бой за Сокал, заўважае, што расейцы, бачучы, што палякі стомленыя паходам і зьнясіленыя, вырашылі правесці ноч у фартэцыі, а нараніцы заатакаваць іх. Але палякі выпусцілі па крэпасці тры калёныя ядры і падпалілі яе, частку пажару ўдалося загасіць, але адно ядро ўзяла ў падмурку і выклікала новы пажар. Войскі Батуры пайшлі на штурм, якога расейцы не чакалі, тых спужаліся і кінуліся ўцякаць з цвёрдзі. Шарамецьёў з коньніцай пабег у бок Пскову і, натрапіўшы на залогу, якую ўзначальваў брацлаўскі* ваявода Ян Збаражскі, быў разбіты. Шарамецьёў і амаль уся ягоная дружына трапілі ў палон. Шэін, выйшаўшы з цвёрдзі, трапіў пад удар нямецкіх наймітаў, што былі ў войску Батуры. Ён і бальшыня ягонага войска былі забітыя. Рэшткі гарнізону замкнуліся ў замку, але не ўтрымалі брамы і былі пазабіваныя ці загінулі ў полымі. Гэйдэнштайн піша, што немцы надзвычай жорстка паставіліся да расейцаў, яны здзіралі капец з салам з тлустых забітых, у тым ліку і Шэіна, мяркуючы, што чалавечае сала зьяўляецца лепшым лекавым сродкам ад ранаў. Была багатая здабыча ў выглядзе "гербавага" срэбра, схаванага баярамі, частка якога дасталася жаўнерам. Было захоплены шмат палонных. Камандаваў штурмам ваявода Мялецкі. Частку палонных ён падаваў каралю, а частку сваім таварышам (палонныя адпаведна тагачасным звычаям ператвараліся ў нявольнікаў, то бок прыгонных). Цвёрдзь была разбураная і больш не аднаўлялася.

Тут у сакавіку 1918 г. аддзел самаабароны разбіў аддзел нямецкіх акупантаў, што прыехалі сюды з Полацку на аўтамабілях. Пасля гэтае паразы немцы больш не спрабавалі заняць в. Сакалішча і пашырыць зону акупацыі. Аддзел самаабароны складаўся з былых жаўнераў царскага войска, што ўступілі ў яго дабраахвотна, і падпарадкоўваўся валасному выканаўчаму камітэту.

СТРУНЬНЯ

Ляжыць на аўтамагістралі Рыга - Масква блізу 1,5 км на ўсход ад сучаснае гарадзкае мяжы ў бок Віцебску. З даўніх часоў вёска Струньня з усімі, прыналежнымі да яе землямі, належыла полацкім біскупам**. З прыняццём біскупамі Вуніі у 1596 г. Струньня робіцца спачатку летняй, а загым і сталай іхнай рэзыдэнцыяй. Гэты маёнтак забяспечваў прадуктамі ўніяцкія базыльянскія манастыры ў Полацку, увесь штат царкоўнікаў, сканцэнтраваных вакол Сафійскага сабору, а з 1811 г. і духоўную сэмінарыю. Ён прыносіў і грашовыя прыбыткі, што паступалі полацкім біскупам і ўніяцкаму мітрапаліту. У Струньні да 1941 г. існавала арыгінальная ўніяцкая царква ў гонар Узьвіжаньня крыжа Гасподняга, збудаваная пры канцы XVIII ст. архібіскупам Смагаржэўскім***. Царква была агочаная каменнай зубатай агароджай з уладжанымі ў яе 12 круглымі капліцамі, пры-

* - Брацлаў (Украіна) - былы цэнтар ваяводзтва (60 км на паўднёвы ўсход ад Віньніцы).
** - паводле інвэнтару 1614 г. маёнтак належыў Радзівілам, а інвэнтар 1618 г. фіксуе тут маёмасьць архібіскупа Я. Кунцэвіча. Верагодна полацкі архібіскуп набыў яго.
*** - паводле сьвечаньяў жыхароў вёскі царква была разбураная ў 30-х гадах XX ст., абразы з царквы і капліцаў разабралі па хатах і дзе яны падзеліся невядома.

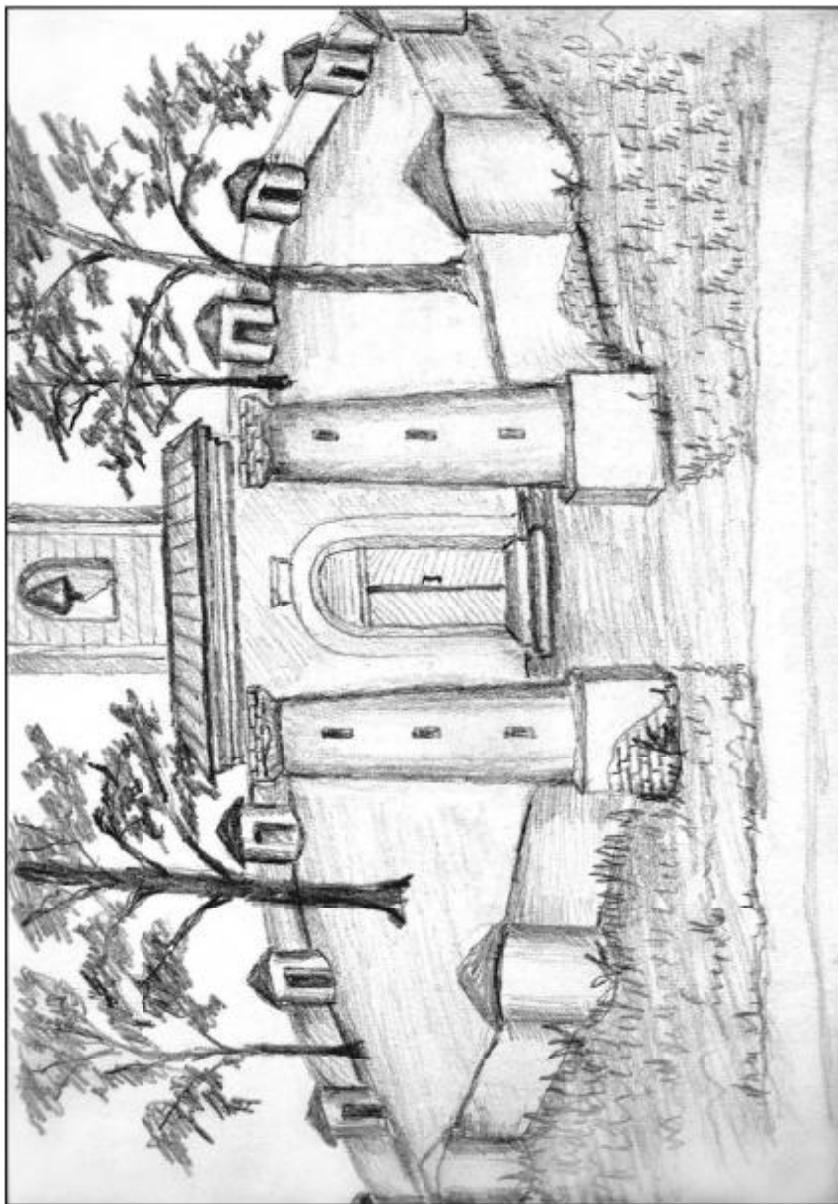
сьвечанымі тэматыцы 12 эвангельляў, што чыталіся ў "вялікі чацьвер" перад Вялікаднём*. У кожнай каплічцы быў абраз, намалёваны на бляхе алейнымі фарбамі, які адлюстроўваў зьмест урыўку з таго ці іншага эвангельля, што чыталася ў гэты дзень. Перад абразом стаяў сьвечнік, які асьвятляў капліцу. На ўваходзе ў агароджу былі збудаваныя дзьве круглыя высокія вежы зь вітымі сходамі і назіральнымі пляцоўкамі на версе. Вежы прызначаліся дзеля назіраньня за прыездам архібіскупа, каб сустрэць яго гукам званоў, для ілюмінацыі царквы падчас сьвятаў ды іншых мэтаў. У алтарным муры быў пахаваны ўніяцкі архібіскуп Гэракл Лісоўскі, які памёр у 1809 г. Яшчэ да ліквідацыі Вуні ў 1839 г. частка струнскіх сялянаў-уніятаў вырашыла прыняць праваслаўе. Царскія ўлады "дапамаглі" ім ў гэтай справе. Была створаная праваслаўная парафія, якой перадалі струнскую царкву, быў прызначаны праваслаўны сьвятар з двума ніжэйшымі царкоўнымі служкамі.

Уніяцкія архібіскупы ў Струньні збудавалі для сваёй рэзыдэнцыі на беразе Дзьвіны вялікі трохпаварховы каменны дом фасадам да Дзьвіны. Вакол дому быў гай і багатыя кветнікі. Унутры дому акрамя пакояў архібіскупа, шэрагу службовых памяшканьняў, вялікае залі для правядзеньня царкоўных сходаў, мелася хатняя царква ці капліца, а таксама жылыя памяшканьні для чэлядзі і пакоі для духоўных уніяцкіх асобаў, што прыязджалі ці то на нараду, ці то па іншай справе. Каля дому месціліся гаспадарчыя пабудовы і склады. Як бачна з апісаньня архіву ўніяцкіх мітрапалітаў, струнская рэзыдэнцыя стварылася і разьвілася толькі ў сярэдзіне XVIII ст., бо першым дакумэнтам падпісаным у Струньні ёсьць прывілей архібіскупа Грабніцкага сьвятару Стратановічу ад 17.11.1743 г. Затым ідзе цэлы шэраг падпісаных тут дакумэнтаў, так што ў часы Грабніцкага рэзыдэнцыя пачала функцыянаваць дакумэнтальна. Гэты пэрыяд дзейнасьці струнскае рэзыдэнцыі супадае зь вялікім будаўніцтвам Сафійскага сабору і архірэйскага дому пры ім. У Струньні мітрапалітам Грабніцкім выдаваліся квіткі за атрыманьне грошай, харчоў, рахункі з выканаўцамі працаў на будаваньні Сафійскага сабору і архірэйскага дому. Маецца дакумэнт ад 22.05.1750 г. аб тэрміновай дастаўцы куфэрку з срэбрам з маэнтку Вакі** ўдзень і ўначы праз Дольцы. У дакумэнце ад 30.08.1767 г. падаюцца зьвесткі пра коней у струнскім маэнтку мітрапаліта, зь якога бачна, што на дарогу да Варшавы прызначаныя 18 коней, а ў Струньні маюцца 5 вогераў, 11 жарабкоў, 13 шаўлюгаў***, 10 коней і інш. 23.06.1774 г. у Струньні праходзіў кангрэс уніяцкага духавенства (пратапапоў) па пытаньні аб стварэньні эпархіяльнае ўніяцкае духоўнае сэмінарыі ў Полацку. Архібіскупам тады ўжо быў Ясон Юнаша-

* - ва ўніяцкай царкве зь цягам часу зьявіўся шэраг пазычаньняў з лацінскае традыцыі, да якіх належыць і Крыжовая дарога, што мае 14 прыпынкаў-стацыяў (лац. statio) ад асуджэньня Хрыста на сьмерць да пакладаньня Яго ў магілу. Колькасьць каплічак і выгляд абразоў адпавядалі гэтай традыцыі. Пацвярджае гэта акт №13 ад 08.08.1920 г. камісіі па ахове помнікаў даўніны і мастацтва і здымкі 1912 г. С.М.Пракудына-Горскага.

** - маэнтак мітрапаліта недалёка ад Вільні.

*** - вогер - малады конь; шаўлюга - старая зьнясіленая каняка.

**Крыжаўзвіжанская царква ў Струньні,
зруйнаваная ў 1930-х гадах.**

Смагаржэўскі, якому залічваецца і будаўніцтва струнскае царквы, але ў архівах уніяцкіх мітрапалітаў пра гэта звестак няма, а ў лісьце біскупа Лужынскага* да мітрапаліта Булгака ад 24.11.1836 г. адносна рамонту струнскае царквы напісана: "царква каменная, была збудаваная архібіскупам Гэраклам Лісоўскім". Смагаржэўскі быў архібіскупам з 1762 г. да Лісоўскага. Паводле архіўных дадзеных Лісоўскі фігуруе як архібіскуп з 1796 г.** У гэтых архіўных матэрыялах няма дагаў будаўніцтва царквы і будынку рэзыдэнцыі. Маюцца звесткі, што Лісоўскі быў пахаваны ў алтарным муры струнскае царквы***, што адпавядае звычайна хаваць закладальнікаў, як, прыкладам Грабніцкага ў алтарным муры Сафійскага сабору. Дапушчальна, што будаўніком струнскае рэзыдэнцыі ўніяцкіх архібіскупаў быў Флярыйн Грабніцкі. Ён, задумаўшы пабудову Сафійскага сабору, архірэйскага дому, кансысторыі і базыльянскага манастыру, вырашыў, што гэта зойме шмат часу, а весьці справы па архібіскупстве няма дзе, прыступіў да збудавання рэзыдэнцыі ў Струньні, а скончыўшы яе распачаў будаўніцтва ў Полацку. Верагодна да пачатку 40-х гадоў XVIII ст. будаўніцтва вялікага трохпавярховага будынку рэзыдэнцыі было скончанае, і ў 1743 г. Грабніцкі ўжо выдае дакумэнты ў Струньні. Да пабудовы каменнае царквы ў Струньні пэўна была драўляная, якая абслугоўвала сялянаў-уніятаў струнскага маёнтку і абслуговы пэрсанал рэзыдэнцыі. Пасьля далучэньня Полацка і ягонага ваяводства да Расеі, і стварэньня дэпартаменту справаў уніяцкай ды каталіцкай цэркваў у Пецярбурзе, з забаронай яму падпарадкоўвацца Рымскаму папу і мець дачыненні зь ім, і пазьней пасьля падзелу кіраваньня гэтымі цэрквамі****, уніяцкі архібіскуп, а потым уніяцкі мітрапаліт змушаныя былі жыць у Пецярбурзе. Рэзыдэнцыя ў Струньні апусьцела.

З далучэньнем Беларусі і Ўкраіны да Расеі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітае, пачынаецца пераход уніятаў у праваслаўе, большы на Ўкраіне, меншы на Беларусі. Зь іх ствараюцца праваслаўныя парафіі пры былых уніяцкіх цэрквах, што прыводзіць да ўтварэньня 12.06.1833 г. полацкай эпархія грэка-расейскай царквы на чале зь біскупам Смарагдам дзеля кіраваньня праваслаўнымі парафіямі і цэрквамі. Дзеля разьмяшчэньня праваслаўнага біскупа і ягонае канцылярыі царскія ўлады зьвярнуліся да ўніяцкага мітрапаліта, каб ён перадаў на правах арэнды струнскую рэзыдэнцыю, бо тая пуставала, а ў горадзе не было адпаведнага памяшканьня. Заняўшы памяшканьні ў Струньні, Смарагд узяў

* - Васіль Лужынскі (1791-1879) прызначаны дапаможным біскупам аршанскім у 1834 г., полацкім у 1838 г. (Ватыканам не прызнаны), падпісаў акт ліквідацыі ўніяцкае царквы 12.02.1839 г. Займаў полацкую праваслаўную катэдру да 1866 г.

** - пасьля абраньня ў 1780 г. Смагаржэўскага на мітрапаліта Кацярына II забараніла яму ачольваць полацкую катэдру. Цягам 4-х гадоў яна была вакантнай пакуль царскі ўрад не дазволіў у 1784 г. заняць яе новавысвячанаму архібіскупу Г.Лісоўскаму.

*** - пасьля рэстаўрацыі гэта акт №13 ад 08.08.1920 г. камісіі па ахове помнікаў даўніны і мастацтва. Паводле звестак пахаваны тут быў і полацкі архібіскуп Якуб Акела-Мартусевіч (? - 1833), які займаў катэдру з 1823 г., а да таго з 1819 г. быў біскупам луцкім.

**** - дэпартамент утвораны 26.01.1798 г., а ягоны падзел адбыўся 16.07.1805 г.

пытаньне аб ліквідацыі ўніяцкае капліцы ў будынку рэзыдэнцыі, але мітрапаліт у гэтым адмовіў на падставе таго, што жыло тут шмат уніятаў і дзеля абслугоўваньня іх капліца была ператвораная ва ўніяцкую парафіяльную царкву.

Становішча сялянаў у гэтым маёнтку было цяжкім, што бачна зь ліста князя Галіцына А.М. да ўніяцкага мітрапаліта Булгака ад 09.12.1820 г. адносна ўціску сялянаў уніяцкага архірэйскага дому. У ім паведамляецца: "Сяляны за дробныя правіны церпяць жорсткія пакараньні, якія зьневажаюць іхную чалавечую годнасьць: ім голяць галовы і закоўваюць у кайданы, што кагэгарычна забаронена, і паліцыя абавязаная за гэтым сачыць. Стан сялянаў вельмі дрэнны, бо кожную вясну ня маюць хлеба і корму для скаціны, і вымушаныя прасіць дапамогі ва ўладальнікаў. У самы патрэбны працоўны час у пэрыяд сяўбы, сенажаці альбо жніва сялянам не даюць часу для працы на сваіх землях, пакуль ня выканаюць працы ў маёнтку, што парушае закон аб сялянах у панюў, якія абавязаныя даваць сялянам дні для працы на сябе. Акрамя таго за зямлю ў сялянаў бярэцца асаблівая плата ды іншыя падаткі, што закон забараняе. Калі гэтыя парушэньні ня будуць ліквідаваныя, дык маёнткі архібіскупа будуць узятыя пад дзяржаўную апеку. Духавенства павінна даваць прыклад стаўленьня да сваіх сялянаў і праз гэта ўплываць на панюў". Булгак пазначыў, што адказ пасланы 22.12.1820 г. князю Галіцыну паводле сакрэтнага пратаколу №7, а архібіскупу Красоўскаму* 16.12.1820 г. за №5 пасланыя інструкцыі, але яны не надрукаваныя. Гэты дакумэнт дае даволі яскравую карціну становішча сялянаў і намаляваная яна прадстаўніком вышэйшае ўлады ў Беларускам краі, генэрал-губэрнатарам князем Галіцыным**. Да гэтага трэба дадаць, што ў 1834 г. у Віцебскай губэрні здарыўся жаклівы голад, што прымусіла міністра ўнутраных справаў Расейскае імперыі Блудава*** зьвярнуцца 06.03.1834 г. да мітрапаліта Булгака аб чытаньні ў цэрквах падчас багаслужбы адмысловае малітвы аб выбаўленьні ад голаду, але прамаўляць малітву гэтак, каб яна не ўважалася за загад уладаў.

У той час як частка сялянаў ў Струньні перайшла з уніятаў у праваслаўе, а царква была ператвораная ў праваслаўную, праваслаўнаму клеру (сьвятару і служкам) зямлі з фонду маёнтку не далі, з прычыны чаго яны не былі матэрыяльна забяспечаныя. Закон жа 1829 г. аб паляпшэньні становішча духавенства патрабаваў, каб: "Там, дзе сяляны маюць па 12 дзесяцінаў зямлі, выдзяляць клеру патройную порцыю яе". Сяляны ў Струнскай аканоміі (маёнтку) мелі больш чым па 20 дзесяцінаў, таму клеру трэба было прызначыць падвойную ці патройную порцыю, то бок 40-60 дзесяцінаў, а калі не выдзяляецца зямля, дык трэба выдаваць ручу, то бок харчы і корм скаціне натурай ці грашыма. Пра гэта ў архіве маецца ліст генэрал-губэрнатара князя М.М.Хаванскага мітрапаліту

* - Ян Дамаскін Красоўскі (? - 1827) прызначаны на пасаду полацкага архібіскупа ў 1806 г. У 1821 г. зьняты мітрапалітам Я. Булгакам. З 1822 г. біскуп луцкі.

** - Галіцын Аляксандар Мікалаевіч, міністар народнае асьветы і духоўных справаў імперыі ў 1817-1824 гг., але не генэрал-губэрнатар, бо гэтую пасаду ў 1811-1822 гг. займаў А.Вюртэмбэрскі.

*** - Блудаў Дзьмітры Мікалаевіч, міністар унутраных справаў у 1832-1838 гг.

Булгаку ад 23.05.1834 г., у якім акрамя пералічаных вышэй прычынаў гаворыцца, што вялікая частка струнскіх сялянаў перайшла з уніятаў у праваслаўе, атрымалі царкву, у якой служаць сьвятар і два служкі, але яны не атрымліваюць ад сваёй парафіі ніякага харчавання, бо парафіяны надзвычай бедныя і ня могуць пракарміць клер зь іхнымі сем'ямі, таму неабходна ім даць ад Струнскае аканоміі недалёка ад царквы зямлю, прыдатную для вырошчвання жыта, гародніцтва і пабудовы хаты ці замест гэтага выдзяліць ім з аканоміі ручу. Мітрапаліт загадаў біскупу Лужынскаму, які жыў у Воршы і кіраваў Струнскім маёнткам, выдзеліць дзялянку ці вызначыць ручу. Лужынскі адказаў кн. Хаванскаму, што выдзеліць 30 дзесяцінаў зямлі ня можа, бо маёнтак здадзены ў арэнду на 3 гады, а дамовы ён не парушыць. Празь ліставаньне вырашана было даць па 3 дзесяціны для гарадаў і вызначыць ручу ў 400 рублёў асыгнацыямі кожнаму клерыку.

У ліпені 1834 г. узнікла справа аб уціску далучаных да праваслаўнай царквы сялянаў-уніятаў з боку ўніяцкага кіраўніцтва маёнтку. Струнскі сьвятар Сьцяпан Дуброўскі 01.07.1834 г. звярнуўся зь лістом да біскупа полацкага і віленскага Смарагда, што адміністратар маёнтку камісар Канцэвіч і аканом Пякарскі ўціскаюць сялянаў, перайшоўшых з Вуніі ў праваслаўе: не дазваляюць ім у сьвяточныя дні езьдзіць у Полацк дзеля продажу сена і куплі за атрыманыя грошы харчу і патрэбных для гаспадаркі рэчаў, а калі хто і зьезьдзіць, дык тых караюць, ад чаго падчас багаслужбы чуюцца стогны ды крыкі пакараных, бо лупцуюць іх ля царквы. Дуброўскі звяртаўся з гэтым нагоды да камісара Канцэвіча, але безвынікова. Біскуп Смарагд звярнуўся да генэрал-губэрнатара кн. Хаванскага наконт спынення ўціску сялянаў з боку струнскай аканоміі, вінаватай у цяжкім стане сялянаў, і аб пакараньні вінаватых паводле закону. Акрамя таго біскуп Смарагд звярнуўся праз кансысторыю да павятовага вайсковага начальніка другога акругі Віцебскае губэрні палкоўніка Агатонава* аб аблягчэньні долі сялянаў. 08.07.1834 г. Агатонаў разам з полацкім земскім спраўнікам Лянкевічам езьдзілі ў Струньню і распыталі сялянаў, якія пацьвердзілі ўсё, пра што пісаў Дуброўскі, і дадалі шэраг скаргаў на аканомію ды на амаральнае жыцьцё Пякарскага. Агатонаў і раней чуў пра ўціск сялянаў у Струньні, на што звяртаў увагу Пякарскага, але той не прыдаў значэньня гэтым ушчуваньням. Генэрал-губэрнатар кн. Хаванскі атрымаўшы рапарт Агатонава і заяву сьвятара Дуброўскага, накіраваў гэтыя дакумэнты біскупу Лужынскаму, які кіраваў маёнткам ад імя мітрапаліта. Хаванскі патрабаваў, каб той зрабіў належнае ўздзеяньне на камісара Канцэвіча ды аканом Пякарскага дзеля спынення ўціску сялянаў, а што да амаральнага жыцьця Пякарскага, зрабіць сур'ёзнае дасьледаваньне і прыняць рашэньне паводле права. Калі гэта ня будзе выканана, дык Хаванскі зьвернецца з гэтай справай да імператара. У рапарце палкоўніка Агатонава напісана, што заяву сьвятара Дуброўскага

* - да скасаваньня Вуніі ў часе пераводу сялянаў-уніятаў у праваслаўе, чынімых разам з полацкім біскупам Смарагдам, вызначыўся ўжываньнем гвалту, што выклікала пратэсты і бунты. За гэта атрымаў спагнаньне. Пасьля 1839 г. працягваў шчыраваць на ніве далучэньня да праваслаўя з ужываньнем вайсковае сілы, але ўжо рыма-каталікоў.

сяляны цалкам пацьвердзілі, што ён гутарыў з Пякарскім і зрабіў яму заўвагу, каб абыходзіўся з сялянамі паводле права. З Канцэвічам ня гутарыў, бо таго не было дома. Паводле права селяніну маглі ў якасьці пакараньня даць 5 дубцоў, а на самай справе карысталіся пугай з 5 рамянямі, што фактычна прыводзіла да 25 удараў замест 5. Пуга была забраная як рэчавы доказ. Агато́наў прапанаваў: 1) забараніць ужываць для пакараньня пугу; 2) у сьвяточныя дні і нядзелю, асабліва падчас багаслужбы сялянаў не караць; 3) каб Пякарскі ня веў амаральнае жыцьцё з сялянамі; 4) каб праваслаўных сялянаў не каралі больш за ўніятаў; 5) каб у сялянаў, калі ім забаронена езьдзіць у Полацак прадаваць сена, гэтае сена купляла па гарадзкім кошце аканомія і прадавала сялянам па гарадзкіх коштах патрэбныя ім тавары, і каб аканомія мела б у сябе гэтыя тавары, чаго цяпер няма. Але гэтым справа ня скончылася. 28.06.1834 г. Дуброўскі зноў пачаў бараніць праваслаўных сялянаў, якія раніцей зьбіраліся ехаць прадаваць сена ў Полацак, але былі затрыманыя. Дуброўскі паслаў цыдулку Канцэвічу з просьбай дазволіць сялянам ехаць прадаваць сена. Канцэвіч адказаў, што згодны іх адпусьціць, але пры ўмове, што тыя прыедуць да яго, і ён агледзіць вазы. Калі сяляны прыехалі, ён загадаў забраць у іх сена, а сяляны-ўніяты вольна паехалі ў горад на рынак. Адвячоркам Дуброўскі сустрэў Канцэвіча, які сказаў, што ён вельмі шкадуе сялянаў, бо іх у горадзе ашукваюць габрэі-перакупнікі; сяляны прадаюць сена задарма, грошы прапіваюць і сплочваць падатак ім няма чым, а ўзімку іх трэба карміць за кошт маёнтку (аканоміі). Камісар Канцэвіч сказаў, што закупаў косы, соль ды іншыя прадукты, каб сяляны маглі купляць па гарадзкім кошце ўсё патрэбнае для сябе ў аканоміі на здадзенае яму сена. Пра ўніятаў казаў, што калі тыя паехалі ў горад, дык таёмна, і ён пра гэта ня ведаў. Біскуп Лужынскі ў сваім адказе мітрапаліту ўзяў пад абарону кіраўніцтва маёнтку Струньня і абвінаваціў Дуброўскага, што ён разбэшчвае сваіх праваслаўных сялянаў, улазіць у справы аканоміі і штоніць зваду сярод сялянаў (уніятаў ды праваслаўных). Сяляны пагражаюць цяпер выжыць з аканоміі ўсіх невыгодных ім кіраўнікоў, як пазбавіліся Пякарскага. Пры канцы ліста просіць мітрапаліта вызваліць яго ад кіраваньня маёнткам, бо там стварылася нясьцёрпнае становішча, адміністратары ня хочуць служыць, бо ўлады дзейнічаюць супраць іх, цяжка адшукаць новага аканомна, шмат сродкаў трэба выдаткоўваць на ўтрыманьне сялянаў. Справа скончылася тым, што праваслаўны біскуп Смарагд, які раней падтрымліваў Дуброўскага, цяпер забараніў яму ўплятацца ў справы аканоміі і вырашыў яго перавесьці, ды і сам Дуброўскі хацеў перайсьці ў іншую парафію. З гэтых архіўных дадзеных бачна, як цяжка жылося селянам у маёнтку, якімі яны былі бяспраўнымі, што ў царкоўных маёнтках сяляны экспloatаваліся гэтак жа, як і ў панскіх, а кіраўніцтва не падавала панам прыкладу людзкасьці ў кіраваньні сялянамі. З дакумэнтаў бачна, што камісару, які кіраваў маёнткам, была выгодная прапанова ўладаў гандляваць з сялянамі за здадзенае сена, бо ён сам вызначаў кошт сена, рэчаў і вырабаў, якія прадаваліся. Прыбытак пэўна ішоў яму ў кішэнь. З пазьнейшых

дакумэнтаў бачна, што ўніяцкае кіраўніцтва вырашыла за лепшае здаць маёнтак у арэнду, чым самім даглядаць яго. Ад арандатара яны атрымлівалі грошы гатоўкай без усялякіх клопатаў, а становішча сялянаў ад гэтага не палепшылася, бо арандатару неабходна было акрамя сплаты арэнды атрымыць яшчэ і прыбытак. Мітрапаліт дамагаўся дазволу ўладаў здаваць свае маёнкі ў арэнду на працяглы тэрмін, то бок 12 гадоў. Асабліва цяжка было адшукаць арандатара для струнскага маёнтку, бо арандатар Макцынскі адмовіўся падоўжыць арэнду з-за расьпешчанасьці струнскіх сялянаў, якіх падтрымліваў сьвятар Дуброўскі. Арандатар меў страты на ўтрыманьне 20 камісіяў, што правяралі стан і жыцьцё сялянаў, грунтуючыся на заявах Дуброўскага. Біскуп Лужынскі паведаміў мітрапаліту, што яму кіраваць маёнткам немагчыма, бо праваслаўны біскуп падтрымлівае сялянаў, і з гэтае прычыны цяжка знайсці арандатара. Але гэткага арандатара на тры гады пашчасыціла адшукаць у асобе штабс-капітана І.Я.Чэркаса з платай 7000 руб. асыгнацыямі штогод, пра што Лужынскі з радасьцю паведаміў мітрапаліту. 14.10.1836 г. мітрапалітам была пададзена просьба аб здаваньні ў арэнду сваіх маёнткаў на 12 год. 02.02.1837 г. імператар дазволіў арэнду на 12 гадоў з абавязкам для кожнага арандатара сваім коштам збудаваць у кожным маёнтку паравы бровар, які пасьля арэнды пяройдзе ва ўласнасьць уладальніка маёнтку, тым сялянам, якія маюць патрэбу, набываць сваім коштам коней, асушаць палі канавамі, вырыгтымі з дапамогай найманага люду, імкнуча ўсімі спосабамі прывесці маёнтак у добры стан, не патрабуючы ад уладальніка ўзнагароды. Гэтая пастанова наўрад ці выконвалася, бо маюцца дакумэнты, што арэндавую плату трэба было спаганяць праз суды, бо гэтак званыя арандатары не плацілі. Прыкладам Чэркас, які заарандаваў маёнтак Струньню за 7000 руб. асыгнацыямі ў год не сплаціў усёй сумы, дзе ўжо тутака рабіць мэліярацыю палёў ды паляпшаць стан маёнткаў.

Цікава, што на Беларусі пры Аракчэеве былі створаныя вайсковыя паселішчы. У дакумэнце за 1817 г. маецца загад, што пад іх займаюцца духоўныя архі-біскупскія маёнкі, замест якіх даюцца землі зь дзяржаўных маёнткаў. Полацкі пяхотны полк, разьмешчаны ў Магілёўскай губэрні, заняў шэраг вёсак.

У справах архіву ўніяцкіх мітрапалітаў маецца дакумэнт ад 22.01.1836 г., у якім біскуп Лужынскі паведамляе мітрапаліту пра ўзьнікненьне сярод струнскіх сялянаў эпідэміі чорнае воспы (гнілое гаручкі), пра лік памерлых і колькасьць хворых дадзеныя не падаюцца, і пра адданьне ім загаду збудаваць у Струнскай слабодцы лякарню дзеля догляду і лекаваньня хворых ды наняць доктара. Мітрапаліт на гэты ліст адказаў біскупам Лужынскаму, што трэба дамовіцца з полацкім павятовым лекарам ці зь нейкім іншым, каб ён наведваў у патрэбны час хворых у Струньні. Пры лякарні можна трымаць цырульніка (не дзеля стрыжэньня і галеньня хворых, а дзеля таго, каб, што тады было звыклым, пускаць хворым кроў). 19.03.1836 г. Лужынскі паведаміў мітрапаліту, што ён падпісаў дамову з вольнапрактыкуючым лекарам Зойбэрлінгам, які абслугоўвае полацкую духоўную ўніяцкую сэмінарыю. Паводле дамовы лекару прызначая плата

50 руб. у год срэбрам, 4 чвэрці аўсу ды 20 пудоў сена. Лекар абавязаны лячыць сялянаў у Струньні і ў выпадку неабходнасьці наведваць хворых у вёсках. Яго запэўнілі ў тым, што калі ён не пашкадуе сваіх намаганьняў, дык яму дадуць яшчэ аўсу і сена. Лужынскі паведамляе, што будынак лякарні яшчэ не ўладкаваны з-за перашкодаў, якія чыніць мясцовы прыватны сьвятар Сьмірноў, і што праз колькі дзён біскуп разам зь лекарам выедуць у Струньню дзеля стварэньня лякарні. Калі ж сьвятар Сьмірноў будзе перашкаджаць адчыненню яе, дык ён паведаміць мітрапаліту. Далей у дакумэнтах няма згадак, як ішло змаганьне з пошасьцю, але трэба думаць, што пасля ліквідацыі эпідэміі была ліквідаваная і лякарня. Што да супраціву сьвятара Сьмірнова адчыненню лякарні, дык пэўна тутакі сутыкнуліся эканамічныя інтарэсы прыватнага ды ўніяцкага парафіяў, як адносна памяшканьня для лякарні, гэтак і ейнага ўтрыманьня ды абслугоўваньня, але, верагодна, бакі прыйшлі да згоды.

З архіўных матэрыялаў уніяцкіх мітрапалітаў праглядаецца тактыка царскага ўраду ў пытаньні ліквідацыі ўніяцкага царквы і зьяднаньня яе з прыватнага. Вядзецца палітыка "бізуна і перніка". Насамперш улады бяруцца за верхавіну царкоўнага ўлады. Царкоўнаму кіраўніцтву забараняюцца стасункі з папам Рымскім, выключнае права прызначаць ды зацьвярджаць біскупаў, архібіскупаў і мітрапаліта бярэ на сябе імператар. Падбіраюцца на гэтыя пасады адпаведныя выгоды для ўраду кандыдатуры, і для іх ствараюцца спрыяльныя умовы. Ствараецца адмысловае кіраўніцтва справамі ўніяцкага царквы, празь якое адпаведнымі царскімі чыноўнікамі праводзіцца лінія, скіраваная да паступовага дакананьня Вуніі, што суправаджаецца багатымі выплатамі ды ўзнагародамі вышэйшаму духавенству. Мітрапаліт пераводзіцца ў Пецябург. За гэтым ідуць узнагароды высокімі царкоўнымі рэгаліямі: панаягімі з золата і каштоўных камянёў, дарагімі крыжамі, мітрамі ды вышэйшымі мэдалямі. Гэткімі захадамі царскі ўрад робіць царкоўнае кіраўніцтва паслухмяным і рэалізуючым палітыку ўлады. Зь іншага боку царскі ўрад пачаў змаганьне з абрадамі ўніяцкага царквы, што склаліся за часы Вуніі. Калі падпісвалася ў 1596 г. у Берасьці дамова аб прыняцьці Вуніі, была дасягнутая згода, што ўсе царкоўныя абрады павінны захавацца паводле прыватнага канону, прызнаваліся толькі ўлада папы і невялікія кананічныя зьмены, але з гадамі каталіцкае кіраўніцтва выдалае з уніяцкіх царкваў усе элементы прыватнага абрадаў, звычайна ды аздабленьня саміх царкваў, набліжаючы іх выглядам да касьцёлаў. Змяняецца нават знешнасьць уніяцкіх сьвятароў, якія абавязаны прымаць форму і знешнасьць рыма-каталіцкіх. Паступова пачалі мяняцца іканастасы ў царквах, стварацца бакавыя алтары як у касьцёлах, амбоны для казаняў, званы ў царквах пачалі званіць па-касьцёльнаму, у сутрэньных царкваў зьявіліся паханьні як у касьцёлах*, для тых, хто моліцца, пачалі ўводзіць малітоўнікі і ружанцы як у каталікоў. Крыжовыя працэсіі і абрады падчас багаслужбы пачалі

* - традыцыя паханьняў у царкве існавала ў Полацкай зямлі і раней, пра што сам аўтар адзначае ў разьдзеллах пра Барысаглебскі ды Спаські манастыры (с.119 і 135).

весьціся на ўзор каталіцкіх і г.д. Уніяцкія манастыры, асабліва базыльянскія, сталіся па сутнасці каталіцкімі, манахі былі каталікамі, засталіся толькі назвы, што яны ўніяцкія*. Справа дайшла да таго, што ўніяцкія сьвятары пачалі служыць у касьцёлах, а рыма-каталіцкія - ва ўніяцкіх цэрквах. Таму 22.04.1828 г. імператар выдаў загад, каб уніяцкія сьвятары згодна з дамовай 1596 г. аб Вуніі, зацьверджанай папам Рымскім, захоўвалі грэцкія абрады (то бок праваслаўныя)** , бо ва ўніяцкіх цэрквах амаль нічога не засталася ад праваслаўных абрадаў. Пачаўся кантроль уладаў за выкананьнем гэтага загаду і за дзейнасьцю ўніяцкіх сьвятароў. Гэтак 26.02.1836 г. зафіксаванае парушэньне ў ладжаньні крыжовае працэсіі з Сафійскага сабору, якая праводзілася паводле каталіцкага абраду - замест крыжа на чале працэсіі неслі дараносіцу, як у касьцёлах. Духавенства было пакаранае. Загадам уладаў ад 15.09.1797 г. забаранялася пахаваньне каля цэркваў, было загадана стварыць могілкі па-за населенымі пунктамі з агароджаньнем іх плотам ці збудаваньнем рову і валу. Асабліва шмат загадаў выдаецца ўніяцкім царкоўным уладам у 30-я гады XIX ст., калі расейскім урадам быў узяты курс на скасаваньне Вуніі. 23.10.1834 г. выдаецца загад аб зьмяненьні ладу царкоўнага званеньня ў цэрквах, каб рабіўся ён паводле праваслаўнае традыцыі, то бок падчас багаслужбаў, а не як у касьцёле. Забараняецца званіць удзень і ўвечары, калі царква зачыненая. Забаранялася званіць жанчынам, што дазвалялася ва ўніяцкіх цэрквах. 23.07.1834 г. прынятае рашэньне спыніць вывучэньне польскае мовы ў духоўнай уніяцкай сэмінарыі, а вывучаць расейскую ды паслугоўвацца ёй у працы. 22.12.1835 г. зьяўляецца пастанова аб падпарадкаваньні ўніяцкіх духоўных школаў камісіі па духоўных вучэльнях праваслаўнае царквы. 29.11.1836 г. выдаецца пастанова аб усталяваньні ва ўсіх уніяцкіх цэрквах іканастасаў. У лютым 1836 г. біскуп Лужынскі паведамляў, што маецца 184 царквы зь іканастасамі, зь іх 77 зробленыя нова, а ў 387 цэрквах іх няма да гэтага часу. Пастанова абавязала паноў, ва ўладаньнях якіх маюцца ўніяцкія цэрквы без іканастасаў, зрабіць іх за дзяржаўны кошт, выдаткаваўшы па 300 рублёў на царкву. 27.11.1836 г. выдаецца пастанова аб скасаваньні ва ўніяцкіх цэрквах амбонаў для казаньня і бакавых алтароў, што рабіла цэрквы сваёй будовай падобнымі да касьцёлаў. Загавалася, каб казані прамаўляліся перад царскай брамай іканастасу. 01.07.1837 г. выходзіць пастанова аб будаўніцтве ў вёсках, што стаяць на паштовых шляхах, хатаў на ўзор расейскіх. Ва ўніяцкіх уладаньнях гэта датычылася ў першую чаргу Струньні, што ляжала на віцебскім паштовым шляху. Акрамя таго друкуюцца для ўсіх уніяцкіх цэркваў, замест былых ва ўжытку, службоўнікі, па якіх трэба

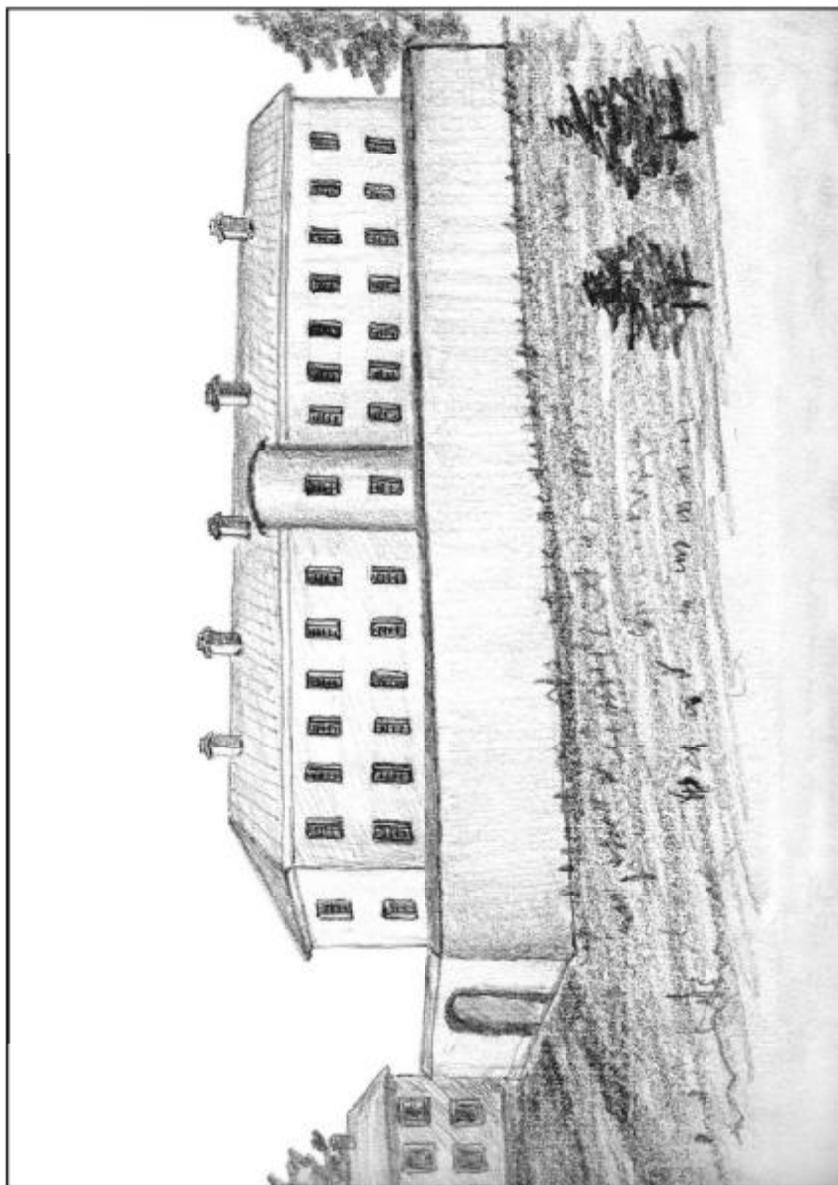
* - уніяты мелі адзін манаскі закон Сьв. Базыля Вялікага. На Беларусі ўсе манастыры належылі да правінцыі Сьв. Тройцы гэтага закону. Не далучаныя манастыры, якія былі на Ўкраіне, у 1739 г. зьядналіся ў правінцыю Покрыва Найсьвятой Багародзіцы.

** - гэта дэмагогія ўладаў. Адрозьненні былі і ёсьць у розных праваслаўных цэрквах: грэцкай, або румынскай. Былі яны і да 1596 г. між цэрквамі Маскоўскае дзяржавы і ВКЛ. І далей цэрквы ішлі рознымі шляхамі: расейская - празь Ніканаўскія рэформы (1652-1658), уніяцкая - шляхам рэалізацыі пастановаў Замойскага сіноду (1720 г.).

весьці багаслужбу паводле праваслаўнага абраду*. Багаслужба павінна весьціся па-славянску, казані - па-расейску. Праз царкву праводзілася прысяганьне духавенства і насельніцтва расейскім імператарам. Калі пры Кацярыне II гэтае прысяганьне праходзіла зь вялікай цяжкасьцю і з дапамогай езуітаў, дык прысяганьне Паўлу I прайшло лягчэй, яшчэ прасьцей прайшло пры ўцараваньні Аляксандра I, а затым і Мікалая I, без ўвагі на розныя чуткі ды паўстаньне дэкабрыстаў. Усё гэта рабілася з удзелам вярхоўнае ўлады ўніяцкай ды каталіцкай царкваў. Паступова царкоўнае кіраўніцтва ператварылася ў адгалінаваньне царскае ўлады, сталася ейным чынавенствам, фінансавалася ей і цалкам ад яе залежыла. Зь іншага боку ўніяцкая царква сваім выглядам і зместам набліжаецца да праваслаўнай, ідзе фармаваньне грамадзкае думкі, што ўніяцкая царква не патрэбная, бо створаная яна штучна з праваслаўнае царквы ў выніку гістарычных абставінаў і гэтую гістарычную несправядлівасьць трэба выправіць, то бок далучыць яе да праваслаўнае ці як тады казалі "ўзьяднаць". Што і было здзейсьнена ў 1839 г. у полацкім Сафійскім саборы. У сувязі з далучэньнем была праведзеная царкоўная рэформа, рэарганізаваныя кіраўнічыя органы, навучальныя ўстановы, манастыры і г.д. Адбылося працаўладкаваньне ўніяцкага кіраўніцтва. Яны сталіся праваслаўнымі біскупамі, архірэямі і да т.п. Царква стала інструмэнтам дзяржаўнае ўлады, адбылося аб'яднаньне іх у адно цэлае, як гэта было ў самой Расеі да далучэньня Беларусі. З прычыны згаданае рэформы была ліквідаваная сядзіба ўніяцкіх архібіскупаў у Струньні, шмат уладаньняў уніятаў пераходзіць да дзяржавы. У будынку рэзыдэнцыі ствараецца харчовы склад, а ў 2-й палове XIX ст. ён ператвараецца ў дзяржаўную турму. Будынак адгароджваецца высокім цагляным мурам вышыняй 4 м. Каля вязьніцы пры канцы XIX ст. будуецца цагельня, якую абслугоўвалі арыштантаў, і дзе выраблялі цэглу са знакам "СТ" (Струнская турма). Цэгла была высокай якасьці і карысталася добрым попытам. У горадзе шмат будынкаў было збудавана зь яе. У самой вязьніцы былі цясьлярныя і сьлясарныя майстэрні, што выконвалі розныя замовы як жыхароў, гэтак і ўстановаў. Струнская вязьніца была шырока вядомая сваімі майстрамі вырабу рэчаў у выглядзе скрынак, куфэркаў, кошыкаў і розных цацак з саломы, тонкіх вярбовых пруткоў. Гэтыя вырабы прадаваліся ці рабіліся на замову, частка атрыманых грошай, як казалі афіцыйна, ішла на паляпшэньне побыту арыштантаў. Нейкая частка грошай выдавалася тым з арыштантаў, хто працаваў. У 1911 г. майстэрні выканалі замову на выраб мадэляў стрэльбаў-трохлінеек дзеля навучаньня "потешных"*** аддзелаў, створаных пры полацкіх гарадзкіх вучэльнях, якія рыхтаваліся да царскага агляду "потешных" у 1912 г. Стрэльбы былі зробленыя зь імітацыйнай замку, які страляў дзіцячымі пістонамі, з драўлянымі штыхамі, якія здымаліся. Былі яны зробленыя вельмі добра і здаля выглядалі як сапраўдныя. Пасьля ліквідацыі вязьніцы ў 1918 г., будынку пера-

* - адмыслова для ўніятаў службоўнікі не друкаваліся, а былі раздадзеныя маскоўскія.

** - забавляльных

**Струнская турма -
былая рэзідэнцыя ўніяцкіх мітрапалітаў.**

ходзяць ва ўласнасьць вайсковае ўстановы, цагельня і майстэрні ліквідуюцца. Ля будынку вязьніцы і цагельні ў 40-х гадах XIX ст. ствараецца лягер полацкага кадэцкага корпусу, які існаваў да 1914 г. З адчыненнем у Полацку 43-х камандзірскіх курсаў у гэтым лягэры ў 1921-1922 г. знаходзіўся пяхотны аддзел курсаў. Пасьля ліквідацыі курсаў у кастрычніку 1922 г. быў ліквідаваны і лягер. Будынак вязьніцы быў рэканструяваны і ператвораны ў склад боезапасаў, галоўным чынам артылерыйскіх. Быў разбураны трэці паверх, будынак стаў ніжэйшым і сярод гаю непрыкметным. Гэткім ён праіснаваў да 1941 г.* У другой палове XIX ст. у Струньні была пачатковая школа, пры Савецкай уладзе яна была рэарганізаваная ў сямігодку. У вакольні Струньні на чыгунцы збудавалі блэк-пост, вёска стала полацкім прадмесьцем**.

ВАРОНІЧЫ

Паводле зьвестак, прыведзеных І.Д.Бяляевым у "Рассказах из русской истории", у 1601 г. полацкаму архібіскупу належалі 17 паселішчаў з 210 дварамі, у тым ліку фальварак і мястэчка Варонічы. Тут быў у свой час родавы маёнтак Рымскіх-Корсакавых, якім належыў яшчэ і другі маёнтак Бязьдзедавічы. У Варонічах да рэвалюцыі жыў сэнатар Рымскі-Корсакаў, брат вядомага кампазытара***. Сэнатар быў зацятым рэакцыянэрам і манархістам. Ён меў беспасярэднія сувязі з сямейнікамі царскага дому Раманавых. Гэтак у траўні 1910 г. у госьці да яго прыязджаў на параплаве "Атлет" вялікі князь Канстантын Канстантынавіч. Падчас карнілаўскага паўстаньня**** ўлетку 1917 г. сэнатар Рымскі-Корсакаў зьявіўся ў маёнтку, быў арыштаваны і дастаўлены ў полацкі савет салдацкіх і працоўных дэпутатаў. З Полацку ён быў накіраваны пад аховай у Петраград. Улетку 1918 г. Рымскі-Корсакаў зноў апынуўся ў сваім маёнтку, акупаваным, як і Полацк, кайзэраўскімі нямецкімі войскамі. Даведаўшыся пра пакараньне сьмерцю Мікалая II і ягонае сям'і, прыехаў у Полацк, каб адслужыць у Мікалаеўскім саборы паніхіду. Ён запрашаў усіх жыхароў гораду памаліцца за душы пакараных, для чаго была выдадзена і расклееная па горадзе адмысловая ўлётка. Палачаны байкатавалі гэтую паніхіду, люд на яе не пайшоў. Зьявіўся гарадзкі галава, нямецкі прызначэнец пан Бігэ са сваімі памагатымі, колькі паноў і чыноўнікаў, былых царскіх афіцэраў, чарнасоценцы з гандляроў і кулакоў. Пры адступленьні нямецкіх войскаў у кастрычніку 1918 г. Рымскі-

* - будынак разбураны ў ліпені 1941 г. у часе адыходу савецкіх войскаў. Значная частка боезапасу ацалела, і пасьля вайны тут загінулі некалькі вясковых хлопцаў, якія хацелі адкапаць набоі.

** - А.А.Рымскі-Корсакаў у 1909-1910 гг. зьяўляўся намесьнікам старшыні скарыне правай арганізацыі «Союз русского народа», датычнай да габрэўскіх пагромаў. У 1914 г. быў ганаровым сябрам Рады вучэльніяў Полацка-Віцебскае эпархіі.

*** - 19.09.1997 г. ля месца былога струнскага палацавага комплексу ўніяцкіх архібіскупаў полацкай грэка-каталіцкай грамадой усталяваны памятны крыж.

**** - паўстаньне пад часам вярхоўнага галоўнакамандуючага Л.Г.Карнілава адбылася 25-31.08.1917 г. (ст.стылю)

Корсакаў зьехаў зь імі ў эміграцыю. Падчас дасьледаваньня ў 1921 г. маэнтку камісіяй па ахове помнікаў даўніны і мастацтва было высьветлена, што ў часе савецка-польскае вайны 1919-1920 гг. ён быў разрабаваны, і ўся маёмасьць, мэбля, гаспадарчыя прылады і статак былі забраныя, што польскімі жаўнерамі, што тутэйшым насельніцтвам. Пашчасьціла знайсці частку сямейнага фотаальбому, у якім захаваліся фатаграфіі наведаньня Рымскім-Корсакавым (кампазытарам) Л.М. Гаўстога ў Яснай Паляне. Сфатаграфаваньня яны ў парку, ля дому, у кветніку і ў самім памяшканьні, на верандзе. Гэтыя фатаграфіі з Полацку трапілі ў Віцебск, куды пазьней яны падзеліся, невядома.

У адным зь невялікіх маэнткаў ля Варонічаў былі адшуканыя матэрыялы адной экспэдыцыі ў Сярэдне-Азіяцкія губэрні ў часе 1-е сьвятовае вайны. У 1917 г. з пачаткам рэвалюцыі экспэдыцыя пэўна выехала і накіравалася ў Пецярбург, каб даставіць экспанаты, але ваенныя падзеі, разлад на транспарце ня далі магчымасьці давезьці ўсё па прызначэньні. Удзельнікі экспэдыцыі зьвезьлі ўсе матэрыялы ў маэнтку, бо адзін з удзельнікаў, як распавядалі тутэйшыя жыхары, быў сваяком гаспадара маэнтку. Тут матэрыялы былі пакінутыя на захаваньне, а самі ўдзельнікі разьехаліся. Пазьней ніхто за імі не зьявіўся. Было знойдзена 6 запячатаных скрыняў, зробленых са шчыльна зьбітых дошак. На скрынях не было ніякіх чыгуначных трафарэтаў, з гэтага трэба зрабіць выснову, што ехалі яны не ў якасьці багажу, але ў адмысловым вагоне разам з удзельнікамі экспэдыцыі. Патрапіўшы на лінію Маладзечна-Полацак, далей праехаць не змаглі, і дзесьці ля Загацьця ці Фарынава высадзіліся. Скрыні былі дастаўленыя ў полацкую камісію па ахове помнікаў даўніны і мастацтва і тут адчыненыя. Унутры яны былі абкладзеныя тоўстай пэргамэнтнай паперай. Разгарнуўшы яе, убачылі цудоўныя сублімаваныя нафталіны, у якім патаналі скуркі розных птушак і дробных зьвяроў. Былі тут і буйныя птушкі, а таксама вадаплаўныя, драпежнікі і г.д. Розных памераў скуркі сьцягнутыя па-майстэрску і добра высушаныя. Пра знаходку было паведамлена ў віцебскую губэрскую камісію. Віцебск забраў усе гэтыя скрыні і там пачалі рабіць напіханкі, якія ў 1922 г. былі выстаўленыя ў Віцебскім вэтэрынарным музэі. На жаль, ніякіх дакумэнтаў, дзе былі здабытыя гэтыя іншыя птушкі і зьвяры, хто браў удзел, дзе вопісы матэрыялаў экспэдыцыі не было адшукана, толькі экзэмпляры птушак, характэрных для Сярэдняй Азіі, падказалі, адкуль яны прыбылі на Беларусь.

ВАЛЫНЦЫ

На шляху да Верхнядзьвінску недалёка ад чыгункі ляжыць мястэчка Валынцы. У IX таму "России..." пад рэдакцыяй В.П.Сямёнава напісана, што раней Валынцы зваліся Забеламі, а некалі гэтая мясцовасьць мела назву Акашэўшчына і належыла царкве сьв. Міколы ў полацкім замку. Сьцяпан Батура аддаў яе езуітам і з таго часу яна пачала звацца Валынцамі, бо тут аселі перасяленцы з Валыні. Затым яны сталіся ўласнасьцю Шчытоў-Забельскіх, якія збудавалі тут у 1756 г. дамініканскі касьцёл і манастыр. Пры манастыры быў

адчынены калегіюм для юнакоў шляхецкага паходжанья, узведзены ў 1811 г. у ступень гімназіі і зачынены ў 1832 г. Пазьней у Вальнцах была праваслаўная царква, касьцёл, сынагога, парафіяльная школа, лекар. Жыхароў - 1250 чалавек, габрэяў - 850, былі 2 каменныя дамы, 137 драўляных.

Касьцёл пабудовы XVIII ст. уяўляў сабой амаль копію полацкага Сафійскага сабору*. На ягоным фасадзе, але больш ўнутры, было шмат статуяў розных сьвятых. Збудаваны касьцёл у стылі барока, з базылікай, дзьвюма вежамі, хорамі, бакавымі алтарамі, з шматлікімі калёнамі ў карынцкім стылі. Стаяў ён на ўзгорку, дзе ўзровень грунтовых водаў вельмі нізкі. Пад касьцёлам было вялікае сутарэньне зь пяшчанай падлогай, вельмі сухое, з добрай вентыляцыяй праз вокны. У сутарэньні быў шэраг драўляных паліцаў у выглядзе подыюмаў, дзе стаялі драўляныя дамавіны, на якіх былі надпісы па-польску ці па-лацінску з прозьвішчамі пахаваных, датамі нараджэньня і сьмерці. Усе цэлы, не зважаючы на час пакладаньня нябожчыкаў, уяўлялі сабой дзівосны прыклад натуральнае муміфікацыі. Самі яны, іхнае адзеньне, абутак цудоўна захаваліся. Глумачыцца гэта незвычайнай сухасьцю паветра і даволі ўстойлівай тэмпературай у сутарэньні. Вільгаць зь целаў выпарвалася і, дзякуючы добрай вентыляцыі, працэсы гніеньня замаруджваліся ды хутка спыняліся. Цэлы высахалі і рабіліся нібы каменныя, падчас пастукваньня па іх мэталічным інструмэнтам чуўся зычны гук, як ад цвёрдага рэчыва. Цвёрдасьць высохлых цягліцаў была гэткай, што скальпель ня мог іх рэзаць, трэба было выкарыстоўваць мэдычную пілу. Зрэз цягліцаў даваў малонак іхнае будовы ў выніку высаханья: цягліцковыя фасцыі з покрыўнымі тканкамі высохлі аж да скамянеласьці, а між імі ўтварыліся пустыя месцы. Скура ўшчыльную прырасла да цягліцаў, сцягнулася ў складкі і набыла брудна-шэры колер, цягліцы - цёмна-руды. Цэлы здзіўлялі сваёй лёгкай вагой, бо калі лічыць, што вада ў арганізьме складае 75% ягонае вагі, дык высохлае цела важыць толькі чвэрць живога. Калі вага нябожчыка да пахаванья была 100 кг, дык цяпер яна складала 25 кг. Ва ўсіх нябожчыкаў захавалася валасяное пакрыцьцё, скура твараў дужа зморшчаная і шчыльна абцягвала косткі чэрапу. Тканіна вопраткі добра захавала свой колер і было лёгка вызначыць матэрыял: сукно, воўна, ядwab, лён і г.д. Абутак месцамі меў сляды цьвілі, але быў мяккім і трывалым. У адной дамавіне знайшлі пана ў чырвоным суконным жупане, вельмі буйнога і мажнага мужчыну з вусамі, галабародага з доўгімі валасамі на галаве, які пры жыцьці важыў, пэўна, больш за 100 кг. Вынялі яго з труны лёгка і здзівіліся ягонай малой вазе, на лытцы і азадку зрабілі зрэз цягліцаў. У другой труне знайшлі цела чыноўніка-судзьдзі, пра што даведаліся з надпісу на накрывцы. Цудоўна захавалася чынавенская форма XVIII - пачатку XIX ст. Уніформа з высокім аксамітным каўняром, нагавіцы засунутыя ў мяккія, зь невысокімі халявамі боты. У іншых дамавінах знаходзілі пахаваных дамініканаў, як манахаў, гэтак і студэнтаў калегіюму ў белых шатах з паясамі і каптурамі. У адной труне знайшлі нявесту ў вясельным

* - паводле зьвестак аўтарам практу быў той самы архітэктар Ян Крыштап Гляўбіц.

строі, зь вянком на галаве. Былі і целы дзетак у маленькіх дамавінках, усе яны цудоўна захаваліся. Агулам у сутарэньні касьцёлу мелася больш за 200 дамавінаў, ускрывалі мы іх выбарным чынам і нідзе не знайшлі целаў, якія б раскляліся, усе былі муміфікаваныя. Я мусіў аглядаць гэты касьцёл і пахаваньні спачатку ў 1921 г. па даручэньні камісіі па ахове помнікаў даўніны і мастацтва, а другі раз - улетку 1925 г. па даручэньні полацкага краязнаўчага таварыства, разам з полацкім лекарам Хрыстэнэзнам, які і дасьледаваў нябожчыкаў. Суправаджаў нас тутэйшы ксёндз, які скардзіўся, што ў 1920 г. чырвонаармейцы выцягнулі з труны генэрала, зьдзекваліся над ім, а потым сьцягнулі зь нябожчыка боты*. Мы агледзелі генэрала, ён ляжаў у багатай труне ва ўніформе, але без пагонаў ды эпалетаў, бяз ботаў, ніякіх мэдалёў не было, хаця пэўна пры пахаваньні іх да ўніформы прышпілілі, надпісу на труне не было. Высьветліць прозьвішча генэрала і год ягонае сьмерці не атрымалася. Пад бакавым алтаром, у адмысловай цаглянай калёне вышынёй 1 м, у нішы, што ў верхняй ейнай частцы, у жалезнай скрынцы з устаўленым у яе шклянным шчыльна закаркаваным слоікам, знаходзілася закансэрваванае сэрца аднога з Шчытоў, які памёр у Парыжы. Ксёндз нам акрамя таго паведаміў, што пахаваньне сэрца было зробленае ў XIX ст. Агледзеўшы сэрца, лекар Хрыстэнсэн адзначыў, што яно мае паталогічныя зьмены (павялічанае, сасуды маюць склератычныя зьмены). Сэрца належыла сталаму чалавеку і мела прыкметы атлушчэньня.

Ля касьцёлу месціліся будынкi манастыру і калегіюму. Гэта былі двухпавярховыя каменныя пабудовы, у якіх знаходзіліся пакоі для манахаў, інтэрнат для студэнтаў, клясныя пакоі ды іншыя памяшканьні. Дамініканскія манахі ды студэнты бралі актыўны ўдзел у паўстаньні 1831 г., мэтай якога было аднавіць незалежную польскую дзяржаву. Яны ўступілі ў паўстанцкі аддзел, які дзейнічаў у гэтым вакольні. Аддзел быў разьбіты царскімі войскамі, частка паўстанцаў загінула ў баях, частка трапіла ў палон, частка палонных была расстраляная ці павешаная, астатніх жа выслалі ў Сыбір. Царскімі ўладамі манастыр быў зачынены, калегіюм ліквідаваны, большая частка будынку разбураная. У захаванай частцы гэтага будынку пасья Кастрычніцкае рэвалюцыі месціліся мясцовы савет і школа. Трэба заўважыць, што ў касьцёле, на хорах, знаходзіліся добра захаваныя партрэты будаўнікоў касьцёлу магнатаў Шчытоў. Полацкае краязнаўчае таварыства зьявілася ў Інбелкульт за дазволам, каб узяць з сутарэньня касьцёлу дзеля дэманстрацыі ў полацкім музэі колькі муміфікаваных целаў, што ўяўлялі этнаграфічную, гістарычную, біялягічную цікаўнасьць. Быў таксама і антырэлігійны аспэкт, бо рэлігія вучыла, што сьвятых людзі не гніюць, а пасья сьмерці ператвараюцца ў мошчы, якія здольныя рабіць цуды, а на гэтых целах можна паказаць, што мошчы ўтвараюцца ад высыханьня нябожчыкаў. Інбелкульт ня даў дазволу на выйманьне целаў, і ў музэй яны не патрапілі. Падчас вайны 1941-1945 гг. касьцёл і будынак былі разбураныя.

* - адміністратарам парафіі з 1919 г. быў беларускі сьвятар Ян Вярсоцкі. Арыштаваны 08.08.1927 г., высланы на Салаўкі, расстраляны 22.12.1937 у турме НКВД Алма-Аты.

РОПНА

Ляжыць на захад ад Полацку ў 6 км ад старой гарадзкае рысы (цяпер значна менш). Каля яе пралгае магістраль Рыга-Масква, чыгунка на Рыгу і дарога на Наваполацак. Каля вёскі ляжыць возера Рапнянскае. Вядома, што гэтае паселішча ў XVII ст. належыла Багаяўленскаму манастыру. Тут была драўляная царква, што заняпала і струхнела. Пры канцы XVIII ст. збудаваная каменная царква ў гонар сьв. Міколы. У траўні ў дзень сьвяткаваньня Міколы (9 траўня паводле ст. стылю ці 22 траўня паводле новага), "храмавага" сьвята, з Багаяўленскага манастыру ладзілася крыжовая працэсія з удзелам усяго манастырскага духавенства, манахаў і вялікай колькасці вернікаў. У гэты дзень у Ропне збіралася шмат людзю з гораду і навакольных вёсак, і ладзіўся кірмаш. Усе землі вакол Ропна належалі манастыру, які атрымліваў зь іх вялікія прыбыткі. Цяпер у Ропне месціцца вялікая ільняная фабрыка*.

ЖАРЦЫ, ГЭНДЗІКІ, ГРАМЫ

Насялялі іх галоўным чынам стараверы ці як іх клічуць у Беларусі "маскалі". Зьявіліся яны тут у XVII ст., калі адбыўся раскол расейскае праваслаўнае царквы і пачаліся перасьледы старавераў з боку царскіх уладаў ды афіцыйна прызнанае царквы. Шэраг старавераў эмігравалі ў Літву. У тыя часы і ўтварыліся гэтыя вёскі і некаторыя слабодкі ля гораду. Стараверы былі розных плыняў, то бок сэктаў, адпаведна якім яны гуртаваліся і на новых месцах. Вёска Грамы згадваецца ў паведамленьнях пра баі за здабыцьцё Полацку ў 1812 г.

СІВОШЫНА

Сівошына ці Сівошын перавоз ляжыць на шляху да в. Клясьціцы Расонскага раёну. У вакольні гэтае вёскі ў ліпені 1812 г. разгарнуліся баі з францускімі войскамі, што адыходзілі пасля паразы пад Клясьціцамі. Тут 20.07.1812 г. загінуў вядомы расейскі генэрал Кульнёў. Ён быў пахаваны за 1 км ад вёскі, недалёка ад берага р. Дрысы, і на магіле ягонай быў пастаўлены драўляны помнік. Мікалай I загадаў паставіць герою адпаведны помнік. Помнік быў выраблены ў Пецярбурзе, дастаўлены ў Сівошына і ўсталяваны на магіле ў лютым 1830 г. У тыя часы жыло паданьне, што ў гэтым месцы ля Сівошынага перавозу Кульнёў нарадзіўся, калі ягоная маці ехала ў свой маёнтак каля Рэжыцы (г. Рэзэкнэ, Латвія), і што загінуў ён на тым самым месцы. Гэтае паданьне знайшло сваё адлюстраваньне на помніку, дзе быў выбіты надпіс у вершаванай форме (вершы Жукоўскага**), што дзе ён быў народжаны, там знайшоў сваю магілу. У 1832 г. па просьбе брата Кульнёва, ягоныя рэшткі былі перавезеныя

* - аўтар пазначае месца вёскі Ропна, але піша пра збудаваную ў 1790 г. царкву, што стаіць ня ў вёсцы, а на беразе возера Ропна ў пасёлку Калектыўным (былая вёска Муміна).

** - гэта толькі паданьне. Згаданы ўрывак зь вершу вядомага расейскага паэта В.А.Жукоўскага (1783-1852), які быў зьмешчаны на помніку, такі: "...Где жизнь судьба ему дала, там брань его сразила; где колыбель его была, там днесь его могила..."

ў паселішча Ільзэнбэрг за 11-12 км ад Рэжыцы, дзе быў родавы маёнтак Кульнёвых*. Там на высокім пагорку была збудаваная царква, у якой і пахавалі Кульнёва ў другі раз. На магіле, унутры царквы, паставілі помнік у выглядзе драўлянага саркафагу белага колеру. 27.11.1892 г. афіцэры 18-га драгунскага клясьціцкага палка і гарадзенскага гусарскага, камандзірам якога быў Кульнёў, паставілі яму ля царквы новы помнік. У 1912 г. падчас сьвяткаваньня стагодзьдзя вайны 1812 г., храм і помнік былі грунтоўна адрэстаўраваныя. Помнік у Сівошыне пацярпеў падчас вайны 1941-1945 гг., але пасля вайны быў папраўлены і перамешчаны бліжэй да вёскі Белае.

КЛЯСЬЦЫ

Вёска Клясьціцы Расонскага раёну ўвайшла ў гісторыю вайны 1812 г. Ля гэтай вёскі 19.07.1812 г. былі разьбітыя войскі французаў пад камандаваньнем генэрала Ёдзіно, якія спрабавалі выйсьці на шлях да Пецярбургу і стварыць пагрозу сталіцы Расейскае імперыі. Расейскія войскі пад камандаваньнем графа Вітгэнштэйна разбілі французаў і, перайшоўшы ў наступ, падыйшлі да Полацку. У гонар перамогі пад Клясьціцамі ў вёсцы быў пастаўлены чыгуновы помнік, гэтакі ж як і ў Полацку. У 1931 г. ён быў разбураны і здадзены, як і полацкі, на мэталь дзеля патрэбаў першае пяцігодкі.

ДРЭТУНЬ

Вёска і станцыя на чыгунцы Полацак-Невель. Тут у 1918 г., калі Полацак быў акупаваны кайзэраўскімі нямецкімі войскамі, разьмесьціўся райкам партыі і райвыканкам. 3 жніўня 1919 г. па травень 1920 г., калі ішла савецка-польская вайна і фронт падзяліў горад па Дзвьіне на дзьве часткі, у Дрэтуні месьціўся полацкі райкам партыі і райвыканкам. У Полацку ж быў створаны рэвкам, які кіраваў жыцьцём і абаронай гораду, ягоным старшынём быў Бейлін. Каля вёскі месьціўся вялізны лягер войскаў полацкага гарнізону, створаны ў 20-х гадах, затым тут быў артылерыйскі палігон і аэрадром. У гэтым лягеры артылерыйскія часткі Беларускае вайсковае акругі праводзілі вучэбную пальбу, а авіяцыя рабіла вучэбныя бамбаваньні. Цэлымі днямі далятаў да гораду грукат ад стрэлаў артылерыйскіх гарматаў і выбухаў авіябомбаў. Адмысловая каманда зьбірала рэшткі набояў і ліквідавала набоі і бомбы, што ня выбухнулі. Падчас лягернага збору паміж станцыямі Дрэтунь і Полацак хадзілі цягнікі. Прыкладна за 10 км ад Дрэтуні месьцілася гута "Труды" і паселішча ля яго, гута згарэла ў 30-х гадах і больш не аднаўлялася. Яна вырабляла ваконнае шкло, шклянны посуд: бутэлькі, слоікі ды інш. Пры заводзе былі цэхі па здабыцьцю торфу і дрэва-

* - Родавым маёнткам Кульнёвых была в. Болдырава, што знаходзілася ў Казельскім павеце Калускае губэрні, дзе будучы генэрал і нарадзіўся. Ільзэнбэрг жа (цяпер Ілзэскаліс) падараваны імператарам за вайсковую службу ягонаму бацьку Пятру Васільевічу, які ў 1776 г. быў камісарам Полацкае губэрні па наглядзе за ўладамі, а пазьней гараднічым у Люцыне (Лудза, Латвія).

апрацоўчы, што вырабляў тару для ваконнага шкла і посуду. Гэтая гута адыграла важную ролю ў аднаўленьні Полацка пасля савецка-польскае вайны і дапамагла зашкліць горад, бо ад абстрэлаў цягам 8 месяцаў усе шыбы былі выбітыя. Аднаўляць гуту было эканамічна нявыгадна, бо яна мела патрэбу ў прывознай сыравіне, ад станцыі трэба было вазіць сыравіну і прадукцыю на конях. Падчас вайны 1941-1944 гг. у вакольні Дрэтуні і навакольных лясах фармавалася 3-я беларуская партызанская брыгада пад камандаваньнем Т.Марчанкі. Увосень 1943 г. Дрэтунь была вызвалена, і тут разьмесьціўся полацкі райвыканкам і райкам партыі. Пасля вайны суседнія сельсаветы Верхаземскі, Алясоўскі былі ліквідаваныя і на гэтых землях быў пашыраны палігон, які выкарыстоўваецца і цяпер для вучэбных стрэлаў артылерыі, танкаў і г.д.

АБАРОНЧЫЯ ЗБУДАВАНЬНІ ВАКОЛ ПОЛАЦКУ Ў 1563-1579 ГГ.

Лівонская вайна для Расеі пачалася пасьпяхова: Лівонскі ордэн быў разбіты, ягоныя землі падзеленыя паміж суседзьмі, расейскія войскі далёка прасунуліся ў Прыбалтыку, а калі войскі Вялікага княства Літоўскага пачалі вайну з Масквой з-за спадчыны ордэну, дык маскоўскія войскі нанеслі ім паразу і занялі шэраг земляў Вялікага княства Літоўскага. У 1563 г. быў заняты Полацк. Іван Жахлівы ўзяў сабе тытул "князя Полацкага". Ён распачаў умацаваньне заходняе мяжы сваіх новых уладаньняў. Полацк быў дужа ўмацаваны, збудаваны Ніжні замак, умацаванае Запалоцьце, папраўленыя ўсе пашкоджаныя Верхняга замку ў часе аблогі. Акрамя таго пачалося будаваньне шэрагу цьвердзяў вакол Полацку. Гэтыя цьвердзі перакрывалі водныя шляхі, што вялі да гораду. Гэтак Суша, Красны, Туроўля перакрывалі падыход да Полацку па сыстэме азёраў і рэчак, што ўпадалі ў Дзьвіну на паўднёвы ўсход ад Полацку. Сокал забясьпечваў зносіны Полацка з Псковам. Сітна абараняла вярхоўе Палаты, ля сутокі якой стаіць Полацк. Касьянаў перакрываў шлях на Полацк з паўночнага ўсходу па рацэ Вобаль. У 1566 г. былі збудаваныя крэпасьці Суша, Сокал, Сітна; у 1566-1567 гг. - Красны і Касьянаў; у 1567-1568 гг. - Туроўля. У крэпасьцях стаялі маскоўскія гарнізоны. Цьвердзі будаваліся нанава без увагі на раней існаваўшыя гарадзішчы ды паселішчы і таму мелі гэамэтрычныя пляны пабудовы: трохкутніка, простакутніка альбо трапэцыяў і зрэдку ўжываліся паўколы. Цьвердзі будавалі ваяводы ці адмысловыя дзякі, працоўнай сілай зьяўляліся стральцы і вайсковы люд, прызначаныя для гарнізоннай службы, а таксама навакольнае насельніцтва. Цьвердзі будаваліся хутка, зазвычай у межах году, іншым разам і таго менш - за некалькі месяцаў. Для будаўніцтва крэпасцяў выбіраліся мясцовасьці, што мелі натуральныя абарончыя аб'екты: азёры, рэкі, балоты ды абыйманыя імі выспы і мысы. Крэпасьці будаваліся драўляныя, як сыцены, гэтак і вежы. Вежы часцей за ўсё будаваліся чатырохкутныя, радзей шасьцікутныя зь некалькімі паверхамі. На рысунках Пахаловіча паказана, што ніжнія часткі вежаў стаяць на нейкіх акруглых падвалінах і маюць амбразуры.

М.Каркуноў у апісаньні канструкцыі расейскіх крэпасцяў паведамляе, што вежы, а часта і сьцены абкладаліся дзірваном, што павялічвала іхную трываласьць супраць ядраў праціўніка і пажараў. Дрэва для пабудовы цвёрдзяў нарыхтоўвалася ў лясках паблізу ад будоўлі, дзе меліся і водныя шляхі. Там рубіліся сьцены, вежы, бярвёны пазначаліся і сплаўляліся да месца будоўлі. Тут яны збіраліся даволі хутка. Гэткі спосаб у часы Жажлівага шырока ўжываўся і паскараў будаўніцтва цвёрдзяў. Сьцены часта рабіліся падвойныя ці ў выглядзе зрубаў і напаўняліся зямлёй. Б.Брэжга ў сваёй працы "Замкі Віцебшчыны" піша, што замкі ў Полацку і вакол яго былі драўлянымі, за выняткам Туроўлі, але гэта не пацьвярджаецца досьледамі ў 1948 г. экспэдыцыі пад пачаткам прафэсара Рабіновіча, калі ніякіх сьлядоў каменнае пабудовы ў Туроўлі не было выяўлена. Крэпасці тыя мелі невялікія гарнізоны, зазвычай гарнізон цвёрдзі ў 1566 г. складаўся з 300 чалавек і мала дзе перавышаў 1000 чалавек. Крэпасці абаранялі межы маскоўскае дзяржавы і подступы да Полацку па рачных шляхах. Да нас дайшлі рысункі гэтых цвёрдзяў, зробленыя сакратаром Батуры Пахаловічам. Сьцяпан Батура надаваў згаданым вышэй фартэцыям вялікае значэньне, таму і паслаў у Ватыкан папу Рыгору XIII рысункі ўзятых гарадоў. Гэтыя рысункі былі вырытыя на мядзяных пластынах. Можна дапусьціць, што рысункі перабольшвалі рэчаіснасьць, каб узьвялічыць Батуру, як вялікага ваяводу, а ягонае войска, як наймацнейшае ў Эўропе. У сапраўднасьці ж тыя цвёрдзі не былі гэтакімі велічымі і гэтак грунтоўна збудаванымі, каб выглядаць непрыступнымі фартэцыямі. У летні час цвёрдзі цяжэй было браць з прычыны водных перашкодаў, узімку яны рабіліся больш даступнымі для штурму. Аднак жа Батура браў іх у жніўні-верасьні 1579 г. Яны слаба супраціўляліся і здаваліся яму адна за другой. Пасьля авалоданьня імі крэпасці былі спаленыя, разбураныя і болей не аднаўляліся. Батура гэтыя ўмацаваньня пункты на мяжы з Расеяй не лічыў мэтазгодным узмацняць, то бок уважаў гэта марным з пункту гледжаньня абароны. Цвёрдзі ня здолелі дапамагчы Полацку ў часе ягонае аблогі ў жніўні 1579 г., не змаглі перашкодзіць прасоўваньню да яго войскаў Сьцяпана Батуры. Іхныя гарнізоны толькі замянілі аддзелам фуражыраў здабываць кармы і харчы, чым ускладнялі забесьпячэньне каралеўскіх войскаў. Турбавала Батуру толькі крэпасць Сокал і прымусіла накіраваць частку войскаў дзеля прыкрыцьця сваіх галоўных сілаў, і тое толькі таму, што там разьмесьціўся пасланы Іванам Жажлівым з Пскова вайсковы аддзел пад пачаткам Шэіна. Але аддзел быў параўнальна нешматлікім, а Шэін як ваявода - нерашучым, бо ня рушыў на дапамогу Полацку, за што і быў сурова пакараны. Батура, узяўшы Полацк, усімі сіламі рушыў на Сокал, разьбіў аддзел Шэіна і гарнізон, учыніў жахлівую разьню расейцаў, а сам Шэін загінуў у гэтым баі. Цяпер колькі словаў пра кожную крэпасць*:

* - бакі сьвету ў апісаньнях аўтарам замкаў пададзеныя ўмоўна паводле рысункаў Пахаловіча (верх рысунку прыняты ім за поўнач). Рэальная ж арыентацыя фартэцыяў розьніца на 90° у той альбо іншы бок.

Суша. Крэпасьць ці горад, Іванам Жажлівым яна была названая "Кап'ё", збудаваная была пры высьпе пасярод возера Суша з багністымі берагамі, да яе вяла дарога ў выглядзе гаці, з мастом ля цьвердзі. Возера Суша яшчэ нядаўна злучалася праз сыстэму азёраў і рэчак з Дзьвіной. Цяпер на тым месцы ў 4 км ад шашы Камень-Вула існуе вёска Суша. Цьвердзь мела форму прастанутніка з 7 вежамі, адна зь якіх уяздовая. Захаваліся абрысы паўночна-ўсходнія кутнае вежы. Падчас земляных працаў у 1914 г. было знойдзена шмат старых круглых алавяных куляў, агульнай вагою да паўтоны. Верагодна тут было сховішча боезапасу. Між пабудоваў сучаснае вёскі прасочваюцца старадаўнія моцна расьцёкляныя валы. Сьлядоў драўляных частак фартэцыі ня знойдзена, але падчас раскопак выяўленыя попель і вугольчыкі, пэўна, крэпасьць гарэла. Узятая 06.10.1579 г.

Красны. Крэпасьць ці горад, рэшткі яе ляжаць ля дарогі на Полацак у 0,5 км на захад ад мястэчка Краснага. Абмывалася цьвердзь з двух бакоў водамі возера і рэчкі Цётчы. Гарадзішча мае стромкія схілы і ўзвышаецца над берагам возера на 7-8 м. Мае форму трохкутніка, на рысунку Пахаловіча бачныя тры кутныя вежы і адна ўяздовая, перад ёй мост на палях праз пратоку паміж азёрамі. Бакі трохкутніка: 310х280х110 м, кароткі бок з поўдню. Сьляды двух кутных вежаў бачныя здалёк, але сьлядоў валоў не адшукана. Да 1917 г. тут быў маёнтак, ад якога засталіся фрагмэнты падмуркаў. Цяпер гарадзішча не заселена і заворваецца. Крэпасьць узятая Батурам 31.07.1579 г.

Туроўля. Рэшткі крэпасьці ляжаць 3,5-4 км на ўсход ад сучаснае Туроўлі, на левым беразе рэчкі Туроўкі ля ўпаду яе ў Дзьвіну. Пахаловіч на сваім рысунку паказаў цьвердзь на правым беразе Туроўкі, што няправільна. Глеба тут - сыпкі жоўты пясок, таму рэшткі цьвердзі захаваліся вельмі дрэнна. Фартэцыя была драўлянай, у выглядзе прастанутніка з 4 кутнымі вежамі і адной уяздовой. Стаячы на круглых падвалах з амбразурамі. Захаваліся сьляды 4-х кутных вежаў і моцна расьцёкляныя валы. На заходнім баку гарадзішча на працягу 200-220 м захаваўся моцна аплылы і густа зарослы дрэвамі вал вышыняй да 2 м. У прарэзе паўднёва-ўсходнія вежы бачны пласт перакалёнага пяску з вугольчыкамі таўшчыняй 0,35-1 м. На берагах ракі знаходзілі круглыя чыгуновыя ядры велічыняй з кулак і круглыя кулі, а таксама рулі стрэльбаў з крамянёвым замком, старыя сякеры (бердышы). Цьвердзь узятая Батурам 04.09.1579 г.

Сокал. Крэпасьць месцішча ніжэй гарадзішча ля вёскі Ёсіцьце на левым беразе р. Нішчы, ля ўтоку той у р. Дрысу. Валы захаваліся з заходняга і ўсходняга бакоў, на паўднёвым баку бачныя толькі сьляды валу. На беразе Нішчы вал пэўна абваліўся ў раку. Надзвычай добра захаваўся заходні вал, вышыняй ён да 11 м, шырынёй уверсе 17 м, а ля падэшвы 46 м. У паўднёва-заходняга кута валу вельмі правільная акруглая канфігурацыя, мажліва тут была вежа. На версе валу ў траншэі знойдзены пласт чорнае зямлі з попелам таўшчыняй да 1 м, які пэўна ўтварыўся ў выніку пажару цьвердзі. На паўднёвым баку вал не прасочваецца, але добра бачныя сьляды рову, пэўна тут быў толькі астрог зь бярвёнаў. На рысунку Пахаловіча бачна, што фартэцыя месцішча на мысе, утвораным

Дрысай і Нішчай, з поўдню і ўсходу меўся роў. На паўднёвым і паўночным баках маецца па пяць вежаў. На поўдні быў канал з Дрысы, які ўваходзіў у нутро цвёрдзі, дзе пашыраўся ў ставок, з гэтага каналу вада трапляла ў роў. У паўночнай нутраной частцы нарысаваны таксама роў са стромкімі краямі, а ўсярэдзіне стаіць царква. Жылыя пабудовы сканцэнтраваныя ў паўднёвай частцы цвёрдзі. Ва ўсходнім муры маецца крэпасная брама і вежа. У адрозненні ад іншых цвёрдзяў Сокал ня мае правільнае гэамэтрычнае формы. Каля крэпасці ляжыць вёска Сакалішча. Узятая Батурам 11.09.1579 г.

Сітна. Рэшткі крэпасці ляжаць у 0,5 км ад вёскі Малое Сітна, на правым беразе Палаты, дзе яна выцякае з возера Ізмок і ўтварае лукавіну. Валы захаваліся вельмі дрэнна, тэрыторыя багатая на высокія пагоркі рознае формы і зарасла лесам, што ўскладняе вывучэнне канфігурацыі цвёрдзі. Лепш захавалася заходняя частка валу вышыняй да 9 м і даўжыняй да 200 м. На адлегласці 200-300 м на ўсход ад валу ляжыць невялікі акруглы пагорак. Пэўна гэта былое гарадзішча, мясцовыя жыхары яго гэтак і называюць. Паводле іхніх расповядаў тут знаходзілі рулі крамянёвых стрэльбаў і круглыя кулі. У зрэзах гарадзішча маецца гумусовы пласт да 30 см. На гарадзішчы знаходзілі фрагменты керамікі кургановага тыпу. На круглым узвышшы на паўночным захадзе валу дыяметра 10 м уверсе і 20 м ля падэшвы, вышыняй над балотам 2,5 м праглядаюцца рэшткі вежы. На рысунку Пахаловіча цвёрдзь Сітна мае фігуру трапэцыі з 4 вежамі. Разбураная 04.08.1579 г.

Касьянаў. Крэпасць ляжыць у лукавіне ракі Вобаль 2-3 км ад сучаснае вёскі Казьяны і 1 км ад вёскі Красамай. Месца гэтае называлася гарадзішчам і зь ім звязанае паданьне пра старажытны горад, што праваліўся пад зямлю, звон званіцаў якога чутны нібыта і цяпер. Агульная канфігурацыя цвёрдзі - роўнабаковы трохкутнік, вяршыня якога ляжыць у вузкай лукавіне ракі. Бакі трохкутніка: 120x110x50 м. Па канцах праглядаюцца рэшткі валу. На пляне нарысаваныя тры вежы. Узятая Батурам 23.07.1579 г.

Улетку 1948 г. ладзілася экспедыцыя Інстытуту гісторыі магістрыяльнай культуры імя М.Я.Мара супольна з катэдрай гісторыі СССР Маскоўскага гарадскога пэдагагічнага інстытуту імя В.І.Пацёмкіна па крэпасцях, збудаваных Іванам Жажлівым на Полацкай зямлі. Мэтай экспедыцыі было выявіць шляхам пошуку месцы знаходжаньня гэтых цвёрдзяў, высветліць ступень іхнае захаванасці, удакладніць у агульных рысах канфігурацыю фартэцыяў паводле рысункаў Пахаловіча, зрабіць элемэтарныя вымярэнні, праверыць наяўнасць культурнага пласту, адначасна фіксаваць усе архэалагічныя помнікі на шляху. Шэраг дадзеных гэтай экспедыцыі прыведзены вышэй у апісаньні крэпасцяў. Узначальваў экспедыцыю прафэсар М.Т.Рабіновіч. Ён прыйшоў да высновы, што ўсе шэсьць гэтых крэпасцяў зьяўляліся драўляна-землянымі ўмацаваньнямі, бо ня выяўлена ніякіх каменных кладак. Рысункі Пахаловіча зробленыя ім паводле рэчаіснасці і ў сэнсе канфігурацыі ў цэлым адпавядалі сапраўднасці, за выключэннем некаторых дэталей.

М.Г.Фалькоўскі ў сваёй працы "Чертежи Полоцкой земли и русских городов XVI в." публікуе рысункі шасці крэпасцяў, зробленыя Пахаловічам, і дае кароткае апісанне іх і мапы Полацкае зямлі, нарысаванай таксама Пахаловічам. Мапа мае выключнае навуковае значэнне, бо на ёй пазначаны населеныя пункты, якіх цяпер ужо няма, пададзеныя іхныя назвы, паказаныя рэкі, азёры, лясы і г.д. Мапа Полацкае зямлі 1580-1581 гг. з прылеглымі часткамі Віцебскае ды Пскоўскае земляў ахоплівае раён уздоўж часткі Дзвіны з гарадамі ад Сушы, Полацку, Віцебску, Тарапта да Себежу, Дварца і Вялікіх Лукаў. Мажліва, што для складання гэтае мапы Пахаловіч выкарыстоўваў захопленую ў расейцаў мапу, складзеную на загад Івана Жажлівага ў 1559 г., гэтак званы "Вялікі рысунак". Апісанне гэтага рысунку ў 1627 г. было пададзенае ў "Книге к Большому чертежу". Калі М.Г.Фалькоўскі падае крыніцай звестак аб рысунках Полацкага княства і ягоных крэпасцях тое, што яны захоўваюцца цяпер у Рукапісным адзеле Цэнтральнага архіва Акадэміі навук Літвы, дык М.Каркуноў у сваёй працы, надрукаванай яшчэ ў 1837 г. "Карта военных действий между русскими и поляками в 1579 г. и тогдашние планы Полоцка и окрестных крепостей" піша, што ўпершыню пра іх даведаўся Г.Бянткоўскі, які бачыў іх у аматара старажытнасцяў графа Сухадольскага, які дазволіў Івану Андрэевічу Міткевічу ("ревностному изыскателю отечественных древностей") зрабіць копію, дзякуючы чаму іх здолелі апублікаваць. Агулам маецца 8 аркушоў і на усіх зьмешчаны лацінскі надпіс, што Ян Баптыста дэ Кавалерыс вырыў іх у Рыме ў 1580 г. ад Н.Х. на мядзяных дошках (на 4 аркушах). Першы аркуш мае назву "Апісанне Полацкага княства", на другім аркушы: "Аблога і заваёва наймацнейшай цвёрдзі Полацкае найзнатнейшым каралём Польшчы Сьцяпанам". Трэці аркуш - крэпасць Туроўля, чацьвёрты аркуш - крэпасць Сігна, пяты аркуш - крэпасць Казьян, шосты аркуш - крэпасць Красны, сёмы аркуш - крэпасць Суша і восьмы аркуш - крэпасць Сокал. Пра мапу Полацкага княства Каркуноў піша, што на ёй паказанае цячэнне Дзвіны з усімі ейнымі прытокамі ад Суражу да рэчкі Друі. Самы паўночны пункт на мапе - вярхоўе ракі Вобаль, а паўднёвы - мястэчка Глыбокае. На левым баку мапы прыкладзены маштаб у польскіх мілях, а ўверсе гістарычныя звесткі пра Полацкае княства. Усе тэксты пісання па-лацінску, а М.Каркуноў падае пераклад іх на расейскую мову. У перакладзе адзначаецца, што Полацкае княства мае ў даўжыню 30 міляў і ў шырыню столькі ж, мае ўрадлівыя глебы, багатае на рэкі, зь якіх найважнейшай за ўсіх ёсьць Дзвіна, найпрыгажэйшая з рэкаў Эўропы, вельмі прыдатная для вадаплаўства, недалёку Рыскі порт. Усё гэта надае Полацку значныя выгоды, так што падчас узяцця яго маскавітамі, ён багацьцем сваіх жыхароў пераўзыходзіў самую Вільню. Каралеўскі намеснік у Полацку, з тытулам сэнатара, злучае тытул і годнасьць ваяводы. Цікава адзначыць, што ў перакладзе М.Каркунова гаворыцца, што полацкія жыхары багацьцем пераўзыходзілі самую Вільню, але ня лікам жыхароў, як трактуюць некаторыя гісторыкі, апісваючы Полацк у XVI ст. З правага боку мапы пад

гербам Сцяпана Батуры напісаны верш, у якім вершатворца называе расейцаў барбарамі, ворагамі ўсяго рымскага і заклікае караля асьвяціць іх верай Хрыстовай. На пляне Полацку (другі аркуш) маецца лацінскі надпіс, які ў перакладзе чытаецца: "Полацак, які складаецца з двух замкаў, Верхняга ды Сталецкага, і з гораду Запалоцьця, гэтак абаронены месцам знаходжаньня, бастыёнамі, запасам бомбаў і гарнізонам, што справядліва лічыўся самай умацаванай цьвердзю ня толькі ў Масковіі, але і на ўсёй поўначы. Абложаны найясьнейшым каралём Польшчы Сьцяпанам 11 жніўня, адабраны ў маскавіянаў, што адважна абараняліся 29 жніўся 1579 г. ад Н.Х.". Дата надпісу паўтораная яшчэ раз на правым баку пляну, дзе маецца надпіс, што плян гэты "рысаваў у самім стане С.Пахаловіч".

РАЗЬВІЦЦЁ ПОЛАЦКУ Ў XVІІІ-XІХ СТСТ. ПЛЯНАВАНЬНЕ ГОРАДУ

Як напісана вышэй, Полацак узнік у ІХ ст. (862 г.) Першае ягонае ўмацаваньне, горад, зьявілася на Гарадзішчы. У ХІ ст. ягоным дзядзінцам стаўся Верхні замак, каля якога паўстаў гандлёвы пасад, які ператварыўся ў Вялікі, зьявілася Запалоцьце. У ХІІ ст. на Задзьвіньні паўстаюць Бельчыцкі манастыр і княскі пасад. У ХVІ ст. Полацак дасягае найбольшага росквіту і велічыні, як па памерах, гэтак і па насельніцтву. Верхні замак - цэнтар гораду, ягоны дзядзінец, цьвердзь, ад яго на ўсход разьвіваецца Вялікі пасад, на захад - Запалоцьце, на Задзьвіньні - Слабазкі, Крыўцоў, Астраўны і Экіманскі пасады. Каля іх разьмяшчаюцца гарадзкія землі з слабодкамі, дзе жыхары гораду і слабадак маюць ральлі, пашы, сенажаці і да т.п. Умацоўваецца Вялікі пасад, Запалоцьце, Крыўцоў пасад. Пасьля заваёвы Полацку Іванам Жажлівым у 1563-1579 гг. ліквідуецца Вялікі пасад, замест яго будуецца Ніжні альбо Сталецкі замак. Пасьля заваёвы горада Сьцяпанам Батурам у 1579 г. Вялікі пасад адбудуваецца, ягонай усходняй мяжой робіцца роў, пракапаны яшчэ пры канцы ХV - на пачатку ХVІ ст. па месцы праляганьня яроў ад лініі водападзелу ў Палату і ў Дзьвіну. Горад заставаўся добра ўмацаванай крэпасцю. Пасьля заняцьця Полацку расейскімі войскамі ў часе вайны Аляксея Міхайлавіча за Лівонію і выйсьце да мора, Полацак умацоўваўся надалей (1654-1667 гг.). У рэвізіі Полацка за 1654 г. паведамляецца, што вакол пасаду ад Дзьвіны да Палаты выкапаны роў у 340 касых сажняў, роў абстаўлены частаколам і зробленыя падвойныя надоўбы. Былі збудаваныя некалькі вежаў на Верхнім замку, умацаваныя Ніжні замак і пасад. Ягораў у працы "Градостроительство Белоруссии" лічыць, што падчас расейскага панаваньня ў сувязі з будаваньнем умацаваньняў, вырашана было ўпарадкаваць будову пасаду, і ягоная тэрыторыя была пераплянаваная з ужываньнем прастакутнага плянаваньня цэнтральнай часткі гораду, што і сталася грунтам для наступных плянаваньняў у ХVІІІ - ХІХ стст. Калі ў 1772 г. Полацак увайшоў у склад Расеі, для яго, як і для іншых беларускіх гарадоў, быў створаны праект новага пляну. Полацак у гэты

час ужо ня быў крэпасцю, ад былых умацаваньняў засталіся толькі равы ды валы. Апошні выгляд полацкае крэпасці зафіксаваны на пляне 1707 г., зробленым пры Пятры I, але гэта ўжо фартэцыя новага тыпу, без драўляных сьценаў ды вежаў, але з большага з землянымі бастыёнамі, траншэямі, батарэямі, перадмаставымі ўмацаваньнямі.

У 1762 г. дзеля плянаваньня гарадоў была створаная "Камісія каменнага будаваньня Санкт-Пецярбургу і Масквы", якая праіснавала да 1796 г. і займалася пытаньнямі плянаваньня, акрамя Пецярбургу ды Масквы, бальшыні губэрскіх і павятовых гарадоў Расейскае імперыі. На Беларусі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г. былі ўтвораныя толькі Магілёўская ды Полацкая (1773 г.) губэрні, апошняя пазьней ператвораная ў Віцебскую. Камісія распачала плянаваньне гэтых двух губэрняў, і да 1778 г. былі гатовыя праекты Віцебску, Полацку, Магілёва ды шэрагу іншых гарадоў. Пры плянаваньні Полацку прыймалася да ўвагі старая забудова, замацаваная ў галоўных вузлах каменнымі пабудовамі. Пры гэтым плянаваньне было зробленае толькі для правабярэжнай часткі гораду, бо па Дзьвіне пралягала мяжа, і левабярэжная частка заставалася ў Рэчы Паспалітай да другога падзелу ў 1793 г.

У XVII-XVIII стст. перад езуіцкай акадэміяй і дамініканскім манастыром склаўся цэнтральны пляц. Пэрспэктыўны плян захаваў усе істотныя часткі старога Полацку, рост гораду плянаваўся на ўсход ад старога ягонае часткі. Старое праствакутнае плянаваньне стала падставай для новага пляну і ўлічвала рэльеф гарадзкой мясцовасьці. На пляне адценьнямі аднаго колеру паказаная фактычная гарадзкая забудова на момант фіксацыі, а адценьнямі іншага колеру пазначаны пэрспэктыўны плян гораду. Частка вуліцаў ліквідавалася, кварталы ўзбуўняліся, шырыня вуліцаў павялічвалася. Запалоцьце атрымала новае праствакутнае плянаваньне. У Ніжнім замку праектаваўся вайсковы гарадок. Кузьні і могілкі выносіліся за межы жылых раёнаў, гарадзкая тэрыторыя атачалася ровам і валам. Для Полацку была запраектаваная сыстэма пляцаў, разьмешчаных ўздоўж Дзьвіны. Галоўны пляц заставаўся на старым месцы, але забудоўваўся ўрадовымі ўстановамі. Другі пляц прызначаўся для гарадзкога магістрату і гандлю, трэці - для продажу сена і дроваў. На ўскрайку запраектавалі адмысловы пляц для габрэйскіх крамаў і сынагогі. Пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай задзьвінская частка гораду злучылася з цэнтрам. Праект быў зьменены, выкананае плянаваньне для Задзьвіньня і зроблены падзел на новыя кварталы за мяжой праектаваных у 1778 г. рову і валу. Гэта было выклікана ростам гораду. Пляцы злучаліся між сабой шэрагам паралельных Дзьвіне вуліц. З захаду на ўсход ішлі вуліцы: Ніжне-Пакроўская, Верхне-Пакроўская, Віцебская, Спаская, Азараўская, Невельская, Плігаўская, Канаўная, Заканаўная, Гарбузоўская. З поўначы на поўдзень ішлі вуліцы: Рыская, паралельна ёй Прабойная, Крыжовая, Узьясенская, Надзьвінская, Крэпасная, Задзьвінская, Габрэйская, Вакзальная, Баравая, Старавакзальная.*

* - падрэзанае пра вуліцы чытай у дадатку (сс.285-289)

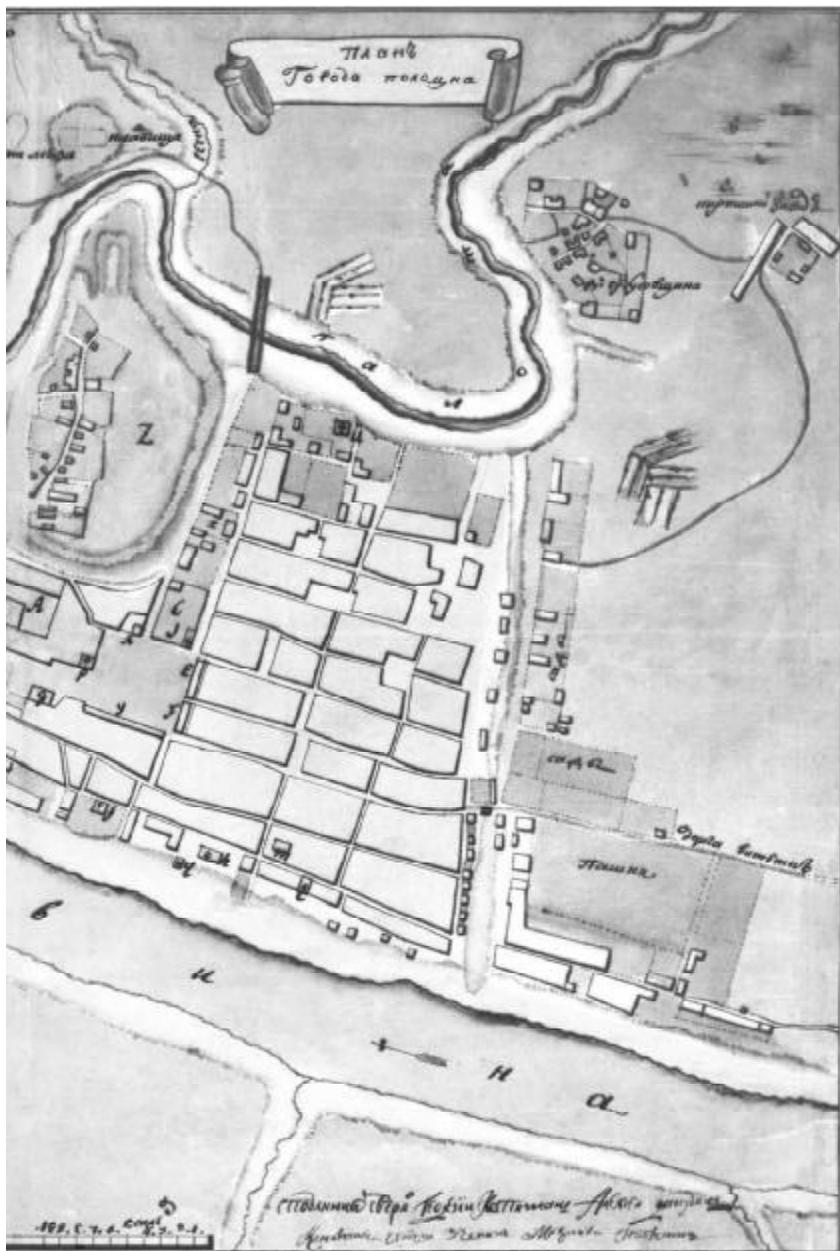
У працы Ягорава "Градостроительство Белоруссии" падаецца плян Полацку 1778 г. з тлумачэннямі, праект плянавання гораду і плян пачатку XIX ст. На пляне 1778 г. паказаны канал, ён жа крэпасны роў, з Палаты ў Дзьвіну, а на пляне пачатку XIX ст. яго няма, замест яго зробленая вуліца. Верагодна роў быў засыпаны пры Мікалаю I, бо яшчэ ў 1812 г. французы выкарыстоўвалі яго ў абароне гораду. Гэтая вуліца атрымала назву Крэпасной і зафіксаваная на гарадзкім пляне 1910 г. Цяпер яе ўжо няма. На пляне 1778 г. у паўночнай частцы гораду ля Палаты, паміж вул. Крыжовай і Ёзьнясенскай быў габрэўскі пляц, дзе месціліся крамкі, кагал і сынагога. З гэтых двух плянаў не зразумела, калі зьявіўся пляц "Ніжні рынак", бо на генэральным пляне 1778 г. яго няма, але з дакумэнтаў бачна, што ў часы Кацярыны II гэты пляц быў, і тут знаходзілася мытня. На падставе пляну 1778 г. ішло будаўніцтва гораду і ў далейшыя гады. На вул. Віцебскай месціўся "Сянны рынак", крыху далей за кавярню "Маладзёжная"**. На вул. Плігаўскай ля паравога млыну Левіна месціўся "Дрывяны рынак", на вул. Рыскай, дзе цяпер пэдавучэльня месціўся "Быдлячы рынак", каля яго пры канцы XIX ст. была збудаваная гарадзкая разьніца, на базе якой у 30-х гадах XX ст. збудаваны мясакамбінат. На Задзьвінні, дзе 3-я вечаровая школа і мэблевая фабрыка быў "Задзьвінскі рынак". Быў рынкавы пляц і на Запалоўці, невялікі пляц быў на Верхнім замку супраць харчовага складу (цяпер інфэкцыйнае аддзяленьне больніцы). Гэты пляц ператвораны ў бальнічны сквэр. З пабудовай Рыга-Арлоўскае чыгункі зьявіўся пляц ля чыгуначнае станцыі, гэтак званы "Вакзальны пляц", цяпер тут прыпынак таксі.

Цэнтральная частка гораду была забудаваная каменнымі дамамі, а ў астатніх пераважалі драўляныя пабудовы. У цэнтры вуліцы брукавалі глыжамі і рабілі драўляныя ходнікі, астатнія вуліцы мелі грунтовае пакрыццё і пры кепскім надвор'і патаналі ў брудзе. Цэнтрам гарадзкае пэрспэктывы зьяўляўся Мікалаеўскі сабор, раней касьцёл, і цэнтральны гарадзкі пляц. У другой палове XVIII - першай палове XIX ст. Полацак быў невялікім горадам з малой колькасцю насельніцтва таму, што XVII і XVIII стст. былі найцяжэйшымі часамі для беларускіх гарадоў, бо ішлі працяглая войны, частка насельніцтва гінула, частка забіралася ў палон, частка пакідала родныя мясціны, шукаючы спакайнейшых краёў. Гэта прыводзіла да заняпаду гарадзкага рамесніцтва і гандлю, да скарачэння гарадзкага насельніцтва, разьбурэння гарадоў, ня кажучы ўжо пра нацыянальны ды рэлігійны ўціск, жорсткую эксплюатацыю і непамерныя падаткі, а таксама пошасьці, што забіралі часам вялізную колькасць жыхароў. Гэтак у Полацку падчас далучэння яго да Расеі ў 1772 г. было 360 хатаў і каля 1800 жыхароў, зь іх мяшчанаў: 437 хрысьціянаў і 478 габрэяў, астатнія чыноўнікі, духавенства, вайскоўцы, шляхта ды іхныя прыгонныя. У 1790 г. было ўжо 730 хатаў і 4300 жыхароў. Пасьля ліквідацыі Полацкае губэрні колькасць жыхароў у горадзе зьменшылася, бо частка чыноўнікаў зьехала, зьменшыўся лік вайскоўцаў і г.д., так што ў 1800 г. у Полацку было 2498 жыхароў, замест 4108

* - пэўна былая кавярня "Юнацтва" (пр. К.Маркса №17)

Плян цэнтральнае часткі Полацка (без Задзьвіння), на якім

пазначаныя знакавыя аб'екты гарадзкое забудовы (1777 г.)

чалавек, што жылі тут да таго. Перад вайной 1812 г. было 7860 чалавек, а пасля вайны каля 2000. У 1817 г. - 3340 чал., у 1825 г. - 7066 чал., у 1840 г. - 10283 чал., у 1863 г. - 15028 чал., у 1891 г. - 20321 чал., у 1897 г. - 20751 чал., у 1904 г. - 23665 чал., у 1910 г. - 25200 чал. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі колькасць жыхароў характарызуецца наступнымі лічбамі: у 1920 г. пасля савецка-польскае вайны ды пошасцыяў тыфусу і халеры было 18619 жыхароў, улічаныя былі 5912 будынкаў, зь іх жылых дамоў 2239, нежылых 1581, разбураных 424 і 41 недабудаваны. У 1940 г. было каля 30000 жыхароў, а ў 1944 г. - каля 11000 чал., у 1961 г. - 50000 чал., у 1971 г. - 67000 чал., у 1975 г. - 75000 чал. Як бачна з гэтых дадзеных разьвіццё беларускіх гарадоў, у тым ліку і Полацка, у XIX - на пачатку XX ст. характарызуецца шпарчэйшым у параўнаньні з фэадальнай эпохай ростам насельніцтва, дзякуючы разьвіццю прамысловых прадпрыемстваў, чугуначнага транспарту, гандлю. Гэта суправаджалася ростам тэрыторыі гораду і разьвіццём будаўніцтва. Росту Полацка паспрыяла правядзеньне чыгункі Рыга-Арол, адрэзак Дзвінск-Полацк быў збудаваны да 1866 г., а ў наступныя гады чыгунка пайшла далей на ўсход. На пачатку XX ст. пачалося будаўніцтва чыгункі Балагое-Сядлец (Польшча) і да 1907 г. па ёй быў адчынены рух. Горад пачаў расці на ўсход і паўночны ўсход. Утвараюцца новыя гарадзкія раёны, але захоўваецца прынцып плянаваньня, закладзены ў 1778 г. Зьнікаюць гарадзкія межы, акрэсленыя пры плянаваньнях 1778 і 1858 гг. Будуюцца чыгуначныя вакзалы, склады, пад'язныя дарогі, дэпо, паўстаюць паселішчы, службы і да т.п. У 1858 г. гарадзкая мяжа, як бачна з пляну, пралягала па цяперашняй вул. Пушкіна, на поўначы - па вул. Кастрычніцкай. На Задзвіньні - ад ракі Бельчыцы да Вострава. З пабудовай чыгункі Балагое-Сядлец (Мікалаеўскае чыгункі) зьявіўся новы раён гораду - Полацк-2 ці Грамы, а на Задзвіньні ўзнік вайсковы гарадок: казармы, склады, стайні чыгуначнага батальёну. Перад вайной 1941-1945 гг. ён зваўся "Чырвоныя казармы", у ім стаяў 5-ы артылерыйскі полк. Гэты гарадок існуе і цяпер. Першая сьвятовая вайна дала пачатак разьвіццю раёнаў Ноўка, дзе зьявіліся склады і майстэрні, і па вул. Себескай. Пасля заканчэньня савецка-польскае вайны пачалося інтэнсыўнае будаўніцтва вайсковых гарадкоў: Спасакага, Баравускага, Экіманскага. Пачалі будавацца прадпрыемствы: камбінат будматэрыялаў, птушкакамбінат, хлебакамбінат, мясакамбінат, электрастанцыя, сьлягасмайстэрня, арцелі "Парыская камуна", "Праўда", лесапільні і да т.п.

З пачаткам сацыялістычных пераўтварэньняў паўстала пытаньне аб перспэктывах гарадскога будаўніцтва. Было прынятае рашэньне аб стварэньні генэральных, тэрмінам на 15-20 гадоў, плянаў будаўніцтва і рэканструкцыі гарадоў. Гэтыя пляны зацьвярджаліся ўрадам СССР. Для Полацку першы генэральны плян быў складзены ў 1937-1939 гг. архітэктарам І. Рапапортам. Гэты плян прадугледжваў стварэньне апранутых у каменне дзвінскіх узьбярэжнікаў, разьбурэньне ўсіх пабудоваў на левым баку вул. Леніна, азеляненьне ўзьбярэжніцы, збудаваньне фантанаў, будаўніцтва мосту праз Дзвіну па вул. Фрунзе,

разьвіццё галоўнага пляцу з помнікамі Леніну, разбурэнне ўсіх пабудоваў ад пляцу да Чырвонага мосту, будаўніцтва новага Чырвонага мосту праз Палату замест старога, пабудову тут воднае станцыі, шляхам загачвання Палаты. Ад Дому афіцэраў зрабіць спуск да вул. Фрунзэ па шырокіх сходах, Ніжні замак ператварыць у парк, Верхні замак ператварыць у бальнічны гарадок з паркам ля Сафійскага сабору, на Востраве стварыць парк ціхага адпачынку з пляжам на Дзвіне, асушыць Валовае возера і стварыць у гэтым месцы парк, пашырыць вуліцы і азеляніць іх. Прамысловыя прадпрыемствы вывесці на гарадзкія ўскраіны і стварыць каля іх жылыя масівы для працоўных, засаджаныя дрэвамі. Будаваць у цэнтры трохпавярховыя дамы, а на іншых вуліцах двухпавярховыя з усімі зручнасцямі. Плянавалася будаўніцтва вадацягу, каналізацыі, біялагічнае станцыі з палямі абваднення, трамвайнае лініі і шмат іншага*. Плян быў выстаўлены ў Доме настаўніка дзеля азнаямлення і шырокага абмеркавання на сходах. Але напружанае міжнароднае становішча не дало магчымасці распачаць здзяйсненне, асабліва ўлічваючы памежны стан гораду. Потым Айчынная вайна парушыла ўсе пляны. Горад на 80-90% быў разбураны і ператвораны ў груды друзу, руіны, пусткі, з мноствам ДЗОТаў, бункераў, зямлянак, сховаў для аўтамабіляў, траншэяў, складаў набояў і да т.п. Пасля выгнання фашыстаў 04.07.1944 г. горад уяўляў сабой жудасную карціну разбурэння. У цэнтры ацалела частка вул. Леніна, пашкоджаныя будынкі былога кадэцкага корпусу і асобныя дамы, мноства карабоў каменных дамоў, муры якіх былі закамуфляваныя немцамі нанясеннем палосаў і плямаў фарбамі розных колераў. Часткова ацалелі гарадзкія ўскраіны па вул. Фрунзэ з завулкамі, па вул. Лягернай, у Ноўцы, у Грамах, на Задзвіньні і Запалоцці. Усе масты разбураныя, усе драўляныя дамы ад былога чыгуначнага вакзалу спаленыя. Вакзал і амаль усе службовыя чыгуначныя пабудовы разбураныя: дэпо, вадапомпа, ваданпорныя вежы. Разбураныя каляіны, бо адмысловай машынай паламаныя шпалы, а рэйкі на канцах стыкаў пушчаныя да паветра, як і тэлеграфныя слупы, у якіх сьвідраваліся дзюры, закладаўся выбуховы набой і г.д. Былі разбураныя ўсе прадпрыемствы, бальшыня больніцаў і амбуляторыяў, усе дзіцячыя сады і яслі, усе школы, акрамя адной №16 каля Спасакага манастыру, якая пасля вайны атрымала №2. Ацалеў будынак больніцы імя Леніна. З спецыяльных навучальных устаноў ацалеў будынак ляснага тэхнікуму. Разбураныя амаль усе крамы і майстэрні. Прыходзілася ствараць усё нанова. Шмат гараджанаў былі вывезеныя немцамі ў Летуву, Латвію ды іншыя месцы. Вярнуўшыся, яны мусілі будаваць зямлянкі ці ўладкоўвацца ў ацалелых нямецкіх бункерах. Дзякуючы стварэнню ў 1944 г. Полацкае вобласці, дапамозе не ахопленых вайсковымі дзеяннямі рэспублік, энтузіязму гараджанаў, пачалі аднаўляцца прадпрыемствы, крамы, майстэрні, школы, мэдычныя ўстановы, кіно, клубы, жылыя дамы, масты, чыгунка і г.д. Паўстала пытанне аб новым

* - як бачна плян уяўляў сабой выразны прыклад камуністычнага пражэкцёрства, бо і сёння праз 65 гадоў ён па большасці пунктаў не рэалізаваны.

генэральным пляне для Полацку. Яшчэ ў верасні 1943 г. пры СНК СССР быў заснаваны камітэт па справах архітэктур, і былі ўтвораныя ягоныя рэспубліканскія ды гарадзкія структуры, уведзеная пасада галоўнага архітэктара гораду, абавязкам якога было ажыццяўленьне генэральнага пляну гораду. Да пачатку 1950 г. усе абласныя гарады БССР мелі генэральныя пляны. Полацк, як абласны цэнтар, таксама атрымаў генэральны плян. Гэты плян улічваў прыродныя ўмовы, рэльеф гораду, ягонае размяшчэньне на паўнаводнай Дзвьіне і малюнічай Палаце. Прадугледжвалася знішчэньне дробных драўляных пабудоваў, выкарыстаньне разбурэньняў гораду, што аблягчала ўмовы гарадзкага плянаваньня. Як у першым пляне, гэтак і ў новым прадугледжвалася стварэньне абсаджаных дрэвамі ўзбярэжнікаў, стварэньне паркавых зонаў, як на Верхнім і Ніжнім замках, гэтак і ў іншых месцах. На месцы разбураных кварталаў паралельна Дзвьіне плянавалася пракласьці галоўную гарадзкую магістраль шырынёй 70 м, на гэтым праспэктзе стварыць тры гарадзкія пляцы (цэнтральны, тэатральны і перадпаркавы). Будынкi на праспэктзе павінны быць павернутыя фасадам да Дзвьіны. На цэнтральным пляцы, які пашыраўся ў некалькі разоў, збудаваць "Дом саветаў", на тэатральным - будынак тэатру. Плянавалася другая гарадзкая магістраль з поўначы на поўдзень (вул. Фрунзэ). Абедзьве магістралі мусілі перакрыжоўвацца на цэнтральным пляцы (цяпер імя Леніна). Плянавалася і кальцовая магістраль, што ішла ад Запалоцьця праз цэнтральную і зарэчную часткі гораду. Гэтае кальцо ўносіла новы элемент у гарадзкі плян - радыяльна-кальцовую сыстэму. Рэкі і чыгункі падзялялі горад на 4 раёны: цэнтральны, задзвінскі, запалоцкі і завакзальны. Плян прадугледжаў стварэньне ў горадзе раённых цэнтраў. У кожным раёне плянавалася закладаньне свайго пляцу з адміністрацыйнымі ды грамадзкімі будынкамі, паркам, галоўнай вуліцай і прамысловымі раёнамі. Будаўніцтва Полацку, як новага гораду, паводле гэтага пляну, распачатае з стварэньня цэнтральнага пляцу і праспэкту К.Маркса. Дзеля гэтага трэба было разбурыць кварталы карабоў паміж вуліцамі К.Маркса і Арджанікідзэ, ліквідаваць полацкі рынак, перамесыць яго ў іншае месца, узбуйніць кварталы, ліквідаваць шэраг вуліцаў і да т.п.

Усё гэта рабілася, але пасля ліквідацыі Полацкай вобласці, рэалізацыя генэральнага пляну гораду замарудзілася, а неўзабаве паўстала пытаньне аб неабходнасьці новага плянаваньня, бо пасляваенныя пяцігадовыя пляны прадугледжвалі стварэньне новых буйных прадпрыемстваў, будаўніцтва гіганту нафтахіміі, новага гораду нафтахімікаў пад кіраўніцтвам полацкага гаркаму і гарсавету. У далейшым плянавалася зьліцьцё абодвух гарадоў у адзін горад вялізных памераў, і таму прыняты ў 1950 г. плян Полацка быў не прыдатны. Будаўніцтва Наваполацка пачалося з чэрвеня 1958 г. З пасляваеннымі пяцігодкамі зьвязвалася пытаньне аб пабудове праз Полацк газацягу і далучэньні гораду да ягонай сеткі дзеля ацяпленьня. Будаўніцтва плянавалася ў 50-х гадах, праектавалася траса, размяшчэньне помпавае станцыі і да т.п. * Будаўніцтва

* - рэалізаваны праект газацягу і горад далучаны да сеткі цягам 2000-2001 гг.

ўсё адкладалася, кірунак трасы быў зьменены, газацяг прайшоў у баку ад Полацку. Пачалося будаваньне нафтацягу з Татары, а затым ад нафтазаводу ў Прыбалтыку. Ішла пабудова вадацягу. Вада бралася з Дзьвіны вышэй гораду. Ад пошукаў артэзіянскае вады, што плянавалася, адмовіліся. Ішло будаўніцтва каналізацыі. Ачышчальныя збудаваньні былі зробленыя ля Сафійскае гары на вул. Леніна. Пасяля пабудовы фільтравальных збудаваньняў на нафтазаводзе ў Наваполацку было вырашана далучыць да іх і Полацк. Пачалася пабудова дзюкeroў* каналізацыі праз Дзьвіну, шэрагу помпавых станцыяў. Новы генэральны плян Полацку быў ухвалены на пачатку 60-х гадоў. Былі вызначаныя новыя прамысловыя зоны для гораду - раёны Грамоў і Ноўкі. Перамяшчаюцца мясакамбінат, птушкакамбінат, у Ноўку - кансэрвавы завод. У Грамах будуюцца камбінат хлебапрадуктаў, аўтарамзавод. Разьвіваецца камбінат будматэрыялаў, акрамя цэгля ён пачынае вырабляць мэлярацыйныя трубы. Полацкая цэгла на марозе была нетрывалая з прычыны слаёвасьці гліны, хаця да рэвалюцыі і Айчыннае вайны з той самай гліны выраблялася марозатрывалая цэгла, але то была іншая тэхналёгія зь вялікім выдаткаваньнем ручной працы. З гэтае цэгля збудаваныя лясны тэхнікум, больніца імя Леніна, жылыя дамы па вул. Камуністычнай, друкарня і шэраг іншых будынкаў бяз вонкавае тынкоўкі. Паводле новага пляну будаўніцтва гораду павінна было разьвівацца на Задзьвінны насустрач будоўлям Наваполацку і зьліцца зь ім. Плянавалася будаваньне хуткаснага манарэйкавага трамваю з Наваполацку ў Полацк, але гэты плян ня здзейсьнілі, бо патрэбны быў другі мост праз Дзьвіну і пашырэнне магістраляў у горадзе, што вымагала разбурэння жылых дамоў і т.п.

У 70-х гадах прыняты новы плян разьвіцьця абодвух гарадоў, дзе прадугледжанае іхнае зьліцьцё ў адзін горад. На Задзьвінны будаўніцтва жылых масываў далей насустрач Наваполацку весьціся ня будзе. Тут будзе прамысловая зона: новыя цэхі заводу "Шкловалакно", завод канцэнтратаў для жывёлаў, фізкультурныя збудаваньні. Наваполацк, недалёка ад Падкасьцельцаў збудуе праз Дзьвіну мост, і надалей працягне будаваць жылыя масывы на правым беразе Дзьвіны. Полацк пачынае будаўніцтва жылога масыву на правым беразе і, забудоўваючы тэрыторыю былога аэрадрому і Чарнешчыны, ідзе на злучэньне з Наваполацкам. Цэнтар гораду перамесьціцца ў ваколье аэрадрому, дзе плянуецца новы гарадзкі пляц, будаўніцтва адміністрацыйных пабудоваў. Новы горад будзе мець больш за 300000 жыхароў і падзеліцца на шэраг раёнаў з сваімі пляцамі і адміністрацыйнымі цэнтрамі, гандлёвымі ўстановамі, больніцамі, тэатрамі і г.д. Аўтарасы будуць пралягаць па ўскрайках гораду і зьявіцца вакольная дарога, што злучыць усе раёны. Плянуюцца шырокія зялёныя зоны ўздоўж Палаты, Дзьвіны і ўнутры гораду. У Наваполацку прадаўжае разьвівацца хімкамбінат, будзе будавацца шэраг новых заводаў, пашырыцца нафтазавод, для яго будзе падведзены нафтацяг Сургут-Полацк. Горад выцягнецца па Дзьвіне прыкладна на 30 км.

* - вадавод пад ціскам, пракладены пад ракой або дарогай (ням. Düker ад лац. ducere - праводзіць)

ПАМЯТНЫЯ МЕСЦЫ, ЗЬВЯЗАНЫЯ З ВАЙНОЙ 1812 Г.

Расейскае войска, адступаючы ад дрысенскага стану, удзень 08.07.1812 г. мела адпачынак у Полацку. Сьледам рухалася французскае войска пад началом маршала Нэя, якое і заняло Полацак. Маршал аддаў горад на рабаваньне. 14 ліпеня Полацак занялі часткі корпусу маршала Ўдзіно, якія спынілі рабунак. Удзіно разьмесьціўся са штабам у езуіцкім калегіюме, які ўжо стаў акадэміяй. Вядома, што ў склад корпусу Ўдзіно ўваходзілі дзьве баварскія дывізіі, адна пад камандаваньнем Дэрга, другая - графа Врэдэ. Расейскае камандаваньне дзеля блякаваньня шляху на Пецярбург пакінула корпус з 18000 чалавек пад началом графа Вітгэнштэйна. Супраць яго з Полацку рушыў корпус Удзіно. Спачатку ён прасоўваўся на Себеж, спрабуючы абысьці корпус Вітгэнштэйна і, адціснуўшы яго да поўдня, адчыніць шлях на Пецярбург. 18-19.07.1812 г. адбылася жорсткая бітва ля в. Клясьціцы Расонскага р-ну. Расейцы атрымалі перамогу і прымуслі Ўдзіно адыйсьці да Полацку. Пераследуючы адыходзячага супраціўніка ля в. Свольня генэрал Я.П.Кульнёў быў сьмяротна паранены і пахаваны ля в. Сівошына, дзе яму быў пастаўлены помнік. Кульнёў быў вучнем Суворова і паплечнікам Кутузава*. Атрымаўшы перамогу пад Клясьціцамі, Вітгэнштэйн перайшоў у наступ на Полацак і 5 жніўня заатакаваў Удзіно ля маёнтку Прасіменцы і Спаскага манастыру (цяпер гэта ваколье камбінату будматэрыяляў і вайсковага гарадку). У гэты час Удзіно ўжо меў падмогу - корпус Сэн-Сіра, пасланы Напалеонам пасья паразы пад Клясьціцамі. Агулам пад ягоным началом было больш за 35000 жаўнераў. Бітва была крывавай, Удзіно быў паранены і кіраваньне ўзяў на сябе Сэн-Сір. Бой 5 жніўня скончыўся для расейцаў пасьпяхова, французы страцілі свае пазыцыі. Спаські манастыр і Прасіменцы былі занятыя расейскімі войскамі. 6 жніўня французы перайшлі ў контра-наступ, расейцы здолелі яго адбіць і ўтрымаць пазыцыі. Як французы, гэтак і расейцы ў гэтым баі мелі вялікія страты, і, беручы пад увагу перавагу ў колькасьці французскіх войскаў, Вітгэнштэйн надумаў адыйсьці ад Полацку, каб папоўніць свае войскі. Расейцы разьмесьціліся між вёсамі Белае і Юравічы. Забітыя былі пахаваныя на полі бою ў равах умацаваньняў і ля берагоў Палаты. Магілы былі добра бачныя яшчэ на пачатку XX ст., на тых месцах пачаў расьці лес. Падчас будаўніцтва казармаў Спаскага гарадку, пра што пісана раней, на месцы бою былі знойдзеныя ядры, кулі, рэшткі зброі, гузікі, ківары і да т.п. Французы, адбіўшы наступ расейцаў на Полацак, заняліся ягоным умацаваньнем. Былі збудаваныя рэдуты перад горадам, баракі для разьмяшчэньня войскаў. Французы збудавалі масты праз Дзьвіну, два пантонавых і адзін плывучы на плытах для пяхоты. Масты знаходзіліся на ўсход ад Востраву, дзеля

* - у 1794 г. Кульнёў удзельнічаў у баях супраць войскаў Тадэвуша Касьцюшкі пад Кобрынам, Мухаўцом, Берасьцем. За захоп варшаўскага прадмесьця Прагі яму была нададзена годнасьць маёра.

іхнай абароны былі збудаваныя перадмаставыя ўмацаваньні ў выглядзе дзьвюх батарэяў супраць Востраву на высокім левым беразе Дзьвіны. Быў умацаваны і сам горад па гарадзкім вале ад Палаты да Дзьвіны: над ім збудаваныя двухрадовыя парканы, каб абараніць пяхоту і артылерыю, умацаваны гарадзкі вал пабудовы часоў Івана Жахлівага, дзе разьмесьцілася артылерыя. На стромкім беразе ля Чырвонага мосту і на Запалоцьці таксама былі збудаваныя рэдуцы. У баях пад Полацкам 5-6 жніўня французскія войскі мелі вялікія страты, асабліва баварскія дывізіі. Маюцца зьвесткі, што загінулі 117 афіцэраў і 500 жаўнераў.

"Вялікую дапамогу" французскім войскам рабілі партызаны, якія нападлі на аддзелы фуражыраў і асобныя невялікія аддзелы, а галоўнае чынілі выведку, як у горадзе, гэтак і ў стане французскіх войскаў. Асабліва актыўна дзейнічаў адзел старавераў вёскі Жарцы ў некалькі дзсяткаў чалавек на чале з Максімам Маркавым, селянінам гэтай жа вёскі. Яны нападлі на транспарт, забівалі марадзёраў, служылі праважатымі для расейскіх войскаў. У надрукаваных архіўных матэрыялах маецца рапарт генэрала Ўластава Вітгэнштэйну пра адзін эпизод дзеяньняў партызанаў гэтай вёскі: "8 верасьня французскі генэрал Легран вёў выведку ад Палаты да Дзьвіны праз свае аванпасты з адным пяхотным батальёнам і кавалерыйскім швадроном. Падышоўшы да вёскі Жарцы, хацеў яе заняць, але жыхары папрасілі казака, які жыў у вёсцы, узяць на сябе камандаваньне і ўступіць у бой з французамі. Казак ахвотна згадзіўся, сяляны ўзялі свае стрэльбы, кінуліся ў лес, занялі пазыцыі і пачалі чакаць набліжэньня ворага. Калі французы наблізіліся, казак пачаў голасна падаваць каманды: егеры направа, казакі налева. Сяляны пачалі страляць з стрэльбаў, з гэтае прычыны непрыяцель адмовіўся ад спробы заняць вёску і абыйшоў яе. Тады партызаны пусціліся наўздагон і колькі чалавек забілі і паранілі, у тым ліку аднога афіцэра." У канцы рапарту генэрал Уластаў піша: "Абавязкам лічу, паведаміўшы пра гэта, прасіць Вашумосьць, каб грамадзкасьці стаў вядомы гэты надзвычайны ўчынак тых мужыкоў, які даказвае, што іхная вялікая любоў і адданасьць Айчыне, а да ейных ворагаў нязьменная варожасьць, падштурнула іх узброіцца па ўласным жаданьні і, забыўшыся на ўсе жахі вайны, ахвяраваць сваім жыцьцём, каб толькі зьнішчыць як мага больш ворагаў Айчыны."

Зь іншых друкаваных архіўных дакумэнтаў бачна, што полацкі мешчанін Іван Цімафееў вёў выведку ў варожым тыле. Зь ягонага паведамленьня вядома, што падчас акупацыі Полацку ён са сваёй сям'ёй і маёмасьцю застаўся ў горадзе і стаўся палонным, але будучы верным прысязе, здабытымі зьвесткамі рабіў вялікую паслугу корпусу Вітгэнштэйна, паведамляючы пра перасоўваньне французскіх войскаў і іхную колькасьць. Рабіў гэта пісьмова на імя начальніка расейскага авангарду генэрала Ўластава. Выведкай ён займаўся як у самім Полацку, гэтак і на 50 вёрстаў вакол яго і цягам 12 тыдняў рэгулярна дастаўляў сакрэтныя дадзеныя пра непрыяцеля. Перадаваньню зьвестак садзейнічала жонка з 8-гадовай дачкой, якая насіла сакрэтныя паперы і сваім выглядам не выклікала падзэрньня ў французскіх вартавых. Суправаджала жонку з дачкой

Плян Полацка і наваколья 18.08.1812 г. для
2-м і 6-м французкімі карпусамі пад

службовага карыстаньня ў часе вайсковых дзеяньняў
началам генэрала Гувьёна Сэн-Сіра.

на гэтым цяжкім даўжынёй у 17 вёрстаў шляху па лясных і багністых мясцінах найманая ім сялянка Фядора Міронава. Зь іншых дакумэнтаў бачна, што вайсковы міністар Канаўніцын 04.02.1816 г. паведамляе аб узнагароджанні імператарам за адважную дзейнасць сялянкі пана Глазкі зь Віцебскае губэрні Фядоры Міронавай, якая падчас вайны, будучы не аднойчы пасланай у Полацк дзеля выведкі пра становішча непрыйцеля, які там знаходзіўся, "не збаялася ахвяраваць сваім жыццём, але, кіруючыся адзінай гарлівасцю і любоўю да Айчыны, ішла насустрач любым небяспекам, што пагражалі ёй сьмерцю, і дастаўляла адтуль дакладныя звесткі, карысныя для корпусу генэрала ад кавалерыі графа Вітгэнштэйна." Імператар падараваў ёй 500 рублёў і срэбны мэдаль сьв. Ганны на стужцы з надпісам "За полезное", які дазволіў насіць.

Зь іншых дакумэнтаў бачна, што граф Вітгэнштэйн узнагародзіў крыжамі 22-х партызанаў в. Жарцы, бо яны некалькі разоў уступалі ў бой з французамі і намагаліся тых знішчыць. На загад ураду за сваю мужнасць яны былі выкуплены за 17000 рублёў у пана Ігната Жаброўскага, але абавязаныя былі сплаціць гэтую суму дзяржаве. Поруч з гэтымі нібыта станоўчымі дзеяннямі ўладаў маюцца і крыўды герояў. Як бачна са скаргі тых партызанаў у 1813 г. іхная паня Жаброўская наважылася пазбавіцца герояў гэтакім чынам, што пажадала іх усіх з адной в. Жарцы здаць у рэкруты ў залік усіх сваіх астатніх вёсак, а ў Жарцах агулам было 59 рэвізовых душаў. Віцэ-губэрнатар заўважыў, што паня ня мае права гэтак рабіць, бо з Жарцоў можа быць здадзеная ў рэкруты толькі такая колькасць, якая адпавядае ліку жыхароў у вёсцы, але ня коштам вызвалення ад рэкруцкага набору іншых ейных вёсак. Зь яшчэ адной скаргі бачна, што жыхары Жарцоў у 1831 г. яшчэ не разлічыліся з урадам за выкуп іх у пана. Яны сплацілі толькі 12000 руб., і з-за цяжкасцяў з працай былі ня ў стане сплаціць астатнія 5000 руб., таму прасілі ўрад або дараваць ім гэты доўг, або даць адтэрміноўку ў сплаце. З гэтага вынікае, што сяляны вёскі Жарцы, пэўна, перайшлі ў катэгорыю дзяржаўных сялянаў. Якім было рашэнне ўраду па гэтай скарге ў надрукаваных дакумэнтах не паведамляецца. Гэткае ўвага да герояў 1812 г. з Жарцоў прывяла пазней да таго, што яны выхаваныя ў аддана-сьці царскаму рэжыму, увосень 1905 г. сталіся галоўнымі сіламі чарнасоценцаў і актыўнымі ўдзельнікамі габрэйскага пагрому, а падчас калектывізацыі ў 1-ю пяцігодку доўгі час супрацьдзейнічалі стварэнню калгаса, а некаторыя гэтак і засталіся аднаасобнікамі. Падчас нямецкае акупацыі шмат старавераў вёсак Жарцы і Гэндзікі пайшлі службы ў паліцыю, а ў вёсках паводле загаду акупантаў стварылі аддзелы самааховы, былі супраціўнікамі партызанскага руху.

Пасья бітваў за Полацк у жніўні 1812 г. Вітгэнштэйн атрымаў значнае падмацаванне, і ягоны корпус дасягнуў 50000 чалавек, у склад якога ўлілося Пецярбургскае апалчэнне лікам да 10000 чалавек. Рыхтавалася выгнанне французаў з Масквы. На пачатку кастрычніка 1812 г. Вітгэнштэйн атрымаў загад Кутузава выгнаць французаў і здабыць Полацк. 05.10.1812 г. расейскія войскі пачалі наступ ад Белага ды Юравічаў. Ад Белага наступаў князь Яшвіль, а ад Юравічаў

- сам Вітгэнштэйн. Штайнгель рухаўся да Полацку зь Дзісны, а генэрал Аляксееў наступаў ад Струньні. Распачаўся жорсткі бой, французы былі адціснутыя да гораду. Сэн-Сір, баючыся акружэньня, дае загад перавезьці вазы праз Дзьвіну, а войскі сьцягнуць на ўмацаваньні вакол гораду. 06.10.1812 г. а 5-й гадзіне ўранку расейцы пачалі штурмаваць гарадзкія ўмацаваньні. Пачалася пальба з гарматаў па горадзе, узніклі пажары. 07.10.1812 г. вялікіх посьпехаў расейскія войскі дамагчыся ня здолелі, бо наступ ускладнялі стромкія берагі Палаты ды глыбокі роў на ўсходзе, а французы ўпарта супраціўляліся. Сэн-Сір, даведаўшыся пра набліжэньне да Полацку аддзела Штайнгеля, распачаў у горадзе ар'ергардавы бой, а свае войскі, артылерыю і вазы перавёў за Дзьвіну. Адводзячы войскі, ён загадаў падпаліць баракі, дзе размяшчаліся войскі. Вітгэнштэйн зразумеў плян Сэн-Сіра і даў загад браць горад штурмам. Уначы з 7 на 8 кастрычніка расейскія войскі пайшлі на рашучы штурм гораду, галоўны ўдар наносілі пецяярбургскія апалчэнцы па мосьце праз Палату, а другая частка перайшла бродам праз рэчку ды пачала штурмаваць вал І.Жахлівага. Непрыяцель з навакольных вышыняў вёў моцную пальбу па тых, хто штурмаваў мост і вал. Расейскія войскі мелі вялікія страты, але не злякаліся, і а 3-й гадзіне ночы 12-я дружына Пецяярбурскага апалчэньня на чале з палкоўнікам Нікалаевым уварвалася ў горад. Часткі, што штурмавалі ўмацаваньні з усходу, таксама ўварваліся ў горад, пераадолеўшы роў і вал ля Дзьвіны. Французы за гэты час вывелі з гораду амаль усе свае войскі, бальшыню вазоў і артылерыю. Разабралі пантонавыя масты, а плывучы мост спусьцілі ўніз па Дзьвіне ў разбураным выглядзе. Францускі ар'ергард, што быў пакінуты ў горадзе і забясьпечваў адыход галоўных сілаў, здаўся. Трафэі былі невялікімі - захопленая адна гармата, узятыя 45 штат- і обэр-афіцэраў, 200 шарагоўцаў і харчовы запас, які ня зьвезьлі і не пасьпелі спаліць. Адзел Штайнгеля быў заатакаваны французамі і адкінуты. Французы ўдала выйшлі з акружэньня і пайшлі на злучэньне з галоўнымі сіламі. У баях пад Полацкам загінулі 7000 расейскіх жаўнераў, крыху больш загінула французаў*. Дзе яны былі пахаваныя, цяпер дакладна невядома. Ёсьць зьвесткі, што частка забітых у самім горадзе была пахаваная ўздоўж Палаты на пагорку ля Сафійскага сабору, але пакуль гэта не пацьвярджаецца. Будаўнічыя працы і архэалягічныя раскопкі ў пазначаных месцах пахаваньняў ня выявілі. Ля 8-й школы адшуканая брацкая магіла, але няма доказаў, што яна мае дачыненьне да 1812 г. Пры закладцы шурфоў у канцы вул. Горкага выяўленьня пахаваньні і могілкі. Знойдзеныя дзьве брацкія магілы. У 1977 г. у адной з магілаў адкапаньня косткі вельмі высокага чалавека, ростам ня менш за 2 м. Мажліва ў гэтым кутку Ніжняга замку былі пахаваныя французы, дакладней баварцы з корпусу Ўдзіно і Сэн-Сіра, якія абаранялі Полацк. У штурме Полацку бралі ўдзел партызаны

* - Гэта не зусім так, бо ў часе гэтых баёў было забіта і паранена каля 8000 расейскіх жаўнераў і 4000 францускіх, 2000 французаў здалося ў палон. (Гл. Богданович Д., История Отечественной войны 1812 г. по достоверным источникам, Т.1, СПб, 1859.)

в. Жарцы пад камандаваньнем Максіма Маркава. Сярод тых, хто вызначыўся ў баях за Полацк, трэба адзначыць генэрала Ўластава Я.І., які за адвагу ў баях пад Клясьціцамі быў узнагароджаны залатой шабляй з дыямэнтамі і яму нададзена годнасьць генэрал-маёра. Ён пасяля сьмерці Кульнёва заступіў таго на пасадзе камандзіра авангарду войскаў Вітгэнштэйна. Уластаў стала вёў выведку, баі з францускімі авангардамі і іхнай выведкай. Пасяля Полацку вызначыўся ў баях пад Дрэздэнам, Ляйпцыгам і Парыжам, але пасяля вайны вымушаны быў пакінуць службу з-за нягоды з Аракчэевым, як і выбітныя расейскія вайскоўцы Ермалаеў, Раеўскі, Давыдаў, Дохтураў ды іншыя, якія трапілі ў няміласьць ці пайшлі з войска. Бой пад Клясьціцамі, баі 5-6 жніўня ля Прасіменцаў пад Полацкам, штурм Полацку 7-8 кастрычніка намаляваньня на карцінах, якія знаходзіліся ў карціннай галерэі Зімовага палацу, прысьвечанай падзеям 1812 г. (пазьней Эрмітаж). На другі дзень пасяля здабыцьця Полацку ў Сафійскім саборы ў прысутнасьці Вітгэнштэйна і ягонага суправаджэньня быў адслужаны малебен падзякі, а таксама паніхіда па забітых. Усіх параненых жаўнераў і каля 300 афіцэраў разьмесьцілі ў прасторных будынках езуцкай акадэміі. Полацк вельмі пацярпеў падчас францускае акупацыі і вайсковых дзеяньняў, шмат дамоў было разбурана, іншыя згарэлі. Жыхары галадавалі, і шмат памірала. З прычыны гэткага разбурэньня Вітгэнштэйн разьмесьціў войскі за горадам, ля Валовага возера, дзе раней быў францускі стан. У кастрычніку праз Полацк праязджаў Аляксандар І, які агледзеў горад, ягоныя равы, выказаў сваё шкадаваньне аб палеглых і даў некаторую грашовую дапамогу беднякам, удовам і сіротам. Пасяля вайны 1812 г. лік гарадзкога насельніцтва быў невялікім, паводле выданьняў 1817 г. у Полацку жыло 3340 чалавек.

26.08.1850 г. на галоўным гарадзкім пляцы быў адкрыты чыгуновы помнік у гонар здабыцьця Полацка ў 1812 г., пра што напісана раней. На помніку меўся надпіс, што у баях за Полацк 5 і 6 жніўня 1812 г. і здабыцьця яго штурмам 7 кастрычніка былі ўзятыя ў палон 4500 чалавек і захопленыя 3 гарматы. З нагоды сьвяткаваньня стагодзьдзя вайны 1812 г. галоўная гарадзкая вуліца Віцебская была перайменаваная ў Аляксандраўскую. Настаўніцкай сэмінарыі было нададзена імя генэрала Кульнёва, першай вышэйшай пачатковай гарадзкой вучэльне - імя графа Вітгэнштэйна. На пляцы 07.10.1912 г. быў праведзены парад войскаў полацкага гарнізону і кадэцкага корпусу, адслужаная багаслужба ў Мікалаеўскім саборы, праведзеныя юбілейныя вечарыны ва ўсіх навучальных установах, а таксама ў гарадзкой думе, на афіцэрскім сходзе і г.д. У наш час рашэньнем полацкага гарсавету ў гонар Кульнёва названая вуліца ў Задзьвінні, збудаваны мэмарыяльны мост праз Палату на вул. Фрунзэ ў гонар здабыцьця Полацка ў 1812 г. з эмблемамі зброі і ківараў таго часу. Ля мосту на левым беразе Палаты на ўезьдзе ў цэнтар усталяваная мэмарыяльная шыльда. З земляных збудаваньняў захаваліся рэшткі рэдуту на Запалоцьці і дзьвюх батарэяў на Задзьвінні ля Кургану Несьмяротнасьці ды Экіманскіх могілак. У Сівошыне на месцы сьмерці Кульнёва захаваўся помнік. Магіла палеглых ваяроў не захавалася.

ПАМЯТНЫЯ МЕСЦЫ, ЗЬВЯЗАНЫЯ З РЭВАЛЮЦЫЯЙ 1905 Г.

Падзеі 1905 г. у Полацку апісаныя ў кнізе "Полоцк", а таксама ў артыкулах М.А.Маніса, надрукаваных у полацкай газэце "Сцяг камунізму", таму спыніся толькі на тых месцах у горадзе, дзе яны адбываліся. У адказ на падзеі ў Пецярбурзе, на страляньне па мірнай дэманстрацыі ля Зімовага палацу ў гэтак званую "Крывавую нядзелю", працоўныя полацкіх прадпрыемстваў адказалі шматлюдным страйкамі, а затым на сходзе чальцоў РСДРП было вырашана правесці 15 студзеня (ст. стылю) дэманстрацыю пратэсту. Дэманстрацыя пачалася а 7-й гадзіне ўвечары, збіраліся на Дрывяным рынку, прыйшло блізу 800 чалавек, быў праведзены мітынг, у прамовах сацыял-дэмакратаў гучала рэзкае асуджэньне самаўладзьдзя. Адсюль дэманстрацыя пад аховай дружыннікаў баявога аддзелу выйшла з чырвонымі сьцягамі па вул. Надзьвінскай ці можа Задзьвінскай на вул. Віцебскую ля рынку, дзе паліцыя загарадзіла шлях і распачала пальбу, у ход пайшлі шаблі. У выніку дэманстранты разьбегліся, было некалькі параненых і каля 10 чалавек арыштаваных. Дрывянога рынку цяпер няма, пляц забудаваны, быў ён на вул. Скарыны ля будынку сьлягастэхнікуму, а раней ля яго стаяў паравы млын Левіных, ад якога застаўся цяпер толькі двухпавярховы цагляны будынак, дзе жылі Левіны і была іхняя канцылярыя*. Гэты дом знаходзіцца амаль у двары сьлягастэхнікуму. Пасья Айчынай вайны тут быў аддзел фінансаў гарсавету. Гэткім чынам першая баявая сутычка рэвалюцыйных сілаў зь сіламі царскага самаўладзьдзя адбылася ў Полацку 15.01.1905 г., і была пралітая першая кроў. Незразумела толькі, чым быў выкліканы намер ладзіць мітынг і дэманстрацыю ўвечары ля 7-й гадзіны, калі ўжо цёмна і амаль ва ўсім горадзе адсутнічае вулічнае асьвятленьне.

У тэлеграме Віцебскага губэрнатара Гэршаў-Флотава** ад 13.09.1905 г. намеьніку міністра ўнутраных справаў у Пецярбурзе паведамляецца: "13.09.1905 г. пonedельнік дзевяць часоў вечара Полоцке доме Ривлина обнаружена сходка евреев точка при следовании на место из толпы стреляли полицмейстера помощника пристава когда окружили дом из окон последовали выстрелы залпами солдат полиции офицер открыл огонь задержано десять ранен один". Гэта была другая зброяная сутычка ў Полацку. Рыўліну належыла махоркавая фабрыка, гэта была двухпавярховая каменная пабудова, цяпер у гэтым будынку месціцца полацкая гарадзкая пажарная служба. Кватэра Рыўліна знаходзілася ў двары. Наўрад ці фабрыкант Рыўлін у сваім асабістым доме ладзіў бы сход габрэяў, ды яшчэ збройных. Хутчэй за ўсё гэта быў сход габрэйскае рэвалюцыйнае арганізацыі ў памяшканьні махоркавае фабрыкі, на якім прысутнічалі і баевікі, узброеныя рэвальвэрамі ды пісталетамі. Учыніць паважны супраціў уладам яны ня здолелі, большыня схавалася, бо з паведамленьня бачна, што ўдалося арыштаваць 10 чалавек, зь іх аднаго параненага.

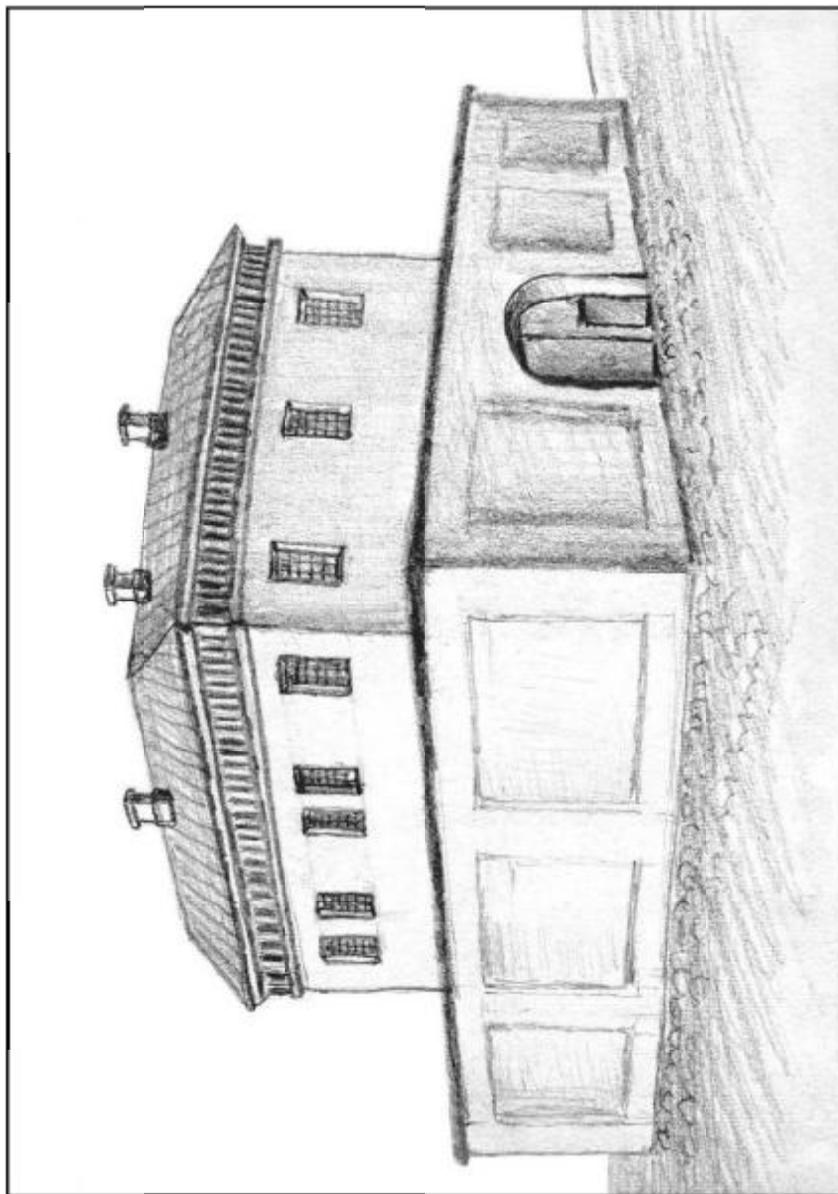
* - гэты дом, які мае адрас вул. Ф.Скарыны №6, цяпер стаіць апусьцелы.

** - Б. Б.Гэршаў фон Флотаў быў губэрнатарам у 1904-1911 гг.

Найбольш крывавыя падзеі адбыліся ў Полацку пасля выдання царом маніфэсту ад 17.10.1905 г., дзе было абвешчана аб палітычных свабодах і ўтварэнні "Дзяржаўнае Думы" (расейскага парламанту). Раніцой 19.10.1905 г. стала вядома пра выданне маніфэсту. Першымі даведаліся служоўцы тэлеграфу, сярод якіх быў эсэр Пётар Шалкоўскі, які, як мяркуюць, паведаміў пра маніфэст і ягоны змест нелегальнаму рэвалюцыйнаму камітэту, а той пайнфармаваў працоўных і частку насельніцтва. На вул. Віцебскай пачалі гуртавацца людзі, збіраліся групамі і вялі размовы пра падараванне свабоды. Паліцыя пачала разганяць, пагражаючы зброяй. На рынку, дзе цяпер сквэр паміж кінатэатрам "Радзіма" і будынкам Дзяржбанку, стыхійна ўзьнік мітынг, дзе прамовіў Шалкоўскі. Паліцэйскі агент стрэліў у яго і забіў. Стрэлы сталіся сыгналам, паліцыя пачала страляць у натоўп. У выніку яшчэ колькі чалавек было забіта і шмат паранена. Рэвалюцыйны камітэт абвесьціў агульны страйк, па ягоным патрабаванні ўсе прадпрыемствы, дзяржаўныя і навучальныя ўстановы, храмы былі зачыненыя. Паліцыя схавалася, улада ў горадзе перайшла да рэвалюцыйнага камітэту. Цэлы забітых былі знесеныя ў габрэйскую лякарню (вул. Войкава №8), параненым тут была аказаная дапамога.

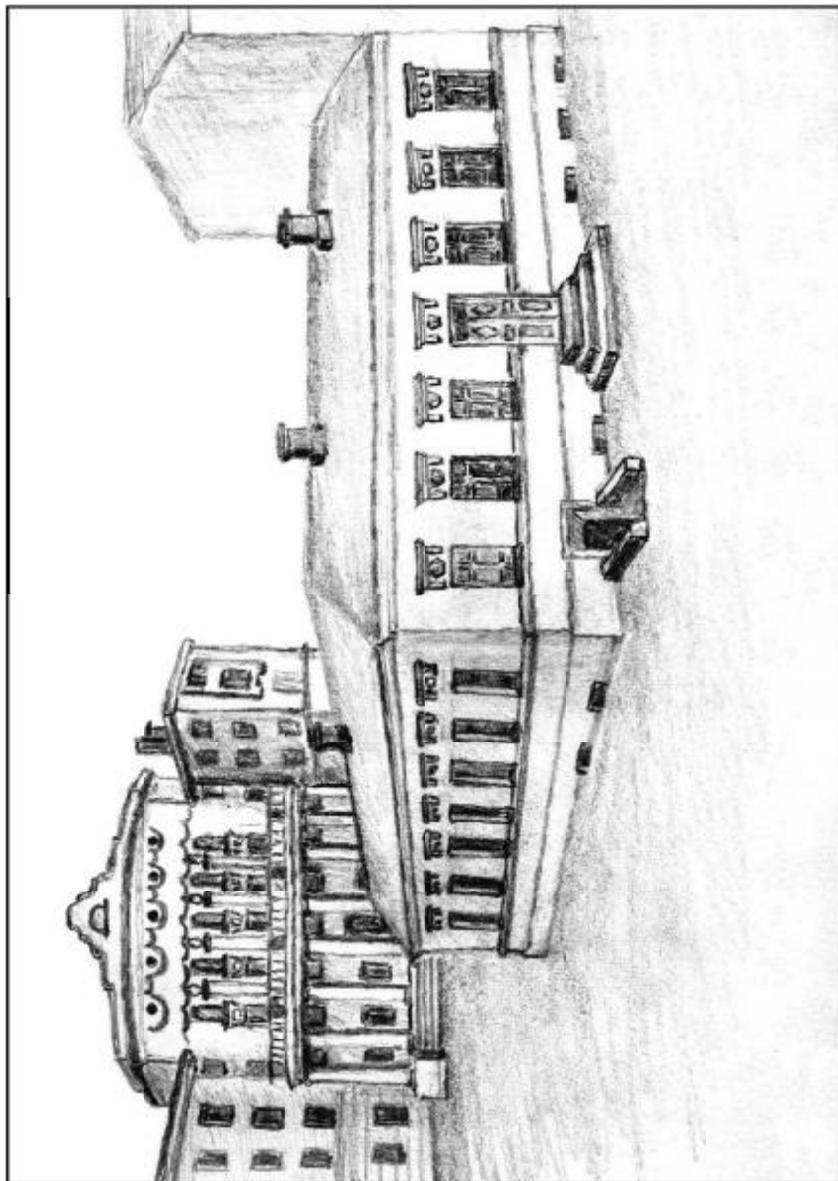
20 кастрычніка адбыліся пахаванні забітых, на якіх прысутнічала вялікая колькасць жыхароў Полацку. Пахавальная працэсія рушыла да габрэйскай могілак, якія былі там, дзе цяпер стадыён "Лякаматыў", і прайшла ля вязьніцы (вул. Пушкіна № 26), дзе знаходзіліся палітвязьні. Цяпер вязьніца ператвораная ў жылы дом, мур, што атачаў яе, разбураны. Дом, дзе месціліся канцэлярыя вязьніцы і кватэра начальніка, ператвораны ў харчовую краму "Камсамольскую". На могілках адбыўся мітынг, прамоўцы ганьбавалі самаўладдзе і патрабавалі ягонага знішчэння. На зваротным шляху дэманстранты вызвалілі з турмы ўсіх палітзьявольных. 21 кастрычніка адбылося пахаванне Шалкоўскага на Міхайлаўскіх могілках. Рэвалюцыйны камітэт правёў пахаванне вельмі арганізавана. Труну неслі на руках па галоўнай вул. Віцебскай. На дамах былі вывешаныя жалобныя сьцягі. У пахаванні брала ўдзел вялікая колькасць жыхароў гораду: працоўных, рамесьнікаў, навучэнцаў. Жалобнікі гуртаваліся ў калёны па 100 чалавек зь інтэрваламі між імі, на чале кожнай сотні быў адмысловы арганізатар ад рэвалюцыйнага камітэту. З абодвух бакоў калёны, узяўшыся за рукі, ланцугом ішлі дабрахвотнікі і асобы, прызначаныя камітэтам. Таксама арганізавана прайшоў перавоз на пароме праз Палату ля Сафійскае гары. На могілках адбыўся жалобны мітынг, у калёнах луналі чырвоныя сьцягі з жалобнымі стужкамі. Пасля пахавання ўдзельнікі арганізавана пакінулі могілкі. Рэвалюцыйны камітэт сачыў за тым, каб не было нейкіх правакацыяў. Пазней на магіле быў усталяваны гранітны надмагільны помнік, на якім былі выбітыя імя, імя па бацьку, прозьвішча і даты жыцця. Гэтая магіла існавала да ліквідацыі могілак.

Пакуль адбываліся пахаванні забітых, улады рыхтаваліся нанесці ўдар па рэвалюцыйна настроенай частцы насельніцтва. У Полацк зь Віцебску пры-

Гарадзкая турма па вул. Пушкіна 26
(былая вул. Старавакзальная).

была рота 100-га Астроўскага палка. Паліцыя пачала распаўсюджваць чуткі аб прызначэнні на нядзелю 23 кастрычніка габрэйскага пагрому. На гэты дзень пасля абедніцы ў Мікалаеўскім саборы была заплянаваная патрыятычная дэманстрацыя, каб даказаць, што расейскі люд стаіць за самаўладзьдзе, што рэвалюцыя яму непатрэбная, а дамагаюцца гэтага габрэі, каб захапіць уладу над расейскім народам. Гэткія чуткі асабліва пашыралі полацкія чарнасоценцы, якія агітавалі полацкіх старавераў, як гарадзкіх, гэтак і з навакольных вёсак, прыкладам з Жарцоў, і розных дэкліраваных элементаў гораду. Рэвалюцыйны камітэт рабіў захады дзеля абароны, ствараў новыя аддзелы самаабароны, узбройваючы іх чым мог, вёў перамовы з гарадскім галавой генэралам Аграмакавым, які заявіў рэвалюцыйнаму камітэту, што 23 кастрычніка адбудзецца патрыятычная дэманстрацыя насельніцтва ў гонар царскага маніфэсту ад 17 кастрычніка і запэўніў чэсным словам генэрала, што пагрому ў горадзе ня будзе. Аднак яму мала хто верыў, і шэраг багатых габрэйскіх купцоў і гандляроў парупіліся адаслаць свае сем'і ў іншыя гарады ды мястэчкі, дзе было спакойней. Іншыя дамаўляліся з хрысьціянамі, каб схвацца ў іх у трывожны час. Адначасна хадзілі чуткі, што габрэйская грамада зьбірала сродкі дзеля подкupu некаторых асобаў, якія маглі прадухіліць пагром, сярод іх называлі полацкага протаярэя Зьмітра Гняздоўскага, гарадзкога галаву Аграмакава і некаторых паліцэйскіх начальнікаў. У нядзелю 23 кастрычніка ў Мікалаеўскім саборы праходзіла багаслужба, сюды прыйшло шмат людю: полацкія купцы, гандляры, чыноўнікі, некаторыя навучэнцы, сяляны. Прыйшлі і стараверы зь вёсак Вялікія ды Малыя Жарцы, яны ў бальшыні ў сабор не ўваходзілі, а гуртаваліся на пляцы каля яго, да іх далучыліся полацкія гультаі, п'яногі, злодзеі і да т.п. Пасля багаслужбы мусіла адбыцца "патрыятычная дэманстрацыя". З сабору выйшлі сьвятар Гняздоўскі і Іван Емельяновіч, зацяты полацкі чарнасоценец. Вынеслі харугвы, колькі абразоў, у ліку іх "Міколы-цудатворца", партрэты цара і царыцы. Некаторыя відавочцы распавядалі, нібы Гняздоўскі пераконваў Емельяновіча і Аграмакава не праводзіць дэманстрацыю, але яго не паслухаліся, і Гняздоўскі сыйшоў. Дэманстрацыю ўзначаліў Емельяновіч. Са сьпевам царскага гімну і малітваў за цара дэманстрацыя рушыла па вул. Віцебскай і, дайшоўшы да будынку гарадзкае ўправы, мелася павярнуць на вул. Вакзальную, як грывнулі стрэлы, адна з куляў патрапіла ў партрэт цара, пачалася мітусьня. Страляніна ўзмацнілася. Хто страляў, у каго стралялі, зразумець было немагчыма. Верагодна першы стрэл зрабіў правакатар, і гэта было сыгналам да пачатку пагрому. Тыя, што неслі партрэты, абразы, харугвы, і частка людю кінуліся па вуліцах Габрэйскай і Задзьвінскай бегчы да Дзьвіны, дзе не было страляніны, і пачалі дабірацца вакольнымі шляхамі да сваіх кватэраў. Стараверы ж зь вёскі Жарцы, дэкліраваныя элемэнты, чарнасоценцы пачалі руйнаваць крамы па вуліцах Віцебскай і Верхне-Пакроўскай, гандлёвыя рады і крамкі на Верхнім ды Ніжнім рынках (цяпер сквэр ля кінагэатру "Радзіма" і пляц, дзе помнік Ф. Скарыне). Спачатку разбурылі на Верхнім рынку краму купца Шпака,

Гарадзкая ўправа, пазней цырульня "Ландыш" (1973).
Разбураная ў 1976 г.

які гандляваў жалезнымі таварамі і вырабамі, паляўнічымі стрэльбамі, рэвальверамі, і ня быў габрэем. Тут шмат пагромнікаў узброіліся ламамі, сякерамі, стрэльбамі і да т.п. Іншыя пачалі ламаць брукоўку ды ўзбройвацца глыжамі. Частка пагромнікаў пасунулася ў габрэйскія кварталы па Габрэйскай, Задзьвінскай і Надзьвінскай вуліцах у бок вакзалу граміць габрэйскія сем'і, тут яны натрапілі на дружыны самаабароны, якія аказалі ім супраціў. Былі ўведзеныя войскі і паліцыя, якія ўступілі ў бойку з дружыньнікамі, але не з пагромнікамі.

Скарыстаўшы паведамленьні паліцэйскіх агентаў, войска і паліцыя атачылі гатэлі "Залаты якар" і "Парыж", дзе знаходзіліся дружыньнікі. Асабліва жорсткі бой быў у гатэлі "Залаты якар". Драўляны будынак гатэлю дрэнна абараняў ад куляў трохлінейных стрэльбаў-карабінаў. Дружына баранілася адважна і ўсе былі забітыя, загінулі тут больш за 60 чалавек. Паводле расповядаў відавочцаў у гатэлі "Парыж" абаронцаў было мала, супраціў быў меншым, і частка іх была захопленая жывымі. Гатэль "Залаты якар" месціўся на скрыжаваньні вул. Спаскай і Габрэйскай, у двары цяперашняга гатэлю. Вул. Габрэйская праходзіла паміж дамамі па пр. К.Маркса №11 (дзе крама кветак, кулінарыя і г.д.) і №13 (гатэль). У 1930 г. у 25-і гадовы юбілей рэвалюцыі 1905 г. на месцы згарэлага гатэлю была ўсталяваная памятная шыльда. У 1978 г. новая мэмарыяльная шыльда была прымацаваная на доме пр. К.Маркса №11.

Пагром крамаў адцягнуў большыню пагромнікаў. Яны з хцівасьцю накінуліся на тавары. Казалі, што неўзабаве зьявіліся вазы з Жарцоў, на іх накладалі нарабаванае ды адвозілі ў вёску, а басота цягнула ў свае мярлогі. Стреляніна цягнулася да ночы. Быў разгромлены шэраг габрэйскіх дамоў, забівалі жанчынаў, дзяцей, старых, ламалі мэблю, білі посуд, шыбы, выпускалі пух з падушак і пярэнаў і г.д. Дакладных дадзеных пра колькасць забітых і параненых няма. Казалі, што было іх блізу 300 чалавек. Габрэі хавалі забітых на могілках за чыгункай, дзе цяпер стадыён "Лякаматыў", і на Задзьвіньні, дзе цяпер насып да мосту праз Дзьвіну па вул. Юбілейнай. Шмат хто хаваў уначы, баючыся, што ўдзень могуць быць новыя правакацыі і зьдзекі над нябожчыкамі. Паліцыя ўзяла горад пад кантроль. Пачаліся ператрусы ды арышты. Прыбылі жандары зь Віцебску. Рэакцыя сьвяткавала перамогу. Удар яна нанесла па рэвалюцыйнай сіле, пагромнікаў не перасьледавалі. Было арыштавана шмат удзельнікаў рэвалюцыйнага руху, зьнішчаны рэвалюцыйны камітэт, рэвалюцыйныя арганізацыі перайшлі на нелегальнае становішча.

Пазьней у гарадзкім музэі была створаная экспазыцыя з фатаграфіяў і дакумэнтаў пра гэты падзеі, успамінаў удзельнікаў рэвалюцыі. Быў адшуканы шэраг магілаў забітых, выяўленыя прозьвішчы некаторых рэвалюцыйных дзеячоў таго часу і тых, што загінулі ў баях ды вязьніцах. Але гэтыя матэрыялы загінулі. Мне даводзілася чуць успаміны відавочцаў падзеяў 21-23.10.1905 г., адкуль і падаю хаду падзеяў і чуткі, што хадзілі тады па горадзе. Гэтыя відавочцы: заслужаная настаўніца БССР Алена Георгіеўна Александровіч, заслужаная настаўніца БССР Тацыяна Іванаўна Азернікава і пісарка ляснога тэхнікуму

Марыя Майсееўна Капялёвіч. Докладных звестак пра колькасьць сяброў Полацкае арганізацыі РСДРП, іхную дзейнасьць у пэрыяд 1905-1907 гг. і пра далейшы лёс няма. Пасьля вайны ў Ноўцы на гародзе было знойдзенае гумовае кальцо пячаткі гэтае арганізацыі. Вядома, што Полацкая арганізацыя РСДРП у пэрыяд рэвалюцыйных выступаў выдавала і распаўсюджвала ўлёткі ды праклямацыі, а пазьней блякавалася ў рэвалюцыйным камітэце зь іншымі партыямі. Пасьля разгрому ў кастрычніку 1905 г. выданьне праклямацыяў амаль спынілася, але страйкі яшчэ адбываліся. Цікава заўважыць, што ў часе пагрому багатыя габрэі не пацярпелі ад нападу, прыкладам, браты Левіны (Міхаіл, Самуіл і Рыгор), Мінц, Гофэншэфэр, Будняцкі, Кацэнэльсан, Баркан, Ліўшыц, Сакалінскі, Шлосбэрг, Гінзбург і іншыя. Панішчаныя крамы былі хутка адноўленыя, пагромнікі не пакараныя, а чарнасоценцы пагражалі габрэям новымі пагомамі, асабліва падчас сьвяткаваньня 300-годзьдзя дому Раманавых*.

ПАМЯТНЫЯ МЕСЦЫ, ЗЬВЯЗАНЫЯ З РЭВАЛЮЦЫЯЙ 1917 Г., УМАЦАВАНЬНЕМ САВЕЦКАЕ ЎЛАДЫ, ПАСЬЛЯВАЕННЫМ ЧАСАМ

Пасьля Лютаўскай рэвалюцыі ў сакавіку 1917 г. пачалі стварацца саветы салдацкіх, працоўных ды сялянскіх дэпутатаў. У Полацку на пачатку сакавіка ўтварыўся савет салдацкіх дэпутатаў і паводле словаў аднаго зь ягоных дэпутатаў Рыгора Ермаловіча, першае паседжаньне савету адбылося ў залі гарадзкае ўправы, што месцілася на скрыжаваньні вул. Вакзальнай і Віцебскай ля будынку сучаснага гатэлю. Гэтая пабудова, дзе пазьней месцілася цырульня "Ландыш", разбураная ў 1976 г. дзеля пашырэння пляцу. У чэрвені-ліпені 1917 г. савет салдацкіх і працоўных дэпутатаў знаходзіўся ў будынку другое гарадзкае вучэльні. Дом гэты захаваўся на пр. К.Маркса №1, тут месціцца прафвучэльня №66. Да восні 1917 г. савет перайшоў у будынак "Гранд-Гатэлю" на пр. К.Маркса №3. Да гэтага будынку ў 1978 г. была прымацаваная мэмарыяльная шыльда. Тут савет знаходзіўся да пачатку акупацыі гораду нямецкімі войскамі ў лютым 1918 г. Пасьля сыходу немцаў савет зноў заняў гэтае памяшканьне і быў тут да восні 1919 г., калі пачалася аблога гораду польскімі войскамі**. Выканкам савету пераехаў у вёску Дрэгунь, а ягонае месца заняў рэвкам. Палякі заўсёды даведваліся, дзе месціўся рэвкам і стралялі па ім з гарматаў. Ён зьмяніў шэраг памяшканьяў і ўрэшце разьмесціўся на вул. Таўстога супраць пабудоваў дамініканскага касьцёлу і манастыру. Палякі больш з гарматаў па ім не стралялі, бо баяліся патрапіць у касьцёл. Дом быў аднапавярховым і да рэвалюцыі належыў графу Паравігіну. Пры савецкай уладзе гэты дом і суседнія былі занятыя памежным аддзелам, а затым ГПУ і НКВД. У гады рэвалюцыі

* - 300-годзьдзе панаванья ў Расеі дынастыі Раманавых адзначалася ў 1913 г.

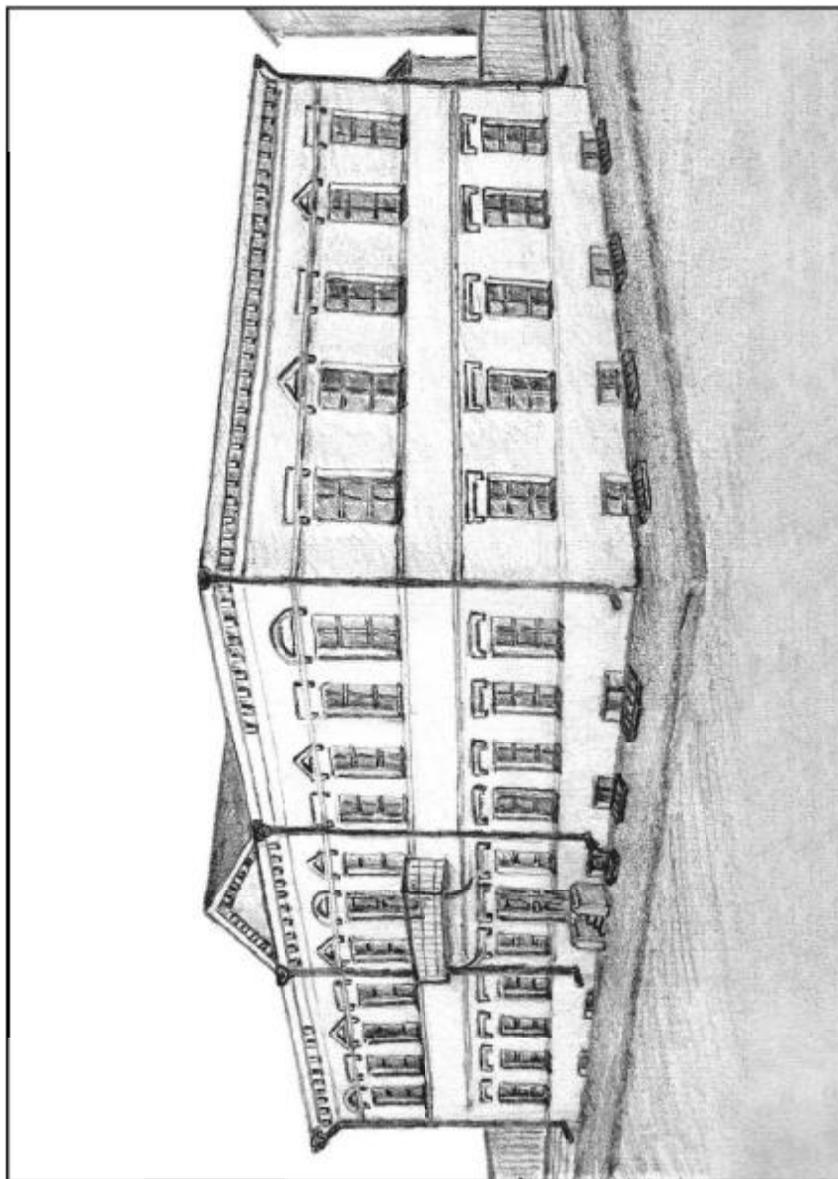
** - Задзьвіньне было занятае польскімі войскамі 22-га верасьня 1919 г.

дэманстрацыі ў Полацку праходзілі па вул. Аляксандраўскай, а агульнагарадзкія мітынгі па розных пытаннях ладзіліся на галоўным пляцы, тут жа праводзіліся парады і дэманстрацыі працоўных, прысьвечаныя савецкім сув'ятам: 1 траўня, Кастрычніцкай рэвалюцыі ды іншым. Тут у 1924 г. у дзень пахавання Леніна адбыўся жалобны мітынг, а 18.11.1935 г. быў адкрыты яму помнік.

У актавай залі былога кадэцкага корпусу, што звалася Аляксандраўскай і была ў 1921г. ператвораная ў клуб "Чырвоная курсанта", а пазней імя Леніна, адбываліся зьезды саветаў, агульнагарадзкія партыйныя сходы і канфэрэнцыі. Клуб быў вялікім, зала змяшчала 500 чалавек. Для параднага ўваходу ў былы кадэцкі корпус паміж левым крылом корпусу і Мікалаеўскім саборам быў сквэр. У гэтым сквэры хавалі палеглых у баях з палякамі і ад рук бандытаў. На былой вул. Савецкай захаваўся будынак, у якім у 20-х гадах месціўся "Палац прафсаюзаў", а пасля ўтварэння Полацкае акругі - акруговы савет. Зь ліквідацыяй акругі ў ім разьмесьціўся гарсавет. Цяпер тут вучэбны корпус ГПТВ №66*. Да рэвалюцыі дом належыў купцу Гінзбургу, які разьмесьціў у ім гатэль "Лёндан". Будынак быў збудаваны пасля пажару 1912 г. на месцы драўлянага, у якім знаходзіўся гатэль з такой самай назвай. У доме вул. К.Маркса №9, дзе цяпер месціцца крама "Ювельгандлю" і "Вайсковая кніга", шмат гадоў да самай вайны 1941-1945 гг. разьмяшчаўся райвыканкам са сваімі аддзелаўмі. На трэцім паверсе на розе дому была збудаваная пажарная вежа, якая стаяла да 1927 г., пакуль не збудавалі будынак пажарнае службы зь вежай, скарыстаўшы памяшканьні махоркавае фабрыкі Рыўліна. Раней гэты дом належыў купцу Брэйдю. На пачатку 20-х гадоў райвыканкам часова месціўся на вул. Фрунзэ №5. Перад вайной райкам партыі месціўся на вул. К.Маркса побач з домам райвыканкаму, а камітэт камсамолу на вул. К.Маркса №5, дзе цяпер будынак палітэхнікуму. Дзе месціўся камітэт Полацкае арганізацыі РСДРП у 1917 г. дакладна невядома. У дакумэнтах маецца толькі адрас ягонага сакратара Антоненкі, каб карэспандэнцыю для камітэту дасылалі яму на месца працы ў канцылярыю першага адрэзку лініі Пскоў-Полацк на вул. Ніжне-Пакроўскую №32. Цяпер гэтага дому няма, на ягоным месцы сквэр на беразе Дзьвіны супраць дзіцячае бібліятэкі ("дом Пятра I"). Верагодна, што да Кастрычніцкай рэвалюцыі камітэт ня меў сталага памяшканьня, альбо атрымаў яго толькі напярэдадні. З успамінаў ветэрана партыі Волкінд ды іншых, вядома што ўстаноўчы сход полацкае партыйнае арганізацыі адбыўся ў ліпені 1917 г. у памяшканьні 1-й вышэйшай пачатковай вучэльні (былой гарадзкой), а пазней 1-й савецкай школы I і II ступеняў. Знаходзілася яна на скрыжаваньні вул. Сака і Ванцэці ды Арджанікідзэ. Цяпер гэтага будынку няма, а на ягоным месцы сквэр на пр. К.Маркса.

Цяпер колькі словаў пра разьмяшчэньне полацкіх гарадзкіх, раённых, абласных арганізацыяў пасля вайны 1941-1945 гг. Пасля вызваленьня Полацку 04.07.1944 г. гарсавет разьмесьціўся на вул. Леніна №18, а райкам партыі - на вул. Леніна №17. З утварэньнем 20.09.1944 г. Полацкае вобласці аблвыканкам

* - цяпер гэты будынак мае адрас вул. Сака і Ванцэці №3.

1-я Савецкая школа (былая 1-я Вышэйшая пачатковая 6-і клясавая гарадзкая вучэльня). Разбураная ў часе вайны.

на чале з Лабанком разьмесьціўся на вул. Леніна №29, а абкам партыі на чале з Жыбяніным на вул. Леніна №18, гарсавет перайшоў у будынак на вул. Фрунзэ №5. Пасьля аднаўленьня будынку былой мужчынскай духоўнай вучэльні на пляцы Свабоды туды перайшоў абкам партыі, а з аднаўленьнем будынкаў былой габрэйскае школы і "Гранд-Гатэлю" туды перайшоў аблвыканкам зь некаторымі аддзеламі, астатнія абласныя арганізацыі ды аддзелы аблвыканкаму разьмесьціліся ў будынку былога кадэцкага корпусу ці 13-га і 14-га палкоў 5-е стралецкае дывізіі. З утварэньнем вобласьці быў створаны гаркам партыі, зь пераездам абкаму ў будынак на пляцы Свабоды гаркам перайшоў у былы будынак абкаму на вул. Леніна №18. У будынку аблвыканкаму на вул. Леніна №29 разьмесьціліся анкалягічны і вэнэралягічны дыспансэры. Зь ліквідацыяй вобласьці гаркам перайшоў у будынак абкаму партыі. Гарсавет зноў вярнуўся на вул. Леніна №18. Райвыканкам месьціўся на вул. К.Маркса недалёка ад злучэньня з вул. Кастрычніцкай у дамах былога гародніка Галёркіна. Пасьля скарачэньня воргану НКВД і стварэньня КГБ іхны будынак, збудаваны пасьля вайны на вул. Таўстога №6, быў заняты пад камітэт КГБ, гарвыканкам і райвыканкам, будынак гарсавету (вул. Леніна №18) быў перададзены гарадзкому аддзелу міліцыі, райадзел міліцыі ў будынку №3 на пляцы Свабоды. Будынкi райвыканкаму былі перададзеныя прафэсійнай школе мэханізацыі сельскае гаспадаркі №13. Будынак нутранае турмы НКВД пасьля перабудовы (быў разбураны высокі каменны мур, зьмененыя вокны і дзьверы) перададзены пад музычную школу. Абласная турма на Задзьвіньні ў будынках былога бэрнардынскага манастыру і царкве Эвангеліста Яна была ліквідаваная і перададзеная пад абласную псых-больніцу. Былая гарадзкая турма на вул. Пушкіна №26 была перабудаваная пад жылы дом. Пасьля вызваленьня Полацку НКВД разьмесьціўся ў будынку інтэрната лястэхнікуму на вул. Фрунзэ №79, а таксама ў былых кельях Спасакага манастыру. Затым НКВД аднавіў шэраг дамоў на вул. Арджанікідзэ і перабраўся туды, пасьля пабудовы грунтоўнага будынку на вул. Таўстога №6 перайшоў у гэты будынак, а дамы на вул. Арджанікідзэ перадаў ва ўласнасьць ГПТВ швачак (пазьней ГПТВ №2). У абласным Полацку быў створаны акруговы прафсавет, які разьмесьціўся ў будынку былога кадэцкага корпусу, старшынём ягоным стаў І.М.Ліхачоў. Былі арганізаваныя абласныя саветы шэрагу прафсаюзаў, месьціліся яны ў розных месцах. Плянавалася будаўніцтва дому ці палацу прафсаюзаў, было ўжо адведзенае месца на паўночным баку пляца Свабоды (цяпер тут сквэр) і выдаткаваныя грошы на распрацоўку праекту. Зь ліквідацыяй у 1954 г. вобласьці гэтае пытаньне адпала. Пасьля вайны ў Полацку былі ўсталяваныя некалькі помнікаў Леніну і Сталіну. Леніну быў пастаўлены помнік у сквэры ля вакзалу супраць вул. Гогаля, другі - у цэнтральным сквэры на пр. К.Маркса, трэці - у Пянэрскім сквэры* супраць міліцыі (вул. Леніна №18), які прыбралі ў 1977 г.

* - сквэр быў знакамiтым, ніколі там ня было бачна дзетак, бо акалялі яго спэцустановы. Малым дзіцём, ідучы да бабулі, хуценька прабягаў празь яго, бо паводле словаў дарослых, некалі жаўнер з вышкі гауптвахты застрэліў чалавека, які блізка падышоў да яе.

і паставілі на вул. Камуністычнай ля будынку 1-е школы. Адзін помнік Сталіну быў пастаўлены ў цэнтральным парку бліжэй да будынку гаркаму КПБ супраць вул. Сака і Ванцэці, другі - на вул. Гоголя ля будынку 1-е зьменнае вечааровае школы. Пасля ліквідацыі культуры асобы Сталіна абодва помнікі былі разбураныя.

ПОЛАЦКІ ЎМАЦАВАНЫ РАЁН НАПЯРЭДАДНІ ВЯЛІКАЕ АЙЧЫННАЕ ВАЙНЫ

Паводле Рыскай мірнай дамовы 1921 г., падпісанай між СССР і Польшчай, Полацк стаўся памежным горадам. Ён апынуўся на злучэньні дзвюх межаў з Польшчай ды Латвіяй. Польская мяжа пралягла ў 25-30 км ад гораду, а латыская - 70 км. Полацк становіцца важным стратэгічным пунктам - гэта вузел чыгунак, аўтамагістралі і грунтовых дарог, вузел водных шляхоў па Дзвіне ды ейных прытоках. Чыгункі злучалі Полацк зь Віцебскам, Неўлем, Псковам, Рыгай, Менскам, Воршай, Масквой, Ленінградам і нават з Марыупалем (быў прасты цягнік Марыупаль-Полацк). Мяжа з Польшчай была надта неспакойнай, бо ейныя ўлады вялі палітыку, варажюю савецкай краіне, і падтрымлівалі ў гэтай справе лінію заходніх краінаў: Францыі, Ангельшчыны, Нямецчыны. На мяжы адбываліся інцыдэнты, празь яе прапускаліся банды Савінкова, Булак-Булаховіча, ды іншыя. У заходняй частцы Беларусі вялася палітыка ўціску ўсяго беларускага, што прыводзіла да эміграцыі беларусаў у іншыя краі, у тым ліку і ў Савецкую Беларусь. Напружанае міжнароднае становішча пагражала новай вайной. Трэба было ўзмацняць войска, умацоўваць мяжу. У мэтах умацаваньня мяжы было вырашана ўзмоцніць полацкі гарнізон, разьмесьціўшы ў горадзе дадаткова значную колькасць войскаў усіх відаў. Дзеля разьмяшчэньня войска патрабаваліся памяшканьні, палігоны, стрэльнішчы і да т.п. З гэтай мэтай пачалося будаўніцтва вакол гораду вайсковых гарадкоў. Першым пачаў будавацца ў 1925 г. Спаскі вайсковы гарадок. Будоўля вялася інтэнсыўна прыватнымі артэлямі. Будаўніцтва было распачатае ўвесну і скончанае позна ўвосень. У Полацку разьмесьцілася 5-я Віцебская стралецкая дывізія. 13-ы і 14-ы стралецкія палкі разьмесьціліся ў самім горадзе, дзе былі выкарыстаныя пабудовы былога кадэцкага корпусу і мужчынскай духоўнай вучэльні, на Задзвінны і ў казармах былога чыгуначнага батальёну разьмесьціліся 5-ы артылерыйскі полк і вайсковыя склады. А ў Спаскім гарадку разьмесьціўся 15-ы стралецкі полк і асобны конны швадрон. Празь нейкі час быў зачынены Спаскі манастыр, пабудовы якога перадалі вайскаваму гарадку. Пры канцы 20-х і на пачатку 30-х гадоў пачалося будаўніцтва вайсковага гарадку, які тады зваўся "Зялёным" - гэта цяперашнія Баравуха-2 і 3, дзе былі збудаваныя казармы, клуб, крамы, школа, дамы для афіцэраў, склады. Трохі пазьней пачалося будаўніцтва вайсковага гарадку Баравуха-1 побач зь вёскай Баравуха, вядомай як мясцовасьць, дзе ўлетку адпачывалі палачаны. Тут жыхары Баравухі здавалі ў найм на лета памяшканьні. Будаваць вайсковыя гарадкі ў Баравусе дапамагалі гарадзкія жыхары на суботніках, асабліва ў часе падрыхтоўкі тэрыторыі пад забудову

высякалі лес і хмызнякі. Побач з польскай мяжой ля мястэчка Ветрына быў збудаваны вялікі вайсковы гарадок. Будаваўся: вайсковы гарадок і аэрадром ля вёскі Юравічы; вайсковы гарадок, вялізны лягер і артылерыйскае стрэльнішча ля чыгуначнае станцыі і вёскі Дрэтунь, якім карысталася і авіяцыя. Падчас лягернага збору ў Дрэтунь сцягваліся артылерыйскія часткі Беларускае вайсковае акругі. Тут выконваліся вучэбныя стрэлы і бамбаваньне авіяцыяй. Пэўны час туды сцягвалі і пяхотныя часткі з Полацку. Для камандзіраў былі збудаваныя лёгкія летнія хаткі, войскі ж размяшчаліся ў наметах. Былі збудаваныя клуб, камандзірская сталовая, крамы, кухні і сталовыя для чырвонаармейцаў, санчасткі і г.д. Дзеля абслугоўваньня лягераў улетку ад станцыі Полацак-1 да станцыі Дрэтунь хадзіў цягнік, які рабіў колькі рэйсаў. Урачыстае адчыненне лягераў ладзілася на пачатку траўня. На адмысловым цягніку прыязджалі дэлегацыі працоўных, службоўцаў і прафсаюзаў розных прадпрыемстваў, розных клубаў з канцэртамі самадзейнасьці. Тут ля Дрэтуні на пачатку 20-х гадоў з дапамогай аддзелаў зь лягеру разыгралася драма па ліквідацыі агентаў Савінкова. Гэтая ліквідацыя савінкоўскіх агентаў апісаная ў творах савецкіх пісьменьнікаў і паказаная ў тэлевізійным фільме "Трэст". Забітыя агенты былі абкладзеныя лёдам і ў адмысловым вагоне накіраваныя ў Маскву.

У выходныя дні ў Полацку было больш вайскоўцаў, чым цывільных асобаў. Паводле ўрадавае пастановы пачаліся працы па ўмацаваньню межаў, латыскае і асабліва польскае. У тыя гады панавала дактрына ўмацаваньня дзяржаўных межаў праз будаўніцтва ўмацаваных лініяў. Францыя збудавала "лінію Мажыно", Фінляндія - "лінію Манэргайма", японцы стварылі ўмацаваную лінію на межах Манчжурыі, Чэхаславацчына - на мяжы зь Нямецчынай. Да будаўніцтва падобнае абарончае лініі прыступілі і тут. Лінія падзялялася паводле кіраваньня на часткі, адна зь якіх атрымала назву "Полацкі ўмацаваны раён" са штабам каля Спасакага манастыру па вул. Фрунзэ. Разьмешчаны ён быў у двухпавярховым каменным будынку былога манастырскага гатэлю, за цяперашняй таксаматорнай базай. Гэты будынак быў пушчаны немцамі да паветра і разбураны пасля вайны, цяпер на гэтай тэрыторыі збудаваныя два "фінскія дамкі". Будаваўлі ўмацаваны раён адмысловыя вайсковыя аддзелы, з захаваньнем строгае сакрэтнасьці і выкарыстаньнем маскавальных сетак, саджэньнем вялікіх дрэваў, хмызоў, абкладаньнем дзірваном даўгатэрміновых агнявых пунктаў (ДОТаў) і да т.п.* Будаваўлі агнявыя пункты грунтоўна з жалезабэтону, з жалезнымі дзьвярыма, амбразурамі, з пад'ёмнымі жалезнымі каўпакамі з гарматамі. Некаторыя агнявыя пункты будаваўліся ў 2-3 паверхі глыбока ў зямлі. У гэтых агнявых пунктах месціліся казармы, шпіталі, склады вопраткі, харчовых прадуктаў, запасы вады, электрастанцыі, вузлы сувязі.

* - умацаваны раён (УР) быў складовай часткай гэтак званнае "лініі Сталіна", што цягнулася ад Балтыкі да Чорнага мора і мела 21 УР. Полацкі УР быў 56 км шырынёй і каля 5 км глыбінёй. Паводле сьведчаньняў мясцовых жыхароў, люд на паводову яго прывозілі аднекуль з пад Ніжняга Ноўгараду. Ім пад страхам турмы забаранілі кантакты з тутэйшымі людзьмі. Пасля сканчэньня будоўлі ўсе былі вывезеныя назад у Расею.

Акрамя буйных агнявых пунктаў, было параскідана шмат дробных у выглядзе курганоў, абкладзеных дзірваном зь невялікімі амбразурамі для назірання і кулямётамі. Умацаваны раён уяўляў сабой сыстэму глыбока эшалюваных умацаванняў. Пачыналіся яны ад гарадзкой ускраіны на Задзьвіньні і пралягалі ў накірунку да Лепелю і да мяжы. Усе ДОТы былі разьмешчаныя гэтак, што сваёй палубой падтрымлівалі суседзяў, і пры наяўнасці драцяных загароджаў і замінаваных палёў атрымлівалася паласа, для супраціўніка непраходная. Недзе недалёка ад Экімані быў збудаваны завод для рамонту танкаў і рознага ўзбраеньня ўмацаванага раёну. Завод быў закансэрваваны і ў часе вайны захаваўся. Некаторыя жыхары ведалі пра яго, але немцам не паведамілі. Пасьля вайны завод быў раскансэрваваны, а ягонае абсталяваньне зьвезенае. Полацкі аблвыканкам звяртаўся з просьбай, каб абсталяваньне перадалі полацкім прадпрыемствам, але не атрымаў дазволу. Абсталяваньне захавалася вельмі добра і ўяўляла вялікую каштоўнасьць. Пасьля дэмантаваньня заводу, ягоны будынак быў зноўку замаскаваны. Пра будову ўмацаваньняў раёну шырокай грамадзкасьці стала вядома толькі пасьля вайны. У сувязі з будаўніцтвам умацаванага раёну на захад ад Экімані быў збудаваны невялікі вайсковы гарадок. Каля вёскі Бецкае быў збудаваны рэзэрвовы аэрадром, ператвораны цяпер у аэрадром грамадзянскае авіяцыі. Штаб раёну быў злучаны кабелямі з каманднымі пунктамі ўмацаваньняў. Капаньне траншэяў для кабелю рабіла хутка адмысловая машына - малы стужкавы экскаватар. Гэтак да штабу раёну быў працягнуты кабель па вул. Фрунзэ. Акрамя пабудовы ўмацаванага раёну будавалася шмат вайсковых дарог, якімі злучаліся між сабой вайсковыя гарадкі. Большыня іх ішла ў бок Дрэтуні, на іх будаваліся масты з разьлікам на праезд цяжкіх машынаў. Быў збудаваны шэраг мастоў праз Палату, адзін - ля Спасакага гарадку, а другі - драўляны на палях з узмоцненым пакрыцьцём з разьлікам на праезд па ім цяжкіх танкаў у горадзе па вул. Кастрычніцкай. Дарогі былі грунтовыя зь пясчанай укатанай паверхняю з канавамі для адвядзеньня дажджавых водаў і асушэньня мясцовасьці. Гэтыя дарогі ў часе вайны паказалі сябе мала прыдатнымі.

У 1941 г. напярэдадні вайны распачалі рэканструкцыю ўмацаванага раёну, плянаваліся падземныя ангары, майстэрні, склады паліва ды боезапасаў, казармы і да т.п. Прадугледжвалася падаўжэньне бэтонных узьлётных палосаў, але вайна парушыла ўсе пляны. У горадзе былі збудаваныя два жалезабэтонныя бункеры: адзін - каля цяперашняга гатэлю для штабу Міністэрства супрацьпаветранае абароны (МПВО), а другі - каля вакзалу, над ім цяпер збудаваная кавярня "Хвілінка". Штаб МПВО меў на суседнім даму назіральную вежу і быў злучаны з шэрагам іншых назіральных пунктаў, з радыёвузлом і шэрагам сьрэннаў для падаваньня сыгналаў. Разбураны ў 1976 г. Лёс умацаванага раёну быў гэтакім: у 1940 г. ён быў разброены, усе ягоныя агнявыя пункты дэмантаваныя і перавозіліся на новую заходнюю мяжу, на гэты раз ужо зь Нямецчынай. Там пачалося будаваньне ўздоўж мяжы новай умацаванай лініі. Да пачатку

* - сёньня мае назву "Бульбяная".

вайны пабудова новага ўмацаванага раёну ня была скончаная, а стары быў раззброены, і калі грывнула вайна, ён застаўся бяз зброі і гарнізонаў. Акрамя таго, як паказаў досвед вайны, усе гэтыя ўмацаваньня лініі ня спраўдзілі спадзяваньняў, што на іх ускладліся. Узбраеньне войскаў было гэтакім, што ўмацаваньні не маглі іх стрымаць, і лініі праломваліся. Умацаваньні цягам баёў выкарыстоўваліся часткова палявымі часткамі, месцамі даволі ўдала.

ПОЛАЦАК У ЧАСЫ ВАЙНЫ 1941-1945 ГГ.

У нядзелю 22.06.1941 г. было цудоўнае надвор'е і нішто не прадказвала небяспекі. Былі адчыненыя крамы, мноства людю падалося ў іх і на кірмаш, на вуліцах было людна. Раптам аб 11-й гадзіне звычайная трансляцыя па радыё была парушаная і пачалі перадаваць выступ наркома замежных справаў Молатова аб вераломным нападзе Нямецчыны, аб бамбаваньнях нашых гарадоў, аб баях на мяжы. Ля гарадзкіх рэпрадуктараў зьбіраліся людзкія натоўпы, усе былі ўражаныя гэтым паведамленьнем, хто хутчэй пашыбаваў дахаты, хто пачаў абмяркоўваць становішча, што склалася. Шмат хто казаў, што вайна будзе кароткай, 3-4 месяцы і мы разаб'ем ворага, далей умацаванае паласы старой мяжы (да 1939 г.) яго ня пусьцяць. Некаторыя панікёры кінуліся ў ашчадную касу забіраць грошы, іншыя - у крамы па хлеб і прадукты, асабліва соль. Ля ашчаднае касы ўтварылася чарга. Прыдатныя да вайскавай службы пачалі зьбірацца ў войска. Першы дзень у Полацку прайшоў без ніякіх ваенных падзеяў. Была абвешчаная мабілізацыя рэзэрву шарагоўцаў і малодшых камандзіраў 15-ці ўзростаў.

У панядзелак 23 чэрвеня ўсе дзяржаўныя і навучальныя ўстановы працавалі нармальна. Прыкладна апоўдні зьявіўся самалёт, ён праляцеў над горадам, мастамі, затым над Спаскім вайсковым гарадком, дзе была разгарнутая зэнітная батарэя, і тут крыху зьнізіўся. Стралкі пазналі, што гэта лётае нямецкі выведнік і пачалі страляць - гэтак Полацак далучыўся да вайны. Адразу пасля прылёту таго нямецкага самалёту ў горадзе пачала разгортвацца супрацьпаветраная абарона. На вуліцах і вакол Полацку пачалі размяшчаць зэнітныя гарматы і супрацьтанкавыя, што іх падмянялі, а таксама дубальтовыя кулямёты. Рэшта дня 23.06.1941 г. прайшла спакойна, уначы зноў было чуваць гудзеньне самалёту, які лётаў без ліхтароў. Пражэктары не працавалі, таму зэнітныя гарматы не распачалі пальбы.

24 чэрвеня пачалі разгортвацца вайсковыя шпіталі. Пад іх былі забраныя лясны тэхнікум, 12-я школа (цяпер 7-я) ды інш. У 3-й школе (цяпер ГПТВ №66 на вул. К.Маркса) быў створаны пункт збору мабілізаваных. Раніцой прыляцелі тры нямецкія самалёты і бамбавалі аэрадром, дзе знаходзілася вялікая колькасць людзей і вазоў, занятых на будоўлі. На аэрадроме пачалася мітусьня, было некалькі забітых і шмат параненых. Загінула некалькі коней. Сяляны на вазах кінуліся дахаты і толькі частку іх здолелі ўтрымаць. На будоўлі працавалі вязьні зь лягеру, што быў побач з аэрадромам. Падчас бамбаваньня шмат хто зь іх уцёк. Сталася ясным, што працягваць будаўніцтва аэрадрому ў гэтакім

варунках немагчыма. Застаўшыся вязняў эвакуувалі, фурманоў адпусьцілі дахаты, вольнаіманым работнікам былі выплачаныя заробкі. У гэты ж дзень немцы бамбавалі чыгункі, але вялікай шкоды не нарабілі. Па радыё паведамлілі пра дывэрсантаў, закінутых у тыл, заклікалі насельніцтва да пільнасьці і выяўленьня іх. Па горадзе пачалі хадзіць вайсковыя патрулі.

25 чэрвеня ў горадзе зьявіліся першыя ўцекачы з заходніх раёнаў, гэта былі семі вайскоўцаў. Прыязджалі яны на аўтамабілях і ў горадзе не затрымліваліся. На іх цяжка было глядзець, бо шмат хто ўцякаў, нібы выскачыўшы з польмя. Гарадзкі камэндант дапамагаў ім чым мог, лекамі, харчамі, вопраткай. Пачаліся рэгулярныя налёты нямецкай авіяцыі на горад. Зьяўляліся яны зь нямецкай пунктуальнасьцю а 6-й гадзіне ўранку. А гадзіне дня ў іх быў абед, і ў гэты час яны зьнікалі. Паабедаўшы, лёталі да 6-й гадзіны вечара. Першыя дні падаваліся сыгналы паветранае трывогі і канца трывогі, але з прычыны таго, што немцы над горадам і ваколцамі лёталі цэлы дзень, гэта страціла сэнс. Немцы бамбавалі масты праз Дзьвіну, але трапіць не маглі, бомбы падалі то справа, то злева ад мосту. Зэніткі стралялі па самалётах, але трапіць у іх таксама не маглі. Немцы нават падчас стральбы не зьмянялі курсу і вышыні лёту. Наагул да 4 ліпеня ня быў зьбіты ніводны самалёт, хаця зэніткі стралялі штодня. Савецкая авіяцыя не магла бараніць горад, ды яе фактычна і не было. Немцы кідалі бомбы і на горад, але зрэдку і невялікіх калібраў. Прыкладам пры канцы чэрвеня адзін самалёт праляцеў пасья абеду над вул. Савецкай і кідаў бомбы налева і направа ўздоўж вуліцы, былі пашкоджаныя некалькі дамоў і меліся ахвяры. Адна з бомбаў трапіла ў дзіцячы садок, дзе дзеці спалі пасья абеду. У адным пакоі загінулі некалькі дзетак, у іншых засталіся цэлыя. Адна бомба трапіла ў крыты дахоўкай кінатэатар "Інтэрнацыянал". Выбуховай хваляй дахоўку падняла як рыбную луску, разламала частку перакрыцьця, ахвяраў не было, бо кіно не працавала*. Падчас пальбы савецкіх зэнітак сыпаліся аскепкі і гільзы, іх таксама трэба было сьцерагчыся. Немцы бамбавалі чыгуначныя каляіны і цягнікі, але ня цэлілі ў станцы і дэпо, бамбавалі нафтабазу, але не бамбавалі вайсковых гарадкоў, пэўна думалі скарыстаць іх на свае патрэбы.

У першыя дні вайны на аэрадроме зьявіліся два самалёты тыпу "кукурузьнікаў", але прыняць бой яны не маглі. У апошнія дні чэрвеня, увечары, калі немцы адляцелі, прыляцелі 8 савецкіх "кукурузьнікаў" і разьмесьціліся на аэрадроме ў адну лінію. Уранку прыляцелі немцы і абстралялі самалёты з кулямэтаў, усе яны згарэлі нібы свечкі. Колькі разоў мы бачылі, як ляцелі над горадам чарадой цяжкія савецкія бамбавікі на поўдзень за Дзьвіну, ляцелі без суправаджэньня зьнішчальнікаў, нізка і павольна і, пэўна, гінулі, бо ніколі ня бачылі, каб яны вярталіся назад. Немцы мелі абсалютнае панаваньне ў паветры, і чым бліжэй яны падыходзілі да Полацку, тым больш бамбавалі горад, ягонныя

* - у часе гэтага выбуху загінуў Міхаіл Баўтовіч, які ехаў міма на вазу. Бомба трапіла гэтак блізка, што родныя потым не маглі разабраць, дзе рэшткі яго, а дзе - камя. У 1-ю сьвятовую вайну ён на фронце страціў руку, таму сямейнае паданьне кажа: "Немцы пачалі, яны ж і скончылі справу".

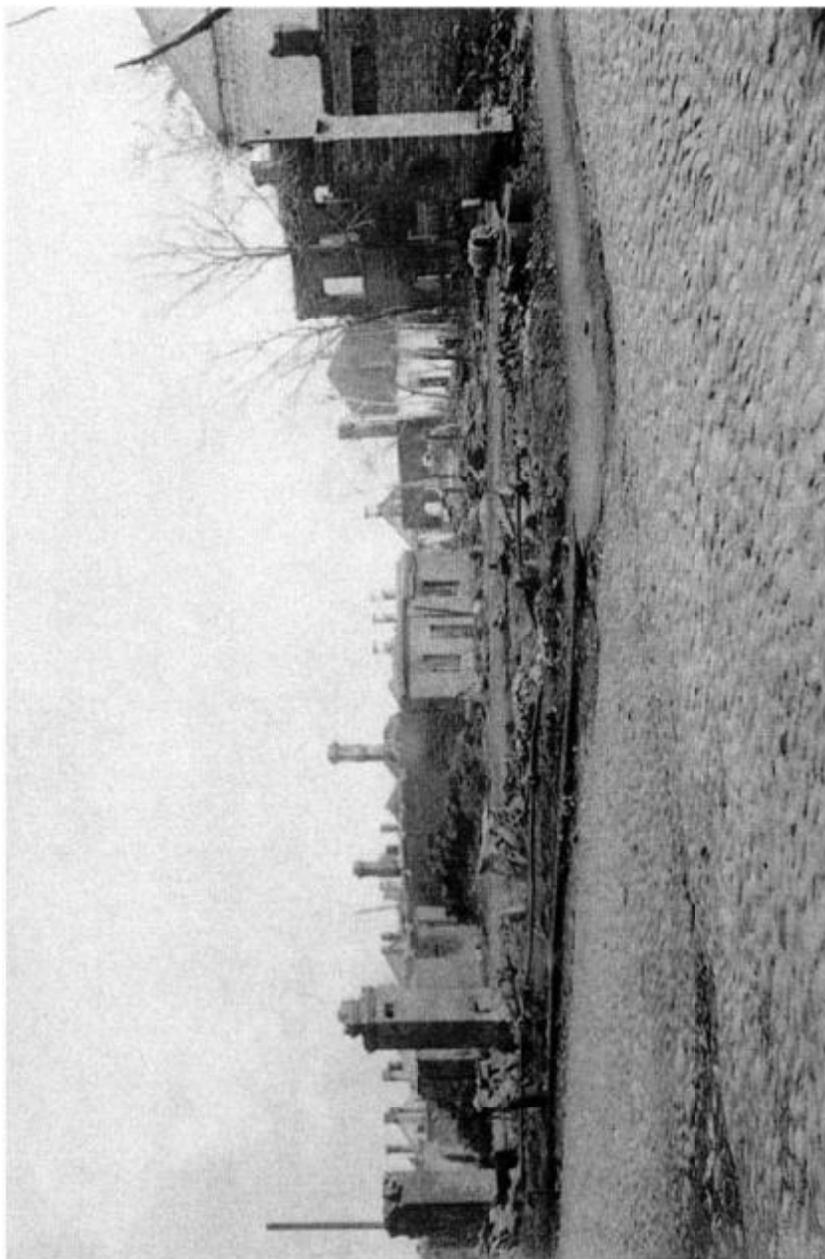
ваколіцы і дарогі. Каманды МПВО ва ўстановах і на прадпрыемствах не працавалі, яны проста зніклі. Камандаваньне стварыла з мабілізаваных рэзэрвістаў гарадскую каманду МПВО. У сквэры супраць кінатэатру для гэтай каманды былі вырытыя траншэі ў выглядзе зыгзагу з накатам зь бярэнаў. Каманда разьбірала завалы і выконвала выратавальныя працы, гасіла пажары супольна з пажарнай камандай. 28 чэрвеня немцы бамбавалі раён рынку. Шмат людю схавалася ў сутарэньні ўнівэрмагу. Адна з бомбаў разбурыла частку ўнівэрмагу, заваліла ўваход у сутарэньне, акрамя таго, частка сцяпеньняў ня вытрымала і абвалілася, заціснуўшы людзей, што там знаходзіліся. Ацалелыя ледзь не затхнуліся пакуль іх адкапалі. Жыхары пачалі капаць ля сваіх хатаў ямы, каб схаватца аб бамбаваньняў. У цэнтры шмат палачанаў хавалася і пасялілася ў сутарэньнях Мікалаеўскага сабору, на Верхнім замку ў сутарэньнях Сафійскага сабору, хаваліся ў сутарэньнях будынкаў ды цэркваў. Праз горад рухалася шмат уцекачоў зь Летувы, Латвіі, Заходняе Беларусі. Тыя, хто ехаў на аўтамабілях, праязджалі праз горад, іншыя спрабавалі ехаць цягнікамі, але яшчэ ў чэрвені спыніўся рух у бок Маладзечна. Немцы месцамі разбамбавалі каляіны, некаторыя масты, цягнікі і не давалі іх аднаўляць, але асабліва і не было каму гэта рабіць, калі не дапамагалі вайсковыя часткі. Да канца чэрвеня спыніўся рух у бок Віцебску, засталіся шляхі на Невель і Ідрыцу, але да 1 ліпеня на Ідрыцу рух таксама спыніўся. Хадзілі чуткі, што тамака высадзіўся нямецкі дэсант, іншыя казалі, што дзесьці разбураны мост і каляіны (на гэтай дарозе былі драўляныя масты і станцыі). Застаўся адзін шлях на Невель, па якім і ішлі эшалёны. З узмацненьнем налёгаў на горад шмат палачанаў пачалі зьязджаць у суседнія вёскі: Белае, Булаўкі, Гараны, Домнікі. Некаторыя зьязджалі цягнікамі далей на ўсход. Не паспелі шпіталі разгарнуцца, як атрымалі загад сабрацца і эвакуавацца, 28-29 чэрвеня іх ужо не было ў горадзе. Установы і прадпрыемствы, не зважаючы на бамбаваньне, працягвалі працаваць. У штабе ўмацаванага раёну (у гатэлі Спасакага манастыру) разьмесьціўся штаб адной з арміяў, здаецца 22-й. Сюды пачалі прыбываць рэшткі вайсковых частак, што цягнуліся з захаду. 25-26 чэрвеня прыехалі да штабу колькі аўтамабіляў з рэшткамі дывізіі, якая нейкі час стаяла ў Полацку пасля сыходу адсюль 5-е Віцебскае стралецкае дывізіі. Потым дывізія стаяла ля Горадні і будавала новую ўмацаваную паласу. Немцы ўначы напалі з танкамі на спаўшую дывізію. Некаторыя аддзяленьні ня мелі нават зброі, яна засталася ў казармах. Шэраг аддзяленьняў, што стаялі далей ад мяжы, спрабаваў чыніць супраціў, але іх падзялілі нямецкія матацыклісты і танкі, сувязь перарвалася, пачалася мітусьня ды ўцёкі. У штабе дывізіі паспелі завесці аўтамабілі, выратавалі сьцяг дывізіі, дакумэнты штабу. Агулам прыехалі ў Полацк 5 аўтамабіляў-"паўтарачак" і зь імі некалькі дзсяткаў вайскоўцаў зь сем'ямі. Яны распавядалі, што немцы захапілі склады, танкавыя і авіяцыйныя базы, не было каму выводзіць танкі, гарматы ды інш. Адыходзячы, савецкія часткі, што маглі, выратаўвалі, а маёмасьць, якую пакідалі, пускалі да паветра. Калі савецкія часткі праходзілі празь Летува, па іх стралялі з дамоў,

зь лесу з карабінаў і кулямётаў. У тыле зь літоўскіх нацыяналістаў былі створаныя аддзелы "пятае калёны". Да штабу арміі ў Полацку прыбывалі памежнікі з разбураных заставаў і іншыя часткі. Настрой гэтых людзей, што апынуліся ў завірусе вайны і бачылі на ўласныя вочы ўсе ейныя жахі, бязладзьдзе, бездапаможнасць камандаваньня частак, быў вельмі кепскі. Выказвалі думкі, што іх прадалі, навокал здрада, што нельга верыць камандзірам і г.д. Гэтым выказваньням палітработнікі арміі чынілі адпор, да некаторых ужываліся адміністрацыйныя захады. У Полацку зьявіліся жаўнеры літоўскага войска, без сваіх афіцэраў, якія зьбеглі. Гэтыя часткі пасылаліся далей на ўсход.

Першыя аддзелы мабілізаваных у Полацку выпраўляліся цягнікамі на Маладзечна і Крулеўшчыну ў часткі, да якіх яны былі прыпісаныя, па шляху іх бамбавалі. Спробы адшукаць свае часткі ні да чаго не прывялі, бо тых ужо не было. Мабілізаваныя далучыліся да адыходзячых частак, і бальшыня іх трапіла ў палон, а частка разьбеглася па вёсках, некаторыя вярнуліся ў Полацк. За некалькі дзён да пачатку вайны часткі полацкага гарнізону і сканцэнтраваныя ў Дрэтуні выйшлі нібы "на манэўры" да заходняе мяжы без боезапасу, які ім абяцалі падвезьці пазьней. Пад Лідай гэтыя часткі трапілі ў акружэньне, шмат вайскоўцаў было палонена, толькі нязначнай частцы іх пашчасьціла выйсьці з акружэньня і дасягнуць Полацку. Астатніх мабілізаваных у Полацку пачалі адпраўляць на ўсход. Яшчэ ў красавіку-сакавіку камандзіры рэзэрву былі пазбаўленыя прыпіскі да вайсковых частак. З пачаткам мабілізацыі яны не атрымалі позваў, за невялікім выключэньнем камандзіраў пяхоты і артылерыі. Частку камандзіраў ваенкамаг прыцягнуў да працы ў сваім апарце. Калі рэзэрвісты зьявляліся ў ваенкамаг з пытаньнем "Што рабіць?", ім адказвалі, што калі трэба будзе іх паклічуць. Некалькіх камандзіраў узялі ў каманду МПВО, але гэтых былі адзінкі, а сотні туляліся і ня ведалі свайго лёсу. Калі ўзмацніліся дзеяньні дывэрсантаў, ракетнікаў-сыгнальнікаў, дык вырашана было стварыць зьнішчальны батальён, куды і залічылі шмат камандзіраў рэзэрву, частку шарагоўцаў і частку партыйна-савецкага актыву. Іх узброілі вінтоўкамі і кулямётамі. Камандаваў батальёнам С.П.Партноў. Частка камандзіраў засталася не пакліканай у шэрагі войска. Дывэрсантаў шырылі ў горадзе розныя панікёрскія чуткі, разбуралі тэлефонную і тэлеграфную сувязь, займаліся выведкай, мелі радыёстанцыі. Ракетнікі ўначы падавалі сыгналы самалётам, шкодзілі, дзе маглі. Дзякуючы людзкой пільнасьці былі затрыманыя некалькі "манцэраў", што лазілі па слупах пад выглядам рамонту лініяў, падслуховалі тэлефонныя размовы, перарывалі сувязь паміж тэлефоннай станцыяй і ўстановамі, псавалі электралініі і г.д. Пашчасьціла затрымаць некалькіх дывэрсантаў. Прыкладам жонка аднаго камандзіра з дапамогай патруля затрымала дывэрсанта ў міліцэйскай форме. Яна зьяврула ўвагу, што ў харчовай краме ў чарзе стаіць міліцыянт, хаця тыя заўсёды бралі прадукты ў сваёй адмысловай краме. Калі ж разгледзела ўніформу, дык убачыла, што яна з тканіны, несавецкай вытворчасці. Жанчына выйшла з крамы і прывяла патруль, які забраў міліцыянта і

адвёў у НКВД, дзе высветлілі, што ён дывэрсант, бо гэткага міліцыянта ў сьпісе работнікаў аддзелу не было, а ўніформа была падробленай. Жанчыне выказалі падзяку за пільнасьць. Шэраг дывэрсантаў быў у савецкай вайсковай уніформе, што надзейна іх хавала. Аднак у Баравусе-2 затрымалі аднога, які далучыўся да часткі пад выглядам мабілізаванага, а радыёстанцыю схаваў у лесе. Вайсковыя радысты запэленгавалі ягоную радыёстанцыю і схапілі таго на месцы злачынства. Шмат было дывэрсантаў-ракетнікаў, якія дзеілі ў горадзе, на чыгуначных станцыях, на шляхах руху савецкіх войскаў і г.д.

Фронт нестрымана набліжаўся да гораду. 03.07.1941 г. Полацк зьведаў бамбаваньне, якога не было да таго часу. Уранку па радыё прамовіў Сталін, першая трансляцыя была а 6-й гадзіне, другая павінна была быць а 9-й. Раніца была сонечнай і ціхай. Люд пачаў выходзіць са сховішчаў, зьбірацца ля рэпрадуктараў, каб паслухаць прамову. Раптам з-за Дзвьіны пачулася моцнае гудзеньне, на даляглядзе зьявіўся вялізны трохкутнік самалётаў, больш за 30 машынаў. У натоўпе пачалі разважаць: адны казалі, што гэта савецкія самалёты, іншыя - што з-за Дзвьіны яны ня могуць прыляцець, бо няма адкуль, ды і блішчаць ня так і гудзеньне іншае. Пакуль гадалі хто ляціць, убачылі, што чарада распадаецца на тройкі, якія заходзяць на горад дзеля бамбаваньня, тады ўсе кінуліся шукаць схову. На горад пасыпаўся бомбавы град, выбухі зьліліся ў няспынны грукат, усё дрыжэла і хіталася. Бомбы былі вагой 50-100 кіляграмаў, сярод якіх была частка запальных. Бамбавалі пачынаючы ад Верхняга замку ўздоўж вул. Савецкай, К. Маркса і Арджанікідзэ. Зруйнавалі ўвесь цэнтар, дзе былі ўстановы, крамы, аптэкі, школы і г.д. Горад быў зацягнуты дымам, бо гарэла мноства будынкаў. Сярод жыхароў было шмат ахвяраў, целы ляжалі на вуліцах і на пляцы. Каманда МПВО пачала прыбіраць параненых і, дзе можна, гасіць пажары, але беспаспяхова, бо празь невялікі прамежак часу немцы паўтарылі налёт, але ўжо меншымі сіламі, стралялі з кулямётаў і зноў бамбавалі, дзе заўважалі людзкі натоўп. Гэткую колькасьць пажараў гасіць не было каму і нечым. Цэнтар гораду гарэў. У выніку бамбаваньня ўсе ўстановы былі спаралізаваныя. Быў забіты начальнік НКВД, шэраг супрацоўнікаў установаў, шмат было параненых. Зьнішчаны ваенкамат, згарэлі ўсе дакумэнты, пацярпелі будынкі райкаму, райвыканкаму, але ацалеў дом гарсавету (ГПТВ №66). Помнік Леніну на цэнтральным пляцы застаўся цэлым. Супрацоўнікі райкаму, райвыканкаму, гарсавету хаваліся ў заходняй частцы сугарэньняў Мікалаеўскага сабору, але падчас бамбаваньня ўсе знаходзіліся на працы, і таму ахвяры былі і сярод іх. Прыкладам быў паранены сакратар райкаму Г.С.Пятроў. Падчас бамбаваньня былі вялікія страты, як сярод жыхароў, гэтак і вайскоўцаў. Параненых дастаўлялі ў гарадскую і чыгуначную лякарні, у вайсковыя санчасткі. Шмат было забітых і параненых у двары казармы (двор гаркаму КПБ), дзе ў гэты час зь перасоўных кухняў раздавалі сьняданак чырвонаармейцам і мабілізаваным. Шмат загінула і ў сталовай ля пэдручэльні, дзе ў гэты час сьнедалі. Калі бамбаваньне сьціхла, і сонца схілілася да захаду, пажарышчы дагаралі,

Разбураны Полацк (верасень 1941 г.)

дыму стала менш, частка людзей выйшла з сутарэння сабору, выйшлі да люду старшыня райвыканкаму Д.Р.Шапіра, старшыня гарвыканкаму П.В.Грышанаў, сакратар райкаму М.А.Новікаў, і пачалася гутарка з народам. Шапіра сказаў, што немцы недалёка ад Полацку, што Глыбокае ўжо акупаванае, немцы падыходзяць да Віцебску. Хаця камандаваньне не абвесьціла эвакуацыі, але райкам, райвыканкам, гарсавет палічылі, што насельніцтву трэба сыйсьці з гораду, што ўстановы разбураныя і іх неабходна разьмесьціць за горадам, акрамя гарсавету, які мусіць застацца, каб кіраваць. Ісьці трэба толькі ўначы па бакавых лясных дарогах, а не па галоўных, у бок Неўлю, удзень жа хавацца ў лясах ці вёсках.

У ноч з 3 на 4 ліпеня шмат люду рушыла на Юравічы і Палату, праз Грамы і Лазоўку. Недалёка ад Юравічаў зьявіўся начны самалёт-выведнік безь ліхтары, і ў гэты час пачалі дзейнічаць дывэрсанта-ракетнікі, сыгналілі струмянімі ракетаў у бок новага шляху на Юравічы, па якім рухаліся войскі. Дывэрсанта, камандзір і два жаўнеры, былі ў савецкай вайскавай форме і на аўтамабілі. Мы паведамілі пра гэта вайскаму патрулю, што было далей, ня ведаю. Пры падыходзе да Юравічаў, нямецкі самалёт выпусціў асьвятляльныя ракеты- "ліхтары", якія асьвятлілі ўсю мясцовасьць, асьвятлілі аэрадром і вайсковы гарадок, і зрабілася сьветла нібы днём, але бамбавікі не зьявіліся. Ля Юравічаў стаяла зэнітная батарэя, таму вёску немцы не бамбавалі. Калгас атрымаў загад гнаць статак сваім ходам на ўсход. Шмат палачанаў згуртавалася на станцыі Палата, удзень яны хаваліся ў лесе, а немцы бамбавалі лес і станцыю, сярод палачанаў усчалася мітусьня, некаторыя семі згубілі адно аднога. Цягнікі не хадзілі, каляіны былі разбураныя, і іх папраўлялі. 4 ліпеня, быўшы ў Палаце, бачылі, як немцы бамбавалі вакозьле станцыі Грамы, як узнялася над горадам дымовая хмара, а ўначы бачылі ў тым баку вялізную паланіцу. У лесе на падыходзе да станцыі стаяў цягнік з мабілізаванымі зь Вільні, які меў шмат пустых вагонаў, бо на шэрагу станцыяў да яго чаплялі вагоны, каб гнаць іх на ўсход. Калі каляіну паправілі, цягнік прыйшоў на станцыю. Начальнік цягніку і камісар дазволілі палачанам заняць пустыя вагоны, але ў кожным вагоне дзеля забесьпячэньня парадку разьмесьцілі мабілізаваных чырвонаармейцаў. Язда была кароткай: не даязджаючы да станцыі Дрэтунь, паравоз наскочыў на маторныя дрэзіны полацкае чыгуначнае міліцыі, што стаялі наперадзе, бо станцыя не прыняла іх з прычыны разбурэньня шляху. Дрэзіны ня мелі сыгнальнага сьвятла, як і наш паравоз. Адбыўся моцны ўдар, паравоз і першы вагон саскочылі з рэк і заваліліся на бок, шмат якія вагоны паламаліся, а дрэзіны загарэліся. Шлях быў перакрыты, бо падымаць паравоз і папраўляць каляіны не было каму. Празь некалькі хвілінаў у неба ўзьляцелі сыгнальныя ракеты дывэрсантаў і людзі пачалі чакаць нямецкіх самалётаў. Загадана было, каб пазьбегнуць стратаў падчас магчымага бамбаваньня, пакінуць цягнік і перайсьці ў лес. Самалёт-выведнік праляцеў, але не бамбавалі. Перад сьвітанкам вайсковыя аддзяленьні падняліся і пайшлі на Невель пешкі, а палачаны засталіся чакаць у лесе вечаровых прыцемкаў, каб рухацца далей. Было гэта ўжо 5 ліпеня

1941 г. Уранку 5 ліпеня пачаўся бой пад Полацкам, палілі гарматы. Савецкая артылерыя страляла гучнымі залпамі з аднаго флянгу на другі, а потым распачалася няспынная страляніна. Празь нейкі час грукат пачаў сьціхаць, а потым ізноўку аднавіўся. Удзень самалёты бамбавалі Палату і Дрэтунь. Мы хадзілі ў дрэтунскі лягер і ў разбуранай сталоўцы адшукалі нейкія харчы ды цукеркі. На бальшаку ля Дрэтуні стаялі пакінутыя вазы, валяліся газамаскі, а на палянцы ля шляху ляжалі кінутыя валізы з рэчмі. Увечары, калі сьціхла бамбаваньне, мы вярнуліся на станцыю Дрэтунь. Там стаяў цягнік полацкага дому Чырвонае Арміі, начальнік якога дазволіў палачанам заняць вольныя плятформы і ехаць. Цягнік доўга не адпраўляўся, пачалася навалыніца і дождж, зрушыліся толькі ўранку, думалі, што надвор'е нялётнае, бо нізкія хмары ды імжа. Калі пад'язджалі да станцыі Наваханск, цягнік нагналі нямецкія бамбавікі, людзі мусілі пакінуць плятформу і схвацца ў канавах, а цягнік раптам шпарка рушыў на Невель. Была гэта раніца 6 ліпеня 1941 г. Мы пешкі пайшлі ў Невель, ля ўваходу ў яго напаткалі полацкую пажарную каманду: кінутыя на вуліцы аўтамабілі, а самой каманды няма. Прыйшоўшы на станцыю Невель-1, цягніка дому Чырвонае Арміі мы ўжо не знайшлі. У гэты час пачалося бамбаваньне Неўлю, цэлілі па станцыі, па нафтабазе. Там пачаўся пажар. Мы пайшлі на станцыю шукаць схову і наскочылі на цягнік з полацкімі ўцекачамі, нас уцягнулі ў вагоны, і праз хвіліну цягнік рушыў на ўсход. Цягнік выскачыў з бамбаваньня ў Неўлі і спыніўся ў лясной лагчыне, але паравоз апынуўся на адкрытым месцы. Нямецкія самалёты, адбамбаваўшы Невель, напалі на цягнік і стралялі ўжо толькі з буйнакалібровых кулямётаў, налягалі на яго некалькі разоў і пашкодзілі паравоз, у вагонах ахвяраў не было. Праз дзеве гадзіны лякаматыў пашчасьціла адрамантаваць і наш рух на ўсход аднавіўся. Яшчэ ў Неўлі, да цягніка прычэпілі вагоны з полацкімі чыгуначнікамі і іхны вагон-крамку. Ехалі мы з камфортам, бо некаторыя атрымалі вагон на 1-2 сям'і, везлі ўсю сваю маёмасьць і нават скаціну, кветкі і г.д. Наш цягнік пусьцілі ў аб'езд Масквы з поўначы: ехалі празь Вялікія Лукі, Балагое, Рыбінск, Шую ў Куйбышаў. Вялікія Лукі абараняла савецкая авіяцыя, але каляіны былі заваленыя разламанымі вагонамі, побач валяліся набоі (знішчаны цягнік з боезапасам), былі разбураныя дэпо і склады. Пакуль цягнік стаяў, мы шукалі ў згарэлых і разбураных складах штосьці, каб зьесці. Пашчасьціла знайсці некалькі бляшанак кансэрваў. Мы вельмі галадавалі, харчаваньне яшчэ не было арганізаванае. Самалёты перасьледвалі нас да станцыі Балагое - тут была апошняя паветраная трывога. Першы раз нас накармілі ў Рыбінску, для супу далі вядро, а макароны навалілі проста ў скрыню, бо посуду не было. Далей на вялікіх станцыях не спыняліся. Цягнік трымалі на запасных каляінах, на разьездах, а буйныя станцыі праскоквалі, каб мы сваімі распвадамі не дэмаралізавалі жыхароў, не пашыралі якіхсьці чутак. У Куйбышаве не было зацяжнення, тут нас забясьпечылі харчамі. Усіх нас перапсалі і прапанавалі далей ехаць па двух маршрутах - у Сьбір або Ташкент. Ад Куйбышава цягнік гналі з хуткасьцю пасажырскага цягніка, і мы апынуліся за Ўралам у

Сыбіры ў Чалябінскай вобласці на ст. Шчучае, дзе нас высадзілі і развезлі па калгасах. Другая частка палачанаў трапіла ва Ўзбекістан, некаторыя засталіся ў Куйбышаўскай вобласці.

5 ліпеня ўжо пасля нашага сыходу з Полацку выйшаў загад усім вярнуцца на працу пад страхам аддання вайсковаму трыбуналу, але нас ужо вярнуць ня мог ніхто, бо да нас загад не дайшоў. Полацак да 15 ліпеня можна баранілі часткі 174-й стралецкае дывізіі і артылерыйскі полк, а таксама асобныя часткі, што адыйшлі з Заходняе Беларусі і далучыліся да дывізіі. Віцебск, Невель, Дрыса ўжо былі занятыя немцамі, Полацак апынуўся ў аблозе. Дывізія гераічна змагалася, асабліва моцнымі былі баі ля Фарынава, дзе немцы выкарысталі вежу вадапомпы як назіральны пункт, савецкая артылерыя трапнымі стрэламі разбурыла яе. Моцны бой ішоў і ля вёскі Ксты. 15 ліпеня войскі пакінулі пазыцыі за Дзвіной, разбурылі масты і пачалі прарывацца ў бок Вялікіх Лукаў, абыходзячы Невель і Лукі. З войскамі рушылі палачаны, мяркуючы сыйсьці ў тыл, але нямецкія матарызаваныя часткі ля Дрэтуні адрэзалі ўцекачоў-палачанаў ад войска і прымусілі іх вярнуцца ў горад, толькі няшмат хто рушыў далей з войскам. Зь цяжкімі баямі 174-я дывізія, выйшаўшы з акружэння, злучылася з фронтам за Вялікімі Лукамі.

16 ліпеня немцы цалкам акупавалі Полацак і ягонае ваколье. Яны стварылі ў Баравусе-1 лягер для ваеннапалонных, куды патрапілі жаўнеры 174-е дывізіі ды іншых частак. Лягер быў пад адкрытым небам, ганялі палонных на працы ў лесе, на дарогах, таму амаль ўсе яны загінулі. Заняўшы горад, немцы дзеля запалохвання насельніцтва адразу пакаралі сьмерцю некалькіх чалавек. У горадзе на сляпах вешалі патрыётаў. Усіх габрэяў прымусілі зарэгістравацца, нашылі ім палосы і зоркі. Затым у частцы гораду, дзе цяпер вул. Сьвярдлова, Гогаля, пачынаючы ад Камуністычнае і на поўнач да ліццёва-мэханічнага заводу стварылі гета. Яно было абгароджанае калючым дротам і ахоўвалася немцамі і паліцыянтамі. Увосень 1941 г. усе габрэі з гета былі пераведзеныя ў сьвірны цагельні, маёмасьць іхная была рэквізаваная. Празь некалькі дзён габрэяў пачалі выводзіць з сьвірної да пяшчаных гурбаў у Баравусе-2, дзе былі ўжо выкапаныя вялізныя яміны-траншэі, і ўсіх расстрэльвалі, хавалі тутак ж у лягеры, у лагчынах. Акрамя таго расстрэльвалі за драбнейшую правіну, за спробу ўцэкаў, расстрэльвалі зьнямоглых, тых, хто ня мог ісьці на працу. З таго лягеру ўдзельнікі супраціву і партызаны арганізавалі ўцёкі ваеннапалонных. Тутэйшыя жыхары выкуплялі зь лягеру сваякоў за харчы ці каштоўныя рэчы. У лягерах ваеннапалонных вэрбавалі ў армію Ўласава, у паліцыю, гэтапа і шпегаўскія школы. Гэты набор асаблівага посьпеху ня меў, хаця некаторыя ўступалі ў армію Ўласава, каб вырвацца зь лягеру, а затым зьбегчы з войска ў партызанскія аддзелы, але былі і здраднікі. Ваеннапалонных ганялі на працы па стварэнні ўмацаваных раёнаў у горадзе і вакол яго, на рамонт і будаўніцтва дарог, сховаў для транспарту, ачышчэнне завалаў і г.д. Тых, хто падаў ад зьнясіленьня на маршы ці працы, расстрэльвалі на месцы і тут жа хавалі ля

**Центральны гарадзкі пляц з разбураным помнікам
(07.09.1941 г.)**

дарогі. У будынку лястэхнікуму быў шпіталь для войска Ўласава. У 16-й школе (потым 2-й) па вул. Фрунзэ (за лястэхнікумам) месцілася паліцэйская школа, у памяшканьні цяперашняе 7-е школы знаходзілася афіцэрская сталовая і дом распусты для афіцэраў, абслугоўвалі іх мясцовыя жанчыны.

Жыхары Лазоўкі распавядалі, якім жахлівым было відовішча, калі габрэяў вялі на расстрэл, стаяў крык, плач, адзін падтрымліваў аднога, старыя сьпявалі малітвы і падтрымлівалі дух іншых. Было зьнішчана, як кажуць, каля 9000 чалавек. Шмат забітых маглі сыйсьці да прыходу немцаў, але некаторыя зь іх не давалі веры весткам пра злачынствы фашыстаў і думалі, што гэта тыя самыя немцы, што акупавалі Полацак у 1918 г., калі не было перасьледу габрэяў і яны на сваёй мове* вольна разумеліся зь немцамі, гандалявалі і г.д. Меркавалі, што і цяпер будзе гэтак, але выйшла інакш.

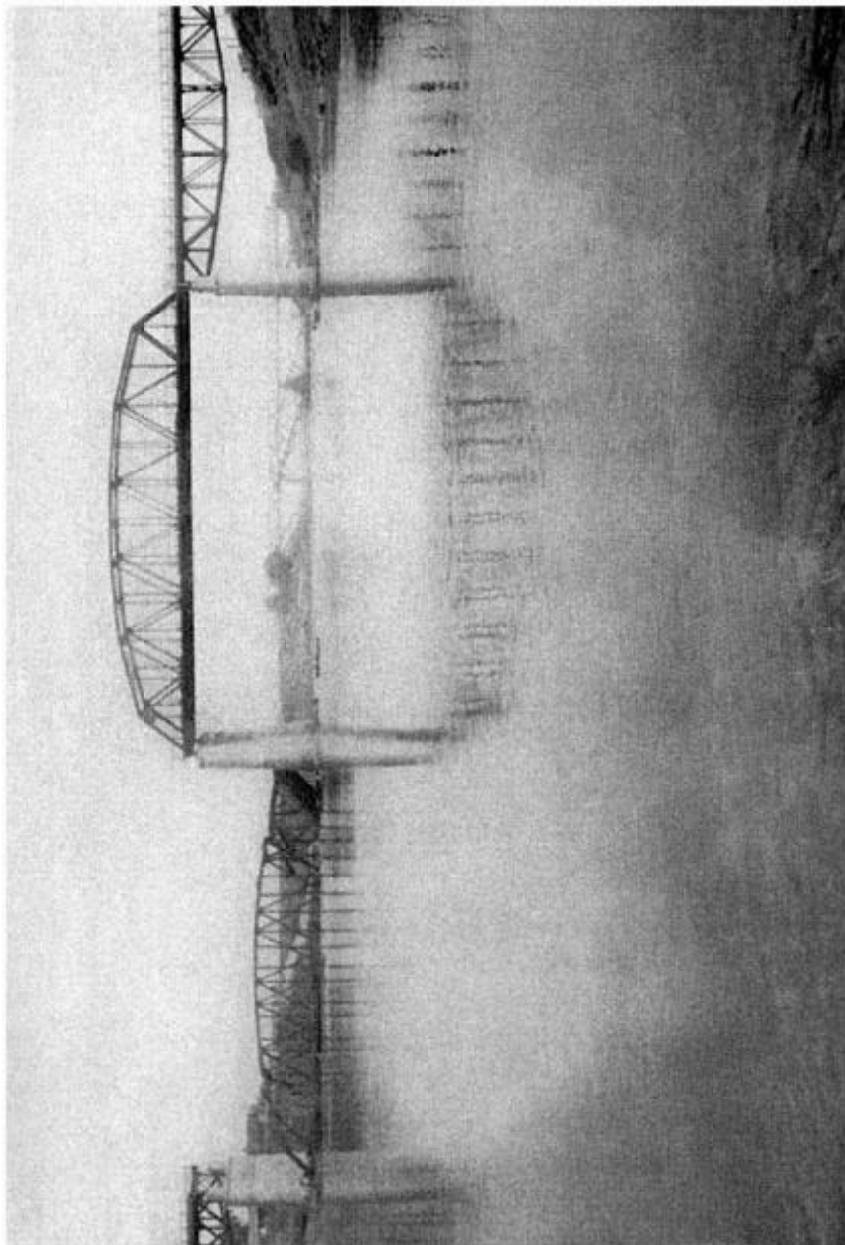
Немцы стварылі ў горадзе тры канцэнтрацыйныя лягеры: адзін - у цэнтры для цывільных асобаў, другі - у Спаськім гарадку для вайскоўцаў, а трэці - у Задзьвіньні ў "чырвоных" казармах. У горадзе лягер быў нядоўга, а Спаські існаваў увесь час, у ім пачалі разьмяшчаць і цывільных асобаў. У 1941-1942 гг. у гэтым лягэры была вялікая колькасць зьняволеных. Жыхары распавядалі, што вязьні не зьмяшчаліся ў хлявах і будынках гарадку, зь лягэру ўвесь час даносіліся галасы і крыкі, зьняволеных амаль не кармілі, бракавала вады. Звар'яцелья ад голаду і смагі людзі кідаліся на поліўку ці ваду, калі іх прывозілі, нямецкія вартавыя распачыналі па іх страляць і наводзілі парадак. У лягеры была вялікая сьмяротнасьць ад голаду і хваробаў: тыфусу, крываўкі ды інш.

За Дзьвіной у памяшканьні 3-е школы (цяперашняя вечаровая школа) быў дом распусты для жаўнераў. Ля вакзалу на скрыжаваньні вул. Пушкіна з Кастрычніцкай знаходзілася вязьніца, цяпер жылы дом №26 на вул. Пушкіна, каменны мур, што быў вакол яго, разбураны. У цэнтры гораду ў былой музычнай школе па вул. Войкава №6 і побач у жылым доме месціліся паліцыя, жандармэрыя, камэндатура, гэтапа. У будынку былога штабу 5-е дывізіі па вул. Таўстога, паміж вул. К.Маркса і Савецкай месцілася гарадзкая ўправа і бурмістар. У будынку на цэнтральным пляцы, дзе цяпер дзіцячы сквэр**, месціўся клуб для жаўнераў і вайсковы шпіталь.

Падчас адыходу савецкіх войскаў 15.07.1941 г. былі разбураныя масты чыгуначны і транспартны па вул. Юбілейнай, быў спалены драўляны мост па вул. Сака і Ванцэці. Немцы хутка іх аднавілі. Для чыгуначнага прывезьлі новыя канструкцыі, а на транспартным мосьце частку ля правага берагу, пушчаную ў паветра, збудавалі з дрэва. Чалавек, які браў удзел у аднаўленьні мосту, паведаміў савецкай выведцы, што мост увесну разбурыць вадой. Гэта сапраўды здарылася ўвесну 1942 г. Мост абваліўся, і загінулі нямецкія аўтамабілі.

* - мова ідыш, на якой размаўлялі эўрапейскія габрэі, сфармавалася на грунце верхне-нямецкага дыялекту.

** - цепер тут стаіць будынак Белаграпрамбанку.

Мост праз Дзьвіну. Частка разбураная. (верасень 1941 г.)

Падчас баёў пад Масквой у 1941 г. адна нямецкая частка ня выканала баявога загаду, яна была раззброеная і высланая ў Полацк. Нямецкае камандаваньне стварыла на Задзьвінні ў будынку цяперашняе псыхольніцы вайсковую вязьніцу. Памяшканні былі бітва набітыя немцамі, бо ў лістападзе ці сьнежні прывезлі каля 1000 чалавек. Пазьней савецкая выведка дазналася, што на пачатку 1942 г. тут было каля 800 чалавек, але паступова становілася ўсё менш.

Немцы стварылі ў горадзе гаспадарчую каманду "Віко"* , якая займалася гаспадаркай і прамысловасьцю гораду і раёну. Маюцца звесткі, што гэтая назва каманды прыхоўвала іншую дзейнасьць. Тое, што звалася паліцэйскай школай (у школе №16 па вул. Фрунзэ), фактычна было школай дывэрсантаў і шпегаў, якіх закідалі ў савецкі тыл, і "Віко" кіравала гэтай школай.

Першым бурмістрам гораду быў прызначаны паштовы службовец Кічко, чалавек завышанае самаацэнкі і п'яніца, так што немцы неўзабаве змушаныя былі яго выгнаць і прызначыць бурмістрам Пятроўскага Дзьмітра Браніслававіча, які да вайны быў дырэктарам гарадскога харчгандлю, беспартыйнага. Гэта быў працавіты, разумны чалавек, які карыстаўся аўтарытэтам у горадзе. Зьявіўся ён у Полацку ў часе Першае сьвятовае вайны, служыў у "Саюзе гарадоў". Пасья вайны застаўся ў горадзе, бо тут жылі ягоныя сваячкі дзьве сястры Зэв. Сам ён паходзіў з Пскоўскае губэрні. Пры савецкай уладзе працаваў у розных гарадзкіх установах, затым стаўся загадчыкам буйное мануфактурнае крамы, пазьней перайшоў на працу ў кіраўнічым апарате харчгандлю, працаваў намесьнікам дырэктара, а затым быў вылучаны на пасаду дырэктара. Да працы ў гарадзкой управе ён прыцягнуў шэраг настаўнікаў, зь якімі раней быў знаёмы. У яго працавалі настаўнікі Г.Д.Міндалеў, Жаўранкаў, А.С.Шалаеў, М.А.Маніс ды інш. Міндалеў і Шалаеў займаліся разьмеркаваньнем харчовых картак і шмат каму з гараджанаў і палонных дапамаглі. Аддзел народнае адукацыі ўзначальваў настаўнік Сафрановіч. Перакладчыцай ва ўправе была А.У.Кучынская, якая падчас нямецкай акупацыі Полацку ў 1918 г. працавала перакладчыцай у камэнданта гораду. Сакратаркай бурмістра была Кузьмічова Вера Іпалітаўна народжаная Ачкасава, жонка настаўніка А.В.Кузьмічова, якая да вайны працавала ў адзеле сацыяльнага забесьпячэньня**. Пры немцах Пятроўскі ажаніўся з Кузьмічовай, было пышнае вясельле, бралі царкоўны шлюб у Сафійскім саборы. Паводле расповядаў жыхароў, Пятроўскі дапамагаў партызанам, забясьпечваў іх сольлю і харчамі. Дапамагаў дакумэнтамі на выезд з гораду, нікога з былых працаўнікоў савецкіх установаў немцам ня выдаў. Дапамог уладкавацца на працу ў больніцу і з кватэрай былой загадчыцы адзелу аховы здароўя Н.П.Крупінай, дапамог маці сакратара гаркаму партыі Паплавухіна, якая жыла ў Грамах, захаваць маёмасьць. Ён казаў ёй: "Пакуль я бурмістрам, Вас ніхто не кране". Зь кім з жыхароў гораду не даводзілася размаўляць пра

* - пэўна ад ням. Wirtschafts kommando (гаспадарчае камандаваньне).

** - пра сувязь акружэньня Пятроўскага з НКВД згадвае ў сваіх успамінах "Тры гады пад нямецкай акупацыяй у Беларусі" П.Ільлінскі (Часопіс "Грані". Франкфурт на Майне, №30-31, 1956)

Пятроўскага, усе аб ім казалі толькі добрае, што ён быў сумленным чалавекам. Стаўся ён бурмістрам 06.10.1941 г. і быў ім да пачатку восені 1942 г., калі бальшыня супрацоўнікаў управы была арыштаваная і ўсе разам зь ім загінулі. Пятроўскі ў вязьніцы перарэзаў сабе вены аскепкам шкла. Ягонья сваячкі Зэвы (дзье сясстры), адна зь якіх была падобная на габрэйку, былі арыштаваныя і расстраляныя. Міндалеў павешаўся ў турэмным пакоі на ложку, Кузьмічова ўтапілася ў прыбіральні падчас шпацыру ў панадворку гэтапа. Усё гэта распавядалі тутэйшыя жыхары і маці Міндалёва. Афіцыйна было абвешчана, што яны рассталеныя за сувязь з партызанамі. Былі расстраляныя Шалаеў і ягоная жонка, Жаўранкаў ды інш. Хаця С.Я.Арцем'еў сьцьвярджае, што Жаўранкава немцы завэрбавалі і закінулі ў савецкі тыл, дзе ў 1945 г. на ст. Смаленск Арцем'еў пазнаў яго, і той быў арыштаваны. У 1946 г. па горадзе хадзілі ўстойлівыя чуткі, што Шалаеў нібы жывы, яго вяртаюць зь Нямецчыны і вязуць у высылку на Поўнач. Але ўсё гэта не пацвердзілася. У.В.Жыганаў распавядаў мне, што ўправе было прапанавана перайсці да партызанаў, але яны не пагадзіліся, тады партызаны ўзнамерыліся справакаваць управу і зьліквідаваць яе рукамі немцаў. Зрабілі гэтак, што партызанскі аддзел захапіў вёску пад Полацкам, а калі падыйшлі немцы, адступілі, але "згубілі" сьпіс партызанаў, у якім значыліся Пятроўскі і ягоныя супрацоўнікі. Паводле іншае вэрсіі, партызанскі сувязьнік падкінуў у камэндатуру пакунак са сьпісам партызанаў, у якім былі прозьвішчы працаўнікоў управы. Усе былі арыштаваныя, калі зьявіліся на працу. Міндалёва арыштавалі крыху пазьней. Манісу пашчасыццла сыйсці ў партызаны*. Немцы зладзілі на пляцы мітынг з паведамленьнем, што ўправа мела сувязь з партызанамі, але знайшліся верныя людзі, якія выкрылі гэтыя злачынствы перад Вялікай Нямецчынай, што ўсе яны расстраляныя, і гэтак будзе з кожным, хто падтрымае партызанаў, а хто будзе зь імі змагацца, будзе ўзнагароджаны.

Як толькі немцы акупавалі Полацак, яны пачалі шукаць чальцоў партыі, савецкіх і партыйных работнікаў, камісараў і актывістаў, але тым ня менш шэраг камуністаў застаўся і служылі ў іх: Маніс, Антановіч, С.В.Сухавей. У першыя ж дні былі павешаныя некалькі чалавек, а потым рэпрэсіі сталі сыстэматычнымі. Быў павешаны былы бібліятэкар дому Чырвонае Арміі Д.І.Клепікаў, які з 1942 г. быў у партызанах. Хадзілі размовы, што немцы мелі сьпісы партыйна-савецкага актыву гораду, і паводле гэтых сьпісаў вялі пошукі. Быў расстраляны былы дырэктар чыгуначнае школы пры ст. Полацак-1 Мухін, які напярэдадні вайны працаваў у Гаранскай школе. Пра дзеяньні полацкага супраціву напісана ў кнізе "Полоцк", у кнізе В.Я.Хазанскага "Ася", у кнігах У.Е.Лабанка пра парты-

* - гэта супадае з пачаткам актывных дзеяньняў партызанскіх аддзелаў, сфармаваных з закінутых з Масквы спэцгрупаў. Задачай было сфармаваць у немцаў недавер да ўтвораных мясцовых ворганаў, выклікаць рэпрэсіі да іх, і гэтым падштурхнуць насельніцтва да больш радыкальнага супраціву. Дывэрсійныя аддзелы ня толькі правакавалі акупацыйную ўладу, але і самі займаліся зьнішчэньнем настаўнікаў і супрацоўнікаў мясцовых ворганаў. Цягам усяго пасьяваеннага часу сьведкі адзначаюць варожасьць між згадымым Манісам і былымі ўдзельнікамі гэтых аддзелаў.

занскую полацка-лепельскую зону, М.С.Пруднікава "Неуловимые" і ў шэрагу газетных артыкулаў. Трэба заўважыць, што ў Полацку не было нелегальнага гаркаму партыі, не было адзінага цэнтру, які кіраваў нелегальным рухам і апэрацыямі нелегальнікаў. У горадзе былі патрыятычныя групы, што дзейнічалі паводле ўласнага разуменьня, некаторыя зь іх стварылі пад горадам партызанскія аддзелы, прыкладам група чыгуначнікаў. Партызанскія брыгады Пруднікава, А.Я.Марчанкі, Д.В.Сябута мелі ў горадзе сваіх выведнікаў, да якіх прыходзілі сувязьнікі з брыгадаў, іншым разам самі выведнікі прыходзілі ў аддзелы з паведамленьнямі, расклеівалі ў горадзе агляды Інфармбюро ці партызанскія адозвы і газэты. Гэтыя выведнікі былі вачыма і вушамі сваіх брыгадаў, але выведнікі розных брыгадаў ня ведалі адно аднога. Іхныя звесткі былі вельмі каштоўнымі, і брыгады перадавалі іх у Маскву ў штаб партызанскага руху.

Што да кнігі "Ася"*, дык у ёй зашмат лішняга прыпісана С.Я.Арцем'еву - "Асе", якога аўтар малое галоўным і адзіным кіраўніком полацкага супраціву, але ў бальшыні сваёй гэтыя сьцьверджаньні ня маюць пацьверджаньняў акрамя словаў самога Арцем'ева. Усе падзеі, выкладзеныя Хазанскім, патрабуюць спраўджаньня і доказаў, а іх пакуль няма. Асабліва рэзка выступіў супраць напісанага ў "Асі" былы камандзір 3-е Беларускае брыгады Марчанка. Ён зьвярнуўся зь лістамі і заявамі ў гаркам і абкам партыі, у ЦК КПБ і ЦК КПСС, у якіх не прызнаваў заслугаў Арцем'ева, як кіраўніка полацкага супраціву, абвяргаў апісаньня дзеяньні, пісаў, што ўсё гэта хлусьня. Хаця Арцем'еў, калі яго пачалі шукаць немцы, уцёк з Полацку у брыгаду Марчанкі, і той прыняў яго і не чыніў захадаў да ягонага выкрыцьця, як тады ж прыняў Маніса і супраць таго нічога ня меў, а пачаў выкрываць і ганьбіць толькі ў 60-х гадах. На падставе заяваў Марчанкі ствараўся шэраг камісіяў у справе вывучэньня полацкага супраціву. У адной гэткай камісіі па ўдзеле ў супраціве Арцем'ева выпала працаваць і мне. Трэба заўважыць, што Арцем'еў вельмі скампраметаваў сябе пасьяваеннай дзейнасьцю. Працуючы ў гарадзкіх арганізацыях, ён заняўся незаконным прыўлашчаньнем дзяржаўных грошай. За гэтыя дзеянньні быў асуджаны на 5 гадоў. Неабходна адзначыць яшчэ адну асаблівасьць пасьяваеннага пэрыяду - некаторыя партызаны ці тыя, што толькі жылі ў партызанскай зоне, пасья вызваленьня акупаваных раёнаў Савецкай Арміяй, імкнуліся выдаваць сябе за герояў партызанскага руху, давесьці сваю значнасьць у ім, прыпісвалі сабе розныя гераічныя ўчынкі і нават пасады. Чытаючы мэмуары партызанскіх дзеячоў, спатыкаеся з фактамі, калі адны і тыя ж пасьяховыя апэрацыі здзяйсняліся некалькімі аддзеламі, прыкладам выбухі нафтабазы ў Полацку, мосту на рацэ Свольне ды інш. Выглядае, што некаторыя апэрацыі рабілі супольна розныя брыгады, але рэдка маюцца звесткі пра гэткае супольнае дзеянньні. Тэндэнцыя прыпісваньня сабе геройскіх учынкаў назіраецца і ў Арцем'ева ў выкладаньні Хазанскага. Некаторыя ягоныя паплечнікі, каб самім

* - Хазанский В.Я. Ася: О борьбе подпольной группы против фашистских захватчиков в г. Полоцке, М, 1966.

вылучыцца, ахвотна гэта падтрымалі, але ня ўсе. Да прыкладу, Е.К.Макарава ўхілілася ад гэтае падтрымкі Асі. Зь іроніяй пра Асю казаў і У.В.Жыганаў, які ў Полацку пад выглядам цырульні трымаў таемнае месца сустрэчаў і ведаў, як усё было. Нерэальна апісанья ўцёкі сямі няведама якіх партызанаў зь вязніцы, перадаваньне пілак ці вяроўчынаў, нерэальнае пілаваньне тэлефонных слупоў у цэнтры гораду ўначы, калі была камэнданцкая гадзіна і горад патруляваўся, і шмат іншага. Калі выйшла кніжка "Ася", дзе галоўным героем Арцем'ева, зьявіўся шэраг заяваў на яго ад жыхароў гораду, у якіх Арцем'ева паказвалі чалавекам немаральным, абвінавачвалі ў здзеках над цывільным насельніцтвам, асабліва габрэямі. Ён не адмаўляў гэтых фактаў, але спасылаўся на неабходнасьць кансьпірацыі. Загінулі некаторыя патрыёты-нелегальнікі, гэтакія як цудоўныя выведніцы Л.П.Касьцецкая і Т.С.Марыненка. Загінуў былы работнік фінадзелу Ф.М.Матэцкі, фэльчар Пліскуноў, які дапамагаў партызанам мэдыкамэнтамі і абсталяваньнем, загінуў перакладчык камэндатуры Фрыдрых Карлавіч Бэзэр, які шмат каго vyrатаваў на допытах, перакладаючы гэтак, каб дапамагчы арыштаваным вызваліцца, перадаваў савецкай выведцы шмат каштоўных зьвестак. Паводле расповядаў, Бэзэр быў лэнінградзкім інжынэрам ці нават навуковым супрацоўніком, трапіў у акружэньне і намерыўся дапамагаць партызанам, працуючы перакладчыкам. Зь ягонай дапамогай шмат хто атрымаў дакумэнты на выхад з гораду, пашпарты, некаторых уладкаваў на працу і г.д. Калі паўстала пытаньне аб сапраўднасьці расповядаў Арцем'ева пра ягоную нелегальную дзейнасьць, той зьявнуўся да сакратара Полацкага нелегальнага райкаму партыі Георгія Сяргеєвіча Пятрова, які даў даведку, што група полацкіх нелегальнікаў на чале з Арцем'евым стаяла на ўліку райкаму і была зь ім звязаная. Не зважаючы на гэта, дзейнасьць Арцем'ева знаходзіцца пад сумневам. У кнізе "Подвиги их бессмертны" пра дзейчоў супраціву ў гарадах і вёсках Беларусі нічога не паведамляецца пра дзейнасьць полацкіх нелегальнікаў. У той жа час пра нелегальнікаў Віцебска ды іншых гарадоў і вёсак напісана шмат, пададзеныя нават фатаграфіі. Хазанскі намагаецца давесці, што камандзірам гарадскога партызанскага адзелу Арцем'ева прызначаў сакратар Полацкага райкаму М.А.Новікаў. Нібыта ўлетку 1941 г. ён прыходзіў у Полацк, спаткаў Арцем'ева і, прызначыўшы яго камандзірам, даў інструкцыі, як трэба дзейнічаць, што Бароўка быў пакінуты ў горадзе райкамам партыі - усё гэта не пацвярджаецца. Камісар 4-е Беларускае партызанскае брыгады У.К.Шэн-дзелеў, які быў у складзе райкаму партыі, кажа, што Новікаў прыбыў з тылу толькі пры канцы 1942 г., а ўлетку прыбыў Г.С.Пятроў. Новікаў ніколі не наведваў Полацку, усё гэта прыдумкі Арцем'ева і Хазанскага. Нідзе да гэтага часу не захавалася ніводнае ўлёткі за подпісам "Ася". Я вярнуўся ў Полацк у верасьні 1944 г., гутарыў з мноствам партызанаў полацкае зоны, жыхарамі, нелегальнікамі і ніхто не згадаў пра нейкую Асю, пакуль у 1963 г. ня выйшла кніга Хазанскага. Працу сваю над кнігай Хазанскі пачаў раней, у рукапісным выглядзе ён даваў чытаць яе Н.П.Крупінай ды інш. Чытаў яе ўлетку 1961 г. у рукапісе і я,

атрымаўшы ад Крупінай, тады ўпершыню і пачуў пра Асю. Неўзабаве гаркамам партыі была створаная камісія дзеля вывучэння полацкага супраціву, ініцыятарам стварэння яе быў адвакат А.Тарлер. У гэтую камісію былі ўключаныя я, У.Я.Васілеўскі ды іншыя. Мусіў тады гутарыць з рознымі людзьмі і дзейнымі асобамі кнігі "Ася". Гутарыў з Арцем'евым, Крупінай, Н.Ф.Мумёнак, ейным бацькам, з жонкай Арцем'ева, Жыганавым, Манісам, Пятровым, маткай Міндалёва, Азарчуком, Марчанкам, В.У.Сухавей, К.Н.Сьмірновай, Цябутам, былым сакратаром райкаму Паплавухіным, П.П.Бяляўскім, Шадэўскім, Шэн-дзелевым, А.П.Філіпавым, П.Н.Бардовым, В.Д.Аксяновічам, М.І.Мятлюк, В.І.Жыгун, Ізмайлоўскім, Н.М.Зелянковым, М.В.Чавярыкіным і іншымі. У часе размоваў высветлілася, што Новікаў у Полацк не прыходзіў і з Арцем'евым не сустракаўся, што турма на вул. Пушкіна №26 мела каменную цагляную агароджу вышыняй да 4 м з уваходнай брамай, ейныя вокны звонку былі загароджаныя шчыльнымі драўлянымі карабамі з адтулінай уверсе, каб вязні не маглі бачыць вуліцы і людзей, сыгналізаваць ім. Што да вежаў, дакладных звестак не атрымаў, але калі яны і былі, дык каб назіраць за турэмным панадворкам іх павінна было быць дзьве, бо турма была двухпавярховай і замінала агляду; ля брамы была будка, дзе заўсёды знаходзілася варта, вартавалі турму немцы, пра вартаванне звонку паліцыянтамі дакладных звестак няма. Усходы на вежу былі з панадворку, а ня з вуліцы. Варту зьмяняў толькі кіраўнік, а не выпадковыя людзі. Наагул у кнізе шмат спрашчэнняў, дапушчэнняў, уяўных дыялёгаў і г.д. Трэба заўважыць, што мянушка "Ася" не была вядомай насельніцтву цягам амаль 16 гадоў. Пакуль Хазанскі не пусціўся да напісання кнігі пра яе ніхто ня чуў. Напрошваецца думка, што гэтая мянушка нарадзілася ў працэсе стварэння кнігі і зьяўляецца прыдумкай самога Арцем'ева. Цяпер усё гэта цяжка спраўдзіць, бо шмат сьведак за гэты час памёрла, дакумэнтаў пра "Асю" не дайшло, і чым далей ідзе час, тым цяжэй усё гэта пацвердзіць. Бадай меў рацыю Марчанка, калі выступіў з абвяржэньнем дзейнасці Асі. У той жа час нельга адмаўляць наяўнасці супраціву ў Полацку, але нельга і прыпісваць усё дзейнасці групы Арцем'ева. У горадзе ствараліся патрыятычныя групы, арганізаваліся партызанскія аддзелы Я.Х.Сташкевіча, П.Ф.Самародкава, які быў знішчаны да канчатковага выходу з гораду. Няма дадзеных, хто быў пакінуты ў горадзе райкамам партыі дзеля нелегальнае працы, зважаючы на хаду падзеяў можна толькі меркаваць, ці Бароўка, ці Сухавей, а мо Пятроўскі, але ўсё гэта бяздоказна. На чыгунцы дзейнічаў І.С.Гукаў. Шмат зрабіла дзеля стварэння выведкі ў горадзе дывэрсійная група пад началом Пруднікава, што ператварылася ў брыгаду "Няўлоўныя". Стварылася патрыятычная група М.С.Фарынкі, што vyrатавала дзетак зь дзіцячага дому і перавезла іх у тыл на самалётах. Фарынка, як і Сухавей, быў звязаны зь іншымі брыгадамі прыкладам, з брыгадай У.В.Мельнікава. Брыгады працавалі пад кіраўніцтвам партыйных ворганаў, як абкамаў, гэтак і райкамаў. Да вызначаных асобаў брыгады высылалі сваіх выведнікаў, якія наладжвалі кантакты з тымі, хто карыстаўся даверам,

вэрбавалі іх, давалі заданьні, зьявіліся агенты і сувязныя зь імі. Пэўна гэтак быў завэрбаваны і Арцем'еў, які атрымліваў заданьні і ўлёткі. Зьяўленьне ў горадзе ўлётка з паведамленьнямі Інфармбюро і партызанскіх брыгадаў пацьвярджаюць шмат жыхароў гораду. Што да сыгналнікаў, дык у 1941 г. іхная дзейнасьць была непатрэбнай, бо налётаў савецкай авіяцыі амаль не было, ня шмат іх было і ў 1942 г. Даволі часта пачалі бамбаваць горад, чыгункі і ўмацаваньні ў 1943 г. У гэты час савецкая выведка дзейнічала ўжо вельмі энэргічна. Супраціў жа, апісаны Хазанскім, дзейнічаў толькі ў 1942 г. і быў зьнішчаны, а сам Арцем'еў, выкрыты нямецкай выведкай, мусіў уцякаць з гораду ў зону дзейнасьці 3-е Беларускае партызанскае брыгады.

Улічыўшы крытыку першага выданьня "Маладой гвардыі" Фадзеева і кнігі пра нелегальнікаў Адэсы Катаева, Хазанскі паўсюдна праводзіць лінію аб кіраваньні полацкім супрацівам райкамам партыі. Гэткае кіраваньне было, але зусім ня так, як апісвае аўтар. Улетку 1942 г. утварыўся райкам партыі. Базаваўся ён у лягеры 3-е Беларускае партызанскае брыгады, ягоньмі сакратарамі сталі камандзіры партызанскіх брыгадаў. У Полацку стыхійна паўставалі патрыятычныя групы, некаторыя зь іх узначальвалі чальцы партыі. Да гэтых груповак далучаліся патрыёты: беспартыйныя і камсамольцы, яны шукалі сувязі з райкамам партыі. Райкам праз сваіх сувязных наладжваў кантакты з патрыятычнымі групамі, каардынаваў іхную дзейнасьць. Тыя вялі выведку, распаўсюджвалі ўлёткі, агляды Інфармбюро, газеты і г.д. Полацкі нелегальны райкам вырашаў праблемы зьвязаныя з ростам партызанскіх аддзелаў, іхным забесьпячэньнем, падняцьцём маральнага духу, арганізацыяй сьлёбы і жніва, барацьбой з акупантамі, зрываньнем іхных мерапрыемстваў, дывэрсіямі, дастаўкай вазоў з харчамі ў савецкі тыл, перавозкай туды мабілізаваных дзеля ўмацаваньня арміі, эвакуацыяй цывільнага насельніцтва з раёнаў блякады партызанскае зоны. Праводзілася палітычная праца сярод насельніцтва і партызанаў, вялося выкрыцьцё правакатараў, што засьляталіся ў партызанскія аддзелы, змаганьне зь несапраўднымі партызанамі, створанымі фашыскай выведкай дзеля кампраметацыі партызанаў у вачах насельніцтва, правядзеньне баявых апэрацыяў паводле загаду штаба партызанскага руху дзеля дапамогі арміі і сумесных дзеяньняў зь ёй, прыкладам "рэйкавая вайна", выведка для арміі ды іншае. Вялося змаганьне з паліцыянтамі, правакатарамі, здраднікамі, якіх лавілі і каралі сьмерцю, іншым разам зьнішчалі рукамі фашыстаў праз дасыланьне лістоў, у якіх іх малявалі як сувязных з партызанамі, ворагамі Райху і г.д. Але ў горадзе не было нелегальнае партыйнае арганізацыі, якая б кіравала ўсёй працай, як у іншых гарадах Беларусі.

Полацкая больніца на Верхнім замку была ператвораная ў шпіталь для ваеннапалонных, дзе лекарамі, сёстрамі, фэльчарамі працавалі таксама ваеннапалонныя. Лякарня была абгароджаная плотам з калючага дроту і вартавалася нямецкімі жаўнерамі. Група Міндалёва займалася арганізацыяй уцёкаў вылечаных ваеннапалонных з больніцы ў партызанскую зону, кантактавала праз Крупіну, затым праз Тамару Нікіціну. Крупіна, лекары П.А.Парэзаў, Ф.К.Казлоў,

Я.П.Кавалёў сыйшлі ў партызанскія аддзелы. Сам Міндалёў пасля выкрыцця ўправы атрымаў загад сыйсці ў партызаны. Па яго паслалі сувязную, каб перавесці ў раён Бельчыцы, але той затрымаўся дома з-за маці, якую ня мог пакінуць. Паслалі другую сувязную, маці Арцем'ева, але яна прыйшла пасля арышту Міндалёва. Арыштаваны ён быў у лістападзе 1942 г. У вязніцы, паводле расповядаў маці, Міндалёў павешаўся на ложку на шнуры, зробленым з кашулі. Маці шукала цела, яна дала хабар чалавеку, які вывозіў нябожчыкаў з вязніцы і хаваў іх. Той паказаў месца, дзе пахаваў Міндалёва. Маці з дапамогай ягоных сяброў уначы на Чырвоных могілках адрыва магілу, але пазнаць у нябожчыку сына ня здолела, бо цела ўжо значна згніла, яна адрэзала толькі пасму валасоў, што былі падобныя да сынавых. Касьцецкая, якая часцей за ўсё кантактавала з брыгадай Пруднікава "Няўлоўныя", загінула ўзімку 1943 г. Калі пасля арышту дома яе вялі праз Дзвіну, Касьцецкая кінулася ў палонку і патанула. Маецца яшчэ вэрсія, што яе вялі па мосьце, і яна, скокнуўшы з мосту, загінула. Ёй пастаўлены помнік у Наваполацку, дзе пазней у гарсавеце працавала ейная родная сястра. Магчыма Касьцецкая ведала пра плянаваны арышт Арцем'ева і здолела яго папярэдзіць. Дзякуючы гэтаму яму пашчасціла выйсці з Полацку ў партызанскую зону. У 1943 г. былі схоплены муж і жонка Матэцкія, якіх абвінавацілі ў кантактах з партызанамі і вядзеньні выведкі. Расстрэльвалі іх у вакольні Баравухі-2. Матэцкая была параненая ў шыю, страціла прытомнасць і звалілася ў яму, яе закідалі зямлёй. Уначы яна ачуняла, вылезла зь ямы і, агледзіўшыся, пайшла да Ляснога завулку, дзе ў канцы ў доме №9, недалёка ад месца расстрэлу, жыў Кур'яновіч. Ён у 20-х гадах скончыў полацкі лясны тэхнікум і працаваў у ахове лесу. Кур'яновіч дапамог ёй, апрануў, а потым вывеў у партызанскую зону. Цяпер Ніна Іванаўна Матэцкая, народжаная Варанцова, пэнсіяэрка. Трэба заўважыць, што ўся сям'я Варанцовых была звязаная з партызанамі, вялі выведку, былі сувязнымі. У партызанскім адзеле была Аляксандра Іванаўна Варанцова і тры ейныя сястры. Сьцяпан Антонавіч Клокаў, які да вайны працаваў інспэктарам у гарадзкім адзеле народнае адукацыі, удзельнічаў у супраціве, быў схоплены немцамі ды расстраляны імі. Паранены пры расстрэле, але несмяротна, ён выратаваўся. Паводле ягонага расповяду было гэта ў Расонскай зоне, а Цябут у сваёй кнізе пра дзеянні партызанскае брыгады імя Варашылава піша, што было гэта ў Ветрынскім раёне. Клокаў гэтага не абвяргае, але кажа аб Расонскім раёне. Акрамя таго ў 60-х гадах Клокаў сьцьвярджаў, што ён быў камісарам партызанскага аддзелу, аднак знайшоўся сьведка, які даказаў у гаркаме, што Клокаў быў шараговым партызанам, а не камісарам. На што Клокаў патлумачыў, што некалькі дзён ён часова выконваў абавязкі камісара. Сьцяпан Васільевіч Сухавей служыў у памежных войсках, працаваў загадчыкам полацкага райспажыўсаюзу. Пры немцах быў высковым бурмістрам, змарнаваў нарыхтоўкі лесу, што ладзіліся немцамі, у выніку скінуты з пасады. Паводле аповядаў Маніса ён з Бэзэрам склаў плян гораду з пазначэньнем размяшчэньня нямецкіх вайсковых частак,

установаў, складоў і г.д. Праз Сухавея гэты плян быў перададзены савецкай выведцы і накіраваны ў цэнтар. Сухавей, пэўна, быў звязаны з партызанскай брыгадай Мельнікава, куды пазней яго з жонкай пераправілі. У адным з баёў зь немцамі Сухавей загінуў, страляючы зь мінамёту. Апусьціў міну ў мінамётную рулю, стрэлу не адбылося, у сумятні бою ён вырашыў падправіць міну, але падчас руху рукой гая выбухнула, растрэшчыла рулю, забіла Сухавея і параніла іншых байцоў. У 70-х гадах была праведзеная новая рэгістрацыя ўсіх партызанаў, было абвешчана, што ім будуць выдадзеныя пасьведчаньні партызана, калі яны пацьвердзяць свой удзел у партызанскім руху адпаведнымі дакумэнтамі альбо пасьведчаньнямі ад Беларускага штабу партызанскага руху. У выніку адпаў цэлы шэраг фальшывых партызанаў.

Сярод жыхароў меліся і здраднікі, якія ішлі ў паліцыю, на службу фашыстам, былі агентамі гэтапа, паведамлялі пра партызанаў, звязаных зь імі патрыётаў. Між гэтых здраднікаў трэба адзначыць доктарку З.А.Крэсік, жонку былога полацкага пракурора, якая паводле спэцыяльнасьці была лекаркай-інфэкцыяністкай. Яна, калі была прызначаная немцамі загадчыцай аддзелу аховы здароўя, вельмі старанна сачыла за гарадзкім мэдычэска-санітарным станам. На падставе ейнага паведамленьня загінуў фэльчар Пліскуноў, які дапамагаў партызанам мэдыкамэнтамі. За адданасьць немцам і выдачу шэрагу мэдычных работнікаў партызаны ёй вынеслі сьмяротны прысуд, і яна была імі забітая. Супрацоўнічалі з фашыстамі Гаўрыкін, бацька і сын Іваньковічы, працаваў у паліцыі Дук і шмат іншых. Аддзел народнае адукацыі падчас акупацыі ўзначаліў настаўнік 1-е школы Сафрановіч. У горадзе было адчынена некалькі школаў, настаўнікаў абавязалі выйсьці на працу пад пагрозай суровых пакараньняў, але частка іх схавала сваю прафэсію і не пайшла ў школу. Немцы ўвялі для школаў адмысловыя праграмы з улікам, што ўсё выкладаньне будзе весьціся ў духу Райха і новага парадку. З падручнікаў выдзіраліся старонкі, дзе пісалася пра партыю, перамогу сацыялізму, посьпехі савецкай улады і да т.п., ці частка тэксту зафарбоўвалася. Уводзіліся і асаблівыя лемантары. У Менску была створаная адмысловая Беларуская рада з аддзеламі, між якіх быў і аддзел народнае асьветы. Сафрановіч, каб давесьці сваю прыхільнасьць да новага парадку, выступіў з публічнай лекцыяй, у якой абвяргаў правільнасьць вучэньня Маркса*. Але арганізаваць справу асьветы ў горадзе ня здолеў, бо ў школах было мала вучняў, настаўнікам не хацелі плаціць заплату, што абавязаная была рабіць гарадзкая ўправа, не было сродкаў на ўтрыманьне школаў, ацяпленьне іх і г.д. Празь нейкі час Сафрановіч вырашыў пакінуць аддзел адукацыі і стаць сьвятаром. Ён паступіў на курсы падрыхтоўкі сьвятароў, якія адчыніліся ў Полацку, але з гэтага нічога ня выйшла, бо школа развалілася. Пасьля вызваленьня Полацка ён прапанаваў паслугі гарсавету, які аднавіў сваю дзейнасьць, і браў удзел у адчыненні некалькіх гарадзкіх школаў, але як толькі ўлады даведаліся пра дзейнасьць

* - не прыняцьцё клясавага вучэньня ня ёсьць доказам прыхільнасьці да нацыяналізацыялізму. Але і камунізм і нацызм аднолькава адкідалі хрысьціянскі сьветапогляд.

Нямецкая паходная багаслужба ля напайразбуранага касьцёлу ў в.Шацілава Полацкага раёну (21.09.1941 г.)

Сафрановіча пры немцах, той быў адразу звольнены. За антысавецкую дзейнасць ён быў арыштаваны і асуджаны на высылку ў лягер. Што да дзейнасці полацкага бурмістра Пятроўскага, дык цяпер няма дадзеных, быў ён пакінуты для нелегальнай працы ці не. Але вядома, што немцы шукалі кандыдатуры на галоўныя пасады, як сярод розных адшчапенцаў, злачынцаў, гэтак і сярод інтэлігенцыі і спецыялістаў, якія б карысталіся аўтарытэтам сярод тутэйшых жыхароў, што надавала б аўтарытэт і новаму ладу, бо паважаныя асобы перайшлі на службу да "новага парадку ды Райху". Пэўна з гэтай мэтай Пятроўскі і быў прызначаны немцамі на пасаду бурмістра. Пра яго былі добрыя водгукі ад кіраўнікоў, што прывяло ў свой час да вылучэння на пасаду дырэктара гархарчпрамгандлю, пры тым беспартыйнага. Ці дапамагаў Пятроўскі партызанам? З расповядаў і сьведчаньняў у некаторых друкаваных выданьнях, прыкладам, Лабанка ў кнізе пра партызанаў полацка-лепельскае зоны, вынікае, што Пятроўскі быў звязаны з партызанамі, дапамагаў ім сольлю ды іншымі харчамі. Пацвярджаюць гэтыя звесткі Арцём'еў, Жыганаў і іншыя. Што да дзейнасці Шалаева, Аксяновіча, Жаўранкава, дык няма дадзеных, што яны мелі сувязі з партызанамі, але ёсць сьведчанні, што некаторым дапамаглі харчовымі карткамі. Шалаеў аднавіў працу мастацкага ансамблю пры ДOME настаўніка ці асьветы. Гэта быў аркестар домбраў з сьпевакамі-салістамі. Дапамагаў яму ў гэтым Аксяновіч. Яны выступалі ў часе акупацыі з канцэртамі, на якіх прысутнічалі і нямецкія афіцэры. Распавядаюць, што некаторыя іхныя выступы, асабліва гумарыстычныя, мелі двухсэнсоўны характар. Было гэта зрэдку, а ў цэлым канцэртны адпавядалі духу "новага парадку", і немцы не чынілі перашкодаў іхнай дзейнасці. Адну настаўніцу, удзельніцу гэтага калектыву, пасля вайны асудзілі за антысавецкія выступы на гэтых канцэртах. Сярод жыхароў гораду былі малаўстойлівыя людзі і выразныя ворагі савецкае ўлады. Немцы даволі хутка ўцягнулі іх у свае арганізацыі дзеля службы Райху. Выкладчыкі полацкага лястэхнікуму Мікалай Гаўрыловіч і Падлужны шчыра працавалі на немцаў у арганізацыі "Віко" ў справе функцыянаваньня гарадзкой прамысловасьці. Завуч тэхнікуму Сіманаў вымушаны быў узначаліць лясную гаспадарку, выдзяляць немцам дзялянкі дзеля нарыхтовак драўніны. Нарыхтоўвалі яны драўніну ў вакольні станцыі Алёшча. Лесапільню збудавалі ля пераезду праз чыгунку на вул. Фрунзэ. Сіманаў пасля вайны быў асуджаны, але потым рэабілітаваны. Гаўрыловіч быў пасланы ў Нямецчыну дзеля азнаямленьня з новым парадкам, каб потым прапагандаваць яго ў Полацку, і, вярнуўшыся з Нямецчыны, выступіў у мясцовым друку з ухваленнем гэтага парадку. Сакратар камсамольскае арганізацыі лястэхнікуму Мядзьведзеў служыў у паліцыі і даслужыўся да афіцэрскае годнасьці і ўзнагароды.

Шмат немцаў гінула ад рук партызанаў і бамбаваньняў савецкай авіяцыі. Немцы мусілі ў шэрагу вёсак трымаць вайсковыя гарнізоны, несць ахову чыгуначных і аўтамабільных камунікацыяў. Вакол гораду ўтварыліся партызанскія зоны. Цікава заўважыць, што ўвесну 1943 г., як распавядаў Цябут, быў загад

**Мікалаеўскі сабор, скарыстаны немцамі дзеля багаслужбаў
(07.09.1941 г.)**

усім брыгадам сьцягнуцца да Полацку і ўзяць яго штурмам, але потым загад быў адменены. Верагодна гэта быў плян узаемадзейня партызанаў з фронтам у часе наступу на Віцебск і Невель. Гэтая апэрацыя была адкладзеная да восені - зімы 1943 г. Немцы сваіх забітых звозілі ў Мікалаеўскі сабор, дзе была ўладкаваная капліца, хавалі ж на Ксавэраўскіх могілках, дзе мелі невялікія могілкі, створаныя яшчэ ў 1918 г. падчас акупацыі горада.

Трэба заўважыць, што немцы дапамагалі рэлігійным арганізацыям. Былі адноўлены амаль усе праваслаўныя цэрквы, царква старавераў на вул. Пушкіна. Адноўленая абшчына баптыстаў, кіраўнік якой Грыгор'еў быў вызвалены з канцэнтрацыйнага лягеру ў Спаскім гарадку, а зь ім і іншыя баптысты, ягоным памагатым быў стары полацкі баптыст Крупскі. Грыгор'еў да вайны працаваў на хлебзаводзе, тут ён працаваў і ў часе акупацыі. Лютаранская кірха, дзе перад вайной месціўся краязнаўчы музэй, немцамі была адноўленая, музэй разрабаваны, а ягоныя каштоўнасьці зьвезеныя ў Нямеччыну. У фондах музэю ды ў экспазыцыі было шмат матэрыялаў зь гісторыі Полацка. Найкаштоўнейшымі экспанатамі былі партрэты дзеячоў езуіцкага закону колькасьцю каля 50, канфіскаваныя камісіяй па ахове помнікаў даўніны і мастацтва з дому ксяндза, што на вул. Фрунзэ №3. На кожным партрэце былі пазначаныя прозьвішча дзеяча, ягоная годнасьць і даты. Былі дзьве Бібліі XVI ст. у драўляных вокладках, абцягнутыя скурай. Была скрадзеная старадаўняя зброя, сярод іх гакаўніца XVI ст., халодная зброя, манэты, косткі выкапаных жывёлінаў, напіханкі зьвяроў і птушак Полацкага раёну ды шмат іншага. Аб стаўленьні нямецкіх акупантаў да праваслаўнае царквы, пераносе мошчаў Эўфрасіньні зь Віцебску ў аднаўленьні манастыру напісана раней. Трэба адзначыць, што немцы ў Беларусі аддзялілі праваслаўную царкву ад Маскоўскага патрыярхату, то бок Беларуская праваслаўная царква стала аўтакефальнай, інакш кажучы "незалежнай" ад Масквы. Дзеля гэтага ў Менску быў праведзены зьезд царкоўнікаў і прадстаўнікоў вернікаў, які абвесьціў Беларускаю праваслаўную царкву аўтакефальнай і прызначыў кіраўнікоў*. Былі створаныя ворганы царкоўнага кіраванья. Зьезд выказаў падзяку Гітлеру ды ягоным паплечнікам за наданьне царкве незалежнасьці ад Маскоўскага патрыярхату, на багаслужбах была ўведзеная малітва за нямецкае войска. У нямецкіх газэтах былі зьмешчаныя фатаграфіі зьезду, ягоных дзеячоў разам зь нямецкім кіраўніцтвам.

Немцы, заняўшы Полацк, увялі камэнданцкую гадзіну ад 5 гадзіны вечара да 5 гадзіны раніцы. Улетку яна скарачалася. Немцы абавязалі ўсіх працоўных, тэхнікаў, інжынэраў пад страхам сьмерці вярнуцца на свае прадпрыемствы і зноў пачаць працу. Насамперш яны пачалі абнаўленьне чыгуначных вузлоў, хлебзаводу, рамонтных майстэрняў, лесапільняў, мясакамбінату, млыноў,

* - на самой справе працэс дасягненьня царкоўнай самастойнасьці пачаўся яшчэ 23.07.1922 г. з закладанья Беларускай мітраполіі мітрапалітам Мэльхісэдэкам (Пасеўскім), але быў перарваны бальшавіцкімі рэпрэсіямі супраць рэлігійных дзеячоў. Згаданы сабор, які адбыўся 30.8-02.9.1942 г., быў працягам азначанага працэсу.

**Праваслаўны сьвятар і манашкі ля Спасакага манастыру
(02.09.1941 г.)**

электрастанцый ды іншых. Была абвешчаная рэгістрацыя ўсіх жыхароў гораду, у пашпартах ставіўся асаблівы штамп ці выдаваліся новыя пашпарты. На выхад ці ўезд у горад трэба было мець пропуск. Тым, хто працаваў у немцаў, выдавалася харчовая норма і невялікая грашовая плата, акрамя таго яны не пасылаліся на іншыя працы. Жыхары прыцягваліся да розных працаў: будаўніцтва ўмацаванняў, бункераў і г.д. Немцы спачатку абвесьцілі добраахвотны набор работнікаў у Нямеччыну, але ахвочых было няшмат, тады пачалі браць прымусова. Усе загады нямецкага камандаваньня сканчаліся словамі, што за невыкананьне загадаў чакае сьмерць. Дзеля выяўленьня тых, хто схаваўся ад рэгістрацыі, ад адпраўкі ў Нямеччыну, хто прыбыў без прапускоў у горад, партызанаў і г.д. у горадзе ладзіліся адловы, як на рынку, гэтак на вуліцах і ў дамах. На кожнай вуліцы немцы прызначылі старасту, абавязкам якога было сачыць, каб у дамах не было чужынцаў і паведамляць пра іх у паліцыю, сачыць за чысьцінёй і г.д. Не зважаючы на вялікі штат паліцыі, жандармэрыі, старастаў, вайсковых патрулёў, на тэрор, усталяваны ў горадзе, на мурах дамоў, платах, дошках для абвестак зьяўляліся ўлёгка, агляды Інфармбюро і мясцовая нелегальная раённая газэта. Партызанскі супраціў дзейнічаў, не зважаючы на выкрыцьцё і гібель ягоных удзельнікаў. Немцы спрабавалі ў сваіх мэтах выкарыстоўваць беларускіх нацыяналістаў, каб празь іх уплываць на сьвядомасьць беларусаў. У Менску быў утвораны Беларускі Камісарыят*, стваралася ўражаньне нейкага нацыянальнага самакіраваньня. У Полацку прадстаўніком гэтага камісарыяту быў Цяста, былы дырэктар чыгуначнае школы пры ст. Полацак-1. Пасьля вайны ён вярнуўся зь Нямеччыны пад выглядам ваеннапалоннага, быў прызначаны інспэктарам аблАНА, але затым выкрыты і асуджаны. У Полацку пасля вайны і адбыцьця пакараньня пасяліўся настаўнік школы №6 Астроўскі, брат якога пры немцах узначальваў Беларускі Камісарыят**, і ён працаваў там сама. Стваралася нацыянальная беларуская фашыская партыя. У Полацку ладзіўся мітынг дзеля арганізацыі гэтай партыі і ўступленьня ў ейныя шэрагі, але ахвотнікаў амаль не зьявілася. Вялася і індывідуальная праца па вэрбаваньні ў партыю. Знайшлося толькі некалькі чалавек, і партыя гэтая ў Полацку не была аформленая. Адначасна сярод ваеннапалонных і жыхароў гораду вялася агітацыя за стварэньне нацыянальных вайсковых фармаваньняў. Немцы меркавалі стварыць аддзелы беларускага войска кшталту летувіскіх і латыскіх. Уласаўцы агітавалі сярод ваеннапалонных за ўступленьне ў добраахвотніцкае войска. Уласаўцаў у вакольні Полацку было шмат, у будынку ляснога тэхнікуму знаходзіўся шпіталь, які іх абслугоўваў. Дзеля правядзеньня карных апэрацыяў у Полацак былі накіраваныя нацыянальныя летувіскія і латыскія фармаваньні,

* - тутакі недакладнасьць: існавала нямецкая акупацыйная ўстанова Генэральны камісарыят "Беларусь", якая частку паўнамоцтваў у галіне адукацыі, культуры, сацыяльнай апекі перадала ўтворанай 21.12.1943 г. Беларускай Цэнтральнай Радзе. Установы Беларускі Камісарыят не існавала.

** - маецца на ўвазе прэзыдэнт Беларускае Цэнтральнае Рады Радаслаў Астроўскі (06.11.1887-17.10.1976)

**Вуліца ў Полацку (цяпер Эўфрасіньні Полацкай).
Людзі стаяць за харчамі (02.09.1941 г.)**

якія выявілі нязвычайную жорсткасць. Шмат было мязотнікаў сярод паліцыянтаў і гэтак званай самааховы* ад партызанаў. Шмат паліцыянтаў далі Гэндзікі, Жарцы. Была самаахова ў ваколлі Баравухі-2. Сярод паліцыянтаў жорсткасцю вылучаўся Шасьцітка, які пасля вайны шмат гадоў удала хаваўся пад чужым прозьвішчам і якога чэкісты выкрылі толькі на пачатку 60-х гадоў.

Увосень 1943 г. з набліжэннем фронту да Полацку, калі савецкімі войскамі быў заняты Невель і перадавыя часткі ўвайшлі ў Расонскі і часткова Полацкі раёны, немцы пачалі ладзіць карныя экспедыцыі вялікімі сіламі. Яны бралі войскі з фронту, каб ліквідаваць партызанскія зоны вакол Полацку, спачатку ў 1943 г. у Расонскім і Полацкім раёнах, а ў 1944 г. дзейнічалі супраць партызанаў полацка-лепельскае зоны**.

Полацк шмат цяпеў ад бамбаванняў савецкае авіяцыі, асабліва ў 1943-1944 гг. Бамбавалі чыгуначны вузел, масты, нямецкія склады, іхнія ўстановы, месцы дыслякацыі вайсковых частак. Значна дапамагала савецкай авіяцыі партызанская выведка, выведка спэцаддзелаў, закінутых у нямецкі тыл, працавалі ракетнікі як са спэцаддзелаў, гэтак і з партызанаў. Немцы вельмі баяліся налётаў савецкае авіяцыі, таму паўсюдна ў месцах дыслякацыі сваіх устаноў і частак панабудавалі бункераў, сховаў і ямаў. Шэраг бункераў яны збудавалі вакол станцыяў, на стромкіх берагах Палаты, вале Івана Жажлівага, у горадзе ў сутарэньнях дамоў, умацаваўшы іхнія перакрышці рэйкамі і драўлянымі бэлькамі, муры - падпорами з цэглы. Выкарыстоўвалі хады ў апорным карпусовым муры і г.д. На вуліцах, сярод руінаў будынкаў, збудавалі шмат сховішчаў для аўтамабіляў. Будынкi ў горадзе былі закамуфляваныя фарбамі розных колераў пад дрэвы ды іншымі ўзорамі. З набліжэннем у 1943 г. фронту немцы распачалі вялікія абарончыя працы па ўмацаванні сваіх пазыцыяў на фронце, на падыходах да Полацку і ў самім горадзе. Вакол гораду будавалася сыстэма агнявых пунктаў (ДОТаў і ДЗОТаў) з выкарыстаннем бэтону, жалезных каўпакоў, шчытоў, траншэяў у поўны рост, бункэраў з накатам у 3-4 бярвяны, кулямётных пунктаў, мінамётных і гарматных пляцовак, драцяных загароджаў, надлубаў, замінаваных палёў, у траншэях былі пастаўленыя мэталічныя шчыты і каўпакі дзеля прыкрышці кулямётаў. Акрамя супрацьпяхотных і супрацьтанкавых мінаў, для мінавання выкарыстоўвалі авіябомбы, закопвалі ў зямлю танкі. У самім горадзе збудавалі некалькі раёнаў з кругавой эшалёванай абаронай, прыкладам, Спаскі вайсковы гарадок, вакол ляснага тэхнікуму, вакол станцыі Грамы, Сякераўшчыны ды іншых. Асабліва ўмацаванымі былі паўночныя і ўсходнія межы гораду, адкуль чакалі наступу, менш - паўднёвыя і заходнія. У горадзе ўсё было падрыхтавана да вулічных баёў. У кутках цагляных будынкаў

* - Беларускі корпус самааховы дзейнічаў зь ліпеня 1942 г. да траўня 1943 г. Мэтай было дапамагчы паліцэйскім часткам у падтрыманні парадку. Немцы не адважыліся ўзброіць 20 сфармаваных батальёнаў і яны былі распушчаныя.

** - у кастрычніку-лістападзе 1943 г. у Расонскім і Полацкім раёнах праведзена карная акцыя "Гэнрых" (Heinrich), а ў красавіку-траўні 1944 г. у Полацкім, Ушацкім, Лепельскім і Докшыцкім раёнах - "Залева" (Regenschauer) і "Веснавое сьвята" (Frühlingsfest).

былі прабітыя амбразуры і збудаваныя бэтонныя агнявыя пункты. Яны былі разьмешчаныя гэтак, каб трымаць пад абстрэлам вуліцы і раздарожжы. Такія агнявыя пункты будаваліся і ў развалінах дамоў, і былі замаскаваныя. Сярод руінаў былі зробленыя стаянкі, каб хаваць аўтамабілі падчас бамбаваньняў. Было выкапана шмат бункераў, асабліва на берагах Палаты і ля вакзалу. У бункеры часта закопваліся цэлыя зрубы былых хатаў, ствараліся кулямётныя гнёзды, хады злучэньня і траншэі ў поўны рост, абшытыя дошкамі ці брусамі. У бункерах ставіліся пераносныя грубки, абкладзеныя кафляй. Рабіліся сховы для танкаў, гарматаў і мінамётаў. Увесну 1944 г. немцы збудавалі мост праз Дзьвіну ад вул. Сьвярдлова на вул. Лепельскую. Мост быў драўляным, нізкім, на палях, мог прапускаць танкі і самаходныя гарматы. Немцы зрабілі вялізныя склады боезапасаў у лесе ля Баравухі-2 і ў горадзе ў сутарэньнях разбураных будынкаў, прыкладам, дзе цяпер Дзяржбанк і жылы дом, які побач зь ім. Акрамя таго немцы адрамантавалі і рэканструявалі полацкі аэрадром ды абаранліі яго зэнітнымі батарэямі і ўмацаванымі раёнамі Спасакага гарадку, цагельні ды іншымі. На ўсялякі выпадак яны зрабілі паласу для невялікіх самалётаў у цэнтры гораду. Дзеля гэтага высеклі сквэр супраць Дзяржбанку, які цяпер адноўлены, разбурылі ўсе пабудовы сьпэраду і ззаду ад яго, а таксама з боку Дзьвіны, зрабілі пляцоўку вольнай і прыдатнай для пасадкі самалётаў. Вялікую ўвагу немцы надавалі дарогам, што ішлі да фронту. Яны выкарыстоўвалі савецкія вайсковыя дарогі, якія, трэба адзначыць, былі збудаваныя вельмі кепска, мелі грунтовае пакрыцьцё, нічым не ўмацаванае, якое ў часе дажджоў, асабліва ўвосень ды ўвесну, не вытрымлівала цяжару колаў вазоў, цяжкіх аўтамабіляў і гарматаў. Немцы паўсюдна рабілі гаці, а месцамі на гаці клалі брусы, як рэйкі, і будавалі разьезды для аўтамабіляў. Але калі пасьля вайны гаці згнілі, дык дарогі сталіся проста непрыязнымі. Дзеля аховы чыгунак ад партызанаў немцы збудавалі блёкхаўзы зь бярвеньняў і зямлі, мяхоў зь пяском, а месцамі і бэтонныя. Каля іх часьцяком стаялі назіральныя вежы, пражэктары, некаторыя мелі дрэзіны. Блёкхаўзы былі ўзброеныя кулямётамі, якія прастрэльвалі каляіны ўздоўж, мелі гарнізоны зь 15-20 чалавек, некаторыя менш. Уздоўж каляінаў высакаліся дрэвы і хмызы, зь іх рабіліся завалы паралельна чыгунцы, на галінкі навешваліся званочки, кансэрвавыя бляшанкі, каб чутно было набліжэньне партызанаў да чыгункі. Каляіны патруляваліся, ля мастоў былі збудаваныя траншэі ў поўны рост і блёкхаўзы з значнымі гарнізонамі. Асабліва немцы ўзмацнілі ахову чыгунак пры канцы 1943 г. і на пачатку 1944 г., калі наблізіўся фронт, але, не зважаючы на гэта, партызанамі праводзілася рэйкавая вайна і пускаліся да паветра цягнікі*. Яшчэ ў 1944 г. мне давялося бачыць дзе-нідзе пад адхонамі раструшчаныя вагоны і паравозы, якія немцы не пасьпелі прыбраць.

04.07.1944 г. Полацак быў узяты штурмам войскамі 6-й гвардзейскае арміі супольна з войскамі 4-й ударнай і 3-й паветранай арміяў. Галоўны ўдар быў

* - экспэрты вайсковае справы адзначаюць памылковасьць рашэньня аб вядзеньні рэйкавай вайны, якая замарудзіла наступ войскаў з прычыны разбуранасьці камунікацыяў.

нанесены войскамі, што наступалі па левым беразе Дзвьіны, адсюль немцы менш за ўсё чакалі ўдару па горадзе, тут менш было ўмацаваньняў, чым ва ўсходняй і паўночнай частках гораду. Савецкім войскам пашчасьціла захапіць мост праз Дзвьіну з вул. Лепельскай на вул. Сьвярдлова, проста ў цэнтар гораду. Адзел аўтаматчыкаў з 23 чалавек пад камандаваньнем лейтэнанта Грыгор'ева авалодаў мостам, пагасіў пажар на ім і, абяшкодзіўшы міны, захапіў пляцоўку на правым беразе Дзвьіны. Яны зьведалі моцныя контратакі немцаў, якія накіравалі туды танкі з агнямётамі, і амаль усе загінулі, але ў гэты момант на левы бераг Дзвьіны прарваўся дзеля іхнае падтрымкі яшчэ адзін адзел, які пальбой падтрымліваў абаронцаў пляцдарму, пакуль не падыйшлі галоўныя сілы і не перабраліся праз Дзвьіну. Частка ж савецкіх войскаў пераадолела Дзвьіну па пушчаным у паветра чыгуначным мосьце і ўвайшла ў горад. У гэты час войскі, што наступалі ад Віцебску і Неўлю, пераадолелі ўмацаваньні фашыстаў і прабіраліся ў горад. Немцы былі вымушаныя, каб пазьбегнуць акружэньня, бегчы, кідаючы тэхніку і свае склады, на захад ў бок Даўгаўпілсу і Рэзэкнэ. Адыходзячы, яны пусьцілі да паветра і падпалілі вакзалы, усе масты, дамы і каляіны. У іх працавалі адмысловыя каманды мінэраў і падпальнікаў. Падчас набліжэньня да гораду савецкіх войскаў немцы пачалі разбурэньне чыгуначных лініяў, на кожным стыку рээк рабілі выбух, у кожным тэлеграфным слупе сьвідравалі дзірку, закладалі выбуховае рэчыва і пускалі да паветра, шпалы на каляінах ламалі напалам адмысловай машынай, і атрымоўваўся выгляд елкі. Пусьцілі да паветра і падпалілі дэпо, воданпорныя вежы і вадапампы. Праводзілі тактыку "выпаленае зямлі". Амаль усе станцыі былі пушчаныя да паветра ці спаленыя. На лініі Віцебск-Бігосава ацалелі будынкі станцыяў Сіроціна (Шуміліна), Дрыса, Бігосава. Вялікая станцыя Полацак-2 (Грамы) была пушчаная да паветра, а станцыя Полацак-1 спаленая, але паштовы будынак на пэроне ацалеў. Пскоўскае адгалінаваньне чыгункі Полацак-Ідрыца ў часе рэйкавае вайны было зьнішчанае партызанамі і не адноўленае. Да пачатку баёў за Полацак немцы эвакуявалі жыхароў гораду і раёну. Насельніцтва вывезьлі ў лягеры Прыбалтыкі. Шмат палачанаў трапіла ў Летува, а частка ў Латвію. Шмат хто трапіў на працу на хутары. Некаторая частка жыхароў пахавалася ў сутарэньнях, лагчынах, навакольных лясах, а з прыходам савецкіх войскаў выйшла са сховішчаў і горача вітала вызваліцеляў. У Полацку да 4 ліпеня засталася зусім мала жыхароў, а ва ўсім Асьвейскім раёне, як пісалася ў газэтах, налічвалася 200 жыхароў і 5-6 ацалелых хатаў.

Пасьля вызваленьня полацкі вакзал разьмесьціўся ў маленькай драўлянай хатцы каля цяперашняга вінзаводу, дзе калісьці месьціўся кандуктарскі рэзэрв. Была адчыненая каса для продажу квіткаў, маленькая чакальная заля, пакой для захаваньня рэчаў, службовыя памяшканьні. Пазьней вакзал перамесьцілі ў рэчавы пакхаўз, адмыслова яго абсталявалі, праклалі рэйкі і збудавалі плятформу. Тут вакзал знаходзіўся некалькі гадоў, пакуль у 50-х гадах не збудавалі сучасны вакзал з высокім "сталінскім спічаком", які існаваў, пакуль у яго ня

стукнула маланка. Нейкі час пасья вызвалення ад месца даваеннага вакзалу добра праглядалася Задзьвіньне, бо будынкаў не было да самае Дзьвіны, не было і гарадзкога цэнтру. Драўляныя хаты згарэлі, шмат каменных дамоў разбурана, а на вул. К.Маркса стаялі адны муры. Ля рынку ацалеў двухпавярховы дом Мінца, у якім стварылі пошту, дзе яна месцілася да пабудовы сучаснага будынку. Ацалела частка гораду па вул. Леніна, пачынаючы ад Багаўлёнскага манастыру да Верхняга замку. Параўнальна добра ацалеў былы кадэцкі корпус, хаця ў яго трапіла колькі авіябомбаў і гарматных набояў. На гарадзкіх ускрайках ацалела нейкая колькасць агнявых пунктаў: у Грамах, на вул. Фрунзэ ды ейных завулках, на вул. Лягернай з завулкамі, на Задзьвіньні на вуліцах Лепельскай, Дзяржынскага і Ёзьбярэжных, у Ноўцы ля ляспрагасу. Ацалела частка дамоў у Баравусе-2, частка Спаскае слабодкі, шэраг дамоў на вул. Ленінградзкай. Можна казаць, што $\frac{3}{4}$ гораду было знішчана, а па колькасці жылёе плошчы яшчэ больш. У мурах некаторых разбураных гарадзкіх дамоў пасяліліся совы і па начах крычэлі. Адразу пасля вызвалення гораду прыбыла апэратыўная група, і распачалася праца гарсавету, райсавету, райкаму партыі. Першым старшынём гарсавету быў прызначаны А.П.Філіпаў, затым Громін, С.П.Партноў, Ф.П.Несьцяронак. Старшынём райвыканкаму быў прызначаны У.К.Шэндзелеў. Сакратарамі райкаму былі: 1-м - М.А.Новікаў, 2-м - Г.С.Пятроў і сакратаром П.Хлудкоў. З фармаваньнем вобласці былі ўтвораныя абкам, гаркам, аблвыканкам. У склад савецкіх органаў да ацалелых дэпутатаў, абраных яшчэ да вайны, прызначылі людзей, ці як казалі "кааптавалі". Сакратары гаркаму часта змяняліся: нейкі час быў І.М.Ліхачоў, пасья яго - Р.В.Кавалёў, наступным быў Ф.П.Несьцяронак. Гаркам месціўся на вул. Леніна №17, у былым доме Ласковіча, апошняга гарадзкога галавы пры царскім рэжыме.

У жніўні 1944 г. быў створаны Полацкі будаўнічы трэст, першым кіраўніком якога стаў У.В.Жыганаў. Немцы пусьцілі да паветра ці спалілі ўсе прадпрыемствы, абсталяваньне, якое змаглі, зьвезьлі. Усё трэба было аднаўляць на пустым месцы. Цяжкасьці былі вялікія, не ставала працоўных рук, не было матэрыялаў, іх здабывалі на месцы. Бярвёны бралі падчас разбору бункераў, цэглу - з разбураных будынкаў, што не падлягалі аднаўленьню. Не было бляхі, шкла, цэвікоў, цэменту, вапны і г.д. Наладжвалася вытворчасць гонту, драўніцы, выпальваньне вапняку ў прымітыўных печах, пачаліся нарыхтоўкі і вываз трафэйнае драўніны. Вялікія цяжкасьці былі з транспартам. Аднаўляліся ўсе прадпрыемствы гораду, насамперш чыгуначны транспарт, працавалі спецыяльныя вайсковыя часткі і аднаўляльныя цягнікі. Неабходна было "перашываць" усе каляіны. Адрозалі пашкоджаныя выбухамі канцы рэек, сьвідравалі дзіркі для нітоў, зьбіралі кастылі, завозілі шпалы, аднаўлялі масты. Масты будавалі на палях, на якія клалі мэталічную раму, прывезеную з тылу. Мост праз Палату быў збудаваны за некалькі дзён. Мост праз Дзьвіну зрабілі ля Чырвоных могілак, побач з разбураным, падвялі да яго рэйкі з абодвух бакоў. У горадзе на вул. Леніна, дзе цяпер водаканалтрэст, у будынку былой вадапомпы паставілі

трафэйны рухавік з генэратарам - гэта была першая электрастанцыя. Увесну 1945 г. распачалі будаўніцтва гідраэлектрастанцыі на Палаце ля Спаскага манастыру, дзе калісьці быў манастырскі млын, які арандаваў Райкін. Быў адноўлены Ксавэраўскі млын, плаціна якога была адзінай у горадзе транспартнай пераправай праз Палату. На млыне была ўсталяваная цыркулярная піла для расьпілоўваньня бярвёнаў на дошкі і брусы. У службовым памяшканьні былога кадэцкага корпусу была створаная хлебапякарня. Быў адноўлены мясакамбінат і наладжаная разьніца. На базе сяльгасмайстэрняў быў створаны прамысловы камбінат (цяпер тут ліцьцёва-мэханічны завод), пачалося аднаўленьне цагельні, артэляў "Парыская камуна", "Праўда", мэталаапрацоўчае артэлі ды іншых. Да аднаўленчых працаў прыцягвалі нямецкіх і вугорскіх ваеннапалонных, у горадзе былі створаныя два лягеры: адзін у Спаскім гарадку, дзе захавалася частка казармаў, а другі - у цэнтры ў будынку лазьні, дзе захаваліся жалезабэтонныя перакрыцьці. Палонныя немцы адрамантавалі памяшканьні і жылі тут. Яны змайстравалі насупраць лазьні пад вольным небам сцэну і лаўкі для глядачоў ды арганізавалі мастацкую самадзейнасьць. Напачатку немцы тарпэдавалі працу: хадзілі павольна, ледзьве працавалі. Вадзілі іх з канвоем, пасылалі на працы паводле заявак прадпрыемстваў і ўстановаў. Каб прымусіць іх больш плённа працаваць, за перавыкананьне нормы была ўведзеная харчовая прэмія. Тыя ж, хто не выконваў нормы, атрымоўвалі менш. Дыфэрэнцыяваны падыход спрыяў паляпшэньню працы. Наагул стаўленьне савецкіх уладаў да палонных немцаў было на дзіва гуманным ў параўнаньні з тым, як тыя ставіліся да савецкіх ваеннапалонных, грамадзянаў. Першымі на радзіму былі адпушчаныя вугорцы. Канцылярыя будтрэсту напачатку была ў маленькай драўлянай хатцы Златкіна на вул. Фрунзэ, а затым перабралася на вул. Фрунзэ №3. Інтэрнат для працаўнікоў быў у памяшканьні полацкага ляснага тэхнікуму, пакуль там не аднавіліся заняткі. У жніўні 1944 г. у доме на вул. Фрунзэ №1 быў адчынены полацкі гатэль. У ім было цёмна, бо шкла ў вокнах не было, і яны былі зачыненыя аканіцамі, стаялі ложка, сабраныя на вогнішчах ці ў нямецкім шпіталі, на ложках былі дошкі, накрытыя сенам, бяз коўдраў і падушак. За Дзьвіной на вул. Дзяржынскага ацалеў дом полацкага лясьніцтва, там разьмесьціўся полацкі лясгас, дырэктарам якога быў прызначаны былы партызан Зелянкаў. У горадзе адчынілі некалькі крамаў, дзе выдаваліся нормы харчовых прадуктаў. Першыя крамы зьявіліся на рынку, дзе ацалела частка драўляных гандлёвых радоў. Тут жа была адчыненая першая сталовая. Адчыніліся цырульні: адна на базары, а другая пазьней на пляцы Леніна ў доме штабу 3-й Віцебскай стралецкай дывізіі. Была адноўленая старая лазьня ля Чырвонага мосту, дзе пазьней быў бровар. Чырвоны мост у часе вайны быў спалены, і савецкія войскі, штурмуючы Полацак, зрабілі тут прымітыўныя масткі з ацалелых бярвёнаў і частак памосту. Да кастрычніцкіх сьвятаў у 1944 г. гарсаветам быў зроблены для гараджанаў прымітыўны масток з парэнчамі, цяпер ужо ня трэба было скакаць па бярвёнах, але спуск і пад'ём на берагі

падчас дажджоў быў вельмі цяжкім. У 1945 г. інжынэрная вайсковая частка пачала будаўніцтва новага стацыянарнага драўлянага мосту праз Палату. Ён быў значна лепшым за даваенны і прастаяў з рамонтам да 70-х гадоў. Пазьней пачаў будавацца жалезабэтонны мост праз Палату на вул. Кастрычніцкай. Распачалі аднаўленьне тэлефоннае і радыётрансляцыйнае сеткі ў горадзе. Дзе-нідзе на вуліцах захаваліся слупы, але дроту не было. Немцы ў часе акупацыі працягнулі ў горадзе сваю падземную тэлефонную сетку ў хлорвінілавай ізаляцыі чырвонага, блакітнага, зялёнага і жоўтага колераў.

Пасьля вызваленьня ад фашыскіх захопнікаў павебра над горадам ахоўвалася савецкімі зьнішчальнікамі. У горадзе стаяла авіяцыйная частка, вайскоўцамі быў адрамантаваны аэрадром на вул. Себескай, які збудаваў немцы на месцы даваеннага. Над горадам увесь час лёталі самалёты. Акрамя таго ў розных месцах разьмесьціліся зэнітныя батарэі, прыкладам адна знаходзілася ля чыгуначнага мосту праз Палату (стадыён 9-е школы), другая - сярод руінаў у цэнтры, трэцяя буйнога калібру - на Запалоўцы, былі яшчэ батарэі для абароны станцыі і чыгуначнага мосту праз Дзьвіну. Немцы зрэдку невялікімі сіламі ў ліпені і жніўні рабілі налёты, а ў верасьні іх ужо не было, толькі ўначы прылятаў самалёт і скідаў улёткі.

У жніўні 1944 г. быў збудаваны помнік гвардзейцам, палеглым пры ўзяцьці Полацку. Падчас адкрыцьця помніку быў дадзены гарматны салют, які выклікаў перапуд між жыхароў, бо тыя падумалі, што на горад напалі немцы. На пляцы тады амаль не было дрэваў, таму вырашылі азеляніць яго ўвосень 1944 г. Былі прывезены саджанцы, якія меліся ў гадавальніку расьлінаў і зь іншых крыніцаў. Былі пасаджаныя яблыні, таполі, хмызы парэчак. Пазьней з дапамогай іншых пародаў дрэваў пляц быў абсаджаны цалкам. На пляцы пахавалі толькі некалькіх удзельнікаў штурму, шмат магілаў было ў розных кутках гораду з надмагільлямі, дзе пазначалася, хто тут пахаваны. На гары ля Сафійскага сабору былі вайсковыя могілкі, хавалі тут памерлых у шпіталях, разьмешчаных у былым кадэцкім корпусе, у жылых дамах па вул. Леніна і ў Багаяўленскім манастыры. Частка загінулых была пахаваная на гарадзкіх могілках. Пазьней рэшткі з магілаў, раскіданых па горадзе і ля Сафійскага сабору, перанеслі на могілкі, дзе палеглым былі збудаваныя помнікі.

Немцы ў розных месцах гораду стварылі склады боезапасаў, якія былі выяўленьня пазьней падчас будаўнічых працаў і абясшкоджаныя, іншыя былі кінутыя на пазыцыях, і трафэйныя каманды не сьпяшаліся іх прыбраць. Шмат было ў горадзе кінутае зброі, ракетаў, куляў, хто хацеў, той і зьбіраў, асабліва моладзь. Таму рэгулярна чуліся стрэлы, а па вечарах пускаліся ракеты. У сутарэньнях каменных дамоў, дзе цяпер стаіць Дзяржбанк і жылыя дамы, было створанае вялікае сховішча боезапасаў. Асабліва шмат было тут артылерыйскіх набояў. Выявілі іх у 1946 г., калі некалькі вучняў пацярпелі аб выбуху знойдзенага набою. Сапэры мусілі шмат папрацаваць, каб ліквідаваць гэтыя склады. Набоі звозілі на бераг Дзьвіны, складалі на лайбы і сплаўлялі за горад.

Зносілі іх у разлогі за Запалоцьцем, дзе здзяйснялі выбухі. Знаходзілі і авіябомбы, мінёры абясшкодзілі зь іх самыя небясьпечныя. Мінёры правярылі ўсе будынкi і вуліцы, абясшкодзілі мінныя палі ў межах гораду і ля дарогаў. Паўсюдна на выездах з гораду былі створаныя кантрольна-прапускныя пункты, на якіх правяраліся дакумэнты, але іх лёгка было абыйсьці, калі хто баяўся. Адзін з пунктаў месціўся на скрыжаваньні вул. Фрунзэ і Себескай.

Адразу пасья вызваленьня Полацку пачаў працаваць ваенкамат: набіралі ў войска ўсіх мужчынаў, якія дасягнулі належнага ўзросту. Бралі ў войска і байцоў партызанскіх аддзелаў, ненакіраваных у народную гаспадарку, у савецкія ці партыйныя ворганы. Савецкая выведка вышуквала пакінутых немцамі агентаў, былых паліцыянтаў, бурмістраў ды іншых. Судзілі іх трыбуналы. Трох бурмістраў і паліцыянтаў, якія загубілі шмат людзей, трыбунал асудзіў да пакараньня сьмерцю на шыбеніцы. На Ніжнім рынку (цяпер на гэтым месцы помнік Скарыну і фантан) былі збудаваныя тры шыбеніцы, і на пачатку верасьня адбылося публічнае выкананьне прысуду. Больш публічна не каралі, а высылалі ў лягеры.

У Спаськім вайсковым гарадку пасья высылкі нямецкіх ваеннапалонных пачалі ствараць выпраўленча-працоўную калёнію (ВПК): адрамантавалі памяшканьні, зрабілі агароджу, збудавалі назіральныя вежы і адчынілі шэраг майстэрняў: цясьлярскіх, кавальскіх ды іншых. У лягеры з большага ўтрымліваліся крымінальнікі зь невялікімі тэрмінамі зьявольленьня. Для кіраўніцтва лягеру на вул. Лягернай быў збудаваны двухпавярховы драўляны дом. Стварэньне ВПК пачалося пры канцы 1945 г. і значна дапамагло ў аднаўленьчых працах у горадзе: рабілі рамы для вокнаў, дзьверы, мэблю, ложка, лежакі і да т.п.

У жніўні 1944 г. быў наладжаны рэгулярны пасажырскі рух зь Віцебскам, раз у дзень хадзіў цягнік з вагонамі 4 клясы - "максымамі". Цягнікоў далёкага прызначэньня тады не было. Шмат вагонаў мелі сьляды бамбаваньняў: былі выбітыя шыбы, прабітыя аскепкамі сьцены. Калі трэба было ехаць у Менск, дык часьцей за ўсё карысталіся таварнымі цягнікамі. Калі я вяртаўся з эвакуацыі ў Полацак, дык ад Смаленску да Віцебску мусіў ехаць "таварнякамі". Усе таварныя цягнікі былі напханыя пасажырамі, і ніхто з гэтым тады не змагаўся. Бальшыня станцыяў была зьнішчаная, і яны размяшчаліся ў зямлянках ці ў трафэйных вагонах: італійскіх, польскіх, летувіскіх, нямецкіх і г.д. Каб адшукаць станцыю, трэба было глядзець, куды цягнуцца драты ад галоўнае лініі. Хуткасьць цягнікоў была абмежаванай, з прычыны дрэнных каляінаў, якія складаліся з абрэзкаў рэек, былі часовыя драўляныя масты і г.д. Вызваленым раёнам дапамагалі іншыя рэгіёны: дасылалі харчы, матэрыялы, абсталяваньне, везьлі скаціну, насеньне. Пасья вызваленьня Прыбалтыкі пачало вяртацца шмат палачанаў, пачалі прыязджаць з савецкага тылу эвакуяваныя. Лік жыхароў пачаў расьці, пры гэтым сутыкнуліся з вострай нястачай жыльля, а хутка і з поўнай адсутнасьцю яго. У пакой засялялі па 2-3 сям'і, засялілі ўсе бункеры. Жыхары пачалі будаваць новыя дамы і аднаўляць разбураныя. У верасьні-кастрычніку

з гораду былі выведзеныя ўсе палявыя шпіталі, сталася вальней, але пачалося фармаваньне Полацкае вобласці, патрабавалася шмат памяшканьняў для ўстановаў і іхных працаўнікоў. Былі выкарыстаныя памяшканьні былога кадэцкага корпусу, якія часова перадало вобласці вайсковае міністэрства. Былі занятыя дамы па вул. Леніна, вызваленыя шпіталямі, будынкі лястэхнікуму і Спасакага манастыру. У гэтых дамах разьмесьціліся абласны НКВД і міліцыя. Канцэлярыя аблвыканкаму напачатку заняла дом №17 на вул. Леніна, а затым перабралася з шэрагам аддзелаў у дом №29, дзе пазьней знаходзіліся скурна-вэнэрычны і анкалягічны дыспансэры. Шэраг ягоных аддзелаў разьмесьціўся ў былым кадэцкім корпусе і ў іншых будынках. Прыкладам аблАНА - на вул. К.Маркса (цяпер Гагарына) у дамах былога гародніка Галёркіна. Першым старшынём аблвыканкаму быў прызначаны У.Е.Лабанок. У будынку па вул. Ленінскай, дзе цяпер знаходзіцца раённая міліцыя, разьмесьціўся абкам КПБ. Першым сакратаром абкаму быў Я.А.Жылянін (памёр у жніўні 1979 г.). Напачатку ўваход у абкам быў вольным, а затым увялі сыстэму дазволу. Увосень 1944 г. была праведзеная кампанія па здаваньню збожжа дзяржаве. Вызначаныя пляны былі выкананыя, за што Лабанок і Жылянін былі ўзнагароджаныя ордэнамі СССР. У ніжнім паверсе кадэцкага корпусу ля былога Мікалаеўскага сабору быў адчынены гарадзкі клуб, у ягонай залі праходзілі розныя нарады, канфэрэнцыі, зьезды, урачыстыя сходы і г.д. Побач зь ім аднавіла сваю працу полацкая музычная школа. У памяшканьні кірхі, былым краязнаўчым музэі, было разьмешчанае кіно, на сэанс глядачы зьбіраліся на вуліцы, а затым усе кідаліся займаць месцы, бо ў залі стаялі прыстаўныя лаўкі на 4 ножках і не было нумарацыі. Затым было збудаванае фэйэ, зробленыя лаўкі з прыслонамі і нумарацыяй. Першым дырэктарам кіно была Н.А.Каскевіч.

Супрацоўнікі гарадзкіх, абласных, раённых арганізацыяў, працоўныя і службоўцы прадпрыемстваў, а таксама ўсё гарадзкое насельніцтва, атрымлівалі карткі. На карткі выдавалася пэўная норма прадуктаў, некаторыя зь якіх прывозіліся нерэгулярна. Кіраўнікі атрымлівалі "літарныя" нормы, таксама розныя, у залежнасьці ад займаемага пасады. У сталовай існаваў адмысловы пакой, дзе палуднавалі асобы, што мелі "літарныя" карткі. У выпадку накіраваньня па справах у іншы горад, яны здавалі свае харчовыя карткі і на гэты час атрымлівалі "рэйсаваю" картку, паводле якой можна было харчавацца ў сталовай іншага гораду, альбо набыць там прадукты. Першыя месяцы пасья вызваленьня гораду рынак быў надта бедным, мала было харчовых тавараў і пакупнікоў, пры гэтым кошты былі казачнымі, прыкладам кіляграм сьвінога тлушчу каштаваў 1000 руб. Але з стварэньнем вобласці і вяртаньнем хыхароў гандаль ажывіўся, прывоз прадуктаў павялічыўся, шмат пачало прыезджаць "заходнікаў" на сваіх конях. Кошты пачалі падаць і харчы сталіся даступнымі для насельніцтва. На рынку можна было купіць зерне, муку, крупы, малочныя прадукты, мяса, яйкі, тытунь, фрукты, грыбы і г.д. Але дарагоўля ваеннага часу заставалася, грошы моцна абясцэніліся, акрамя гэтага хадзіла шмат фаль-

шывых "трыццатак" нямецкага вырабу. З фармаваннем вобласці адчыніліся харчовая і прамтаварная крамы ў Мікалаеўскім саборы за алтаром. З'явіліся зачыненыя разьмеркавальнікі, пакупнікоў прымацоўвалі да крамаў на падставе картак. Да кастрычніцкіх сьвятаў 1944 г. выдалі добрую норму звыш ліміту, а па "літарных" картках - па літру неачышчанага сьпірытусу. На карткі выдаваліся таксама прадукты, якія атрымлівалі з ЗША, Канады, Аргентыны ды іншых амэрыканскіх краінаў. Выдавалі яйкавы парашок, сухое малако, кансэрваную каўбасу, сьвіную тушонку, мясныя кансэрвы, кансэрванае малако, цукар, цыгарэты, жуйную гумку, калі хто атрымліваў скрынку зь дзённым рацыёнам жаўнера. Акрамя таго для разьмеркаваньня праз прафсаюзныя арганізацыі паступала былая ва ўжытку вопратка (сукенкі, гарнітуры, паліто, абутак і г.д.) з ЗША і Ангельшчыны, сабраная грамадзянамі гэтых краінаў для жыхароў пацярпелых раёнаў нашае краіны. У нашых крамах выдавалі абутак, вопратку, бялізну па асобных квітках, што разьмяркоўваліся праз прафсаюзныя арганізацыі. Наагул з вопраткай і абуткам у нас было вельмі цяжка. Шмат хто насіў вопратку, пераробленую з трафэйнае або савецкае вайсковае ўніформы.

З 1-га верасьня 1944 г. аднавілі працу школы №1, 2 і 3, а таксама чыгуначная ў Грамах. Увосень пачала працаваць пэдагэгія, а ўвесну 1945 г. - лястэхнікум, які мне выпала аднаўляць. У 1945 г. пачалі працаваць школы музычная і мэдыэстраў (цяпер мэдуэгалія). Супраць цяперашняга гатэлю і рэстарану "Дзвіна" увосень 1944 г. быў адчынены тэлеграфны, тэлефонны, а таксама радыёвузел, карацей кажучы, пошта. Яна займала двухпавярховы дом, пакуль не збудавалі сучасны вузел сувязі. Абласным кіраўніком сувязі быў Парфянчук. Каб забясьпечыць горад лесам і палівам была ўведзеная працоўная конная павіннасьць. Шмат "заходнікаў" з коньмі былі накіраваныя на нарыхтоўкі драўніны ў лясах Полацкага, Расонскага і Ветрынскага раёнаў. Дзеля дапамогі будтрэсту ў заходніх раёнах вобласці былі завэрбаваныя работнікі, для якіх часова ў памяшканьні лястэхнікуму быў адчынены інтэрнат. На мурах дамоў у 1944 г. пачалі зьяўляцца лёзунгі: "Адноім з попелу наш родны горад", "Зробім наш горад яшчэ прыгажэйшым" і г.д. Ладзіліся нядзельнікі і суботнікі дзеля ачышчэньня гораду ад завалаў, разборкі будынкаў, што падлягалі разбурэньню. Працавала камісія, якая замацавала частку будынкаў, што падлягалі аднаўленьню, за ўстановамі і школамі, а астатнія належыла разбурыць. У вельмі цяжкім стане была сельская гаспадарка ўсходніх раёнаў Полацкае вобласці. У выніку карных экспэдыцыяў у гэтых раёнах, эвакуацыі ацалелых жыхароў у Летува ды Латвію, люду ў вёсках было вельмі мала, бальшыня вёсак была спаленая, людзі жылі ў землянках, быў жудасны голад, амаль не засталася скаціны і птушкі. Для правядзеньня сям'і ўвесну 1945 г. было мабілізаванае ўсё, што магчыма. Былі адноўленьня калгасы, дзяржава пазычыла ім насенне, як збожжа, гэтак і бульбы. Але шмат калгасаў ня мелі транспарту для вывазу пазыкі. Калгасьнікі на сваіх плячах у мяхах неслі зерне, каб пасеяць. З тылу была дасланая нейкая колькасць жывёлы (кароў, коней і інш.), якіх разьмеркавалі

па калгасах. Не было трактарыстаў, былі цяжкасьці з палівам і машынным алеем. На дапамогу калгасам пасылалі гараджанаў: работнікаў, службоўцаў, навучэнцаў. У шмат якіх калгасах частка зямлі апрацоўвалася рыдлёўкамі, альбо самі запрагаліся ў плуг, то бок аралі на людзях, а дзе былі каровы, дык на іх. Адным словам, рабілася ўсё, каб засеяць як мага больш зямлі. Земля за часы вайны была знясіленая, частка пачала зарастаць лесам, хмызамі, на шматлікіх палетках заставаліся міны. У заходніх раёнах вобласці варункі былі іншымі, у большасці жыхароў быў статак, коні і насенне, гаспадаркі ўсе былі аднаасобныя, то бок хутарскія*. Хто пацярпеў ад вайны (пагарэў, не было насення і г.д.), тым дапамагалі апрацаваць зямлю і насеннем. Зь вяртаньнем насельніцтва на свае месцы пачаліся пошукі закапанай маёмасьці, збожжа, кінутага статку, вазоў, сельскагаспадарчага інвентару і г.д. Шмат закапанае маёмасьці не знайшлі, бо паліцыянты, немцы, а месцамі і суседзі, што засталіся, драцінамі дасьледвалі зямлю ля хатаў і забіралі сабе адшуканае. Некаторыя знаходзілі сваіх кароваў у іншых вёсках ці ў горадзе ў іншых людзей, і калі тыя не аддавалі іх дабраахвотна, дык вярталі ўсё праз суд. Народныя суды ў першыя месяцы галоўным чынам займаліся разборам гэтых спрэчак з-за скаціны і маёмасьці. У горадзе народнай судзьдзёй была Прохарава. Казалі, што некаторыя сяляны з Жарцаў, Палаты ды іншых навакольных вёсак, калі жыхары ўцяклі з Полацку, езьдзілі ў горад, каб разжыцца кінутай маёмасьцю. У горадзе здараліся выпадкі рабункаў на вуліцах, а ў заходніх раёнах пачалі дзейнічаць банды, што нападлі на савецкіх і партыйных працаўнікоў, камсамольцаў, работнікаў сельсаветаў і каапэратараў. Зь імі ворганы мусілі весці жорсткую і працяглую барацьбу. Напужаныя бандытамі жыхары хавалі іх, удзень жа тыя працавалі на сваіх хутарах і мелі выгляд міралюбных земляробаў**.

Увосень 1944 г. у заходніх раёнах Беларусі была праведзеная мабілізацыя ўсіх палякаў, здольных насіць зброю, для службы ў Войску Польскім. Гэта былі росляя і дужыя мужчыны, што адседзелі ўсю вайну на сваіх хутарах. Чамусьці немцы не зганялі іх у Нямеччыну на працу, не былі яны і ў партызанах***. Усе мабілізаваныя канцэнтраваліся ў Полацку ў лясным тэхнікуме. Тут фармаваліся паходныя часткі, якія пасылаліся ў Польшчу, што часткова была ўжо вызвалена. Бальшыня мабілізаваных вылучалася сваёй рэлігійнасцю. У адным з пакояў лясатэхнікуму на сьцяне быў намаляваны крыж, і тут яны ўранку ды ўвечары маліліся і сьпявалі рэлігійныя сьпевы. Вайна працягвалася, савецкія войскі ў шэрагу месцаў перайшлі мяжу, вызвалілі суседнія дзяржавы ад фашыскага прыгнёту, і ўвесну 1945 г. нястрымна рухаліся да Бэрліну. Пра рух войскаў

* - гэтакі стан сельскай гаспадаркі ўсходніх раёнаў быў выкліканы ня толькі нягодамі вайны, але і сацыялістычнай сыстэмай гаспадараньня ў падсавецкай Беларусі.

** - апошнія сутыкненьні ворганаў дзяржбясьпекі з аддзелаў антысавецкага супраціву зафіксаваныя ў 1952 г., цалкам супраціў ліквідаваны ў 1954 г.

*** - на самой справе насельніцтва Заходняе Беларусі не было пасыўным, як можа падацца. Частка прыймала ўдзел у Беларускай Краёвай Абароне, частка - у нелегальнай Арміі Краёвай, частка - у непадкантрольнай маскоўскаму штабу партызанцы.

насельніцтва інфармавалі па радыё, якое было ўжо ў мностве хатаў, акрамя таго на вуліцах былі ўсталяваныя дынамікі. Насельніцтва забяспечвалася газэтамі і часопісамі. Пра рух войскаў таксама можна было штодня даведацца з гарадскога пляну вайсковых дзеянняў, што быў усталяваны на вул. Леніна ля будынку абкаму партыі, і які карэктаваў М.А.Маніс, пакуль працаваў у гаркаме партыі. Ля гэтага пляну заўжды стаяў люд і знаёміўся з ходою вайны. З паведамленняў Інфармбюро было зразумела, што хутка вайне канец, гэтага дня чакалі, і ўрэшце 9 траўня 1945 г. ён надыйшоў. Уранку радыё паведаміла аб безумоўнай капітуляцыі фашыскіх войскаў і сканчэнні вайны. Цяжка апісаць пачуцці, што ахапілі людзей, тую радасьць ад перамогі, што далася гэтак цяжка і з вялікімі стратамі. Шмат хто плакаў ад радасьці, абдымаліся і цалаваліся, іншыя плакалі таму, што іхныя блізкія: бацькі, сыны, дачкі не дажылі да гэтага дня, бо загінулі ў полымі вайны. Усе верылі, што гэта апошняя вайна і больш войнаў ня будзе. Шмат хто разважаў, што чалавецтва, перажыўшы гэткую вайну, ніколі не дапусыць узнікнення новае. У частках полацкага гарнізону аб канцы вайны даведаліся ў ноч на 9 траўня, распачалася страляніна, ракеты асьвяцілі неба, вайскоўцы пачалі сьвяткаваць перамогу раней за цывільных. Ля помніку палёным гвардзейцам быў праведзены гарадзкі мітынг, ушаноўвалі памяць загінулых. Шмат хто плакаў, былі гістэрыкі, а адзін інвалід страціў прытомнасьць. 10 траўня адбыліся дэманстрацыі і вайсковы парад. Трыбуна была ўсталяваная ў сквэры перад кінатэатрам на вул. К.Маркса. Сабраліся ўсе жыхары і часткі гарнізону. Выступалі прадстаўнікі абласных, гарадзкіх, раённых савецкіх і партыйных ворганаў, вайсковых частак. Быў дадзены гарматны салют, а ўвечары таксама быў салют з дапамогай ракетаў. Вайна скончылася, але ейныя наступствы засталіся, патрэбныя былі вялізныя высылкі, каб загаіць раны.

ПАМЯТНЫЯ МЕСЦЫ, ЗЬВЯЗАНЫЯ З ВАЙНОЙ 1941-1945 ГГ.

На цэнтральным гарадзкім пляцы - пляцы Свабоды ці як ён цяпер завецца пляц Леніна, на магіле герояў-гвардзейцаў сіламі гвардзейскіх частак, што вызвалілі Полацк, быў пастаўлены помнік, а старая частка пляцу ператвораная ў невялікі сквэр. На могілках у Грамах, Ксавэраўскіх, Фатынаўскіх на Задзьвіньні, дзе пахаваныя ваяры, што загінулі ў баях за Полацк, на брацкіх магілах пастаўленыя помнікі. Частка тых, хто загінуў падчас штурму Полацка, была пахаваная на месцы гібелі, так прыкладам быў пахаваны баец на вул. К.Маркса і Энгельса, дзе цяпер шапік "Саюздрук", на вул. Таўстога і Скарыны і г.д. На Верхнім замку ля Сафійскага сабору, дзе злучэньне Палаты і Дзьвіны, зьявіліся могілкі, на якіх хавалі памерлых у полацкіх шпітальных, у першую чаргу тых, што былі на вул. Леніна. Пазьней усе рэшткі ваяроў, пахаваныя ў розных месцах гораду і на Верхнім замку, былі перанесеныя ў брацкія магілы на могілках, над якімі збудаваўлі помнікі. Яшчэ адна брацкая магіла і вайсковыя могілкі ёсьць ля ўезду ў Баравуху-2.

На Задзьвіньні ў 1967 г. быў збудаваны Курган Несьмяротнасьці. Будаваў яго ўвесь горад, ладзілася шмат суботнікаў, у працах была задзейнічаная і тэхніка. У сярэдзіне кургану стварылі каркас з бэтонных бляк і паляў, бэтоннымі плітамі курган быў абкладзены наўкола, на паўночным баку ўсталяваная мэмарыяльная шыльда, пад ёй закапаная мэталічная капсула з апісаньнем дасягненьняў Полацку на дзень пабудовы кургана, гэта свайго роду эстафэта новай генэрацыі. Капсула мае быць адчыненая праз колькі дзесяткаў гадоў*. Ля гэтай пліты запалены вечны агонь і з гарлавіны гучыць музыка. Другі вогнены ахвярнік ўсталяваны на вяршыні кургану і запальваецца на дзень Перамогі. Дзеля забесьпячэньня вечнага агню збудаваная газавая станцыя. Унізе ў пойме былой Чорнай рэчкі ў 1971 г. збудаваны музэй баявое славы. Там захоўваюцца дакумэнты і матэрыялы, зьвязаныя з хадой Вялікае Айчыннае вайны ў Полацку, а таксама мэмарыяльны комплекс усіх, хто загінуў у баях за горад, з пазначэньнем, дзе хто пахаваны. Увесь Востраў ператвораны ў парк, на тэрыторыі якога збудаваны шматструмянёвы засьвятленьнем фантан, які, на жаль, часта знаходзіцца ў дрэнным стане. Ля ўваходу ў парк 50-годзьдзя савецкае ўлады пастаўлены помнік партызанам. Парк падзелены сьцежкамі з рознымі назвамі: ветэранаў, герояў і г.д. Тут збудаваныя эстрада, спортпляцоўка, атракцыёны, буфэты, шапікі і г.д. На беразе Дзьвіны быў створаны добры пляж. Уздоўж сьцяжынак і на беразе Дзьвіны пастаўленыя лаўкі дзеля адпачынку. У стварэньні парку бралі ўдзел амаль усе арганізацыі горада, а ў пасады дрэваў шмат зрабіў лясны тэхнікум. Першы год гэты мэмарыяльны комплекс (курган, музэй, парк) былі злучаныя аўтобусным рухам з горадам. Цяпер аўтобус не даяджае да комплексу. Самая зручная сувязь з горадам была б праз Дзьвіну ад Верхняга замку. Напачатку былі зробленыя сходы на правым ды левым берагах Дзьвіны, тут плянаваўся перавоз праз раку на катэрах, затым была ідэя збудаваць пераходны мост, але гэта пакуль не атрымалася. Таму парк пустуе, а на курган і ў музэй ладзяцца толькі экскурсіі. На 9 траўня і ўлетку тут ладзяцца культурна-масавыя мерапрыемствы і сьвяты, тады шэраг аўтобусаў абслугоўвае комплекс. Толькі на адкрыцьці кургану і парку вайскоўцамі быў наведзены пантонавы мост праз Дзьвіну, і колькі разоў ладзіўся перавоз на катэрах.

У самім горадзе ў розных ягоных месцах збудаваны шэраг помнікаў. На праспэкт К.Маркса пастаўлены бэтонны помнік камсамольцам, што загінулі ў баях за савецкую ўладу. Уяўляе ён сабой сьцяг, пад якім мур з выявай гістарычных падзеяў, у якіх бралі ўдзел камсамольцы, і скруха Маці-Радзімы па загінулых. Каля помніку пасаджаныя плаклівыя вербы, як сымбаль тугі. У двары 7-й школы ў 1967 г. пастаўлены помнік настаўнікам і вучням школы, што загінулі ў Вялікую Айчынную вайну. Ля гэтага помніку праводзіцца прыём у п'янэры і камсамольцы, урачыстыя лінейкі ў сьвяточныя дні. Пастаўлены шэраг помнікаў героям Савецкага Саюзу, якія нарадзіліся альбо вучыліся ў Полацку і загінулі падчас вайны. Ля будынку пэдавчэльні ў 1970 г. усталяваны помнік

* - дакладней у 2017 г. у 100-ю гадавіну Кастрычніцкае рэвалюцыі.

былой навучэнцы вучэльні, выведніцы бригады "Няўлоўныя" Т.С.Марыненкі. У гонар яе названая адна з вуліцаў новага мікрараёну Задзьвіння. Ля будынку Полацкага ляснога тэхнікуму стаіць помнік Герою Савецкага Саюзу А.К.Гараўцу, які ў адным паветраным баі зьбіў 9 нямецкіх самалётаў. Вучыўся ён у Полацкім лясатэхнікуме ў 1930-1931 гг. У 1958 г. тэхнікум наведаў ягоны бацька, а на адкрыцьці помніку 02. 07.1972 г. прысутнічала ягоная сястра. Збудаваны помнік за кошт сродкаў, заробленых навучэнцамі тэхнікуму на розных працах. Ля будынку школы №12 па вул. Асіпенкі ў 1969 г. пастаўлены помнік Герою Савецкага Саюзу палкоўніку танкавых войскаў І.Е.Аляксееву, былому вучню гэтае школы. Ля будынку мясакамбінату стаіць помнік Герою Савецкага Саюзу І.К.Айтыкаву, які загінуў у баях за вызваленне Полацку. У парку на вул. Леніна супраць дзіцячае бібліятэкі на беразе Дзьвіны адкрыты мэмарыяльны комплекс у гонар 23 гвардзейцаў, што захапілі мост праз Дзьвіну з вул. Лепельскай на вул. Сьвярдлова, баранілі яго да падыходу галоўных сілаў палка і загінулі ў гэтым няроўным баі 04.07.1944 г. Яму месца было б у сквэры на беразе Дзьвіны па вул. Сьвярдлова, дзе яны змагаліся і загінулі, але з прычыны шэрагу будаўнічых працаў на беразе, будаваньне пантонавага мосту праз Дзьвіну мэмарыял перамесцілі ў гэты сквэр.* На ўездах у горад з боку Менску і Віцебску ўсталяваныя архітэктурна аформленыя мэмарыяльныя шыльды і пастаўленыя скульптуры ў гонар вайсковых частак, што бралі штурмам Полацак і вызвалілі яго. На ўезьдзе ў горад з боку Віцебску ў 1966 г. збудаваны абэліск і скульптура савецкага ваяра ў гонар жаўнераў 4-й ударнай, 6-й гвардзейскай, 7-й паветранай арміяў і 1-га танкавага корпусу, што вызвалілі Полацак. У гонар гэтых жа вайсковых аддзелаў пастаўлены абэліск ля скрываваўня Ветрынскай шашы з магістральню Менск-Полацак.

У месцах, дзе знаходзіліся канцэнтрацыйныя лягеры і дзе загінулі больш за 100000 чалавек, пастаўленыя абэліскі. На ростані вуліцаў Касманаўтаў і Фрунзэ пастаўлены абэліск з датай 1941-1945 гг. і надпісам, што ў лягерах Спасакага гарадку і Баравухі-2 загінулі больш за 30000 чалавек. У казармах 15-га стралецкага палка ў Спаскім гарадку, у памяшканьнях складоў немцамі быў створаны вялікі лягер, дзе зьмяшчаліся як ваеннапалонныя, гэтак і цывільныя асобы з партызанскіх зонаў. Нейкі час вязьняў было гэтак шмат, што частка іх разьмяшчалася пад адкрытым небам. Голад і пошасьці, што панавалі ў лягеры, былі прычынай вялікай сьмяротнасьці, акрамя таго ўсіх зьнясіленых і нямоглых тут жа расстрэльвалі. Калі і хавалі, дык у разлогах побач зь лягерам. Камісія па выяўленьні злачынстваў фашыстаў у часы акупацыі зрабіла эксгумацыі некалькіх брацкіх магілаў. Гэта былі траншэі, запоўненыя рэшткамі загінулых, складзеных радамі. У гэтых радах камісія рабіла падлік пахаваных. Другім месцам калектыўных пахаваньняў быў канец вул. Касманаўтаў ля мяжы з Баравухай-2 на правым баку вуліцы, як ісьці з гораду. Тут за Лясным завулкам знаходзіліся пясчаныя

* - новы помнік у сквэры ля вул. Сьвярдлова адкрыты 04.07.1989 г. Стары дэмантаваны і перанесены ў Баравуху-2 да месца баёў частак 4-й ударнай арміі ў ліпені 1944 г.

гурбы. Каля іх расьлі хмызы, месца глухое, то бок блізка не было пабудоваў. Яго немцы ўпадабалі для масавых пакараньняў і тут жа хавалі сваіх ахвяраў. Загінула шмат патрыётаў з Полацку і ягоных ваколіцаў. Тут, як напісана раней, увосень 1941 г. было забіта ня менш 9000 полацкіх габрэяў. Шмат магілаў у часе досьледаў было адкрыта, а потым зноў зраўняна бульдозэрам. Другі абэліск у памяць грамадзянаў, што загінулі ў фашыскіх лягерах пастаўлены ля "чырвоных" казармаў на вул. Юбілейнай на Задзьвіньні, дзе загінула каля 19000 чалавек. Акрамя гэтых лягераў і месцаў расстрэлаў, быў у горадзе шэраг невялікіх лягераў, прыкладам на скрыжаваньні вул. Себескай і Фрунзэ, супраць 9-й школы, дзе быў лягер ваеннапалонных, якія абслугоўвалі лесапільню ля пераезду праз чыгунку ў канцы спартпляцоўкі 9-й школы. Быў лягер у Грамах. Вялікі лягер ваеннапалонных быў за горадам у вакольні Баравухі-1, дзе загінулі больш за 20000 чалавек. Зь іншых месцаў, зьвязаных зь гібельлю людзей, трэба адзначыць дом на вул. Войкава №8, дзе гэстапа трымала шмат арыштаваных, катавала іх і зьнішчала, вязьніцу на вул. Пушкіна, дзе трымалася шмат зьняволеных, асуджаных на сьмерць. Фашысты ладзілі публічныя пакараньні сьмерцю на Ніжнім рынку. Тут будаваліся шыбеніцы, на якіх вешалі ўдзельнікаў супраціву і партызанаў. За 1941-1944 гг. у лягерах Полацку і населеных пунктаў Полацкае вобласьці закатавана і расстраляна 153000 чалавек. 12000 маладых асобаў зьвезеныя на прымусовую працу ў Нямецчыну. Страты, нанесеныя гораду і насельніцтву, ацэньваюцца ў 157 мільёнаў рублёў.

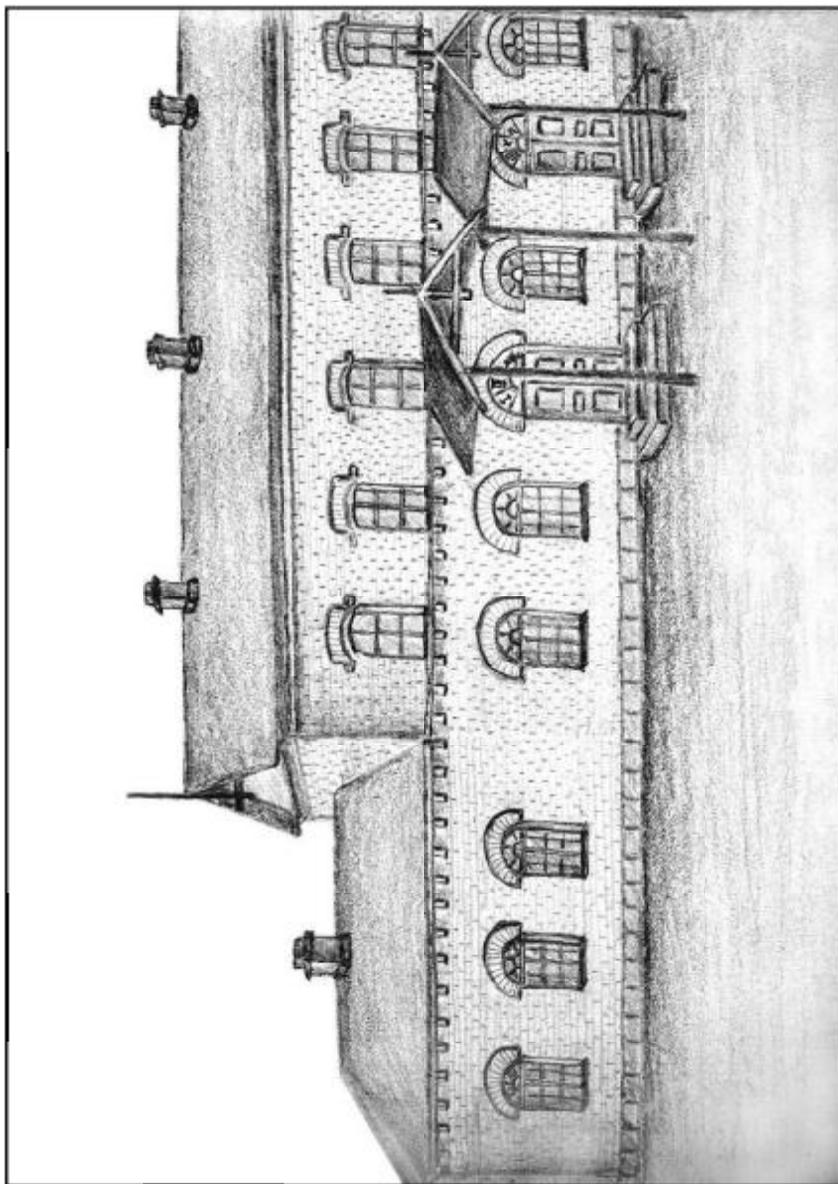
ПРАМЫСЛОВАСЬЦЬ

У княскую эпоху ў Полацку квітнелі розныя рамёствы і майстэрні, якія забясьпечвалі гарадзкія патрэбы і вывозілі свае вырабы за ягоныя межы. Акрамя вырабу спажывецкіх тавараў, ствараліся і ювэлірныя вырабы вялікае мастацкае каштоўнасьці, прыкладам, крыж Эўфрасіньні, зроблены майстрам Богшам у 1161 г., высякаліся з камяня абразкі, вырабляліся розныя ўпрыгожаньні. З буйнейшых вытворчасцяў, дзе патрабавалася супольнасьць людзей, былі выраб цэгля, выпал вапны, здабываньне жалеза, будаўнічыя працы, гарбарства (апрацоўка скураў). З разьвіцьцём фэадалізму майстры гуртуюцца ў цэхі, ствараюцца і цэхавыя майстэрні. З прычыны нацыянальнага ўціску, войнаў, голаду ды іншых фактараў шэраг майстроў былі змушаныя перабрацца ў іншыя гарады. Прыкладам, у XVII ст. шмат майстроў зь Беларусі пачалі перабірацца ў розныя гарады Расеі і ў саму Маскву, дзе зь перасяленцаў утварылася цэлая "Мяшчанская" слабодка. Сярод іх былі і майстры з Полацку, некаторыя працавалі пры царскім двары ў Збройнай, Залатой і Срэбнай палатах. Зь 10 чалавек, што паходзілі з Полацку, 9 працавалі срэбнікамі, адзін - шабельнікам. Шмат працавала краўцамі, чабатарамі, разьбярамі па дрэве, ганчарамі, кавалямі, збройнікамі ды інш.*

* - прыклад ня самы ўдалы (гл. заўвагу на с.63). Дзейнасьць расейскіх войскаў на Беларусі вызначалася рабаваньнем, забойствамі, захопам і вывазам палонных у Масквію, у выніку чаго ў Полацкім павеце засталася толькі чвэрць цывільнага насельніцтва.

У апошній траціне XVIII - пачатку XIX ст. у Полацку было 200 рамесьнікаў, зь іх 90 краўцоў і чабатароў, 18 пекараў, 12 кавалёў, 16 цесьляроў, 26 ганчароў і муляроў. Купцоў у той час было каля 300 чалавек. У 50-х гадах XIX ст. было ўжо 360 рамесьнікаў, а ў 60-х гадах XIX ст. - 420, зь іх чабатароў - 151, краўцоў - 47, цесьляроў - 26, сталяроў - 16, печнікоў - 9, кавалёў - 6, кандыгараў і пекараў - 25, мясьнікоў - 16, зьявіліся майстры новых прафэсіяў - фартэпіянавых, гадзіннікавых, кніжных справаў, фатографы ды іншыя. Пры канцы XVIII ст. у горадзе быў шэраг дробных майстэрняў зь невялікім лікам працаўнікоў, прыкладам, 12 гарбарскіх майстэрняў з 1-2 работнікамі, 3-4 цагельні з 3-5 работнікамі. У 40-х гадах XIX ст. было 6-9 гарбарняў з 3-6 работнікамі, 3-5 цагельняў, 2-3 бровары, 8-10 ганчарняў, дзе працавалі 2-4 работнікі. У 60-х гадах XIX ст. зьяўляюцца вытворчасці кштату фабрыкаў: тытунёвая, вінаробчая. Гэтыя фабрыкі і заводы былі ні чым іншым як невялікімі прадпрыемствамі саматужнае вытворчасці. Кожная зь іх мела да 20 работнікаў. Былі дробныя прадпрыемствы кштату мануфактураў: 7 гарбарняў, 3 бровары, 1 мёдаварня, 1 цагельня, 1 сьвечкавы і 3 вапнавых заводы, якія давалі прадукцыі ад 7000 да 8500 руб. У 1875 г. было 16 прадпрыемстваў з 33 работнікамі, якія давалі прадукцыі на 18500 рублёў. У 80-х гадах XIX ст. мелася 27 прадпрыемстваў з 130 работнікамі, якія давалі прадукцыі на 115500 руб. Зьявіліся новыя прадпрыемствы: ганчарня, мылаварня, дражджоўня і запалкавы завод.

У пэрыяд 1900-1903 гг. у сувязі з эканамічнай крызаю 8 прадпрыемстваў у Полацку зачыніліся, засталася 50 работнікаў. Усе дадзеныя аб росьце прадпрыемстваў, іхных прыбыткаў, колькасьці працоўных пададзеныя без уліку чыгуначных службаў і прадпрыемстваў. У 1904 г. мелася 288 рамесьніцкіх майстэрняў, у якіх працавалі 1198 чалавек, у 1910 г. працавалі ўжо 2060 чалавек, бо пасяля крызы зноў пачаўся ўздым вытворчасці. У 1914 г. у Полацку працавалі: паравы млын Левіных, дзе было каля 40 работнікаў, махоркавая фабрыка Рыўліна зь лікам працаўнікоў 30-40 чалавек, 3 вадзяныя млыны, некалькі невялікіх гарбарняў, электрастанцыя, лесапільня, цукеркавая і гільзавая фабрыкі, шэраг пякарняў, 3 цагельні, саматужныя вапнавыя заводы, 2 мылаварні, завод газаваных водаў, маслабойня, друкарні, два паравозныя дэпо на станцыях Полацк-1 і Полацк-2, чыгуначныя майстэрні, мноства саматужных майстэрняў па апрацоўцы мэталу і дрэва, кузьняў, шапкавых, кравецкіх, чабатарскіх, капелюшовых, кандыгарскіх, гадзіннікавых, фотамайстэрняў, цырульняў і г.д. Шмат майстэрняў мелі некалькіх найманых работнікаў ці дапаможных майстроў. Акрамя таго ў горадзе быў шэраг буйных гародаў і садоў, дзе ўжывалася найманая працоўная сіла, з большага сэзонная. Тут працавалі 12-16 гадзінаў штодзень і атрымлівалі ў дзень 50-60 капеек, а жанчыны і дзеці 20-30 капеек. Кваліфікаваныя работнікі працавалі 12-16 гадзінаў у дзень і за год зараблялі ад 108 да 180 руб. Гэткая высокай эксплуатацыя працаўнікоў была ў пэрыяд рэвалюцыі 1905-1907 гг. Рэвалюцыя прымусіла зьнізіць працягласьць працоўнага дня да 10-12 гадзінаў, і да 1912-1914 гг. крыху падвысіліся заробкі.

**Вакзал "Полацак-1" Рыга - Арлоўскай чыгункі.
Выгляд пачатку XX ст. Разбураны немцамі ў 1944 г.**

У часе вайны 1914-1918 гг. у Полацку паўсталі некалькі майстэрняў "Саюзу гарадоў" і "Земскага саюзу", што працавалі на войска. Зьвіліся майстэрні для ремонту зброі, аўтамабіляў, самалётаў і іншыя. Зь імі прыехалі некалькі кваліфікаваных працаўнікоў з Расеі, сярод якіх былі чальцы РСДРП, эсэры і бундаўцы. Частка полацкіх работнікаў і саматужнікаў далучыліся да працы на войска. Каваль Башуноў у Казьнянках заняўся вытворчасцю сякераў для войска і за час вайны ягоная кузня ператварылася ў завод, дзе працавалі каля 100 работнікаў.

У 1921 г. працавалі 140 саматужных прадпрыемстваў, а ў 1925 г. ужо 176 з 250 работнікамі. Да канца аднаўленчага пэрыяду лік працаўнікоў у цэнзавай прамысловасьці гораду дасягнуў 220 чалавек, а на чыгунцы больш за 500. З 1925 г. пачалося масавае аб'яднаньне саматужнікаў у артэлі, якія вырасьлі ў значныя прамысловыя прадпрыемствы. Прыкладам, створаная ў 1925 г. буйная шавецка-трыкатажная артэль, якая пазьней атрымала назву імя 15-годзьдзя Кастрычніка, у 1926 г. - мэталургічная артэль "Праўда", затым была створаная артэль "Харчавік", абутковая артэль "Чырвоная Полаччына", лесахімічная артэль "Праца" ды іншыя. У гады пяцігодка з 1929 да 1941 г. у Полацку плянавалася будаўніцтва шэрагу прадпрыемстваў, але памежны стан гораду не даваў магчымасьці іх будаваць. У горадзе заплянавалі рэканструкцыю паравога млыну, будаўніцтва электрастанцыі, заводу па вырабу дахоўкі, сьлягасмайстэрні, з 1930 г. - птушкакамбінату, мясакамбінату, хлебзаводу і шэрагу іншых. На 8-і прадпрыемствах рэспубліканскае і мясцовае прамысловасьці (без уліку чыгункі) у 1930 г. было занята 540 работнікаў, агульны кошт іхнае прадукцыі склаў 490 тыс. рублёў. У 1934 г. на гэтых прадпрыемствах працавалі ўжо 750 чалавек. На прадпрыемствах прамкаапэрацыі працавалі блізу 1200 чалавек, аб'яднаных у 23 артэлі. На пачатку 1940 г. у Полацку існавала ўжо 38 прадпрыемстваў дзяржаўнае прамысловасьці, 50 - прамкаапэрацыі і 2 - грамадзкіх арганізацыяў. На прадпрыемствах працавала работнікаў у 8 разоў больш, чым іх было ў 1914 г. Яшчэ ў 1912-1913 гг. прадпрыёмальнікам Тандэнікавым недалёка ад цяперашняе 10-е школы была збудаваная першая электрастанцыя магутнасьцю спачатку 25 кВт, якая пазьней даведзеная да 50 кВт. У 1918 г. гэтая электрастанцыя была нацыяналізаваная, а ў сакавіку 1921 г. адноўленая групай працаўнікоў пад кіраўніцтвам чальца кампартыі з 1904 г. сьлёсара В.Ф.Карнацкага і здадзеная ў эксплуатацыю. У 1924 г. станцыя была ўзмоцненая дызэлем у 150 конскіх сілаў і дынамамашынай на 90 кВт. Калі напачатку давалі сьвятло толькі ў дамы, дык цяпер пачалі асьвятляць вуліцы ў цэнтры гораду. У 1927 г. збудавалі новы будынак электрастанцыі, усталявалі тры новыя рухавікі агульнай магутнасьцю ў 350 конскіх сілаў. Электрастанцыя абслугоўвала 1000 абанэнтаў і пачала выдаваць ток для прамысловых мэтаў. Да пачатку 1940 г. у Полацку былі ўжо 3 электрастанцыі. Магутнасьць толькі гарадзкой складала 1446 кВт. Працавалі чыгуначная электрастанцыя і ў вайсковым гарадку.

* - сёньня агульная магутнасьць двух генэратараў Полацкай ЦЭЦ не перавышае 9 МВт, а сярэдняе сумарнае спажываньне ўсяго гораду складае 30-35 МВт.

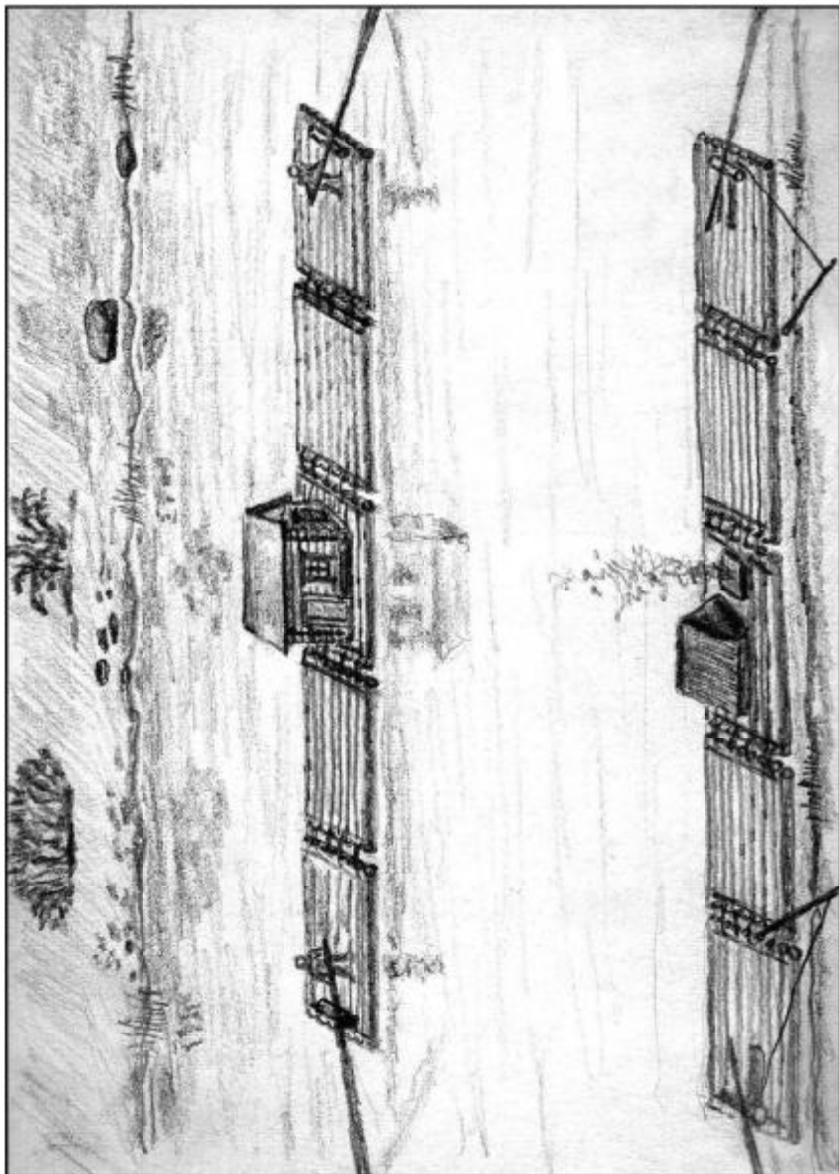
Падчас вайны 1941-1945 гг. уся прамысловасць гораду была разбураная і яе спатрэбілася аднаўляць ды разьвіваць. Абсталяваньне для прадпрыемстваў прывозілі зь іншых рэспублік СССР, а частку зь Нямецчыны ў залік рэпарацыяў. У першы пасьля вызваленьня год былі адноўленыя 12 прамысловых прадпрыемстваў, у ліку якіх былі: мясакамбінат, хлебзавод, прамкамбінат (былія сялгас-майстэрні), цагельня, друкарня. Да канца 1947 г. былі адноўленыя ці збудаваныя нанова 22 прадпрыемствы, сярод якіх завод будматэрыялаў, рыбзавод, артэль "Праўда", першая лінія электрастанцыі. У кастрычніку 1949 г. прамысловасць гораду перавысіла даваенны ўзровень выпуску прадукцыі.

У цяперашні час у Полацку дзейнічаюць гэтакія буйныя прадпрыемствы, як "Шкловалакно", аўтарамзавод, млынкамбінат, камбінат будматэрыялаў, якія пашыраюцца і перабудоўваюцца. Завод "Шкловалакно" будзе павялічаны прыкладна ў тры разы шляхам будаўніцтва новых цэхаў на тэрыторыі ад мікра-раёну Марыненкі да вёскі Ксты. На млынкамбінаце ідзе рэканструкцыя і будаўніцтва новых магутнасцяў і ёмістасцяў. Камбінат будматэрыялаў у 1979 г. сканчае рэканструкцыю і будзе вырабляць больш за 22 мільёны цаглінаў і мэлярацыйных трубаў. Ствараюцца аб'яднаныя прамысловых прадпрыемстваў, прыкладам, заводы ліцьцёва-мэханічны і плястмасавых вырабаў, аб'яднаньне ляспрамгасу і хімлягасу. Працуюць заводы зборнага жалезабэтона, два асфальтавыя заводы, кансэрвавы, вінаробчы, бровар, два хлебзаводы з агульным кіраўніцтвам, тры аўтакалёны зь вялікай колькасьцю аўтобусаў і таксі. Акрамя 15 аўтобусных маршрутаў у межах гораду, з дапамогай аўтобусага транспарту Полацк злучаны з мноствам населеных пунктаў Полацкага і суседніх раёнаў, а таксама з шэрагам гарадоў: Віцебскам, Менскам, Гораднёй, Ленінградам ды іншымі. Працуе фабрыка мастацкіх вырабаў, швачная фабрыка, хімчыстка, шмат майстэрняў камбінату побытовых паслугаў, дзьве гарадзкія цэплаэнтралі і дзьве электрастанцыі, гарадзкая і чыгуначная, вагоннае і лякаматыўнае дэпо, навучальна-вытворчае прадпрыемства таварыства сьляпых, лазьне-пральны камбінат, друкарня, рыбзавод, малочны камбінат. У 1978 г. налічвалася 28 прадпрыемстваў. Гэткім чынам Полацк з занядбанага мястэчка ператварыўся ў буйны прамысловы цэнтар з насельніцтвам 78000 чалавек (1979 г.) і зь лікам працаўнікоў большым за 20000 у 1970 г. і за 25000 у 1979 г. Побач з старажытным Полацкам будуюцца і разрастаецца ягоны спадарожнік Наваполацк з магутнай нафтавай і хімічнай прамысловасцю, з нафтазаводам і аб'яднаным хімкамбінатам, з вытворчасьцю поліэтылену, нітрону, штучных кармавых бялкоў і інш. Пасьля злучэньня абодвух гарадоў у адзін Полацк мае стацца магутным цэнтрам хімічнае прамысловасці Беларусі з насельніцтвам больш за 200000 чалавек, найпрыгажэйшым горадам на Дзьвіне, добраўпарадкаваным, з мноствам дрэваў на вуліцах і ў парках, з зручнымі транспартнымі шляхамі: чыгуначнымі, аўтамабільнымі Масква-Рыга, Полацк-Менск, Полацк-Себеж ды іншымі. Збудаваны новы аэрапорт з рэгулярнымі рэйсамі ў Менск.

ГАНДАЛЬ

Знаходжаньне Полацку на Дзвьіне з шматлікімі прытокамі, злучанымі волакамі з суседнімі рачнымі сыстэмамі, такімі як Дняпро ды іншыя, садзейнічала завязанню гандлёвых сувязяў з нутраным і знешнімі заходнімі ды ўсходнімі рынкамі, шэрагам гарадоў Беларусі, Расеі, Летувы, Польшчы, Прыбалтыкі. Вырабы з Полацку вывозіліся на захад і ўсход па Дзвьіне і ейных прытоках і волаках. Тавары з Полацку перавозіліся таксама і па сухаземных шляхах, асабліва ў зімовы час. З разьвіцьцём гаспадаркі Полацкага княства характар імпартуемых і экспартуемых тавараў зьмяняўся. Пра шматвэктарнасьць гандлёвых сувязяў Полацку сьведчаць манэты, знойдзеныя ў скарбах X-XII стст. Полацак зьяўляўся буйным рачным портам, празь яго рухалася шмат розных тавараў. Везьлі тавары на вялікіх грузавах судзінах - стругах. Гэта былі адна- ці двухпалубныя ветразевыя судзіны, якія маглі везьці ад 6000 да 12000 пудоў тавару. Каманда складалася з 20-40 чалавек. Вазілі тавары і на меншых судзінах: плывутах, шкутах, паўшкутах і чаўнах. Дакладныя зьвесткі пра гандаль атрымоўваем з кнігі рэгістрацыі мытных збораў у Полацку за 1616 г. За 56 дзён красавіка-верасьня 1616 г. зарэгістравана 219 купцоў і 202 стырнікі з 26 гарадоў, якія везьлі тавары ў Рыгу на 516 стругах, а за 43 дні траўня-жніўня 1616 г. - 208 купцоў і 138 стырнікаў з 22 гарадоў на 328 стругах з таварамі з Рыгі. Цікава адзначыць, што полацкія купцы з гэтага ліку складалі 40%, прыкладам, у Рыгу ехалі з таварамі 76 полацкіх купцоў і 79 стырнікаў на 167 стругах, а з Рыгі везьлі тавары 65 полацкіх купцоў і 56 стырнікаў на 118 стругах. З Полацку ў Рыгу везьлі пяньку, пакулье, лён, насенне канопляў, попел, рагожу, драўляныя бэлькі (ванголы), тлушч (лой), воск, хмель, гарэлку, мыла, абутак. За красавік-верасень з Полацку вывезена больш за 4000 тон пянькі, пакулья і попелу. З Рыгі везьлі галоўным чынам соль і селядцоў. За 43 дні траўня-жніўня 1616 г. правезьлі праз Полацак больш за 14000 мяхоў солі, каля 2000 тон селядцоў, зь іншых тавараў трэба адзначыць воцат, віно, жалеза, волава, прыправы. Частыя войны несьлі спусташэньне Полацку і суседнім гарадам, што прыводзіла да зьмяншэньня гандлю і зьяўленьня розных перашкодаў у ягоным разьвіцьці. Прыкладам, у 1820 г. праплылі праз Полацак у Рыгу 38 суднаў і 22 платы на суму 500 тысячаў рублёў. З разьвіцьцём капіталізму разьвіваецца і гандаль. Ужо ў 1833 г. у Рыгу праплылі 450 суднаў і 137 плытоў на суму 1,5 мільёна рублёў. У 1865 г. праплылі праз Полацак 13300 плытоў лесу на суму 7,2 мільёна рублёў. У 40-х гадах XIX ст. у горадзе было 112 купцоў, а ў 50-60-х гадах - ужо 280 купцоў. Пры канцы XVIII ст. у Полацку было 60 крамаў, у 40-х гадах XIX ст. - 148, у 60-х гадах XIX ст. - 330. У 1897 г. у гандлі было занята больш за 1300 чалавек, зь іх гандлявалі прадуктамі сельскае гаспадаркі 700 чалавек, лесам - 130 чалавек, прамысловымі вырабамаі па-над 200 чалавек. У 1900 г. было 460 гандлёвых і прамысловых устаноў. У 1914 г. іх было 687 з абарачэньнем 6,7 мільёна рублёў.

З разьвіцьцём чыгуначнага транспарту значэньне перавозак па Дзвьіне падае, але да 1-е сьвятовае вайны па рацэ сплаўлялася шмат лесу, пянькі, лёну

**Платы на Дзвіне
(пачатак XX ст.)**

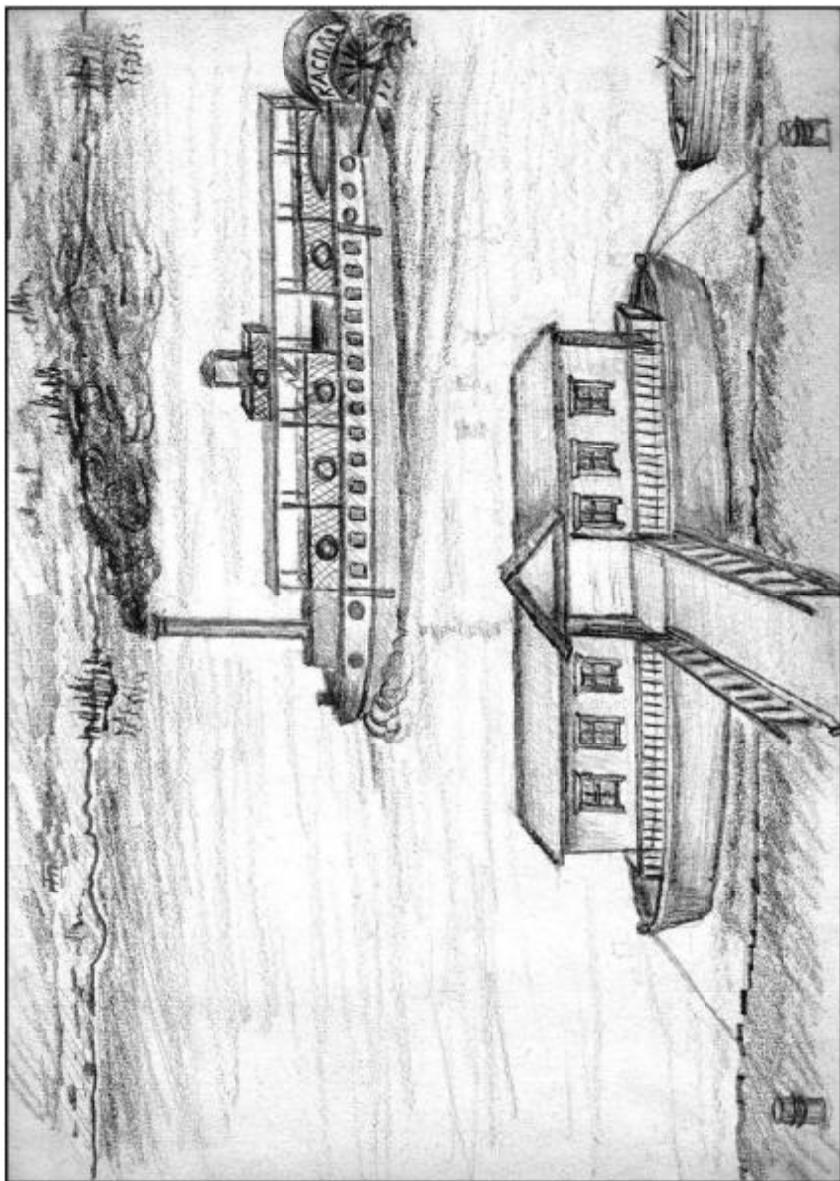
і збожжа. Лес сплаўляўся ў плытах, а астатнія тавары накладаліся на вялізныя баркі (плашкоўты), якія будаваліся ўзімку на беразе Дзьвіны ля ўтоку Палаты. У Полацку была прыстань, рэгулярна курсавалі аднакомінавыя, а ўвесну і двухкомінавыя параплавы - з адной палубай, пляскатым дном і вядучым колам на карме. Зь цягам часу галоўны тавараварот пераходзіць да чыгуначнага транспарту. Гэтак у 1880 г. у Полацк прыбыло 153000 пудоў збожжа, 100000 пудоў розных харчоў і 900000 пудоў прамысловых вырабаў. Адаслана з Полацку 167000 пудоў збожжа, 400000 пудоў харчоў і 1000000 пудоў прамысловых вырабаў. У 1914 г. у Полацку былі крамы шэрагу купцоў: тэкстыльная - Мінца, абутковая - Шлосбэрга, кніжная і папяровая - Гофэншэфэра, посуду - Будняцкага, бакалейныя - Кацэнэльсона, Штайнцайга, мэблевая - Багданава, каўбасная - Гушчы, кандытарская - Бімбада, печыва - Турка; галынтэрэйныя - Коца, Курьяндзкага, аптэкарскія - Дайноўскага, Бліньніка, аптэка - Беластоцкага і шмат іншых.

Пасьля Кастрычніцкай рэвалюцыі і зьмены дзяржаўных межаў частка Дзьвіны апынулася ў Латвіі, а частка левага берагу ў Польшчы. Перавоз грузаў па Дзьвіне рэзка скараціўся, сплаўляўся толькі лес і тое менш у параўнаньні з 1913 г. Параплаўны рух амаль спыніўся. Ля ўтоку Палаты была зробленая затока для вязаньня пльтоў, што накіроўваліся ў Рыгу, а затым у Нямецчыну. У Полацку знаходзіўся нямецкі брокэр, які прыймаў лес і кляймоў яго. Адабраныя бярвёны вязаліся ў пльгты, а забракаваныя ішлі на мясцовы рынак. У 30-х гадах акрамя лесу з Полацку ў Нямецчыну вывозіліся ракі, якіх адсылалі хуткім цягніком Масква-Рыга. Ракі звозіліся на Ксавэраўскі млын (4-ы зав. Фрунзэ), дзе нямецкі брокэр адбіраў іх для адсылкі. Ракі пакаваліся ў квадратныя кошыкі з сасновае лучыны і напаяўліся мокрым тарфяным мохам. Брокэр плямбаваў кошыкі і адсылаў тавар на станцыю.

Пры савецкай уладзе гандаль ад прыватнікаў перайшоў у рукі дзяржавы. Пачалі стварацца гандлёвыя каапэратывы адзінага спажывецкага таварыства, якія адчынялі крамы. Падчас НЭПу было шмат прыватных крамаў ды крамак. Пасьля іхнае ліквідацыі пачаў стварацца Гархарчпрамгандаль і іншыя гандлёвыя аб'яднаньні, якія адчынілі шмат новых крамаў. Туды ўвайшлі ўсе крамы адзінага спажывецкага таварыства. У 1925 г. тавараварот Полацку складаў 5,3 мільёна рублёў, а ў 1939 г. - ужо 67,64 мільёна рублёў, то бок павялічыўся ў 13 разоў. У 1940 г. у Полацку было 109 крамаў, 43 шапікі, 11 сталовых і рэстаранаў, 16 буфэтаў і кавярняў. У 30-х гадах у Полацку была створаная крама "Торгсін", дзе можна было купляць розныя дэфіцытныя тавары за валюту, каштоўныя камяні, каштоўныя мэталі і вырабы зь іх.

Сёньня Полацк мае гэтакія гандлёвыя арганізацыі: Гархарчпрамгандаль, Вайсковы гандаль, ОРС НОД-6*, трэст сталовых і рэстаранаў, спажывецкую каапэрацыю, Каапгандаль ці "Сяльгаспрадукт", ОРС ляспрагасу, якія маюць шмат крамаў, шапікаў, унівэрмагаў, сталовых, буфэтаў, кулінарыяў, рэстаранаў.

* - аддзел рабочага забесьпячэньня начальніка Віцебскага аддзяленьня Беларускай чыгункі.

Параплаў "Каспля" і прыстань на Дзвьіне
(пачатак XX ст.)

АХОВА ЗДАРОЎЯ

Што да аховы здароўя ў старажытным Полацку, дык да нас не дайшло якіхсьці дакладных звестак. Вядома, што былі пошасьці чумы, воспы, тыфусу ды іншых інфекцыйных хваробаў. Падчас эпідэміяў людзі зьвярталіся па дапамогу да рэлігіі: правіліся адмысловыя багаслужбы, чыталіся асаблівыя малітвы, ладзіліся крыжовыя працэсіі, але вядома, што "мэдычную дапамогу" рабілі варажбіты, знахары, якія лячылі з дапамогай замоваў, зэлак, масьцяў, вады, пусканьня крыві, абкурваньня, урыны, павуціньня, тарфянога моху, розных цёплых абкладаў і асаблівым лекавым сродкам лічылася лазьня з парылняй і венікам. Упершыню звесткі пра адукаваных лекараў зьяўляюцца ў XVI ст., калі 09.11.1512 г. Ф.Скарына абараняе ў Падуанскім унівэрсытэце ступень доктара мэдычных навук. Вядома, што сярод полацкіх езуітаў ужо пры канцы XVI ст. былі мэдыкі, але як яны лекавалі, невядома.

З далучэньнем у 1772 г. Полацку да Расеі разам з расейскімі войскамі зьяўляюцца вайсковыя мэдыкі, у Полацкім гарнізоне зьяўляецца шпіталь, а на Востраве будуюцца карантын. Вядома, што на пачатку XIX ст. у Полацку былі адукаваныя лекары, прыкладам, у 1836 г. быў вольна практыкуючы лекар Зойбэрлінг, які абслугоўваў полацкую ўніяцкую сэмінарыю і працаваў у часе эпідэміі чорнае воспы ў Струнскай лякарні, закладзенай уніяцкім біскупам для сялянаў свайго маёнтку. Падчас існаваньня полацкага намесьніцтва і губэрні ў горадзе на галоўным пляцы знаходзілася дзяржаўная аптэка. Разбураная яна ў 1809 г. падчас пабудовы езуітамі іншага будынку.

Да Кастрычніцкае рэвалюцыі мэдычная дапамога насельніцтву чынілася прыватнымі лекарамі, фельчарамі, павітухамі, масажыстамі, даглядачкамі за грошы, праз што была ня ўсім даступная. Шмат людзей зьвярталася да ўсялякіх знахараў, якія каштавалі таней. У горадзе была невялікая лякарня на Верхнім замку, дзе было каля 20 ложкаў, прыймальня і невялікі штат працаўнікоў. Будынак лякарні быў драўляным і стаяў там, дзе цяпер месьціцца скурна-вэнэрычны дыспансэр. У Полацку была габрэйская лякарня ў каменным двухпавярховым доме на вул. Войкава №8. Побач зь ёй месьціліся габрэйская аптэка і дом для састарэлых габрэяў (убожніца). Лякарня і ўбожніца закладзеныя габрэйскім купцом-гуртавіком мануфактуры Мінцам. На чыгунцы былі лякарня і прыймальня, два мэдычныя пункты на станцыях Полацк-1 і Полацк-2, якія абслугоўвалі працаўнікоў чыгункі. У кадэцкім корпусе быў збудаваны новы трохпавярховы будынак, дзе разьмесціўся шпіталь для кадэтаў. Была мэдчастка на Задзьвіньні ў казармах чыгуначнага батальёну. Зь лекараў таго часу можна адзначыць Імянітава, Мансьветава, Альдэнбурга, Арла ці Арлова (кадэцкі корпус), Мікульскага - добрага хірурга гарадзкой больніцы. Гэтыя лекары займаліся прыватнай практыкай і карысталіся ў жыхароў папулярнасьцю. Кошт лекарскае паслугі вагаўся ад 1 да 3-5 рублёў без аплаты фурмана. Карысталіся аўтарытэтам спрактыкаваньня фельчары Кузьмічоў, Манцэвіч (кадэцкі корпус), Турчын, Ходулеў (на чыгунцы), яны таксама займаліся прыварнай практыкай,

але бралі за паслугі менш: ад 50 капеек да 1 рубля. Былі зубныя лекары, гэтак званыя "дантысты", як Міхейкін, Рубашкін, Каждан, Гарнштайн і іншыя. Былі 4 прыватныя аптэкі, якія знаходзіліся ў цэнтры гораду, і шэраг аптэкарскіх крамаў, пра што пісалася вышэй. У Полацку час ад часу выбухалі эпідэміі воспы, шкарлятыны, дыфтэрыту, адзёру, інфлюэнцыі, тыфусу і халеры. Асабліва моцная эпідэмія халеры выбухнула ўлетку 1909 г. Інфэкцыя была завезеная купцом, які танна купляў у Пецярбурзе вопратку памерлых ад халеры. Ён сам захварэў і памёр, ды паклаў пачатак пошасьці ў горадзе. Для змаганьня з эпідэміяй быў створаны адмысловы мэдычны адзел: у вакольні Віцебскае рагаткі на вул. Віцебскай (цяпер Гагарына ля чыгуначнага вядуку праз вуліцу) быў збудаваны халерны барак. Адзеньне хворых спалвалі, усюды праводзілі дэзынфэкцыю крыніцаў захворваньня і г.д. Хавалі памерлых адмысловыя санітары. Вялася прапаганда прафіляктыкі захворваньня і сродкаў барацьбы з пошасьцю. Адначасна з радыкальнымі мэдычнымі захадамі, паліцыяй і гарадзкой думай рабіліся захады, якія ня мелі практычнага значэньня, а прызначаліся больш дзеля заспакаеньня насельніцтва: на вуліцах палілі вогнішчы, каб яны давалі больш дыму, які нібыта адганяе халерную заразу; маліліся ў цэрквах аб збаўленьні ад пошасьці. Да восені халера спынілася, але выбухі яе былі і ў наступныя гады. У 1909 г. агулам памерлі ад халеры ў Полацку некалькі сотняў чалавек.

Санітарны стан быў незадавальняльным, бо горад ня меў вадацягу і каналізацыі. Жыхары карысталіся вадой для піцьця і гатаваньня ежы з Дзьвіны, Палаты і студняў. Частка насельніцтва і ўстановаў карысталася паслугамі вадавознікаў, астатнія самі насілі дадому ваду. Увесну вада была жудаснай, рудога колеру і ад яе патыхала гноем, бо ў зімовы час на вуліцах, рынках, прыстанках фурманак, ня кажучы ўжо пра сьмецьце, што за зіму набралася ў дварах, ляжала вялізная колькасьць конскага гною. Разам з расталым сьнегам ўсё гэта сьцякала ў Дзьвіну і Палату. Вадавознікі і жыхары бралі ваду недалёка ад гэтых сьцёкаў. Чысьцейшай вада была ў калодзежах, але і іхны санітарны стан ня быў бездакорным. Корпус забясьпечваўся чыстай вадой з артэзіянскай сьвідравіны на беразе Дзьвіны. Прыватны прадпрымальнік Малахоўскі зрабіў сьвідравіну на вул. Леніна (цяпер канцылярыя водаканалтрэсту) і прадаваў чыстую ваду. Была сьвідравіна на заводзе газаваных водаў купца Райніса на вул. Леніна (канец вул. Энгельса). Чыгуначнікі карысталіся вадой з чыгуначнае вадапомпы, якая забірала ваду з Палаты вышэй за гарадзкія сьцёкі. Гарадзкая ўправа зрабіла адну сьвідравіну на рынку ў сквэры каля пажарнай каманды, але вада была жорсткай, жалезістай, саленаватай і непрыдатнай для піцьця.

Грамадзкія лазьні знаходзіліся ў прыватных руках і былі платнымі. Самай вялікай была лазьня Русонкія ля Чырвонага мосту (былы бровар, цяпер гатэль для кіроўцаў). Тут былі асобныя пакоі, мужчынскае і жаночае аддзяленьні, рытуальная габрэйская "мыква" для мыцьця жанчынаў падчас менструацыяў*.

* - басэйн зь цякучай дажджавой або крынічнай вадой для рытуальнага ачышчэньня. Акрамя згаданага мыква абавязковая для мужчынаў перад сьвятам Ём Кіпур і для асобаў, што прыймаюць юдаізм.

Вада была дрэннае якасці і змянялася ня часта. Дзье лазні былі на Ніжне-Пакроўскай, адна зь іх звалася дваранскай. Другая была агульнадаступнай і ўначы выкарыстоўвалася пад спальню бяздомным, таму звалася "басяцкай".

Пасья ўсталяваньня савецкае ўлады стаўленьне да аховы здароўя карэнным чынам змянілася. Пачалося пашырэнне лякарняў, уведзіцца бясплатнае лекаваньне, аплочваньне з касы сацыяльнага страхавання бюлетэняў па хваробе, пэўны час нават бясплатна выдаваліся лекі, нацыяналізуюцца аптэкі, уведзяцца прышчэпкі супраць воспы, халеры, крываўніцы, тыфусу, дыфтэрыі. Адчыняецца санэпідстанцыя, бярэцца пад кантроль водазабеспячэнне і санітарны стан гораду, ствараецца інфэкцыйнае аддзяленне лякарні.

Нешта з абсталяваньня перайшло да гарадзкой сыстэмы аховы здароўя ад шпіталёў, якія тут былі ў часе вайны 1914-1918 гг., бо ў Полацку знаходзілася шмат шпіталёў вайсковых, а таксама Чырвонага Крыжу. Прыкладам у будынку кадэцкага корпусу быў вялікі шпіталь Георгіеўскае грамады Чырвонага Крыжу, на Верхнім замку ў будынку інтэрнату абслугі кадэцкага корпусу - шпіталь фінскага Чырвонага Крыжу. У будынку ляснога тэхнікуму, тады жаночай эпархіяльнае вучэльні, месціўся палявы шпіталь, на Задзьвіньні ў казармах чыгуначнага батальёну - вялізны вайсковы шпіталь, шэраг іншых - у будынках 1-е вышэйшае пачатковае вучэльні, мужчынскае гімназіі, духоўнае вучэльні. Фінскі Чырвоны Крыж зліквідаваў свой шпіталь у 1918 г. і амаль усё абсталяваньне перадаў мясцовым уладам, што стала падставай для пашырэння гарадзкой больніцы. Для дастаўкі параненых ад станцыі і назад па горадзе былі пракладзены вузкакалейныя шляхі, па якіх параненых на адмысловых ваганэтках з дапамогай коней транспартавалі ў шпіталі і на станцыю дзеля адсыланьня на лячэнне ў тылавыя шпіталі. Сьмяротнасць у шпіталах была вялікай. Некаторыя параненыя паміралі ў цягніках, на прыёмальных пунктах вакзалаў, як, прыкладам, на станцыі Полацк-2 (Грамы). Тут для ехаўшых у цягніках вайскоўцаў і ўцекачоў былі абсталяваныя пункты харчавання. Вельмі шмат вайскоўцаў паміралі ў шпіталах, сьведчаньнем таму вялікія вайсковыя могілкі з тысячамі надмагільных крыжоў на Запалоцьці на полі ля Міхайлаўскіх могілак. Шэраг лекараў з шпіталёў, што былі ў Полацку, пасья дэмабілізацыі засталіся тут і пачалі працаваць у сыстэме аховы здароўя: у лякарні, паліклініцы, дыспансэрах. Да іх трэба аднесці: Барыса Анатольевіча Бураўскага, Мікалая Дзьмітрыевіча Гнядоўскага, В.С.Магаршака, Мышкіна, Хрыстэнсана ці як яго называлі ў народзе "доктар з палкай", бо ён паліў піпку, хірурга Мацішука, былую нелегальную рэвалюцыянерку, вялікую спецыялістку па хваробах зроку Бурбо, якая загадвала аддзяленьнем лякарні, але была вельмі нэрвовай; хірурга Дунье, загадчыка тубдыспансэра Р.Л.Зялікіна, арыштаванага ў 1937 г., Гурэвіча ды іншых. З мэдсэстраў вялікай павагай карысталася апэрацыйная сястра лякарні Сідарчук. Акрамя гарадзкае больніцы ў Полацку працавала чыгуначная лякарня ў Грамах. На Верхнім замку да старой драўлянай больніцы быў прыбудаваны каменны двухпавярховы радзільны дом. Каля яго быў створаны тубдыспансэр. На вул.

Ленінскай супраць манастыру быў створаны скурна-вэнэрычны дыспансэр, былі створаныя жаночая, дзіцячая і школьная кансультацыі, станцыя пераліваньня крыві, стаматалягічная клініка на вул. Фрунзэ, перабудаваныя аптэкі. Была збудаваная гарадзкая паліклініка, там дзе месціцца і цяпер, чыгуначная паліклініка ў Грамах. Працавалі санітарныя прапускныя пункты і санэпідэмічная станцыя. Быў збудаваны лазьнева-пральны камбінат, на шэрагу прадпрыемстваў і навучальных устаноў створаныя мэдычныя пункты. Дзякуючы дзеяньням ворганаў аховы здароўя амаль зьніклі эпідэміі халеры, тыфусу, крываўніцы, дыфтэрыту, зьменшыўся лік захворваньняў на сухоты і вэнэрычныя хваробы. З разьвіцьцём сеткі ворганаў і ўстаноў аховы здароўя павялічваецца лік мэдычнага пэрсаналу, колькасьць абсталяваньня ў мэдычных устаноў. Калі ў 1904 г. у Полацку налічвалася 12 лекараў і 20 фэльчараў і акушэрак, дзеве лякарні прыкладна на 40-50 ложкаў, дык у 1940 г. былі дзеве лякарні на 380 ложкаў, дзеве паліклінікі, дзеве кансультацыі, каля 130 лекараў і фэльчараў. Да вайны галоўным лекарам больніцы быў В.С.Магаршак, загадчыцай гарадзкога аддзелу аховы здароўя - Н.П.Крупіна. Яна засталася ў Полацку падчас акупацыі, працавала ў лякарні, а затым пайшла ў 3-ю Беларускаю партызанскую брыгаду, дзе была лекарам у санітарнай частцы. Пасьля вайны аддзел аховы здароўя ўзначальвала Т.Нікіціна.

З пачаткам Вялікае Айчыннае вайны частка лекараў і малодшага мэдычнага пэрсаналу была пакліканая ў войска і трапіла ў шпіталі, што фармаваліся ў Полацку. У пэрыяд фашыскае акупацыі ўсе мэдычныя ўстановы былі разбураныя за выключэньнем гарадзкое больніцы на Верхнім замку. Склад лекараў і малодшага мэдычнага пэрсаналу рэзка зьмянiўся, ён папоўнiўся лекарамі, якія былі ў складзе вайсковых частак, што трапілі ў акружэньне. Частка зь іх перайшла ў партызанскія аддзелы.

Пасьля вызваленьня Полацку 04.07.1944 г. быў створаны гарадзкі аддзел аховы здароўя, пачалося аднаўленьне сеткі ўстаноў аховы здароўя. У будынку былое лютаранскае кірхі разьмесьціўся гарадзкі кінатэатар. Лаўкі ў ім былі драўлянымі, і празь некаторы час у іх завяліся клопы, якія ў той час былі бедствам чыгуначных вакзалаў, вагонаў і жылых дамоў. З прычыны перапоўненасьці памяшканьняў людзьмі, цяжкасьцяў зь бялізнай, лазьняй і г.д. размножыліся і вошы. Акрамя таго ў шматлікіх будынках была вялікая колькасьць блохаў. Санстанцыя вяла энэргічную вайну з усімі гэтымі шкоднікамі. На чыгуначных вакзалах былі створаныя санпрапускнікі і пасажырам не прадавалі квіткоў, пакуль тыя ня пройдуць санапрацоўку. Без санапрацоўкі не пускалі і ў гатэлі. Дзякуючы гэтым захадам цяжкіх эпідэміяў не здаралася, але выбухі тыфусу, крываўкі, балотнае ліхаманкі былі. У 1958 г. у горадзе было 132 лекары і 435 чалавек сярэдняга мэдычнага пэрсаналу. Адчыняецца на Задзьвіньні абласная псыхбольніца. Больніца імя Леніна ў 1961г. мела 400 ложкаў, тубдыспансэр - 75, будуюцца анкалягічны дыспансэр на 50 ложкаў, лік дактароў павялічыўся да 160 чалавек. Аднаўляюцца паліклінікі, будуюцца ў цэнтры раддом, дзіцячая кансультацыя, стаматалягічная паліклініка, аптэкі. У 1972 г. ужо меліся 3 лякарні

і вайсковы шпіталь, 2 паліклінікі, без уліку вайсковай, стаматалягічная паліклініка, дзіцячая і жаночая кансультацыі, кухня дзіцячага харчавання, школьная паліклініка, хуткая дапамога, дыспансэры: тубэркулёзны, скурна-вэнэрычны, анкалягічны, фізкультурны, раддом, санэпідэмічная станцыя, станцыя пералівання крыві, 5 аптэкаў. Было 270 лекараў і 800 работнікаў сярэдняга мэдпэрсаналу. У апошнія гады адчыніліся яшчэ 2 аптэкі на вул. Марыненкі і Юбілейнай, рэканструяваная аптэка №59, зробленая прыбудова да будынку паліклінікі, збудаваная чыгуначная лякарня на 200 ложкаў у Ноўцы і будзеца чыгуначная паліклініка. Зробленая прыбудова корпусу да гарадзкой больніцы. Яшчэ ў 50-х гадах будынак перасыльнага пункту на Верхнім замку ператвораны ў інфэкцыйнае аддзяленне лякарні. Пашыраная псыхбольніца праз прыбудову новага корпусу. У горадзе маеца дыэтычная сталовая. Лякарні і дыспансэры атрымалі шмат новага абсталявання. Маеца шэраг заслужаных лекараў рэспублікі, прыкладам, Ганна Міхайлаўна Лебедзева, М.В.Папова ды іншыя. Лебедзева з 50-х гадоў зьяўляецца галоўным лекарам больніцы імя Леніна, якая абслугоўвае 5 навакольных раёнаў. Да Лебедзевай галоўным лекарам была Гаварко. Галоўным лекарам і будаўніком анкалягічнага дыспансэру быў Віктар Антонавіч Ізмайловіч. Галоўным хірургам больніцы быў лекар Крыстал. Уролагам працаваў Леках, які падчас вайны быў лекарам у партызанскай брыгадзе. Дзякуючы дзейнасці ўстановаў аховы здароўя зменшылася дзіцячая сьмяротнасць. Маеца дзіцячае аддзяленне гарадзкой больніцы пад кіраўніцтвам спрактыкаванага пэдыятра Лідзіі Дзямянаўны Язерскай. Працягласць жыцця павялічылася да 73-75 гадоў, замест 40-50, што было за царскім часам. Ліквідаваныя эпідэміі воспы, халеры, дыфтэрыі, шкарлятыны, тыфусу, адзінкавыя выпадкі крываўніцы, значна зменшылася сьмяротнасць ад сухотаў і лік захварэўшых імі. Анкалягічны дыспансэр дапамагае хворым на рак і вядзе вялізную прафіляктычную працу. Дзеці ў дзіцячых дамах, ясялях, школах увесь час знаходзяцца пад наглядам мэдработнікаў, улетку ладзяцца масавыя аздараўляльныя мерапрыемствы ў шматлікіх піянерскіх лягерах як за горадам, гэтак і ў школах, ня лічачы санаторных дзіцячых устаноў. У 60-х гадах зьявіліся новыя формы аздараўлення і рэабілітацыі. Буйныя прадпрыемствы будуюць прафілякторыі за горадам, у прыгожых і здаровых мясцінах, ці зонах адпачынку, прыкладам, завод "Шкловалакно", фабрыка пабытовых паслугаў. У 1979 г. у сыстэме аховы здароўя працавалі 264 лекары, 813 работнікаў сярэдняга мэдпэрсаналу, 5 заслужаных дактароў, 38 дактароў 1-й і 2-й кваліфікацыйных катэгорыяў. Чыгуначная лякарня за 1978 г. абслужыла 4133 чалавекі. Хуткая дапамога ў 1978 г. абслужыла 37595 чалавек, у тым ліку 3871 чалавека на вёсцы.

АСЬВЕТА

З распаўсюджаннем хрысьціянства на Полаччыне зьяўляюцца першыя пісьменныя людзі зь ліку духавенства, спачатку гэта былі прыхадні зь Бізантыі і паўднёваславянскіх земляў, якія выконвалі ролю місіянераў. Яны пачалі

навучаць пісьменнасьці мясцовых жыхароў, каб падрыхтаваць зь іх сьвятароў, дыяканаў, псальмасьпеўцаў. За імі за навуку паступова бяруцца князі, некаторыя іхныя дружыньнікі і іншыя службовыя асобы. Вядзеньне царкоўных і дзяржаўных справаў вымагала навучаць пісьменнасьці людзей, каб тыя маглі складаць розныя дакумэнты, прывілеі, дамовы, загады і г.д. Для царкваў патрабаваліся кнігі, каб ладзіць багаслужбу, вывучаць і пашыраць Стары і Новы Запаветы, то бок Біблію, часасловы ды іншыя царкоўныя кнігі. Пісьменнасьці ў X-XI стст. і пазьней навучалі царкоўнікі, у шмат якіх манастырах яны займаліся памнажэньнем кнігаў шляхам перапісваньня. У Полацку ў XII ст. гэтай справай займалася полацкая князьёўна Эўфрасіньня, спачатку яна сама перапісвала царкоўныя кнігі, а затым арганізавала перапісваньне ў Спаскім манастыры. Раней адзначалася, што ў полацкім манастыры Яна Папярэдніка на Востраве ў XIII-XIV стст. было напісанае эвангельле. У манастырах, пэўна, былі і полацкія летапісы. Ёсьць звесткі, што князь Ізаслаў пры канцы X ст. рабіў захады, каб арганізаваць перапісваньне царкоўных кнігаў. Разьвіццё гандлю прымусіла купцоў і некаторых рамеснікаў заняцца вывучэньнем пісьменнасьці.

У 90-х гадах XV ст. у Полацку нарадзіўся і жыў сын купца Францыск Скарына. Пачатковую адукацыю ён атрымаў тут, затым скончыў Кракаўскі і Падуанскі ўнівэрсытэты, працаваў у Празе, Вільні, Каралеўцы (Кёнігсбэрзе) ды іншых гарадах. Выдаў на беларускай мове Біблію, што мела велізарнае значэньне для разьвіцця беларускае культуры. У гонар яго ў Полацку названыя адна з лепшых вуліцаў, друкарня, пэвдучэльня, а на пляцы ў цэнтры гораду ў 1974 г. яму збудаваны цудоўны помнік. Пры канцы XVI ст. брацтвам пры полацкім Багаўлёнскім манастыры ствараецца школа, дзе з 1656 да 1664 г. выкладаў Сымон Полацкі. У гонар ягонае дзейнасьці на муры Багаўлёнскага манастыру ўсталяваная мэмарыяльная шыльда. Калі да канца XVI ст. пісьменнасьці навучалі ў праваслаўных манастырах, дык пазьней навучаньне моладзі пераходзіць да каталіцкіх манаскіх законаў, якія ствараюць розныя школы, як мужчынскія, гэтак і жаночыя. У 1581 г. езуіты адчынілі вучэльню, у якой пры канцы XVI ст. было 5 вучняў. У XVII ст. былі ўжо 3 клясы, выкладаньне вялося па-беларуску, каб прыцягнуць дзетак беларускае шляхты ды іншых жыхароў. У XVIII ст. блізу 300-400 шляхецкіх дзяцей навучаліся ў езуіцкім калегіюме, які ў 1812 г. ператвораны ў акадэмію з правамі ўнівэрсытэту. У 1820 г. яна была зачыненая і ператвораная ў вышэйшую вучэльню піярскага манаскага закону. Пры жаночых базыльянскім і марыявіцкім манастырах былі адчыненыя школы для дзяўчынак-шляхцянак. У 1830 г. вышэйшая каталіцкая вучэльня піярскага закону зачыняецца за антыўрадавую дзейнасьць. Паступова зачыняюцца ўсе каталіцкія школы, бо ў 1832 г. паводле загаду ўраду ліквідуюцца каталіцкія манастыры, апошнія зь іх зачыненыя ў 1839-1840 гг.

З далучэньнем у 1772 г. Полацку да Расейскае імперыі пачынаюць адчыняцца сьвецкія дзяржаўныя навучальныя ўстановы. Гэтак 15.04.1789 г. была адчыненая сьвецкая чатырохклясавая вучэльня. У 1789 г. у ёй было 117 навучэн-

цаў, а ў 1795 г. - 235 навучэнцаў. Навучаліся ў ёй дзеці купцоў, чыноўнікаў і вайскоўцаў, мяшчанаў ды рамеснікаў. У 1795 г. дзяцей рамеснікаў і мяшчанаў навучалася 95 чалавек. Выключэньнем з правіла было навучаньне ў ёй 13 дзяцей чэлядзі і сялянаў. Пасьля ліквідацыі Полацкае губэрні і намесьніцтва ў вучэльні ў 1798 г. засталіся толькі 69 навучэнцаў. У 1820 г. адчыняецца двухклясавая павятовая вучэльня і аднаклясавая парафіяльная. У 1830 г. двухклясавая павятовая вучэльня ператвараецца ў чатырохклясавую шляхецкую вучэльню, а ў 1837 г. - у пяціклясавую, што дало дзецям шляхты права паступаць у вышэйшыя навучальныя ўстановы. 25.06.1835 г. для дзяцей шляхты адчыняецца Полацкі кадэцкі корпус. Пры канцы 1914 г. ён пераводзіцца ў Сумскі ды Харкаўскі кадэцкія карпусы, і на гэтым ягоная дзейнасьць сканчаецца. У 1838 г. быў адчынены прыватны, платны і "ўзорны пансыён" для дзяцей шляхты, які прыраўноўваўся да чатырохклясавых шляхецкае вучэльні. У 1838 г. для габрэяў існавалі колькі невялікіх рэлігійных школаў. У 1872 г. была адчыненая Полацкая настаўніцкая сэмінарыя. Пры канцы XIX ст. у Полацку былі наступныя навучальныя ўстановы: кадэцкі корпус, настаўніцкая сэмінарыя, мужчынская духоўная вучэльня, дзьве царкоўна-парафіяльныя школы, пачатковая вучэльня, жаночы прыватны пансыён і некаторыя іншыя. У 1903 г. на базе прыватнага пансыёну Вільгельміны Фёдараўны Рульковіос была адчыненая васьміклясавая жаночая гімназія. 8-я кляса была неабавязковай, гэта была пэдагагічная кляса, якая рыхтавала настаўніц для народных і царкоўна-парафіяльных школаў. Рульковіос была прызначаная загадчыцай гэтай гімназіі. Пры гімназіі былі дзьве падрыхтоўчыя клясы: старэйшая ды малодшая. Дырэктарам гімназіі звычайна быў дырэктар настаўніцкае сэмінарыі. У 1904 г. у горадзе, з улікам прыватных, такіх як гэмінальная вучэльня, заснаваная Багаяўленскім манастырком, прагімназія, было 17 навучальных устаноў. Навучалася каля 2000 вучняў з 5000 гарадзкіх дзяцей. У 1913 г. адчынілася Полацкая мужчынская гімназія, якая складалася з дзьвюх клясаў. Ейным дырэктарам быў Яленеў. У 1914 г. у горадзе ўжо была 21 навучальная ўстанова, зь іх: 4 царкоўна-парафіяльныя школы, 4 пачатковыя вучэльні, 1 гарадзкая чатырохклясавая вучэльня, 1 гарадзкая вышэйшая пачатковая шасьціклясавая вучэльня, 2 практычных пачатковыя школы (пры настаўніцкай сэмінарыі і эпархіяльнай жаночай вучэльні), 3 гімназіі (мужчынская, жаночая і чыгуначная), 1 жаночая прагімназія, 1 жаночая прафвучэльня, 2 духоўныя вучэльні (мужчынская чатырохклясавая і жаночая пяціклясавая з настаўніцкай 6-й клясай), 1 настаўніцкая сэмінарыя, кадэцкі корпус. У навучальных установах гораду працавалі блізу 100 настаўнікаў. Ва ўсіх школах, акрамя пачатковых, навучаньне было платным. Настаўнікам-інспэктарам 2-й гарадзкой вучэльні быў В.Г.Савіцкі. Настаўнікам-інспэктарам вышэйшае гарадзкое шасьціклясавое пачатковае вучэльні быў П.І.Дэйніс, загадчыцай жаночае прафвучэльні - А.П.Чухлебава, дырэктарам чыгуначнае гімназіі - Більдзюг, дырэктарам настаўніцкай сэмінарыі - М.Х.Сакалоў, а да яго - К.І.Ціхаміраў. Даглядчыкам мужчынскае духоўнае вучэльні быў святар Акаловіч,

загачыцай жаночае эпархіяльнае вучэльні была манашка матухна Ніна. Дырэктарам кадэцкага корпусу быў генэрал-маёр Чыгір. Сыстэма навучання мела выразны клясавы характар і абслугоўвала з большага заможныя клясы: кадэцкі корпус навучаў дзяцей шляхты; духоўная вучэльня - дзяцей духоўных асобаў; гімназіі - дзяцей купцоў, чынавенства, гандляроў; гарадзкая вучэльня - дзяцей мяшчанаў, дробных гандляроў, дробных службоўцаў; настаўніцкая сёмінарыя - тых, хто паходзіў з сялянаў, мяшчанаў і іншых маламаёмасных асобаў. Дзеці гарадзкае бядноты навучаліся, але ня ўсе, у царкоўна-парафіяльных і пачатковых вучэльнях.

У 1918 г. усе былыя навучальныя ўстановы пастановай савецкае ўлады былі расфармаваны і распачалася пабудова новае сыстэмы навучання, якая павінна была абслугоўваць насамперш інтарэсы работнікаў і сялянаў, але не зачыняла сваіх дзвярэй для дзяцей панаваўшых раней клясаў. З прычыны нямецкае акупацыі гораду і часткі павету, школьная рэформа крыху затрымалася, але да канца 1918 г. была праведзеная. У 1919 г. у горадзе было 11 школаў, 100 настаўнікаў і 2600 навучэнцаў. Была створаная адзіная працоўная школа 1-й і 2-й ступеняў. У горадзе былі 4 дзіцячыя дамы ці прытулкі, 4 дзіцячыя сады. 06.03.1919 г. была адчыненая Полацкая музычная школа. Першым дырэктарам быў М.Ф.Мацісон. Увосень 1920 г., пасля савецка-польскае вайны, было 12 школаў, зь іх 9 школаў 1-й ступені (чатырохклясавых), дзе навучаліся 908 вучняў і 3 школы 2-й ступені з 333 вучнямі. Агулам у горадзе навучаліся 1241 вучань, бо насельніцтва значна паменела. Працавалі 7 дзіцячых садоў з 396 дзецьмі і 24 выхаватцаўкамі, 1 дзіцячы дом на 40 дзяцей, 3 прафтэхшколы (паліграфістаў, мэталістаў і швачак), у якіх навучаліся 73 вучні і было 11 майстроў. 01.11.1921 г. адчыніўся Полацкі лясны тэхнікум. У 1921-1922 гг. было 11 школаў 1-й ступені і 3 школы 2-й ступені, агулам 14 школаў, дзе навучаліся 2587 вучняў і працавалі 184 настаўнікі. У 1922 г. адчыніўся полацкі рабфак. У 1924 г. Полацк увайшоў у склад БССР. Агульнаадукацыйныя школы былі зрэфармаваныя, бо ў БССР была іншая сыстэма народнае адукацыі: пачатковая і сямігадовая школы, па-над імі сярэднія спецыяльныя і вышэйшыя навучальныя ўстановы. Школы працавалі на чатырох дзяржаўных мовах, зацверджаных у БССР. У Полацку былі: 1 польская, 1 расейская, 2 габрэйскія і 10 беларускіх школаў. У 1926 г. было ўведзенае абавязковае пачатковае навучаньне. Пры канцы 30-х гадоў адбылася яшчэ адна рэформа школаў: былі ўведзеныя сярэднія і сямігадовыя школы. У 1940-1941 гг. у горадзе было 16 школаў (9 сярэдніх і 7 сямігадовых), дзе навучалася 5767 вучняў, працавала 269 настаўнікаў. Былі дзве вечаровыя працоўныя школы. Былі 4 спецыяльныя сярэднія навучальныя ўстановы: будаўнічы і лясны тэхнікумы, школьная і дашкольная пэдагугельні, ва ўсіх навучалася 937 вучняў і працавала 70 выкладчыкаў. Працавала школа мэдсёстраў, дзе было 180 навучэнцаў. Агулам у спецыяльных навучальных установах навучалася 1107 вучняў. Працавалі 6 дзіцячых ясяляў на 285 дзяцей і 12 дзіцячых садкоў на 825 дзяцей, дзе працавалі 44 выхаватцаўкі.

Пасьля вызваленьня Полацка 04.07.1944 г. пачалося паступовае аднаўленьне навучальных устаноў усіх тыпаў. Школы нумарваліся паводле часу іхнага аднаўленьня, а не паводле даваеннае нумарацыі. У 1950 г. Вярхоўны Савет СССР прыняў закон "Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР". На падставе яго сямігадовыя школы ператвараюцца ў васьмігадовыя і ўводзіцца абавязковае васьмігадовае навучаньне. Уводзіцца вытворчае навучаньне ў сярэдніх школах, дзеля чаго дадаецца 11-я кляса, напачатку ў дзённых, а затым і ў вечаровых працоўных школах. Пазьней 11-я кляса ў дзённых школах касуецца, школа зноўку рэфармуецца. У 1976 г. уводзіцца абавязковая дзесяцігадовая адукацыя. Будаўніцтва новых школаў вядзецца паводле стандартных праектаў. У 50-х гадах будуецца школы №5 і 9. З гатэлю перабудоўваецца школа №8, аднаўляюцца з карабаў даваенныя школы №7 і 1 (паводле новай нумарацыі). У 1962 г. будуецца школа №13 па вул. Гагарына, у 1964 г. - школа №2 па вул. Касманаўтаў. На Задзьвінны ў 50-х гадах будуецца школа №4, а ў 1966 г. - школа №3. На 01.01.1968 г. у горадзе працуюць 13 школаў, зь іх 2 васьмігадовыя (№11 і 8), у якіх навучаюцца 10256 вучняў. Маецца адна школа-інтэрнат. Працуе спартовая школа на 450 вучняў, музычная школа на 300 вучняў. Працуюць 4 вечаровыя рабочыя школы, зь іх 3 зьменныя, адна завочная школа працоўнае моладзі, ва ўсіх іх навучаюцца 1167 чалавек. Дзіцячых садкоў і ясляў - 22, зь іх у падпарадкаваньні гарАНА - 10. Гадуюцца ў яслях 1364 дзіцёнкi, у дашкольных групах - 2856 дзяцей. У горадзе працуюць 636 настаўнікаў, а ў дзіцячых садках і яслях - 292 выхавальнікі. Маюцца ў горадзе 5 сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў: 1. Падвучэльня - 486 навучэнцаў, зь якіх на дашкольным аддзяленьні 144 чалавекі, на школьным - 342; 2. Мэдвучэльня - 835 навучэнцаў, дзе маюцца 4 аддзяленьні: сясстрынскае, фэльчарскае, акушэрскае і зубаякарскае. Вечаровае сясстрынскае аддзяленьне з 109 навучэнцамі; 3. Лясны тэхнікум з трыма аддзяленьнямі: дзённае - 653 навучэнцы, завочнае - 560, вечаровае - 130; 4. Сельскагаспадарчы тэхнікум рыхтуе плянавікоў і бугальтараў сельскае гаспадаркі. На дзённым аддзяленьні маецца 390 навучэнцаў, на завочным - 402; 5. Каапэратыўны тэхнікум на дзённым аддзяленьні мае 684 навучэнцы, зь якіх на аддзяленьні ахаладжальнага абсталяваньня - 154 навучэнцы, у вучэльні прадаўцоў - 134, таваразнаўцаў - 396; на завочным аддзяленьні - 620 навучэнцаў. Каапэратыўны тэхнікум быў створаны на базе гандлёвае школы, адчыненай на пачатку 50-х гадоў. Агулам у сярэдніх спецыяльных навучальных установах навучаліся 4869 чалавек, выкладчыкаў у іх было 324 чалавекі, зь якіх 100 чалавек працавалі па сумяшчэньні ў мэдвучэльні, створанай на базе школы мэдычных сёстраў. У Полацку працуюць 3 прафвучэльні: №2 - электрамайстроў для сельскае гаспадаркі; №66 - будаўнікоў (мантажнікі, бляхары, паліравальнікі, тынкоўшчыкі, муляры); №13 - мэханізацыі сельскае гаспадаркі, якая ў 70-х гадах была пераведзеная ў вёску каля Ветрына. У ГПТВ навучаліся каля 1200 навучэнцаў, працавала больш за 60 выкладчыкаў і майстроў. Гэткім чынам у

1968 г. у полацкіх навучальных установах вучыліся 17492 навучэнцы і працавала больш за 1020 настаўнікаў, майстроў і выкладчыкаў.

З навучальных устаноў трэба адзначыць створаныя пры савецкай уладзе, але ўжо не існуючыя: 1. Полацкія 43-я курсы камандзіраў работніка-сялянскае Чырвонае Арміі, распачатыя пры канцы 1920 г. і зачыненыя ў лістападзе 1922 г. Кіраўніком курсаў быў герой грамадзянскае вайны Я.Ф.Фабрыцыйос. На пяхотным, кавалерыйскім і артылерыйскім аддзяленнях навучалася каля 1500 курсантаў; 2. Полацкі пэдагагічны інстытут. Адчынены ён у 1954 г. і зачынены ў 1958 г. Меў два факультэты: фізыка-матэматычны і літаратурны. Рэктарам быў Цярэнцеў. Праіснаваў інстытут адзін выпуск. Падчас ліквідацыі яго фізыка-матэматычны факультэт быў пераведзены ў Віцебскі пэд'інстытут, а літаратурны факультэт - у Магілёўскі пэд'інстытут. У 1954 г. набор на два факультэты склаў каля 200 чал., да канца існавання навучалася каля 700 чалавек.

У 1979 г. у горадзе працуюць 13 дзённых сярэдніх школаў і адна пачатковая ў Кароўніках, 4 вечаровыя працоўныя школы: 3 зьменныя і адна, дзе атрымліваюць сярэдняю адукацыю навучэнцы дзвюх гарадзкіх прафвучэльняў. Працуюць дзве прафвучэльні: 1. №2 - побытавых паслугаў, рыхтуе спецыялістаў шыцця адзення і абутку; 2. №66 - рыхтуе працоўных розных спецыяльнасьцяў для будаўнічых трэстаў №22 і 16. Працуюць 5 сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў: 1. лясны тэхнікум; 2. сяльгастэхнікум; 3. пэдавчэльня з школьным, дашкольным і музычным аддзяленьямі; 4. мэдвучэльня з акушэрскім, сястрынскім і фэльчарскім аддзяленьямі; 5. палітэхнікум, створаны на базе каапэратыўнага тэхнікуму. Працуе музычная школа, дзве спартовыя школы, сыстэма розных прафэсійных курсаў: кравецтва і шыцця, кіроўцаў пры аўтабусах, школа кіроўцаў ДТСААФ, розных студыяў пры клябах і г.д. У горадзе працуюць клуб піянэраў і школьнікаў, дзве дзіцячыя бібліятэкі, станцыя юнатаў, клуб юных тэхнікаў, камбінат вытворчага навучання. У 14-і дзённых школах навучаюцца каля 10500 вучняў. Расьце колькасьць насельніцтва (78000 чал.) і лік школаў, але колькасьць навучэнцаў трымаецца амаль на адным узроўні з 60-мі гадамі, бо зьмяншаецца нараджальнасьць. Акрамя звычайных сярэдніх школаў у горадзе яшчэ працуе школа-інтэрнат. Працуюць 24 дашкольныя дзіцячыя ўстановы: ясьлі, дзіцячыя садкі-ясьлі (дзіцячыя камбінаты).

У 1972 г. пэдавчэльня, якая носіць імя Ф.Скарыны, узнагароджаная ордэнам Працоўнага Чырвонага Сьцягу, сьвяткавала свой 100-гадовы юбілей. У 1971 г. лястэхнікум сьвяткаваў свой 50-гадовы юбілей. Сяльгастэхнікум быў створаны на пачатку 50-х гадоў на базе школы старшыняў калгасаў. У 1974 г. 1-я вечаровая зьменная школа працоўнае моладзі сьвяткавала сваё 50-годзьдзе. Заснаваная яна была на грамадзкіх пачатках мной з дапамогай настаўніка Антона Васільевіча Кузьмічова. Утварылася школа зь ініцыятывы маладых работнікаў, якія пасля лекцыі ў работніцкім клубе зьвярнуліся да мяне з просьбай навучыць іх пісьменнасьці і матэматыцы. Я даў згоду і запрасіў на дапамогу Кузьмічова. Мы займаліся 3-4 разы штотыдзень па 4 гадзіны цягам

1924-1925 навучальнага году. З новага навучальнага году школа ў складзе некалькіх клясаў перайшла ў падпарадкаваньне павятовага АНА.

КУЛЬТУРНА-АСЬВЕТНІЦКІЯ ЎСТАНОВЫ КІНО

Першы кінатэатар, ці як раней яго называлі "сінэматограф", быў адчынены ў Полацку ў 1906 г. на вул. Верхне-Пакроўскай, будынак не захаваўся, быў ён насупраць ГПТВ №2. Месьціўся кінатэатар у ніжнім паверсе ў невялікай залі, дзе стаялі простыя драўляныя лаўкі, месца на якіх каштавала 5 капеек, а за імі былі стаячыя месцы (кошт квітку 3 капейкі). На мury быў невялікі экран, а перад ім подыюм, дзе знаходзіўся камэнтатар з доўгай указальнай трасьцінай, з дапамогай якой тлумачыў зьмест фільму. Апарат стаяў тутак ж у залі. Дэманстравалі кароткамэтровы фільм аб падзеях расейска-японскае вайны, які доўжыўся каля паўгадзіны. У дзень ладзілася некалькі сэансаў. У гэтым выглядзе кінатэатар існаваў надоўга, і неўзабаве быў ператвораны ў сапраўдны кінатэатар, у гэтым самым будынку, але ўжо на другім паверсе. Уваход быў з вул. Верхне-Пакроўскай, а выхад у панадворак на вул. Віцебскую. Называўся ён "Лотас", быў адчынены ў 1907 г. і зьмяшчаў каля 100 чалавек. Публіка ахвотна наведвала сэансы, заля заўсёды была поўнай, кошты на квітку розьніліся ў залежнасьці ад раду. На экране зьяўляліся тэксты, што тлумачылі хаду падзеяў. Калі першыя фільмы паводля стылю былі дакумэнтальнымі, дык пазьней зьявіліся стужкі зь невялікай інсцэніроўкай. Ішлі фільмы расейскіх і замежных кінапрадпрыемальнікаў. Пачалі вылучацца галоўныя кінаакторы, сярод якіх вымалёўваліся ўлюбёнцы публікі. Пачалі зьяўляцца камэдыйныя фільмы з мноствам выхадак, прыгодаў, перасьледаў, якія выклікалі сьмех у глядачоў. Сярод камэдыйных актораў карыстаўся посьпехам адзін пад мянушкай "Глупышкін"* , а з замежных Пат і Паташон. Фільмы пачалі суправаджацца музыкай: пад піяніна альбо трыё (піяніна, скрыпка і вялянчэля). У 1909 г. "Лотас" зачыніўся, а замест яго прадпрыемальнікам Ароным на вул. Віцебскай быў адчынены кінатэатар "Эдэм". Гэта быў больш зьмяшчальны тэатар, які меў дзьве залі, падзеленыя экранам. Адна была вялікай, вузкай і доўгай, чалавек на 150, а другая танная, дзе глядзелі той самы фільм у перавернутым зьлева направа выглядзе. Тэатар меў фэйз з дэкаратыўнымі пальмамі і кветкамі. Крэслы стаялі на подыюме з паступовым узвышэньнем, фільмы суправаджаліся добрым музычным аздабленьнем. Пачалі зьяўляцца фарбаваныя фільмы, асабліва з выявамі прыроды. Гэта быў пачатак каляровага кіно, але колер надаваўся размалёўкай пэндзлем, а не выкарыстаньнем адмысловай стужкі, як цяпер. Пачалі прадаваць плякатыкі з апісаньнем зьместу фільма. Фільмы сталі больш зьмястоўнымі і поўнамэтровымі, пачалі зьяўляцца фільмы паводле мастацкіх

* - Глупышкін таксама замежны актор, бо на расейскім кінарынку гэтую мянушку меў французскі актор Андрэ Дыд (1884-1931), які здымаўся ў фільмах кінарэжысэра Жоржа Мэльеса (1861-1938).

твораў, на гістарычныя тэмы, прыкладам, дэманстраваўся фарбаваны фільм пра полацкую князеўну Рагнеду. Кінатэатар прывабліваў шмат глядачоў, справы ў прадпрыемальніцка ішла паспяхова, і Аронаў распачынае будаўніцтва вялікага кінатэатру паводле адмысловага праекту на вул. Віцебскай каля цяперашняга дому №1 на вул. К.Маркса. У 1912 г. ён быў адчынены і названы "Калізей". Налева ад уваходу ў тэатар была ўсталяваная электрастанцыя, што абслугоўвала яго, меліся два фэйэ на першым і другім паверхах, буфэт. Глядзельная заля мела балькон і лёжы, зьмяшчала больш за 300 чалавек, мела дадатковыя выходы. Уваход быў з вул. Аляксандраўскай, а выхад на вул. Спаскую. Музыканае аздабленьне кінафільмаў рабілі піяністкі Арансон, Шнэерсон, віялянчальніца Кюльбах, была і скрыпка. Палачаны вельмі ўпадабалі кіно і кінатэатар, ахвотна яго наведвалі, бо той стаўся галоўным месцам, дзе жыхары маглі атрымаць пацеху ды адпачыць, бо іншыя забавы для большасці палачанаў былі недасяжымі ці вельмі рэдкімі. Аронаў гэта ўлічыў і пачаў павялічваць колькасць вечаровых праглядаў да трох, а ўдзень ладзіць прагляды па меншым кошыце. Справы ішлі добра, прыбыткі дазвалялі Аронаву разьвіваць справу. Неўзабаве ён будзе летні тэатар насупраць кінатэатру на вул. Спаскай, там дзе цяпер спартпляцоўкі і інтэрнат ГПТВ №66. Тут улетку дэманстраваліся фільмы і на сцэне выступалі акторы, быў буфэт. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі кіно нацыяналізуецца і пераходзіць у падпарадкаваньне аддзелу палітасьветы выканкаму.

Напярэдадні вайны някое кіно сталася гукавым*, што зьявілася вялізным штуршком у разьвіцьці кінэматографу. Рэзка зьмяніўся рэпэртуар фільмаў, іхны зьмест. Адпала патрэба ў музычным аздабленьні. Перад сэансамі пачалі выступаць эстрадныя акторы і калектывы. Стары кінатэатар стаўся замалым і не задавальняў патрэбу населіцтва. Паўстала пытаньне аб будаваньні новага кінатэатру з адпаведным тэхнічным узроўнем. У 1937 г. быў збудаваны кінатэатар "Інтэрнацыянал" на 600 месцаў. Ён меў дзьве залі для дэманстрацыі фільмаў: вялікую і малую, канцэртную залю, чытальню, буфэт, два фэйэ на паверхах. Яшчэ перад вайной праекцыйныя апараты зьяўляюцца ў клубах і навучальных установах: у клубе імя Леніна, у клубе лястэхнікуму, у чыгуначным клубе ды іншых. Падчас вайны кінатэатар быў спалены, але ў 1948 г. яго аднавілі зь вялікай заляй на 550 месцаў. У ім праводзіліся партканфэрэнцыі, сэсіі гарсавету ды іншыя мерапрыемствы. Перад вайной 1941-1945 гг. загадчыкам кінатэатру быў С.Р.Кюльбах, а пасля вайны - Бярковіч. У 1955 г. на Задзьвіньні ў вакольні цяперашняе 3-е сярэдняе школы будуюцца драўляны кінатэатар "Беларусь". На пачатку 60-х гадоў таксама на Задзьвіньні на вул. Дзяржынскага будуюцца цагляны кінатэатар "Юбілейны". Кінатэатар "Беларусь" бурыцца з прычыны спаракнеласці і ў сувязі з будаваньнем на гэтым месцы школы №3.

* - гукавыя фільмы зьявіліся раней, бо першым савецкім гукавым фільмам была стужка "Путёвка в жизнь", выпушчаная ў 1931 г.

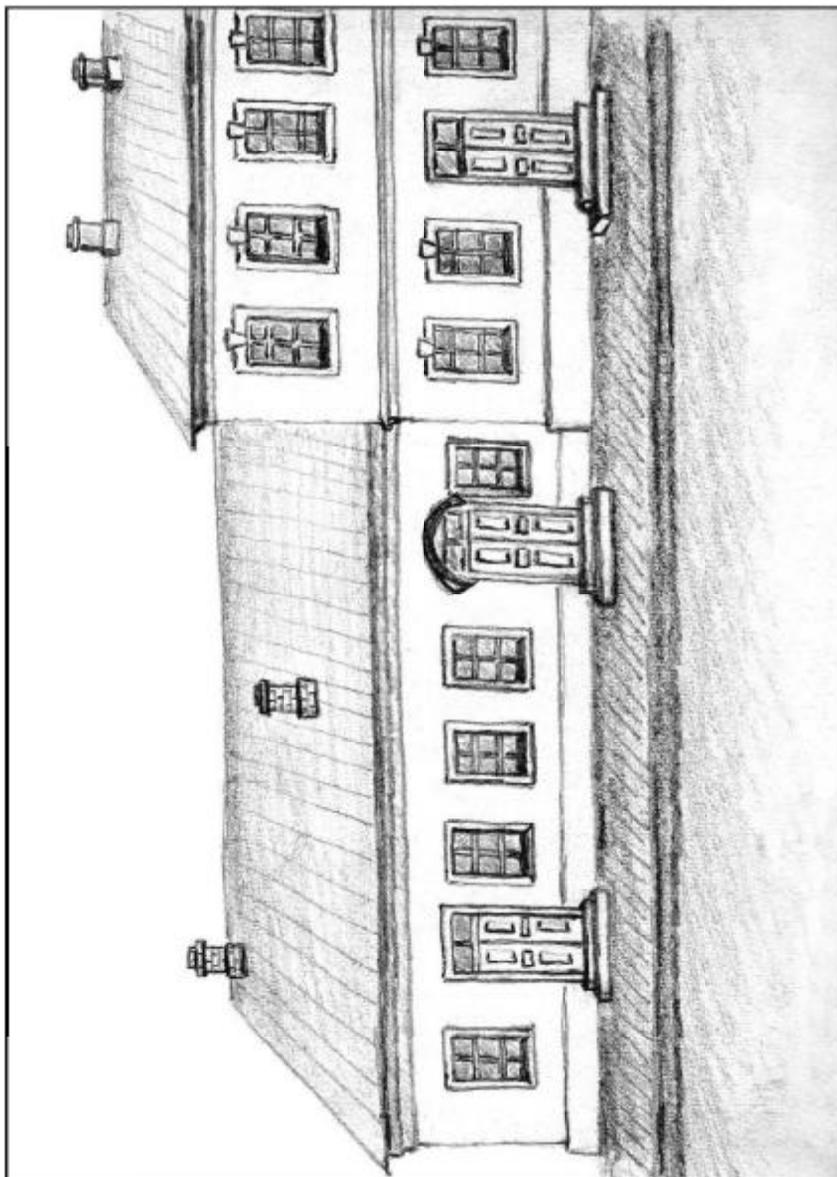
КЛЮБЫ І ТЭАТРЫ

Да Кастрычніцкае рэвалюцыі ў Полацку быў шляхецкі клуб, гэтак званы "Высакародны сход". Месьціўся ён на вул. Невельскай каля цяперашняга дому афіцэраў. Меў глядзельную залю з бальконам і лёжамі, бильярдавую залю, буфэт, бібліятэку. Тут ставіліся аматарскія спэтаклі, ладзіліся спэтаклі гастралюючых тэатраў, балі-маскарады, танцавальныя вечарыны, шляхецкія сходы і г.д. У часе 1-е сьвятовае вайны частка клубу была забраная пад вайсковую палявую пошту. Пасьля Кастрычніцкай рэвалюцыі тут адчыніўся гарадзкі тэатар, дзе выступалі гастралюючыя групы актараў апэрэты, драмы, опэры, аматарскія драмгурткі, ладзіліся канцэрты, сходы, мітынгі, дыспуты, чыталіся лекцыі і г.д. Дырэктарам тэатру перад вайной быў Бярковіч, да яго - С.Р.Кюльбах.

Пры станцыі Полацк-1 да рэвалюцыі быў збудаваны чыгуначны клуб, які меў невялікую глядзельную залю са сцэнай, бібліятэку, летні сад са сцэнай. У садзе ладзіліся шматлюдныя гулянкі, танцы, выступы заезных актараў і калектываў. Пасьля рэвалюцыі сад і летні тэатар былі пашыраныя. Цяпер на ягоным месцы супраць вакзалу знаходзіцца сквэр, бо ўсе пабудовы зьнішчаныя ў часе вайны. У 1941 г. у Полацку было 11 клубаў. Зь іх найбольшую залю меў клуб імя Леніна, які месьціўся ў будынку былога кадэцкага корпусу. Былі чыгуначны клуб, клуб будаўнікоў імя Горкага, дзе быў сад і летні тэатар з кінапраекцыйным апаратам. У вайну ён быў зьнішчаны, і на гэтым месцы старшыня аблвыканкаму збудаваў сабе дом. Цяпер гэтым домам і зямлёй валодае доктар Н.С.Леках. Былі дом Чырвонае Арміі, дом настаўніка (скрыжаваньне вул. Сака і Ванцэці з Савецкай). У 1924 г. мне давялося шмат папрацаваць дзеля ягонага адчыненьня ды абсталяваньня (цяпер тут дом з крамай "Малако"). Былі клубы: камсамольскі, савецкіх службоўцаў гандлю, клуб паравознага дэпо ў Грамах і сад ля яго ды іншыя. У Полацку на базе "сінеблюзьнікаў" у 30-х гадах быў створаны дзяржаўны калгасны тэатар для абслугоўваньня калгасаў і саўгасаў.

На пачатку 20-х гадоў у Сафійскім саборы быў створаны Полацкі краязнаўчы музэй (1923-1924 гг.), які затым пераведзены ў будынак былое кірхі (вул. Леніна №11). Падчас вайны музэй быў разрабаваны. У 1944-1948 гг. у ім часова месьціўся гарадзкі кінатэатар, які атрымліваў энэргію спачатку ад перасоўнага рухавіка, а затым ад гідрастанцыі на Палаце. Да ўсходняй часткі кірхі была зробленая драўляная прыбудова, фэйз, каса і канцылярыя кіно. Лаўкі былі зробленыя драўлянымі, спачатку на казлах і без нумарацыі, а затым больш утульныя, з задняй апорай і пранумараванымі месцамі. У 1941 г. у горадзе было 9 публічных і колькі дзесяткаў іншых бібліятэк у чырвоных кутках розных установаў, школах і г.д. Было 5 кінапраекцыйных апаратаў, што належылі ўстановам. Уся сетка культурных установаў падчас вайны была зьнішчаная, і пасьля вызваленьня гораду ў 1944 г. пачалося аднаўленьне яе. У 1944 г. у будынку былога кадэцкага корпусу

* - у 1920-30-х гг. у СССР жанр агітацыйных тэатральна-эстрадных імпрэзаў. Рэпэртуар складаўся зь літаратурных мантажоў, сьпеваў і танцаў на актуальныя тэмы.

Гарадзкі тэатар (былы "Высакародны сход") на вул. Войкава
(былой Невельскай).

на ніжнім паверсе каля сабору адчыняецца дом культуры, затым дом культуры будуюцца на вул. Гоголя, дзе пад яго выкарыстоўваюць муры полацкага паштаму, адначасна будуюцца цэнтральная бібліятэка. Аднаўляецца дом Савецкае Арміі, які атрымлівае назву "дом афіцэраў". На вул. Касманаўтаў будуюцца клуб камбінату будматэрыялаў, будуюцца клуб будаўнічага трэсту, аднаўляецца кіна-тэатар "Радзіма" (былы "Інтэрнацыянал"). Пры ўсіх установах і прадпрыемствах ствараюцца чырвоныя куткі, бібліятэкі або ў іх працуюць перасоўныя пункты ад цэнтральнае бібліятэкі. Ствараюцца бібліятэкі ў розных месцах гораду, некаторыя месцяцца ў прыватных дамах. У горадзе працавалі 34 бібліятэкі з кніжным фондам у 180000 тамоў, зь іх 5 гарадзкіх. Да 1972 г. адчыніліся клубы аўтарам-заводу, ліцьцёва-мэханічнага заводу, заводу плястмасаў, млынкамбінату, мясакамбінату, кансэрвавага заводу ды іншыя. Будуюцца палац заводу "Шкловалакно", які адчыняецца ў 1974 г. Пры полацкім доме культуры створаны і працуе полацкі гарадзкі народны тэатар. Пры ўсіх клубах і некаторых чырвоных кутках, пры навучальных установах і школах створаная мастацкая самадзейнасьць, прыкладам, пры пэдвучэльні, пры палацы заводу "Шкловалакно". Яны маюць кваліфікаваных кіраўнікоў, добрыя інструмэнты і прыгожыя строі. У буйных клубах, доме афіцэраў, доме культуры, палацы культуры, адбываюцца выступы актараў, эстрадных калектываў і г.д., а часам і цырку.

Да вайны на тэрыторыі цяперашняга заводу "Шкловалакно" быў гарадзкі стадыён. Пасьля вайны ён быў адноўлены, але ў сувязі з будаўніцтвам заводу ліквідаваны. Замест яго пры канцы 50-х гадоў на тэрыторыі былых габрэйскіх могілак будуюцца стадыён "Лякаматэў". Пры канцы 60-х гадоў на вул. Горкага будуюцца стадыён "Спартак", дзеля пабудовы якога скарыстаны вал Івана Жажлівага, які становіцца ўсходняй трыбунай стадыёну. Пры школах і сярэдніх спецыяльных навучальных установах будуюцца спортзалі, а завод "Шкловалакно" на пачатку 70-х гадоў будзе першую ў Полацку плавальную залю.

РАДЫЁ, ТЭЛЕФОН, ДРУКАРНІ, ДРУК

Першая радыёстанцыя ў Полацку зьявілася пры канцы 1-й сьвятовай вайны, была вайскавай і месцілася на Верхнім рынку супраць цяперашняга Дзяржбанку. Знаходзілася яна ў падпарадкаваньні аднога з штабоў, а ў 1917 г. падпарадкоўвалася штабу 3-е арміі. Тады радыёсувязь называлася бяздротавым ці іскровым тэлеграфам. Першая цывільная радыёстанцыя была створаная ў горадзе на пачатку 20-х гадоў і нядоўга месцілася ў доме вул. Леніна №21, а затым была на вул. К.Маркса ў суседнім з поштай доме, дзе была абсталяваная і радыёстудыя. Пры канцы 30-х гадоў радыёвузел быў перамешчаны ў дом на скрыжаваньні вул. Сака і Ванцэці з Спаскай. Тут быў створаны магутны трансляцыйны вузел. Для дому была ўсталяваная мэталічная апорная фэрма, ад якой адыходзілі драціны для трансляцыі па горадзе. Гэты вузел быў злучаны са штабам супрацьпаветранай абароны і паведамленьні штабу трансляваліся ў кватэры і праз гарадзкія рэпрадуктары, усталяваныя на розных вуліцах. У

1940 г. у горадзе было 3200 радыёкропак, у 1959 г. - 8443, а ў 1961 г. - 10623. У 1972 г. радыёсеткай ахопленыя амаль усе дамы і кварталы.

У часе 1-е святовае вайны ў горадзе была створаная тэлефонная сувязь між штабамі вайсковых частак, складамі, майстэрнямі, вайсковымі шпіталямі ды іншымі вайсковымі адзінкамі, якая абслугоўвалася адмысловай вайскавай камандай сувязістаў. Пры канцы 20-х гадоў пры пошце ствараецца тэлефонная ўстанова ці вузел тэлефоннае сувязі. Тэлефанізуюцца ўсе ўстановы, МТС, сельсаветы і некаторыя калгасы. Перад вайной тэлефонная станцыя месцілася ў нанова збудаваным гарадзкім паштамце на вул. Гоголя (цяпер дом культуры). Пасля вайны тэлефонная сувязь аднаўляецца па прынцыпе камутатарнай, трэба было выклікаць цэнтральную станцыю, а яна ўжо злучала з патрэбным абанэнтам. Ствараюцца чыгуначны і вайсковы тэлефонныя вузлы. На пачатку сувязь была паветранай (драты, нацягнутыя на слупах), затым перайшлі на тэлефонныя кабелі на слупах, а пазней пачалі пракладаць падземную кабельную сувязь. Будуецца ў Полацку паштамт з аўтаматычнай тэлефоннай сувяззю. Пры канцы 60-х гадоў ствараецца міжнародная тэлефонная сувязь і міжнародныя перамоўныя пункты і аўтаматы. Цяпер у цэнтры гораду маецца АТС на 10000 абанэнтаў, у Грамах у 70-х гадах збудаваная АТС на 1000 абанэнтаў, чыгуначная АТС, шэраг камутатараў на прадпрыемствах, тэлефанізаваныя ўсе сельсаветы, калгасы і саўгасы, шмат кватэраў як у горадзе, гэтак і на вёсцы. Але тэлефонных пунктаў не стае. Праектуецца будаўніцтва АТС у мікрараёне Марыненкі на 1000 абанэнтаў.

На пачатку 60-х гадоў у Полацку зьяўляюцца першыя аматарскія тэлевізійныя прыёмальнікі з вельмі няўстойлівым прыёмам. Пры канцы 1964 г. у Кароўніках усталяваецца рэтрансляцыйная вежа вышыняй 100 м, на вул. Гоголя адчыняецца тэлевізійная майстэрня, і ў продаж паступаюць першыя тэлевізары. На дахах дамоў зьяўляюцца антэны розных канструкцыяў. Цяпер на дахах усіх новых дамоў усталяваныя стандартныя антэны калектыўнага карыстання, а ва Ўшачах збудаваныя рэтрансляцыйная станцыя і вежа, вышыняй да 300 м. На пачатку 70-х гадоў зьявілася каляровае тэлебачаньне і пушчаны ў продаж каляровы тэлевізар сыстэмы "Гарызонт" Менскага радыёзаводу.

Да Кастрычніцкае рэвалюцыі ў Полацку былі тры прыватныя друкарні. Буйнейшай зь іх была друкарня Клячко, якая магла друкаваць кнігі, у ёй былі выдадзеныя некалькі кніжак пра Полацак з ілюстрацыямі*, прыкладам, кнігі Вікенцьева пра полацкі кадэцкі корпус, Зорына пра гісторыю Полацку і ягоных

* - шкада, што пры аглядзе полацкіх друкаў аўтар не заўважыў выданняў езуіцкай (пазней піярскай) друкарні, а іх за час ейнай дзейнасці (1787-1830) выйшла больш за 500. Выходзілі цікавыя кніжкі на мовах беларускай, лацінскай, латыскай, польскай, расейскай: "Кантычка, або набожнэ песні ў нарэччу полацкім"(1774), "Юрыдычны слоўнік" Ф.Ланганса(1791), "Лацінска-польскі слоўнік для карыстання маладымі навучэнцамі"(1795), збор вершаў Міхала Карыцкага "Carmina"(1817), філязофская праца Анёла Доўгірда "Выклад натуральных законаў думанья альбо лёгика тэарэтычная і практычная"(1828), збор твораў Яна Аношкі "Паэзія"(1828).

гістарычных месцаў, праважаты па Полацку і шэраг іншых. У часе 1-е сьвятовае вайны друкарня выдавала інфармацыйныя аркушыкі з аглядам вайсковых дзеяньняў. Другой па магутнасьці была друкарня Сралёвіча". Варштаты ў друкарнях прыводзіліся ў рух работнікамі. Пасьля вайны 1941-1945 гг. была створаная буйная мэханізаваная друкарня імя Скарыны, якая мае лінатыпы, цынкаграфію. Пасьля рэвалюцыі друкарні былі нацыяналізаваныя і скарыстаныя для рэгулярнага друку мясцовых газэтаў. Газэты былі рознага памеру і зьмянялі свае назвы адпаведна зьменам адміністрацыйнага статусу горада і раёна. Мясцовыя газэты заўжды былі баявым ворганам савецкае ўлады ды кампартыі і гралі вялікую ролю ў жыцьці горада і раёна, акругі і вобласьці. Дзеля распаўсюджваньня сярод насельніцтва і ўстановаў газэтаў і часопісаў, што выдаваліся ў СССР, была ўтвораная арганізацыя "Саюздрук". Лік газэтаў і часопісаў, якія выпісваліся ў 1972 г. у Полацку, складаў 120000 асобнікаў. Пасьля вайны "Саюздрукам" загадваў Лялікін, а потым П.А.Сімін.

У 1948 г. было заснаванае полацкае абласное таварыства па распаўсюджваньні палітычных і навуковых ведаў, першым старшынём якога быў абраны дырэктар полацкага лястэхнікуму З.В.Голеў.

ДАВЕДАЧНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ ПРА ПОЛАЦАК ВУЛІЦЫ І ПЛЯЦЫ ДАРЭВАЛЮЦЫЙНАГА ПОЛАЦКУ

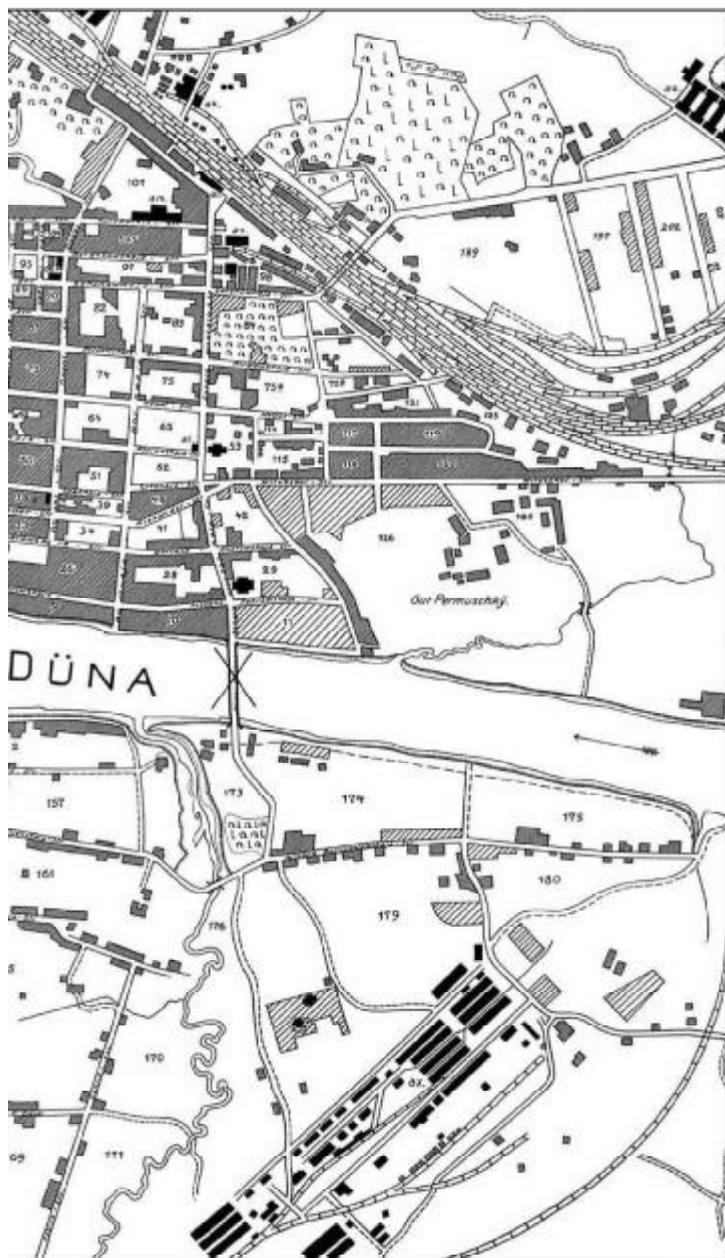
Вуліцы ў Полацку ішлі з захаду на ўсход паралельна Дзьвіне, пачынаючыся ад Верхняга і Ніжняга замкаў, а іншыя - з поўначы на поўдзень і, пачаўшыся ад берагоў Палаты, сканчаліся на беразе Дзьвіны. Шэраг вуліцаў называлі ў гонар цэркваў ці сьвятаў: Спаськая, Узьнясенская, Уваскрасенская, Верхне- і Ніжне-Пакроўская і г.д., іншыя назвы зьвязаныя з шляхамі, што вялі за горад да іншых гарадоў ці паселішчаў: Віцебская, Невельская, Рыская, Себеская, Плігаўская. Вось вуліцы, што пралягалі з захаду на ўсход: 1. Вялікая - у XIX - XX стст. звалася Ніжне-Пакроўскай, цяпер вул. Леніна; 2. Ільлінская - у XIX - XX стст. звалася Верхне-Пакроўскай, у 20-х гадах вул. Троцкага, потым да 1941 г. Арджанікідзэ, цяпер паўднёвы бок вул. К.Маркса; 3. Віцебская** - у 1912-1918 гг. звалася Аляксандраўскай. Пачыналася ад галоўнага гарадзкога пляцу і помніку 1812 г., цяпер паўночны бок вул. К.Маркса; 4. Спаськая - пачыналася ад правага ўезду на Верхні замак, пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі пачала звацца вул. Савецкай, цяпер Замкавы праезд. Праходзіць праз пляц Леніна, ля пажарнай каманды і кінатэатру "Радзіма"***; 5. Азраўская - вул. Камуністычная; 6. Невельская - вул. Войкава; 7. Плігаўская - затым пачала звацца Пралетарскай, а пасля Айчыннай вайны - вул. Скарыны; 8. Канаўная - вул. Першамайская^{4*}. Канаўная звалася таму, што падчас гарадзкога плянаваньня пры Мікалаю І

* - трэцяй была друкарня Фэйгінава.

** - яшчэ раней згадваецца як Крывічанская

*** - на гарадзкім пляне 1844 г. пазначаная як Замкавая

4* - захаваўся на ёй пару дамкоў між чыгуначнымі вядукамі зьлева ад вул. Гагарына.

ў часе нямецкае акупацыі (чэрвень 1918 г.)

тут праягала канава ці роў - гарадзкая мяжа, пэўны час звалася Курапаткінскай*; 9. Заканаўная - вул. Рэспубліканская. Яна апынулася за "канавай"***; 10. Гарбузоўская - вул. Валадарскага***.

Вуліцы, што праягаюць з поўначы ад Палаты на поўдзень: 1. Стралецкая - з сэрэдзіны 30-х гадоў вул. М. Горкага^{4*}; 2. Рыская - вул. Фрунзэ, яна перасякала галоўны пляц і сканчалася ля францішканскага манастыру (дом міліцыі на вул. Леніна)^{5*}; 3. Уваскрасенская - вул. Л.Таўстога, праягала праз галоўны пляц да Дзвіны, між Багаяўленскім і францішканскім манастырамі, у XIX ст. яна яшчэ звалася Прабойнай^{6*}; 4. Крыжовая - цяпер захавалася рэшта яе ад Багаяўленскага манастыру паміж будынкам гаркаму партыі і аптэкай №59. Па Верхне-Пакроўскай і Віцебскай вуліцах была забудаваная, а ад Савецкай працягвалася, ішла ля былога будынку БУ-42 і выходзіла да Палаты; 5. Узнясенская - вул. Сака і Ванцэці; 6. Надзвінская - вул. Энгельса; 7. Крэпасная - цяпер яе няма^{7*}; 8. Задзвінская - вул. Сьвярдлова, яна вяла да пераправы праз Дзвіну на вул. Лепельскую; 9. Габрэйская - пазьней вул. Інтэрнацыянальная, паўднёвая частка вуліцы цяпер няма, паўночная - сядоў дамоў будаўнічага трэсту, як прыкладам іхны клуб^{8*}; 10. Вакзальная - вул. Гогаля; 11. Баравая - захавалася толькі рэшта яе на захадзе рынку^{9*}; 12. Стара-Вакзальная - цяпер вул. Пушкіна. Зь іх Вакзальная, Баравая і Старавакзальная зьявіліся ў XIX ст.^{10*}

Самай гандлёвай вуліцай была Віцебская. Тут былі крамы, фатастудыі, кіна-тэатры, друкарня, лепшыя кравецкія, абутковыя і капелюшовыя майстэрні, гатэлі, зубныя кабінэты, крэдытовыя ўстановы, пякарні, аптэкі і г.д. Вуліца праходзіла празь Верхні рынак з крамамі, што гандлявалі хлебам, жалезнымі вырабамі, паперай, кнігамі і г.д. Верхне-Пакроўская таксама мела шэраг крамаў і прахо-

* - памылка: Курапаткінская праягала за Гарбузоўскай паралельна ёй, цяпер не існуе.

** - цяпер яна мае адзін трохпавярховы дом №10 побач з раённым домам культуры.

*** - ад гэтай вуліцы засталіся пару прыватных дамоў ля Палаты.

4* - рашэньнем гарсавету №171 ад 21.09.1989 г. ёй вернутая назва Стралецкая.

5* - на гарадзкім пляне 1844 г. пазначаная як Санкт-Пецярбургская

6* - на гарадзкім пляне 1844 г. пазначаная як Спаская

7* - ад яе захавалася адно дом Левіных, што цяпер мае адрас Ф.Скарыны №6. Верагодна частка яе пазьней набыла назву Рэвалюцыйная, на якой цяпер чатыры дамкі ля Палаты.

8* - дамы К.Маркса №11 і Ф.Скарыны №16 стаялі на скрыжаваньнях з гэтай вуліцай.

9* - дамоў, што былі на гэтай вуліцы не захавалася, але ідучы ад Сяннога рынку (Маркса №21), яна выходзіла да сучаснага рынку між дамамі Ф.Скарыны №22 і №30 (мэблевая крама). Цікавым ёсьць дом, што мае адрас К.Маркса №29 (будынак домакіраўніцтва), бо ён адзіны, які адзначае выезд ад вул.Баравой на Віцебскі гасьцінец.

10* - на жаль аўтар у пераліку вуліцаў абмежаваўся толькі цэнтрам гораду, але ж гэтакія старыя раёны, як Задзвінныя і Запалоцьце мелі свае вуліцы. На Задзвінныя з ўсходу на захад ішлі вуліцы: Узбяржэная (цяпер частка завецца Крынічнай, а частка Ткачэнка), Віленская (цяпер Дзяржынскага), Барысаглебская (цяпер Кляшчова). Упоперак ішлі вуліцы: Заручанская (часткова вул. Караленкі і далей за касьцёл, уніз да Дзвіны), Лепельская (цяпер 23-х гвардзейцаў), Безмянная (цяпер Красіна), зав. Сьвінны (цяпер зав.Сялянскі). На Запалоцьці з усходу на захад ішла вул. Махіроўская (цяпер Краснова), а ўпоперак ёй Міхайлаўская, Млыновая, Прыпоцкая (цяпер Я.Коласа).

дзіла празь Ніжні рынак, але крамаў на ёй было менш, чым на Віцебскай. На астатніх вуліцах зрэдку былі невялікія крамкі і майстэрні. Найбагацейшыя купцы, крамнікі, чыноўнікі, духавенства жылі галоўным чынам на Віцебскай, Верхне-Пакроўскай і Ніжне-Пакроўскай вуліцах. Даволі добра захаваўся стары Полацк у выглядзе канца XIX - пачатку XX ст. на вул. Леніна ад Багаяўленскага манастыру да вул. М.Горкага, бо тут за часы ваеннага ліхалецця загінулі толькі некалькі дамоў. Гэты адрэзак ёсць заповеднікам старога Полацку. Тут з большага жылі купцы, духавенства, чыноўнікі, настаўнікі.

Пляцаў у Полацку было некалькі ў розных частках гораду, у бальшыні выпадкаў яны зваліся рынкамі. Акрамя вышэй згаданых пляцаў: галоўнага; Верхняга ды Ніжняга рынкаў; ля цяперашняга дому №21 на пр. К.Маркса быў невялікі пляц "Сяны рынак", на вул. Плігаўскай, там, дзе цяпер будынак сельгастэхнікуму, быў "Дрвяны рынак". На вул. Рыскай за Чырвоным мостам, дзе цяпер канцылярый Гархарчгандлю і ягоная база (былая гарадзкая разьніца), а потым мясакамбінат, месціўся "Быдлярчы рынак", ля вакзалу Рыга-Арлоўскае чыгункі або станцыі Полацк-1 знаходзіўся "Прываказальны пляц", цяпер тут аўтавакзал. На Задзьвіньні ля цяперашняга будынку 3-е вечаровае школы быў рынак, да яго падыходзіла вул. Лепельская. На Верхнім замку, паміж земскай больніцай (цяпер скурна-вэнэрычны дыспансэр) і "Вайсковай прысутнасцю" (цяпер інфэкцыйнае аддзяленне), дзе бальнічны сквэр, быў пляц. На гарадзкім пляне XVIII ст. пазначаныя яшчэ пляцы на Ніжнім замку і на Запалоцьці. У даўніну галоўным быў пляц ля Сафійскага сабору, але невялікі. Іншыя стары "гандлёвы" пляц быў ля былое 8-е школы і вайсковага шпіталю, тут былі склады, гандлёвыя рады, побач на Дзьвіне прыстань, а на ўзвышшы царква. Пляц існаваў да канца XVI ст. і быў заняты езуітамі для будаўніцтва свайго калегіюму і касцёлу.

МЛЫНЫ

Звесткі пра першы млын у Полацку адносяцца да XVI ст. Пры апісаньні замкаў згадваецца, што меўся спуск ад Ніжняга замку да млыну, які быў на Палаце. Мажліва ён быў блізу цяперашняга Чырвонага мосту. На плянах Пахаловіча маецца выява пабудовы ля Палаты і напісана, што гэта млын*. Іншы млын быў на рэчцы Бельчыцы побач з Барысаглебскім манастыром і належыў яму, што адзначана ў дакумэнтах XVII ст. Млыны былі і раней за XVI ст., але дакладных звестак пра іх няма. З раскопак на Верхнім замку бачна, што ў хатах былі ручныя млыны. У XIII ст. у сувязі з разьвіцьцём мясцовай вытворчасці перайшлі ад хатніх млыноў да грамадзкіх з выкарыстаньнем вадзяных рухавікоў. Да Кастрычніцкае рэвалюцыі ў горадзе на Палаце былі 4 вадзяныя млыны:

1. Млын Бондырава, быў на месцы цяперашняга жалезабэтоннага мосту па вул. Кастрычніцкай. Спуск да млыну з боку вул. Рыскае быў дужа стромкім і коням даводзілася вельмі цяжка, як падчас уздыму гэтак і спуску. Ад млыну

* - на пляне 1707 г. між Верхнім і Ніжнім замкамі, там дзе сёння выходзіць да Палаты 1-ы зав. Горкага, гэтак сама пазначаны млын.

ацалелі дом і гаспадарчыя пабудовы на беразе ля вады. Нейкі час млын арандаваў Галёркін. Бондыраў быў мясцовым панам, ягоныя ўладанні пачыналіся ад быдлярчага пляцу, то бок ад цяперашняе пэдавучэльні, і да чыгуначнага пераезду па вул. Фрунзэ. Тут былі 3 дамы Бондырава, два зь іх ён здаваў у арэнду, а ў трэцім жыў сам. Ля гэтага дому быў вялікі прамысловы сад, што сканчаўся ля чыгункі пасадакмі сасьняку. З гэтых дамоў захаваўся адзін аднапавярховы драўляны дом на скрыжаваньні вул. Фрунзэ і Кастрычніцкай*.

2. Ксавэраўскі млын існаваў да 1974 г., належыў Спаса-Эўфрасінеўскаму манастыру і здаваўся ў арэнду. Перад вайной 1941-1945 гг. у вадазборы млыну была створаная станцыя ракаў, куды звозіліся ракі, злоўленья ў розных азёрах Полацкага, Ветрынскага і Расонскага раёнаў. Пасьля вайны была створаная і лесасіпільня, дзе бярвёны расьпілоўваліся на дошкі і бруссы. Праз млын пралягаў транспартны шлях у горад, бо мост па грэблі быў адзіным у горадзе праз Палату, пакуль не аднавілі Чырвоны мост. Пасьля вайны млынам кіраваў гаркамбінат, які збудаваў для сваіх супрацоўнікаў ля млыну жылы дом.

3. Спаські млын быў крыху ніжэй самога манастыру. Шмат гадоў яго арандаваў Райкін. Адзін з гэтай сям'і Аркадзь Райкін стаўся вядомым актёрам. Падчас Айчыннае вайны млын быў спалены. Пасьля вайны на гэтым месцы збудаваў Полацкую гідрэлектрастанцыю на 2-х турбінах магутнасьцю 150 кВт. Кіраўніком будоўлі быў Вішнеўскі, які ня меў належнае адукацыі. Станцыя была збудаваная няўдала, без грунтоўнага праекту, будавалася на вока, паводле парадаў розных адказных асобаў. Вадазбор быў надта малым, таму ейная магутнасьць не перавысіла 75-80 кВт. Пасьля будаўніцтва пры канцы 50-х гадоў Полацкае ГЭС станцыя была дэмантаваная, а зь ейных бярвёнаў збудаваны жылы дом для супрацоўнікаў ГЭС**.

4. Гамэрнеўскі млын быў вышэй манастыру ля вёскі Гамэрня, якой належыў. Здаваўся ў арэнду, абслугоўваў жыхароў навакольных вёсак. Спалены і больш не аднаўляўся.

5. Паравы млын братоў Левіных, збудаваны пры канцы XIX ст. на "Дрывяным рынку", дзе цяпер будынак сьлягастэхнікуму на вул. Скарыны. Ацалелі толькі дом канцылярыі і кватэры Левіных. Млын меў магутныя паравы рухавік кампаўднае сыстэмы, меў 4 паверхі, працавалі розныя мукамольныя і крупяныя машыны. Выраблялася мука розных гатункаў ад крупяной да буйнога меліва, а таксама розныя гатункі крупаў. Працавалі 40-50 работнікаў. У 1918 г. млын быў нацыяналізаваны і працаваў да Айчыннае вайны. Левіны пасьля рэвалюцыі працавалі ў полацкім саюзе каапэратываў, рэпрасаванымі не былі, пераехалі ў Ленінград, дзе занялі розныя пасады. Апекаваўся імі Зіноўеў, які тады ўзначальваў Петраградскую партыйную арганізацыю. У тыя часы хадзілі чуткі, што быў ён сваяком Левіных, нібыта жанатым на іхнай сястры, і падчас рэвалюцыі 1905-1907 гг. неўкі час хаваўся на млыне, дзе сярод штаблёяў дроваў

* - дом гэты зруйнаваны пры канцы 80-х гадоў XX ст.

** - тры першыя млыны пазначаны на французскай мапе 1812 г.

для яго быў зроблены таемны схоў*. Падчас грашовае рэформы 1922-1923 гг. у топцы млыну спальвалі старыя грошы. У часе вайны млын быў знішчаны немцамі, а машыны зьвезеныя.

6. Пасля Айчыннае вайны ў Полацку была збудаваная прылада, каб малоць зерне на муку, кшталту палявых вайсковых млыноў, якая працавала на ўласным электрарухавіку. Першым загадчыкам быў былы партызан Я.П.Прохараў.

7. У цяперашні час у Грамах збудаваны млынкамбінат з элеватарамі і рознымі машынамі, што падмянілі сабой усе млыны і сховішчы "Заготзерно".

НЕКАТОРЫЯ АРХЭАЛЯГІЧНЫЯ ЗНАХОДКІ

1. У 1910 г. на Верхнім замку ў часе капання траншэі недалёка ад цяперашняй больніцы імя Леніна быў адшуканы скарб, які складаўся з манэтаў, васьмі цыновых пластынак, шмат пасечаных жаночых упрыгожанняў, пяці срэбных падоўжаных зьліткаў. Увесь скарб важыў 9,43 кг. Сярод знаходак меліся адломкі арабскіх манэтаў IX-X стст. Былі 142 заходнеэўрапейскія срэбныя манэты X-XI стст., сярод якіх пераважалі нямецкія ды ангельскія манэты, але былі і вырабленыя ў Даніі, Чэхіі, Вугоршчыне. Г.В.Штыхаў мяркуе, што скарб належыў полацкаму залатару, бо ў ім меліся зьліткі срэбра, часткі срэбных упрыгожанняў і цыновыя пластынкі, што падобна да запасу сыравіны. З гэтае знаходкі можна зрабіць выснову, што грошы і каляровыя мэталі ў тыя часы прывозілі ў Полацак з Усходу ад арабаў і з Заходняе Эўропы.

2. У часе раскопак на Верхнім замку ў 1967 г. Г.В.Штыхавым, а раней Мітрафанавым і іншымі дасьледчыкамі было знойдзена шмат рэчаў пабытовага ўжытку, упрыгожанняў, прыладаў працы, ядраў, куляў, наверхшаў стрэлаў, дзідаў і г.д. Сярод гэтых рэчаў трэба адзначыць знаходкі прасьліцаў, нажніцаў, нажоў, грэбняў, частак абутку, пярсьцёнкаў, бранзалетаў, караляў і г.д. Знаходзілі формы для адліваньня розных вырабаў, асабліва ўпрыгожанняў, тыглі для растопу мэталю і да т.п. Асабліваю цікавае уяўляюць дзіцячыя каўзачы, зробленыя з дзвюх ножных баранавых костак, добра адпаліраваных і маючых мацаваньні да абутку. Вынікі раскопак на Верхнім замку падрабязна апісаныя ў кнізе Штыхава "Древний Полоцк". Усё гэта сьведчыць, што тут жылі розныя рамесьнікі, тут былі іхныя майстэрні, дзе яны і працавалі.

3. Падчас раскопак на Верхнім замку ў 1967 г. Штыхавым быў знойдзены невялікі каменны абразок памерам 6,2x4,1 см, зроблены на пласцінцы нейкага лупняку, мажліва гліністага, які датуецца пачаткам XIII ст., на ім маюцца выявы сьвятых Канстантына і Алены. Канстантын зьяўляўся бізантыйскім імператарам, а Алена была ягонай маці. Фігуры выкананыя ў поўны рост і апранутыя ў багаты адзеньні бізантыйскіх імператараў. Абразок цудоўна захаван і ўяўляе сабой твор мастацтва. У яго адбіты невялікі кавалачак правага рогу, але гэта не сапсавала выявы. Гэты абразок і шмат іншых знаходак, адшуканых Штыхавым у 1967 г. у часе раскопак на Верхнім замку, захоўваюцца ў Полацкім краязнаўчым музэі.

* - Злата Ёнаўна Ліліна (Левіна) была другой жонкай Грыгорыя Зіноўева (Апэльбаўма).

4. У часе раскопак катлавіны на Верхнім замку ў 1970 г. была знойдзена частка луку, што зьяўляецца вельмі рэдкай зьявай.

5. Пры канцы 50-х гадоў у часе пабудовы ў Полацку швачнае фабрыкі, пазней пераробленай у полацкі завод шкловалакна, быў знойдзены старажытны меч, дастаўлены празь нейкі час у Полацкі краязнаўчы музей, дзе ён і захоўваецца. Навукоўцы дагуюць яго X ст., яны мяркуюць, што ў гэтым вакольні за гарадзкімі ўмацаваньнямі і селішчамі знаходзіўся нэкраполь, дзе хавалі ваяроў і месцічаў. На жаль, месца знаходкі мяча не было дасьледавана, таму сьцьвярджаць, што нэкраполь быў закладзены гэтак далёка ад гарадзкіх умацаваньняў, якія ў X ст. былі ў вакольні цяперашняга Гарадзішча, паважных падставаў няма. Лязо мяча даволі добра захавалася, горш захавалася дзяржальна. Дасьледаваньне гэтага мяча Кірпічнікавым у 1965 г. паказала, што зроблены ён нямецкім майстрам Ульфбэртам*, на зваротным баку маецца знак майстра зь перакрывавааных палосаў. Надпіс імя майстра і ягоны знак выяўлены пры ачышчэньні ляза. Знаходка гэтых мячоў вельмі рэдка зьява, якая сьведчыць аб гандалёвых сувязях з Франксай дзяржавай. Меч выраблены ў X ст., але калі патрапіў у Полацак, невядома, бо месца знаходжаньня, як адзначана вышэй, не дасьледавана. Мажліва патрапіў ён сюды значна пазьней, бо перадаваўся ў спадчыну ад аднаго сваяка да другога ці як трафэй, або трапіў у Полацак зь нейкімі заваёўнікамі, адзін зь якіх і загінуў пад горадам.

6. Вялікую цікавасьць уяўляюць знаходкі старых полацкіх пячаткак. У 1962 г. была знойдзена алавая вісочая жаночая пячатка, памерам 2,6x2,8 см, што паходзіць з XII ст. з надпісамі "Міхаіл" і "кагія" (сьвятая). Захоўваецца пячатка ў дзяржаўным музэі БССР. Вядома найстаражытнейшая вісячая алавая пячатка X ст., што належыла полацкаму князю Ізаславу Ўладзімеравічу. На яго відовым баку маецца выява княскага знаку і надпіс "Ізяслаозо", так кірылічнымі літарамі перададзенае грэцкае гучаньне імя Ізаслава. Штыхаў лічыць гэтую пячатку найстаражытнейшай зь вядомых навуцы да гэтага часу на Русі. Вядомыя дзьве пячаткі, што належалі маці Эўфрасіньні - Сафіі. Адна была знойдзена на пачатку XX ст. у Ноўгарадзе, другая - у 1962 г. у Кукэнойсе (Латвія), які быў залежным ад Полацку. Абедзьве належаць да XII ст. і маюць выявы сьвятых Сафіі і Юрыя (бацькі Эўфрасіньні). У 1968 г. каля Ноўгараду была знойдзена пячатка памерам каля 20 мм. З аднаго боку ў цэнтры добра бачная выява Хрыста, па баках - прарокаў Ільлі і Майсея, ля ног - ляжаць спужаныя апосталы Якуб, Ян і Пётар, то бок выява Перамяненьня, і рэшткі скарочанага надпісу па-грэцку, які гучыць як "Мэтамарфосыс", што значыць Перамяненьне. На зваротным баку выява сьвятой да поясу і ейнае імя па-славянску "Иефросіня", а вакол надпіс "Г(осподи) помози рабе своей Ефросіни нарецаемой". Усе гэтыя жаночыя пячаткі, што пэўнілі нейкія дакумэнты, сьведчаць аб тым, што полацкія князёўны мусілі цягам некалькіх гадоў выконваць абавязкі князёў, якія ў 1129 г. былі высланыя ў Бізантыю Мсьціславам, нашчадкам Уладзіміра Мананаха.

* - арыгінальны надпіс на мячы: "ULFBERHT"

Акрамя княскіх пячатак вядома пячатка XII ст. полацкага біскупа Дыянiсiя. Дайшлі да нас два экзэмпляры гэтае пячаткі. На адным баку выява Божае Маці, а на другім надпіс: "пячатка Дыянiсiя, біскупа Полацкага"*.

У 1978 г. у часе раскопак ля ўсходняга муру Сафійскага сабору Булкіным у адмысловай прыбудове да храму, складзенай з плінфы, былі выяўленыя 4 саркафагі. Яны былі аздобленыя фрэскамі, у адным зь якіх знойдзена вiсочая пячатка і пярсьцёнак. Апісаньне пячаткі яшчэ не надрукаванае.

7. Да страчаных для нас помнікаў мастацтва XII ст. трэба аднесці крыж Эўфрасiнiнi, выраблены майстрам Богшам у 1161 г. Крыж шасьціканцовы, драўляны, абабіты зь пярэдняга і зваротнага бакоў залачонамі пластынкамі колькасьцю 21 штука, а па краях - 20 срэбнымі пластынкамі. Аблямаваны звонку пярлінкамі, аздоблены шэрагам каштоўных камянёў, маюцца некалькі абразкоў сьвятых і арнамэнтны, выкананыя перагародкавай рознакаляровай эмальцю. Акрамя таго на зваротным баку ўкладзеныя ў адмысловыя гнёзды часьцінкі мошчаў Зьмітра, Сьцяпана і Панцеляймона, часткі камяня ад магілы Хрыста і Багародзіцы, а на відовым баку - частка дрэва крыжа з кропляй крыві Хрыстовай. У нізе зваротнага боку крыжа надпіс пра тое, што гэты крыж зрабіў Лазар Богша для царквы Спаса і Эўфрасiнiнi. На бакавых пластынках маецца надпіс заклання пра тое, што крыж павiнен захоўвацца ў гэтым храме вечно, і Бог пакарае таго, хто парушыць гэтую забарону. Акрамя таго ў надпісе пазначаны кошт магэрыялаў, што пайшлі на выраб крыжа, і кошт працы. Гэты крыж уяўляе сабой твор мастацтва, даўжынёй 51 см, добра захаваўся, калі не лічыць страты асобных пярлінак, абразка і колькіх камянёў. Пры канфіскацыі ў 1921 г. розных каштоўнасьцяў з манастыроў і цэркваў дзеля закупу хлеба для згладнелых Паволжжа крыж быў нацыяналізаваны і незадоўга да Айчыннае вайны трапіў у Дзяржаўны музэй БССР у Магілеве**, адкуль быў скрадзены фашыстамі. Крыж і ягоная гісторыя падрабязна апісаныя ў працах Аляксева і Штыхава.

8. Вялікую каштоўнасьць уяўляюць фрэскі Спаса-Эўфрасiнeўскага манастыру, выяўленыя пры канцы 20-х гадоў; Сафійскага сабору, знойдзеныя ў 1913 г., цэркваў Бельчыцкага манастыру, адшуканыя Шчакаціхіным, Хозеравым і Вароніным пры канцы 20-х гадоў і незваротна загінуўшыя разам з храмамі. У Бельчыцкім манастыры ў руінах невядомага трохапсыднага храму экспэдыцыяй пад кіраўніцтвам Рапапорта ў 1967 г. на адным крыжовым слупе была адшуканая фрэска з арнамэнтам, зьнятая ім цалкам і зьвезеная ў Ленінград. У Сафійскім саборы ў алтарных апсыдах старажытнага храму пэўна маюцца яшчэ не ачышчаныя фрэскі. У 1978 г. у саркафагах у прыбудове да алтару знойдзеныя фрэскі, але не апісаныя і не апублікаваныя, зьвезеныя ў Маскву. Фрэскі Спасае царквы ня ўсе ачышчаныя, і падлягаюць далейшаму ачышчэньню і вывучэньню. Затрымка палягае ў тым, што храм выкарыстоўваецца для багаслужбаў грама-

* - арыгінальны надпіс на пячатцы: "сфрагіс Дионісіу епіскапу Пилотзнской" (сфрагіс - па-грэцку азначае пячатка).

** - крыж перададзены зь Дзяржаўнага музэю ў Менску ў магілеўскі 21.11.1929 г.

дой праваслаўных вернікаў. Маецца небяспека, што частка фрэсак можа загінуць з прычыны нераўнамернага ацяпленне храму жалезнай грубкай.

9. У часе будаўніцтва ў 1911-1912 гг. інтэрнату для абслуговага персаналу полацкага кадэцкага корпусу, дзе цяпер месціцца галоўны корпус больницы імя Леніна, былі знойдзеныя дубовыя, вельмі яшчэ моцныя зрубы нейкіх вялікіх пабудоваў, якія сваімі памерамі значна адрозніваліся ад знойдзеных на Верхнім замку ў 1967 г. і ў наступныя гады рэштак зрубаў. Гэтыя зрубы былі сфагаграфаваныя полацкім фотамайстрам Бэрмантам. Камісія па ахове помнікаў даўніны і мастацтва ў 1921 г. знайшла нэгатывы гэтых здымкаў і адбіткі зь іх былі перададзеныя прафэсару Лаўроўскаму, які ўзначальваў камісію па ахове помнікаў даўніны і мастацтва Паўночна-заходняга краю ў Петраградзе. У жніўні 1976 г. раскопкі архітэктурна-архэалгічнае экспэдыцыі Ленінградзкага аддзяленьня Акадэміі Навук СССР пад кіраўніцтвам Рапапорта на Верхнім замку, ля будынку інфэкцыйнага аддзяленьня больницы, былі адшуканыя рэшткі цывільнае пабудовы XII-XIII стст. з сугарэньнем і драўлянай прыбудовай да яго, у памяшканьні была знойдзеная грубка, абкладзеная паўцыліндрычнымі кафлямі. Вынікі гэтых раскопак яшчэ не надрукаваныя. Мажліва дом уваходзіў у склад княскага комплексу.

10. На полі ля вёскі Казьянкі, 200-300 м ад берагу Дзьвіны, вучнямі 4-й клясы 1-й полацкай школы 24.04.1973 г. быў знойдзены вялізны грашовы скарб. Дзеці паведамлілі пра знаходку ў Полацкі краязнаўчы музэй. Агулам было знойдзена і патрапіла ў музэй каля 8000 манэтаў арабскага халіфату. Скарб сабраў старэйшы навуковы супрацоўнік музэю М.І.Аляксеєў. Частку манэтаў аматары, як зь ліку вучняў, гэтак і дарослых, пасьпелі скрасьці да прыходу Аляксеєва*. Скарб, які трапіў у музэй важыў больш за 20 кг. Гэтыя манэты з срэбра, што завуцца куфічнымі дырхэмамі арабскага халіфату, адбітыя ў X ст. (930-я гг.) у Самаркандзе, Бухары, Ташкеньце, Багдадзе ды іншых месцах. Сярод іх маюцца фальшывыя, а таксама разрэзаныя напалову манэты. Скарб гэты ўнікальны тым, што вялікі і гэтакі скарбаў арабскага Ўсходу яшчэ не знаходзілі. У 1978 г. былі паведамленьні пра знаходку падобнага скарбу ў Эстоніі. Цягам папярэдніх дзвюх сотняў гадоў гэтакіх манэтаў было знойдзена ў розных скарбах блізу 8000 шт., а тут гэткая колькасьць у адным месцы. Якім шляхам гэты вялізны скарб трапіў у Полацкую зямлю і каму ён належыў, сказаць немагчыма, можна толькі здагадацца. Закапаны ён быў недалёка ад берагу Дзьвіны, дзе праходзіў вядомы шлях з варагаў у грэкі, у зямлі, ня маючай культурнага пласту, і значыцца, на гэтым месцы жытла не было. Захоўваўся ён у скрынях зь бяросты, сьляды якіх знайшлі падчас раскопкі скарбу. Хто яго закапаў? Ці то гэта скарб рабаўнікоў, нарабаваны імі ў купцоў, якія ехалі караванамі па Дзьвіне (Рабіцвіч і Стукалаў), ці то вайсковага адзелу буйнога фэадала (М.Аляксеєў), ці то нейкага багацейшага купца, вымушанага дзеля захаваньня свайго багацьця тэрмінова

* - у музэй было здадзена 7588 манэтаў, але ня менш за 1000 манэтаў трапіла да полацкіх нумізматаў, бо некаторыя зь іх мелі да 50 экзэмпляраў.

яго закапаць, але вярнуцца і забраць скарб яму не пашчасыціла з прычыны сваёй сьмерці? Скарб гэты, яшчэ ня вывучаны вучонымі, зьяўляецца сьведчаньнем гандлёвых сувязяў Полацка з Усходам Сярэдняе Азіі.

РЭДКІЯ МЭТЭАРАЛЯГІЧНЫЯ ЗЬЯВЫ

1. Назвычай халодныя зімы былі ў 1939 і 1946 гг. Маразы перавысілі -50°C , ртутныя тэрмомэтры замярзалі. Загінулі амаль усе старыя фруктовыя сады. Мноства дрэваў, як у горадзе, гэтак і ў лясах вымерзлі ці атрымалі ад марозу пашкоджанні: расколіны ўздож камлёў, абмарожаньне вершалінаў і галінаў. Загінула шмат птушак і розных зьяроў. Зямля прамярзала амаль на 2 м углыбкі.

2. Увесну 1931 г. была незвычайная паводка з прычыны вельмі сьнежнае зімы, вышыня сьнегавага покрыва напрудвесьні дасягала ў сярэднім 1 м. Быў затоплены амаль увесь Востраў, за выняткам усходняе часткі, дзе цяпер станцыя юнатаў. Затопленья былі часткі Экімані, Запалоцьця, Задзьвіньня, вул. Леніна, Прасмушкі (супраць заводу "Шкловалакно"). Узровень вады ў Дзьвіне быў вышэйшым за звычайны на 10-12 м. Былі затоплены Дрыса і Дзісна, разбурана шмат мастоў і хатаў.

Вельмі высокі ўзровень вады ўвесну 1956 г., але крыху ніжэйшы за 1931 г., быў выкліканы лёдавым заторам пры высокай вадзе ў Дзьвіне. Пасья ліквідацыі затору пагроза паводкі зьменшылася. Была затопленая частка вул. Леніна, частка вул. Ніжне-Ўзьбярэжнай* на Задзьвіньні, частка Запалоцьця і Прасмушак. Вада хутка прыбывала, за сэкунду больш за 3000 м³.

3. У сярэдзіне 30-х гадоў зімы амаль не было. Сьнег выпадаў зрэдку, але адразу раставаў, не ўтвараючы ўстойлівага сьнегавага покрыва, марозных дзён амаль не было. Зямля не замерзла і лёгка можна было весці земляныя працы. Маласьнежнымі былі зімы 1970/71 гг. і 1971/72 гг., але ў гэтую зіму маразы даходзілі да -30°C , што прывяло да прамярзаньня глебы да 1,5 м.

4. Зімы 1938, 1939 і 1940 гг. характарызаваліся даволі частымі паўночнымі зьязньнямі. Неба на поўначы палымнела чырвоным сьвятлом. Асабліва моцным было зьязньне ўзімку 1940/41 гг., калі палымнела ня толькі неба, але быў чырвоным і сьнег. Прымхлівыя людзі ўважалі гэтае зьязньне за прыкмету вайны. Вельмі рэдка зьязньне назіралася ў выглядзе заслоны ліловага сьвятла, што перамяшчалася пры бяхмарным небе. Назіраліся зьязньні і пасья вайны, але ўсё радзей, і з канца 40-х гадоў бачыць іх ужо не даводзілася.

5. Назвычай раньняй была восень у 1976 г. Пры канцы верасьня (30.09), выпаў першы сьнег, пачаліся маразы, якія ў сярэдзіне кастрычніка дасягнулі -10°C . Пачалося зьмярзаньне мокрага сьнегу на Дзьвіне і замярзаньне вады ля берагоў, і 23 кастрычніка Дзьвіна замерзла. Дрэвы і хмызы не пасьпелі заклаьці пупышкі і лістападу не было. Ад марозу лісьце было абпаленым і засталася на дрэвах. На пачатку лістападу пачалася адліга, на Дзьвіне назіраўся

* - цяпер носіць імя З.Тусналобавай-Марчанкі.

крыгаход, дрэвы заставаліся з абпаленым лісьцем. На палетках загінула шмат бульбы, морквы, буракоў, пашкоджаная была капуста, частка яблыкаў на дрэвах загінула. Глеба паўсюдна была сухой ад нястачы ападкаў, балоты высахлі, узровень вады ў рэках знізіўся. Гэткіх ранніх маразоў не было больш як 100 гадоў. Зіма ўзялася канчаткова толькі пасья Новага году.

6. Вельмі дажджыстым быў 1978 г., і ўвосень паўсталі вялікія цяжкасьці са зборам кармоў і ўраджаю, было мабілізаванае ўсё насельніцтва дзеля выратаваньня ўраджаю.

7. Лета 1979 г. было вельмі сухім, што паўплывала на рост сельскагаспадарчых культураў і траваў. Зноўку было мабілізаванае насельніцтва дзеля нарыхтоўкі кармоў і збору ўраджаю.

НАСЕЛЬНІЦТВА

Да XVI ст. дакладных звестак пра лік жыхароў гораду ня маецца. Паводле дадзеных полацкае рэвізіі 1552 г. пад юрыздыкцыяй магістрату ў пасадах жыло па-над 8000 чалавек, але ў горадзе жылі і асобы, не падпарадкаваныя магістрату, якія не ўвайшлі ў вопіс. Як адзначана раней нельга пагадзіцца з сьцьверджаньнямі, што ў XVI ст. у Полацку было каля 100000 жыхароў. У сярэдзіне XVII ст. тут жыло блізу 15000-20000 чалавек. У 1654 г. паводле перапісу было 910 апусьцелых дамоў і 848 жылых, дзе жыло каля 5000 чалавек. У 1772 г. было 360 дамоў і каля 1800 жыхароў, зь іх мяшчанаў: 437 хрысьціянаў і 478 габрэяў, астатнія чыноўнікі, духавенства, вайскоўцы і прыгонныя. У 1790 г. - 730 дамоў і 4300 жыхароў. У 1810 г. - 7863 жыхары, зь іх 4332 хрысьціяніна і 3531 габрэй. У 1812 г. - 900 дамоў, а жыхароў 7860 чалавек. У 1817 г. - 3340 жыхароў. У 1825 г. - 894 дамы, 7066 жыхароў. У 1852 г. - 9566 жыхароў. У 1863 г. - 1500 дамоў і 15028 жыхароў. Па колькасьці жыхароў Полацак на той час займаў 3-е месца ў Беларусі: першае - Берасьце (20000 жыхароў), другое - Гомель (16770 жыхароў), затым Бабруйск і Полацак па 15000 жыхароў. У 1891 г. паводле вынікаў перапісу ў горадзе жыло 20321 чалавек, зь іх габрэяў - 10794 чалавек, праваслаўных - 6989, каталікоў - 1534, лютаранаў - 299, адзінаверцаў - 204, раскольнікаў - 407, магамэтанін - 1 (турак, пекар). У 1897 г. жыхароў было 20751, зь іх мужчынаў - 9957, жанчынаў - 10794. Было занята: у прамысловасьці 28,1%, у сельскай гаспадарцы - 3,9%, у гандлі - 33,7%, прыватная служба і падзённікі - 14,6%, чыноўнікаў, духавенства, вайскоўцаў, ліхвяроў - 18,5%. У 1904 г. - 23665 жыхароў. У 1910 г. - 25200 жыхароў, каменных дамоў - 156, драўляных хатаў - 1403. У 1911 г. - жыхароў больш за 25000. Паводле перапісу 1920 г. было ўлічана 5242 пабудоваў, зь іх жылых дамоў - 2239, нежылых - 1581 (крамкі, склады, майстэрні і г.д.), 424 разбураныя будынкі, 41 - недабудаваны. Жыхароў было 18619 чалавек, мелася 3 гатэлі і "Дом селяніна" на 150 месцаў. У 1923 г. - 18200 чалавек, у 1940 г. - жыхароў каля 30000 чалавек, у 1944 г. - жыхароў каля 11000 чалавек, у 1961 г. - каля 50000 чалавек, у 1971 г. - 67000 чалавек, у 1978 г. - каля 78000 чалавек.

ПАЖАРЫ

Полацак цягам свайго існавання гарэў шматкроць як у выніку войнаў, гэтак і з прычыны нядбалага абыходжання з агнём, вялікае шчыльнасьці насельніцтва ў замках і слабодках. Дамы і ўмацаваньні былі драўлянымі, супрацьпажарнае службы з сродкамі гашэньня не было, хаця жыхары былі абавязаныя ўласнымі сродкамі гасіць пажары як у замкавых умацаваньнях, гэтак і ў жылых кварталах. Пажары гасілі мэтадам разборкі палымнеючых дамоў, платоў і заліцьця полымя вадой зь вёдраў, якую да месца пажару дастаўлялі з рэкаў у бочках па стромкіх схілах, што было справай надта цяжкай. Але вады не хапала, каб загасіць полымя, а вялікіх сажалак у замках не было. Дадзеныя пра буйныя пажары ў Полацку маюцца ў розных дакумэнтах, пачынаючы ад XVI ст.:

1508 г. - татары спалілі астрог.

1513 г. - В.Шуйскі спаліў астрог.

1519 г. - расейскія войскі спалілі астрог і прадмесьці.

1563 г. - падчас аблогі Полацку Іванам Жахлівым па загадзе полацкага ваяводы С.Давойны 9 лютага былі падпаленыя астрог і Вялікі пасад.

1607 г. - згарэлі полацкія замкі.

1633 г. - горад спалены расейскімі войскамі.

1642 г. - згарэў дашчэнту Верхні замак.

1643 г. - вялікі пажар у горадзе.

1683 г. - 17.06. быў пажар у горадзе.

1709, 1738, 1750, 1757, 21.05.1762, 1770 гг. - вялікія пажары ў Полацку.

1812 г. - у кастрычніку вялікі пажар падчас штурму гораду расейцамі.

1837 г. - згарэлі 300 хатаў.

1848 г. - згарэлі 75 хатаў у цэнтры гораду.

1862 г. - згарэлі 160 хатаў.

1871 г. - 25.06. быў пажар у цэнтры ля кадэцкага корпусу.

1900 г. - вялікі пажар, зьвестак пра страгаты няма.

1912 г. - улетку згарэлі каля 500 хатаў.

1941-1944 гг. - $\frac{3}{4}$ гораду спалена. Пажары былі ў выніку бамбаваньняў, прыкладам 03.07.1941 г. разбамбавалі і спалілі цэнтар. Падчас адыходу з Полацку 03-04.07.1944 г. немцы падпальвалі дамы.

ПОШАСЬЦІ

XIV ст. - у сярэдзіне згадваецца "чорная сьмерць", памерла шмат жыхароў.

1465 г. - пошасьць нейкай хваробы, пад агульнай назвай "паветрые".

1566 г. - мор.

1600 г. - голад і "язва", памерла да 15000 чалавек.

1741-1746 гг. - голад і хваробы, шмат памерлых.

1831 г. - эпідэмія халеры, памерлі 596 чалавек.

1836 г. - у студзені эпідэмія "гнілой гаручкі" (чорнай воспы), асабліва ў Струньні.

1848 г. - халера ў Полацку.

1867-1868 гг. - епідэмія адзёру.

1891 г. - наймацнейшая епідэмія інфлюэнцыі (грыпу).

1892 г. - моцная епідэмія халеры.

1892-1893 гг. - епідэмія шкарлятыны.

1909 г. - улётку моцная епідэмія халеры, завезенай зь Пецярбургу полацкім купцом, дзе той танна купляў вопратку хворых і прадаваў яе ў Полацку.

1918-1919 гг. - моцная епідэмія тыфусу.

1920 г. - выбух епідэміі халеры.

ЗАРОБКІ І КОШТЫ ХАРЧОВЫХ ПРАДУКТАЎ У 1905 Г.

Малакваліфікаваныя і сезонныя работнікі атрымлівалі 50-60 кап. у дзень за 12-16 гадзінаў працы. Жанчыны і дзеці за гэткую ж працу атрымлівалі 15-30 кап. у дзень (на гародах Аўчыньнікава і іншых). Кваліфікаваныя работнікі і майстры за 12-16 гадзінаў працы ў дзень атрымлівалі за год:

у ганчарнай вытворчасьці - 124 руб.;

у шкляной вытворчасьці - 157 руб.;

у піваварнай вытворчасьці - 180 руб.;

у тытунёвай вытворчасьці - 112 руб.;

у хлебапякарскай вытворчасьці - 108 руб.

Падчас разборкі пры канцы 60-х гадоў Пакроўскае царквы ў падмурку была адшуканая камора, дзе знойдзеныя некалькі газэтаў "Витебские губернские ведомости" за 1905 г., дзе зьмешчаныя "сведения о средне-справочных ценах на продовольственные припасы и другие предметы по г. Полоцку на июнь месяц 1905 года". Вось гэтыя кошты:

1.	Хлеб белы ці булка (1 гатунку)	пуд	2 р. 40 кап.
2.	Хлеб аржаны (1 гатунку)	пуд	0 р. 90 кап.
3.	Крупы аўсяныя	пуд	2 р. 10 кап.
4.	Крупы грэчневыя	пуд	1 р. 70 кап.
5.	Крупы ячныя	пуд	1 р. 30 кап.
6.	Крупы груцавыя	пуд	2 р. 10 кап.
7.	Крупы маньныя	пуд	2 р. 80 кап.
8.	Крупы рысавыя	пуд	2 р. 80 кап.
9.	Соль белая	пуд	0 р. 56 кап.
10.	Мука пшанічная (1 гатунку)	пуд	2 р. 00 кап.
11.	Сьняткі пскоўскія	пуд	4 р. 80 кап.
12.	Ялавічына (1 гатунку)	пуд	4 р. 80 кап.
13.	Цяляціна (1 гатунку)	пуд	3 р. 60 кап.
14.	Курыца	штука	0 р. 60 кап.
15.	Масла каровіна	пуд	10 р. 00 кап.
16.	Дрэвавы алей	пуд	10 р. 00 кап.
17.	Канапляны алей	пуд	4 р. 80 кап.
18.	Сланечнікавы алей	пуд	5 р. 20 кап.

19.	Сала сьвіное таплёнае	фунт	0 р. 25 кап.
20.	Яйкі курыныя	дзесятак	0 р. 17 кап.
21.	Капуста паўбелая	вядро	0 р. 60 кап.
22.	Буракі	пуд	0 р. 40 кап.
23.	Гарбата "маюкон"	фунт	1 р. 50 кап.
24.	Цукар-рафінад	пуд	6 р. 20 кап.
25.	Журавіны	фунт	0 р. 04 ¹ / ₂ кап.
26.	Цытрон	штука	0 р. 05 кап.
27.	Сьпірытус (95%)	бутэлька	0 р. 95 кап.
28.	Партвэйн нефабрыкаваны	бутэлька	1 р. 20 кап.
29.	Воцат вінны	бутэлька	0 р. 15 кап.
30.	Малако салодкае каровіна	вядро	1 р. 00 кап.
31.	Сьвечкі стэарынавыя	фунт	0 р. 26 кап.
32.	Газа ачышчаная	пуд	1 р. 70 кап.
33.	Сена поagneвае	пуд	0 р. 30 кап.
34.	Салома аржаная	пуд	0 р. 20 кап.
35.	Шкло лямпавое паліраванае	дзесятак	0 р. 80 кап.
36.	Мыла простае	пуд	4 р. 40 кап.
37.	Ніткі шавецкія суровыя	фунт	0 р. 65 кап.
38.	Венікі бярозавыя	дзесятак	0 р. 15 кап.
39.	Мётлы бярозавыя	дзесятак	0 р. 20 кап.
40.	Рагожа для шчотак новая	штука	0 р. 18 кап.
41.	Кнот папяровы	аршын	0 р. 08 кап.
42.	Пясок жоўты	воз	0 р. 40 кап.
43.	Запалкі ў пушках	дзесятак	0 р. 10 кап.
44.	Бульба	пуд	0 р. 50 кап.
45.	Цыбуля	фунт	0 р. 04 кап.
46.	Перац	фунт	0 р. 55 кап.
47.	Лаўровы ліст	фунт	0 р. 35 кап.
48.	Морква	фунт	0 р. 02 кап.
49.	Пятрушка сушаная	фунт	0 р. 15 кап.
50.	Мука бульбяная	фунт	0 р. 08 кап.
51.	Цукар-пясок	фунт	0 р. 13 кап.
52.	Вапна хлёрная	фунт	0 р. 15 кап.
53.	Шкіпінар ачышчаны	пуд	3 р. 60 кап.
54.	Дровы бярозавыя з альхой, пілаваныя	сажань ³	18 р. 00 кап.
55.	Дровы сасновыя і яловыя, пілаваныя	сажань ³	15 р. 00 кап.
56.	Вада з дастаўкай	бочка	0 р. 20 кап.
57.	Праньне бялізны 1-му чалавеку	за месяц	1 р. 00 кап.
58.	Чыстка прыбіральняў, комінаў, памыйных і сьмецьцевых ямаў	з двору за год	10 р. 00 кап.
59.	Труна, яма і воз на могілкі		4 р. 00 кап.

* Заўвага: пуд = 16 кг, фунт = 400 г, сажань = 3 аршыны = 2,13 м.

ЗЬМЭНЫ Ё ГАРАДЗКІМ ЖЫЦЦІ

У 1910 г. бюджэт гарадзкае ўправы складаў каля 45 000 руб. У пасыляваенныя гады гарадзкі бюджэт быў у межах 1 млн. руб. Бюджэт на 1978 г. па прыбытках і выдатках складаў 10 545 190 руб.

Да Кастрычніцкае рэвалюцыі ў Полацку не было гарадзкага вадацягу і каналізацыі. Былі вадацяг і мясцовая каналізацыя ў Полацкім кадэцкім корпусе. Вадацягі мелі чыгуначныя станцыі дзеля забеспячэння вадой паравозаў і ўласных патрэбаў паселішча чыгуначнікаў. Водазабеспячэннем гораду займаліся вадавознікі і самі жыхары насілі вадку ў ведроў. Бралі яе ў Дзьвіне і Палаце, а таксама з прыватных артэзіянскіх калодзежаў, прыкладам, вадапомпы Малахоўскага (цяпер тут Водаканалтрэст) на вул. Леніна ці ў Райніса, уладальніка заводу газаваных водаў на вул. Леніна і Энгельса. Вада ў рэках, асабліва ўвесну, была вельмі бруднай. Першы гарадзкі вадацяг адчынены ў 1929 г., на вуліцах былі ўсталяваныя некалькі калёнак, у 1931 г. даўжыня вадацягу складала 1,3 км, у 1935 г. - 6,4 км. Вадку набіралі з сьвідравінаў ля чыгуначнага мосту праз Дзьвіну. Пасыля вайны быў збудаваны новы вадацяг. У 1962 г. ён меў даўжыню 18 км, і вырашана было ў наступныя гады давесці даўжыню яго да 70 км. Вада бярэцца з Дзьвіны ў Кароўніках, пад Дзьвіной для падачы вады на правы бераг у горад пракладзены дзюкер, а да пракладаньня яго трубы вадацягу былі замацаваныя ўздоўж мосту праз Дзьвіну.*

У 1961 г. горад займаў плошчу 2000 га, цяпер гэтая плошча значна павялічылася коштам гарадзкіх раёнаў, асабліва Задзьвіньня, у сувязі з пабудовай жылых мікрараёнаў. У 1961 г. было 296 вуліцаў даўжынёй 135,3 км, з іх толькі 40 км было забрукавана. Цяпер лік вуліцаў і іхная даўжыня значна выраслі. Усе галоўныя вуліцы, празь якія пралягаюць аўтамагістралі, і шэраг найбольш заселеных вуліцаў з інтэнсіўным транспартным рухам, заасфальтаваныя. У 1961 г. зялёных насаджэньняў было 22,2 га, а даўжыня вулічных насаджэньняў - 48,1 км. Полацак стаўся зялёным горадам, у той час як да рэвалюцыі быў бедным на зеляніну. У 1967 г. да 50-годзьдзя савецкае ўлады на Востраве быў створаны парк з фантамам, атракцыёнамі і г.д., а на стромкім беразе Дзьвіны быў насыпаны Курган Славы і Несьмяротнасьці. Былі створаныя парк заводу "Шкловалакно", 40-годзьдзя камсамолу на вул. Леніна. Усе парк знаходзяцца на беразе Дзьвіны. Вялікі парк закладзены ля Спасакае царквы ўздоўж Палаты сіламі лястэхнікуму.

У 1964 г. былі запланаваныя падвядзеньне газавога і газыфікацыя Полацку, затым тэрміны зьмяняліся, а газ гораду так і ня быў дадзены**. Газыфікацыя адбывалася праз усталяваньне балёнаў у прыватных дамах, а ў шматкватэрных жылых дамах праз збудаваньне ля дамоў газавых станцыяў. У 1977 г. збудаваны газаабменны пункт на Задзьвінні, дзе можна памяняць невялікія скарыстаныя балёны (да 5 л) на поўныя.

* - горад пачаў забясьпечвацца вадой з артэзіянскіх сьвідравінаў, але не дастатковае якасьці, толькі ў 2000 г. (сумесь рачной і артэзіянскай 1:1).

** - пабудова газавога і падача прыроднага газу ў горад здзейсьненыя ў 2000-2001 гг.

У 50-х гадах вялікія гарадзкія дамы і новабудоўлі ацяпляліся кацельнямі вадзянога ацяплення, і чым больш будавалася дамоў, тым больш было і кацельняў. З гэтае прычыны гарадское паветра стала вельмі забруджаным ад дыму з комінаў кацельняў. У сувязі з будаўніцтвам вялізнага заводу шкло-валакна, які меў патрэбу ў вадзе для тэхналагічнага працэсу і ацяплення заводу, вырашана было не будаваць заводскую кацельню, а стварыць цеплаэлектра-цэнтраль (ЦЭЦ), якая б абслугоўвала завод шкловалакна і ацяпляла гарадзкія будынкі, што прывяло б да закрыцця дробных кацельняў, якіх шмат у горадзе, і паветра стала б чысцейшым. Вырашана было пашырыць электрастанцыю, збудаваную "вядук" праз чыгунку, па якім пракласці цеплатрасу і, пусціўшы яе пад зямлёй ад вакзалу, па вул. Гоголя і К.Маркса дацягнуць да заводу шкло-валакна, далучыўшы да гэтай трасы ўсе камунальныя дамы і службовыя будынкі. На пачатку 70-х гадоў у сувязі з будаўніцтвам за Рапнянскім чыгуначным пераездам піўзаводу, вырашана было працягнуць цеплатрасу праз Палату па 4-м зав. Фрунзэ ўздоўж Ксавэраўскіх могілак да ростані вуліцаў Фрунзэ і Касма-наўтаў, а адтуль напрасткі да піўзаводу. Частка трасы пракладзеная пад зямлёй, але большая частка паветраная - на эстакадзе. Цеплатраса была працягнутая ў цэнтар і даведзеная да гарадзкой больніцы і Сафійскага сабору, пракладзеная адгалінаванне праз Палату дзеля ацяплення пэдучэльні, сялягастэхнікуму, а ў 1979 г. зроблена адгалінаванне да 9-е школы. Цеплатрасы правялі па вул. Юбілейнай, Пушкіна ды іншых. На Задзьвінны дзеля ацяплення мікрараёнаў пры канцы 60-х гадоў збудаваная цепластанцыя. У 1973 г. у сувязі з пачаткам будаўніцтва філіі заводу "Шкловалакно" і ростам мікрараёну Марыненкі была збудаваная другая ЦЭЦ. Частка ейнае энэргіі ідзе на ацяпленне новых карпусоў заводу і жылых будынкаў на вул. Марыненкі.

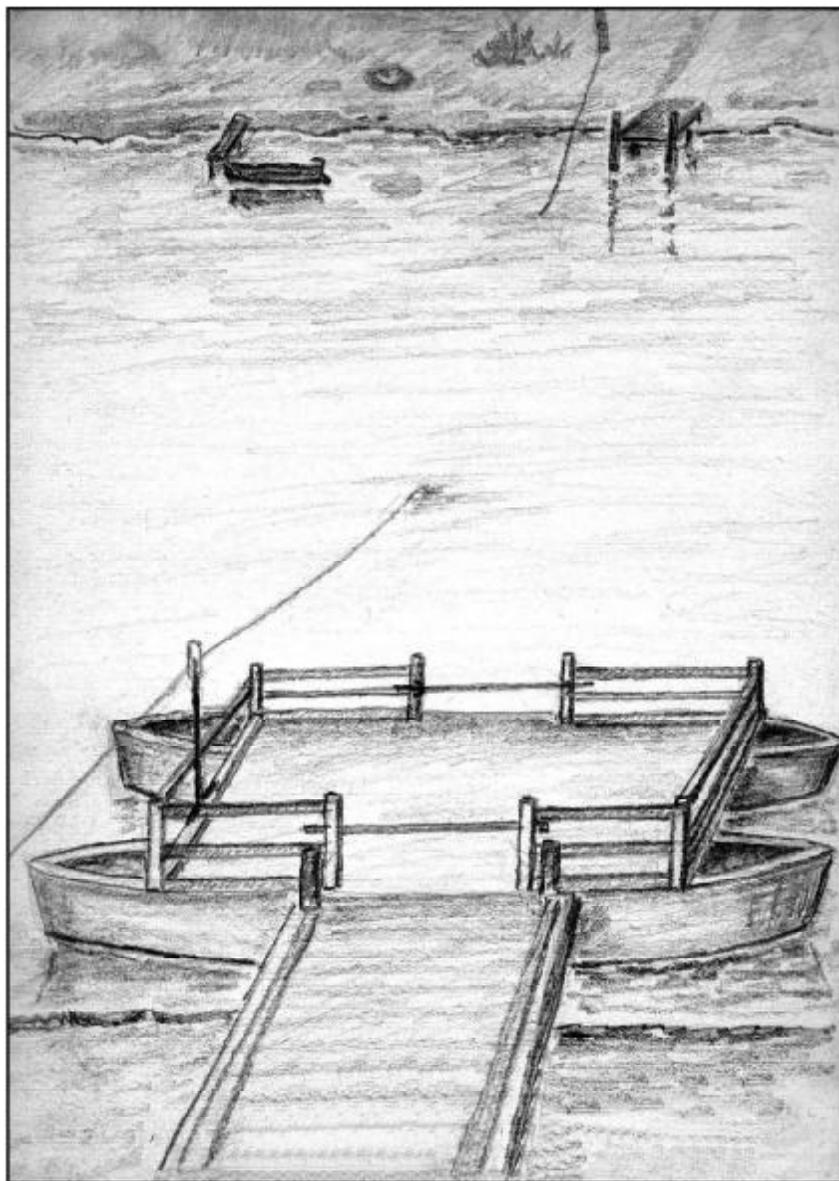
Да Кастрычніцкае рэвалюцыі Полацка патанаў у цемраді. У горадзе мелася 240 ліхтароў з газай, дзе гарэлі васьмілінейныя лямпы, і толькі ў цэнтры на Аляксандраўскай вуліцы гарэлі некалькі моцных ліхтароў з газавым напапам. У цяперашні час амаль усе гарадзкія вуліцы маюць электрычнае асьвятленне ліхтарамі розных сыстэмаў, нават з аўтаматычным уключэннем лініяў асьвятлення з дапамогай фотаэлементаў.

У 50-х гадах пачалося будаўніцтва гарадское каналізацыйнае сеткі і залёўнае каналізацыі на некаторых вуліцах і плячах. Будаванне каналізацыі пачалося з вул. Гоголя, дзе інтэнсыўна вялося будаўніцтва будынкаў, далей па вул. К.Маркса з спускам да берагу Дзьвіны, па вул. Леніна да Верхняга замку, дзе былі зробленыя ачышчальныя збудаванні і вада злівалася ў раку. У 60-х гадах пачалося будаванне каналізацыі паводле генэральнага пляну рэканструкцыі гораду з пракладаннем магістраляў па большасці вуліцаў з усталяваннем перапам-вальных станцыяў зь дзюкерамі праз Дзьвіну і Палату, з вывадзеннем лініі на Задзьвінне, і далей да ачышчальных збудаванняў Наваполацку.

Да Кастрычніцкае рэвалюцыі ў Полацку было некалькі грамадзкіх лазьняў. Гэта былі невялікія лазьні, збудаваныя прыватнымі прадпрыемальнікамі.

Прыкладам, ля Чырвонага мосту, дзе потым месціўся бровар, была лазьня Русоніка. Гэтая лазьня мела вадапомпу, дзе з Палаты з дапамогай коней рабілася падача вады. На вул. Ленінскай была лазьня агульнага карыстанья Рабіновіча (цяпер тут дзіцячая кансультацыя і жылы дом), а недалёка ад яе - "шляхецкая лазьня", куды вада падавалася з артэзіянскае сьвідравіны, і дзе меліся нумары. На чыгуначным вузле была лазьня для чыгуначнікаў. Меўся шэраг лазьняў пры навучальных установах зачыненага тыпу і вайсковых частках, прыкладам, у настаўніцкай сэмінарыі, у мужчынскай духоўнай вучэльні, у жаночай эпархіяльнай вучэльні, у кадэцкім корпусе, у казармах чыгуначнага батальёну на Задзьвіньні. Цяпер у горадзе маюцца дзьве лазьні агульнага карыстанья: "Лазьнева-пральны камбінат" і лазьня на Задзьвіньні, ня лічачы лазьняў пры вайсковых частках, чыгунцы. Маецца санітарна-прапускны пункт пры лякарні.

Да Кастрычніцкае рэвалюцыі існавалі паромныя пераправы праз Дзьвіну і Палату, якія гарадзкая ўправа здавала ў арэнду прыватным прадпрыемствам. Праз Дзьвіну была паромная пераправа вышэй гораду ля вёскі Казьянкі, затым у самім горадзе з вул. Сьвярдлова на Лепельскую і ніжэй ля Экімані. Праз Палату быў перавоз ля ейнага ўтоку. За перавоз людзей і вазоў бралася плата. Кожны паром уяўляў сабой абгароджаны памост на дзьвюх вялікіх лайбах, паром перасоўвалі людзі, цягнучы за сталёвую ліну, працягнутую праз раку. Чоўнавыя перавозы, дзе людзей перавозілі на чоўнах, таксама былі ў прыватных руках. У сувязі з будаўніцтвам у 1902-1907 гг. чыгункі Багалое-Сядлец праз Дзьвіну быў збудаваны двухкаляёвы на дзьвюх паралельных рамах мост. У 1915-1916 гг. вайсковым міністэрствам быў збудаваны драўляны транспартны мост, амаль побач зь цяперашнім мостам праз Дзьвіну на вул. Юбілейнай. У жніўні 1919 г. у часе савецка-польскае вайны ён быў спалены. У 1920-1934 гг. праз Дзьвіну будаваўся шэраг драўляных мастоў, як чыгуначны, гэтак і транспартны. Моцныя паводкі на Дзьвіне разбурылі збудаваны ў 1920 г. драўляны чыгуначны мост і гарадзкі транспартны. У 1923 г. быў адноўлены чыгуначны мост праз Дзьвіну, сканчэньню будоўлі быў прысьвечаны мітынг, ад імя якога 11.03.1923 г. была пасланая тэлеграма Леніну. Апошні драўляны мост праз Дзьвіну быў яшчэ ў 1941 г. з вул. Сака і Ванцэці да будынку цяперашняе псыхбольніцы, і далей на вул. Дзяржынскага. 28.01.1934 г. быў адчынены жалезны транспартны мост праз Дзьвіну, на рамах, пакладзеных на бэтонныя быкі. Меў ён дзьве рамы лукамі ўверх, і дзьве берагавыя рамы лукамі ўніз. Гэты мост ля правага берагу быў разбураны ў ліпені 1941 г. пры адыходзе савецкімі войскамі. Адноўлены ён быў у 1953 г. адна палова драўляная напалам з бэтонам, другая - жалезная старая. У 30-х гадах быў збудаваны драўляны мост узмоцненае канструкцыі праз Палату па вул. Кастрычніцкай, які здольны быў прапуськаць танкі. Ён быў спалены падчас вайны і адноўлены ў 1962 г. з жалезабэтона. У ліпені 1944 г. быў адноўлены чыгуначны мост праз Палату, спачатку драўляны, а затым і на жалезных рамах, пакладзеных на быкі старога мосту. У 1945-1946 гг. вайскавай будаўнічай часткай быў адноўлены драўляны Чырвоны

**Полацкі паром на спуску вул. Задзьвінскай - Лепельскай
(1920-1921 гг.)**

мост праз Палату, спалены немцамі ў 1944 г. На пачатку 70-х гадоў быў збудаваны новы жалезабэтонны Чырвоны мост на вул. Фрунзэ. На левым беразе Палаты ля мосту ўсталяваны мэмарыяльная шыльда аб падзеях 1812 г. Пакуль да 1953 г. цягнулася адбудова транспартнага мосту праз Дзьвіну, улетку функцыянаваў пантонавы мост з вул. Сьвярдлова на Лепельскую, пешаходаў перавозілі на чоўнах, а затым на катэры і лайбах на трасе, як паром. Катэрны перавоз існаваў да 1972 г. Некалькі гадоў хадзіў катэр з Полацку ў Вулу, цяпер з разьвіцьцём аўтобусных зносінаў патрэба ў ім адпала.

Полацк мае 15 аўтобусных маршрутаў, што злучаюць усе гарадзкія ўскрайкі з цэнтрам. Горад злучаны шэрагам аўтобусных маршрутаў з раённымі цэнтрамі, вёскамі, мястэчкамі, паселішчамі Полацкага і суседніх раёнаў, з гарадамі суседніх рэспублік, прыкладам, з Даўгаўпілсам, Рэзэкнэ, Краславай, што ў Латвіі. Аўтобусы езьдзяць у Менск, Віцебск, Лепель, Расоны, Себеж, Верхнядзьвінск, а таксама ў Горадно і Ленінград. Побач з чыгуначным вакзалам маецца аўтавакзал і прыстанак таксі. Абслугоўвае насельніцтва больш за 200 аўтобусаў і 60 таксі. Заплянаваная паводле генплэну Полацка лінія хуткаснага трамвая не будзе, і пра яе нічога не чуваць. Маецца аэрадром у Бецкім, адкуль рэгулярна 2-3 разы на дзень лётаюць самалёты ў Менск. Нейкі час улетку раз на дзень лётаў самалёт у Маскву, цяпер гэтага няма.

З 1945 да 1958 г. у горадзе збудавана больш за 5000 прыватных дамоў. Да сярэдзіны 1959 г. жылая плошча ў Полацку павялічылася ў параўнанні з даваеннай амаль удвая. Паводле сямігадовага пляну* ў Полацку трэба было збудаваць 110000 м² жылёе плошчы. У 50-х гадах пачалася забудова вул. К.Маркса, Гогаля, Пушкіна, Леніна, Камуністычнай, раёнаў Ноўкі, Грамоў, Касманаўтаў. Пры канцы 60-х гадоў пачалося будаўніцтва мікрараёну на Задзьвіньні па вул. Тургенева і Караленкі, а затым вялізны жылы мікрараён на вул. Марыненкі. За першыя тры гады сямігадовага пляну збудавана жылля камунальнага і прадпрыемствамі 55350 м², а агулам да 1962 г. - 92831 м². У Полацку маюцца тры домакіраўніцтвы, больш за 20 жылельёвых каапэратываў, жылельёвыя ўправы чыгуначнікаў, КЭЧ (жылельёвая ўправа міністэрства абароны).

У горадзе маецца адзін калгасны рынак паміж вуліцамі Баравой, Пушкіна і Скарыны. Сюды ён пераведзены са старога месца, што было ля сучаснага паштамту і помніку Скарыны.

У полацкай ашчаднай касе на 01.10.1925 г. было 185 укладальнікаў з гораду ды ягонных ваколіцаў. На 01.01.1940 г. толькі ў Полацку быў 7931 укладальнік, а сума ўкладаў складала 2924000 руб. Цяпер гэтыя лічбы ў некалькі разоў большыя. На шэрагу прадпрыемстваў плату выдаюць праз ашчадную касу.

У 1910 г. у горадзе было 9 праваслаўных цэркваў і 3 манастыры. Былі адзінаверская царква, малельны дом старавераў, каталіцкі касьцёл, лютаранская кірха і 23 сынагогі. У шэрагу вёсак Полацкага павету былі царква ці касьцёл, а ў мястэчках і сынагогі. Да 1922 г. у Полацку знаходзіліся мошчы полацкай

* - агульнадзяржаўны гаспадарчы плян на 1959-1965 гг.

князеўны Эўфрасіньні ў Спаскім манастыры і сьв. Андрэя Баболі ў касьцёле. Цяпер дзейнічае толькі адна царква ў Спаскім манастыры, дзе захоўваюцца мошчы Эўфрасіньні. Маецца адзін малельны дом старавераў. У Полацку ёсьць сэкта баптыстаў, але яна не зарэгістраваная і ня мае малельнага дому.

ГІСТАРЫЧНЫЯ АСОБЫ, НАВУКОЎЦЫ, МАСТАКІ, ПІСЬМЕНЬНІКІ

1. Скарына Францыск, XVI ст., беларускі першадрукар.
2. Полацкі Сымон, пісьменьнік, настаўнік школы Полацкага брацтва.
3. Кандраценка Раман, герой абароны Порт-Артура ў 1904-1905 гг., скончыў полацкі кадэцкі корпус.
4. Кайгародаў Дзьмітры, прафэсар-энтамоляг, скончыў полацкі кадэцкі корпус.
5. Сьвярдлоў Якаў, паводле дакумэнтаў зьяўляўся мешчанінам г.Полацку. Старшыня УЦВК.
6. Сорын Савелі, мастак.
7. Самуйлёнак Эдуард, пісьменьнік.
8. Савіцкі Алесь, пісьменьнік.
9. Гаравец Аляксандар, Герой Савецкага Саюзу, лейтэнант, у 1930-1931 гг. навучаўся ў полацкім лястэхнікуме.
10. Марыненка Тацяна, Герой Савецкага Саюзу, у 1939 г. скончыла полацкую пэдуэчэльную.
11. Аляксееў Іван, Герой Савецкага Саюзу, скончыў чыгуначную школу ў Грамах.
12. Мягкоў В., прафэсар, жыў у Ленінградзе. Памёр у 1978 г.
13. Хадкевіч Тарас, пісьменьнік.
14. Райкін Аркадзь, заслужаны актор СССР.
15. Левін Мэндэль, з полацкага роду Левіных, інжынэр-мостабудаўнік (ягоны мост празь Няву ў Ленінградзе).
16. Лукша Валянцін, паэт, скончыў полацкі лястэхнікум.
17. Шчасная Нінэль, мастачка.

ДАТЫ НЕКАТОРЫХ ПАДЗЕЯЎ

У кнізе "Полоцк" падрабязна пададзеныя важнейшыя даты полацкае гісторыі, таму няма патрэбы ўсе паўтараць. Прывяду тут толькі некаторыя дадзеныя зь гісторыі Полацку, зьмешчаныя ў іншых крыніцах, у працах Семянтоўскага, Сапунова, Бэз-Карніловіча, Сямёнава, Бяляева, Штыхава, Аляксеева ды іншых.

862 г. - Першая згадка пра Полацак. У жніўні 1962 г. сьвяткавалі 1100-годзьдзе, была выдадзенная кніга "Полоцк", вырабленыя юбілейны значак і шэраг сувэніраў.

980 г. - Полацак быў захоплены князем Уладзімірам Сьвятаслававічам, які пазьней стаўся кіеўскім князем і быў названы "сьвятым". Полацкім князем тады быў Рагвалод, у якога была дачка Рагнэда і два сыны. Уладзімір пасва-

таўся, жадаючы ўзяць Рагнэду ў жонкі, але тая адмовіла яму. У выніку штурму горад захоплены. Уладзімір у прысутнасці бацькоў узяў сілай Рагнэду, забіў Рагвалода ды ейных братоў. Гэтыя падзеі адлюстраваныя ў шэрагу летапісаў.

988 г. - Адбыўся хрост Русі, які пачаўся зь Кіеву. Пачалося пашырэнне хрысціянства ў Полацкім княстве, дакладнае даты і апісаньня, як яно праходзіла ў Полацку і княстве, няма.

1001 г. - Памёр князь Ізаслаў Уладзіміравіч (сын Рагнэды ад Уладзімера), які валадарыў у Полацку. Калі ён заняў полацкі пасады і колькі яму было тады гадоў, невядома. Маці ягоная Рагнэда памерла ў Заслаўі ў манастыры ў 1000 г., пэўна там і была пахаваная, хаця паданні называюць шэраг месцаў "магілай Рагнэды". Адно з паданьняў згадвае, што пахаваная яна на полацкім Гарадзішчы, дзе некалі ў часы Рагвалода быў дзядзінец. Дзе нарадзілася, там і пахаваная (Гл. артыкул святара Емяльянава ў "Витебских губернских ведомостях" за 1905 г.).

XI ст. - Пачалося энэргічнае змаганьне полацкіх князёў за незалежнасць ад Кіеву, будзеца полацкага Сафія, як сымбаль магутнасці Полацкага княства і ягонае самастойнасці.

1100 г. - Нарадзілася полацкая князёўна Эўфрасінья. Дакладнае даты няма, але пэўна зьявілася на сьвет на пачатку XII ст., памерла ў Ерусаліме ў 1173 г.

XII ст. - Характарызуецца інтэнсыўным будаваньнем у Полацку царкваў і манастыроў. У XII ст. існавала пахавальня полацкіх біскупаў у Сяльцы, дзе пазней быў закладзены Эўфрасінеўскі манастыр.

XII ст. - Полацкія князі пасяліліся за горадам на Задзьвіньні ў мясцовасьці, што звалася Бельчыцай ад назвы рэчкі*. Тут былі збудаваныя княскі палац, пабудовы для дружны і манастыр, Пятніцкая царква якога была княскай пахавальняй. На гэтым месцы была рэзідэнцыя полацкіх князёў, бо ў гэты час ужо існавала ў Полацку веча, а ў дзядзінцы ля Сафійскага сабору была рэзідэнцыя біскупаў.

XII ст. - У канцы стагодзьдзя пачынаецца заняпад Полацкага княства, ягоны падзел, пранікненьне і ўплыў літоўскіх князёў. У сярэдзіне XIII ст. княства трапіла пад уладу Літвы.

XIII ст. - Полацкае веча губляе сваю значнасьць, асабліва ў канцы стагодзьдзя.

1382 г. - Полацк лічыўся адным з найбуйнейшых гарадоў Вялікага княства Літоўскага і Беларускага.

1490 г. - Прыблізна каля гэтага году нарадзіўся першы кнігадрукар Беларусі, навуковец і выбітны дзеяч беларускае культуры Францыск Скарына. Памёр пасля 1535 г., дакладнае даты няма. У 1974 г. яму ў Полацку збудаваны помнік.

1498 г. - Полацку было нададзенае Майдэборскае права.

1504 г. - У Вялікім княстве Літоўскім на тэрыторыі Полацкага княства было ўтворанае Полацкае ваяводзтва. У адрозьненні ад іншых ваяводзтваў Полацкае падзялялася на воласьці, а не на паветы. У склад ваяводзтва ўваходзілі наступныя населеныя пункты: Дрыса (Верхнядзьвінск), Дзісна, Асьвея, Себеж, Вула,

* - першая згадка ў летапісах пад 1158 г.

Ушачы, Бешанковічы, Лепель, Кублічы, Ветрына, Глыбокае, Чашнікі, Лукам'е ды іншыя. Пасля далучэння часткі Полацкага ваяводства, што на правым беразе Дзвьіны, у 1772 г. да Расеі, левабярэжная частка заставалася ў Рэчы Паспалітай да 1793 г., цэнтрам ваяводства стаўся Лепель, у 1776 ім былі Ўшачы, у 1791 г. - Чашнікі. У 1793 г. паводле 2-га падзелу Рэчы Паспалітай гэтая частка ваяводства ўвайшла ў склад Расеі.

XVI ст. - Полацак меў 6 пасадаў: Вялікі, Запалоцьце, Астраўны, Экіманскі, Крыўцоў і Слабодзкі, апошнія 4 на Задзвьіньні. Некаторыя дасьледчыкі лічаць, што жыхароў было каля 100000 чалавек.

Люты 1563 г. - жнівень 1579 г. - уваходзіць у склад Расейскае дзяржавы. Да 1565 г. збудаваны Ніжні замак, умацоўваецца Верхні замак, Запалоцьце ператворанае ў горад.

1569 г. - Падпісваецца Люблінская вунія паміж Літоўскім княствам і Польскім каралеўствам, у выніку Полацак і ўся Беларусь увайшлі ў склад Рэчы Паспалітае.

30.08.1579 г. - Полацак займаюць войскі караля Сьцяпана Батуры. Гінуць бібліятэка і летапісы з полацкага Сафійскага сабору, дакладней захопліваюцца польскім ваяводам Замойскім, ва ўладаньнях якога былі знойдзеныя некаторыя кнігі з бібліятэкі Сафійскага сабору. Батура пачынае палянiзацыю Полацку і ягоных земляў. Дзеля правядзеньня гэтае палітыкі ён прыцягвае езуітаў, якія адчыняюць спачатку ў Полацку, а затым і ў іншых гарадах свае калегіюмы. Сам Батура ў 1580 г. прыязджаў у горад на адчыненне езуіцкага калегіюму.

1600 г. - У горадзе і навакольні быў моцны голад, узнікла эпідэмія мору, загінула ў горадзе больш за 1500 чалавек.

1607 г. - Згарэлі замкі, было загадана аднаўляць іх каралеўскім коштам.

1633 г. - Было паўстаньне гараджанаў супраць ваяводы Яна Лісоўскага і гарадзкой рады, якія спрабавалі класьці адпор расейскім войскам падчас вайны 1632-1634 гг. Гараджаны адмовіліся аднаўляць умацаваньні Ніжняга замку і пусьціць туды войскі. У ноч на 13.06.1633 г. расейскія войскі авалодалі горадам, але не змаглі ўзяць Верхняга замку і змушаныя былі пакінуць горад. З войскам сыйшло шмат гараджанаў.

1642 г. - Згарэлі полацкія замкі з-за неабачлівага абыходжаньня з агнём п'яных людзей.

1647 г. - Замкі былі адноўленыя.

1654 г. - Полацак амаль без супраціву здаўся расейскім войскам пад камандаваньнем Шарамецьва.

05.07.1656 г. - Полацак наведаў расейскі цар Аляксей Міхайлавіч і быў тут 10 дзён, пазьней ён прыязджаў у горад яшчэ некалькі разоў.

26.03.1658 г. - Паводле загаду Аляксея Міхайлавіча ў горадзе збудаваны паштовы дом і закладзены паштовы ям, які абслугоўваў царовых пасланцоў. Мэтай было абслугоўваньне войскаў і заваяваных раёнаў Лівоніі, дзе ішла вайна.

1667 г. - Паводле Андрусоўскае дамовы Полацак вернуты Рэчы Паспалітай. З прычыны зьбядненьня жыхароў ад знаходжаньня і ўтрыманьня расейскіх

войскаў кароль вызваліў гараджанаў ад сплаты падаткаў на 4 гады.

27.03.1668 г. - Полацкі брацкі Багаяўленскі манастыр атрымаў ад маскоўскага патрыярха права асьвячаць на Беларусі праваслаўныя цэрквы і пасылаць сьвятароў у Рыгу для багаслужбаў і выкананьня абрадаў праваслаўным, што знаходзіліся там па камэрцыйных справах.

1704 г. - У жніўні Пётар I загадаў Рэпніну ўвайсці ў Літву і з 6 пяхотнымі палкамі заняць Полацк, а генэралу Баўэру з 6 коннымі палкамі - Друю.

1705 г. - У лютым князь Меншыкаў заняў Полацк, а 12 чэрвеня прыбыў сюды Пётар I. Стан быў разьмешчаны ля Спасакага манастыру, а кватараваў Пётар I у будынку езуіцкага калегіюму ў Спаскім манастыры.

28.05.1772 г. - Згодна з умовамі 1-га падзелу Рэчы Паспалітай правабярэжная (па Дзьвіне) частка Полацкага ваяводзтва адыйшла да Расеі і была перайменаваная ў правінцыю ў складзе Пскоўскае губэрні. Полацк стаўся правінцыйным горадам 09.10.1772 г.

24.08.1776 г. - Утвораная Полацкая губэрня. 22.03.1777 г. Полацк стаўся губэрскім горадам, а ў 1778 г. губэрня ператвораная ў намесьніцтва.

28.02.1778 г. - Зацьверджаны плян г. Полацка.

03.11.1778 г. - У Полацкім намесьніцтве было загадана закласьці галоўную народную вучэльню, куды настаўнікі прыедуць зь Пецярбургу з патрэбнымі для навучаньня кнігамі.

09-12.05.1780 г. - Полацк наведала імператрыца Кацярына II.

27-29.10.1780 г. - Полацк наведаў царэвіч Павел Пятровіч (пазьней імператар Павел I) з жонкай Марыяй Фёдараўнай.

23.09.1781 г. - Зацьверджаны новы герб Полацка.

12.12.1796 г. - Губэрні Полацкая і Магілёўская злучаныя ў адну Беларускаю, губэрскім горадам стаўся Віцебск, а Полацк ператвораны ў павятовы горад. Гэта прывяло да зьмяншэньня ліку жыхароў, купцоў, чыноўнікаў, якія пераехалі ў Віцебск.

29.09.1800 г. - Уведзеная пасада гараднічага замест былога ў Полацку камэнданта.

06.07.1802 г. - Аляксандар I наведаў Полацк. Бываў тут яшчэ два разы: у кастрычніку 1807 г. і ў кастрычніку 1812 г.

1811-1856 гг. - У будынку ля Сафійскага сабору месцілася ўніяцкая, а затым праваслаўная сэмінарыя. У 1856 г. пераведзеная ў Віцебск. Будынак апусьцеў і пачаў разбурацца. Зруйнаваны ў 1912 г. дзеля пабудовы на гэтым месцы настаўніцкае сэмінарыі, але з-за вайны 1914-1918 гг. пытаньне аб пабудове зьнятае.

1812 г. - Езуіцкі калегіюм ператвораны ў акадэмію з правамі расейскага ўнівэрсытэту. Існавала да 1820 г., зачыненая ў сувязі з выгнаньнем езуітаў з Расеі.

14.07.1812 г. - Полацк заняты францускім войскам.

05-06.08.1812 г. - Адбываліся баі ля Полацку з французамі на тэрыторыі цяперашняга камбіната будаўнічых матэрыялаў, вайсковага Спасакага гарадку і манастыру (былы маёнтак Прасіменцы).

08.10.1812 г. - Полацак у выніку штурму заняты расейскімі войскамі.

1819 г. - Экспедыцыяй Белінзгаўзэна і Лазарава ля берагоў Антарктыды ў складзе паўднёва-шатляндзкага архіпэлягу адкрыты востраў, які ў гонар перамогі над Напалеонам у 1812 г. названы Полацак.

1835 г. - Адчынены Полацкі кадэцкі корпус. Праіснаваў да 1914 г., калі быў пераведзены ў Харкаўскі і Сумскі кадэцкія карпусы.

15.06.1837 г. - Полымям былі знішчаныя да 350 горадзкіх дамоў.

12.02.1839 г. - У Сафійскім саборы адбылося злучэньне ўніяцкай з праваслаўнай царквой. Тут на царкоўным саборы быў падпісаны акт аб ліквідацыі Вуніі.

1839 г. - Закрытыя ўсе каталіцкія манастыры, частка зь іх зруйнаваная, частка перададзеная расейскай праваслаўнай царкве.

1848 г. - У горадзе згарэлі 72 дамы і памёрлі ад халеры больш за 500 чалавек.

1848 г. - Збудаваны высокі мост праз Палату замест нізкага, што быў у 1812 г.

26.08.1850 г. - На галоўным гарадзкім пляцы адкрыты помнік у гонар перамогі над французамі і авалоданьня Полацкам у 1812 г. Зруйнаваны ў 1931 г.

XIX ст. - У 60-х гадах пачалося будаўніцтва чыгункі ад Дзьвінску (Даўгаўпілсу) да Полацку і далей да Віцебску, Смаленску, Арла, гэтак званая Рыга-Арлоўская чыгунка.

1866 г. - Распачаўся рух па чыгунцы Дзьвінск-Полацак.

1872 г. - Адчыненая Полацкая настаўніцкая сэмінарыя, якой у 1912 г. нададзенае імя Кульнёва.

1902-1907 гг. - Будаўніцтва Мікалаеўскай чыгункі ад Седляца (Польшча) да Балагога (Расея). У гэты час быў збудаваны мост праз Дзьвіну для двухкаляёвай чыгункі. Вакзал Полацк-2, злучаны адгалінаваньнем з вакзалам Полацк-1 Рыга-Арлоўскай чыгункі.

1903 г. - Адчыненая жаночая васьміклясавая гімназія, у 8-й клясе рыхтавалі настаўніц народных і царкоўна-парафіяльных школаў.

1904 г. - Утвораная полацкая філія РСДРП.

17.10.1905 г. - Па дэманстрацыі, ладжанай пасья апублікаваньня царскага маніфэсту, была распачатая страляніна, забіты мясцовы паштовы службовец рэвалюцыянэр Шалкоўскі.

21.10.1905 г. - На Міхайлаўскіх могілках адбылося пахаваньне Шалкоўскага, якое ператварылася ў буйную дэманстрацыю. Фактычна ўлада была ў руках рэвалюцыйнага камітэту.

23.10.1905 г. - Адбылася чарнасоценная патрыятычная дэманстрацыя з мэтай габрэйскага пагрому і разгрому рэвалюцыйных арганізацыяў і баявых аддзелаў. У гэтай апэрацыі бралі ўдзел войскі і паліцыя, было шмат параненых і забітых. Пасья пачаліся шматлікія арышты. Рэвалюцыйныя арганізацыі (РСДРП, эсэры, бундаўцы) былі разьбітыя.

1907 г. - Выдадзенная ўлётка (адозва) полацкай філіі РСДРП.

1910 г. - На Верхнім замку ў часе земляных будаўнічых працаў быў знойдзены скарб.

1912 г. - Улетку сярод дня выбухнуў вялікі пажар у цэнтры Полацку. Згарэла больш за 500 дамоў.

1913 г. - Адчыненая мужчынская гімназія ў складзе трох клясаў.

1914 г. - У жніўні пачалася 1-я сьвятовая вайна, у Полацку стварылі шэраг шпіталёў: у кадэцкім корпусе - шпіталь Георгіеўскае грамады Чырвонага Крыжа, на Задзьвінні ў казармах чыгуначнага батальёну - вялікі шпіталь, у былой епархіяльнай вучэльні - вялікі палявы шпіталь і шэраг іншых.

1915 г. - Увосень у сувязі з прарывам фронту ля Сьвянцяннаў стварылася пагроза для Полацку, і пачалася эвакуацыя навучальных і дзяржаўных устаноў. Полацак стаўся франтавым горадам.

1915 г. - Пачалося будаўніцтва чыгуначнага адгалінаваньня з Полацку на Ідрыцу, і далей на Пскоў. У часе вайны 1941-1945 гг. яго знішчанае партызанамі.

1915 г. - Узімку пачалося будаўніцтва мосту для вазоў побач зь цяперашнім па вул. Юбілейнай, які злучаў вакзал з вайсковым гарадком (чырвоныя казармы чыгуначнага батальёну) і з дарогамі на фронт. Спалены мост у верасьні 1919 г. пры наступе польскіх войскаў.

1916 г. - На рынку ўсталяваная першая ў Полацку вайсковая радыёстанцыя альбо станцыя іскровага (бяздротавага) тэлеграфу.

1916 г. - Улетку размяшчаецца першая ў Полацку зэнітная батарэя на полі каля сеньняшняга ляснага тэхнікуму. Зэнітнымі сталі палявыя трохкалёвыя гарматы, усталяваныя на адмысловых паваротных прыладах.

27.02.1917 г. - Адбываецца рэвалюцыя ў Петраградзе, ліквідуецца самаўладзьдзе. Ліквідуюцца царскія органы ўлады ў Віцебску, пасьля ў Полацку. Легалізуюцца ў войску прадстаўнікі розных партыяў, улада ў горадзе пераходзіць да гарадзкой управы, ствараецца народная міліцыя.

02.03.1917 г. - Адбываецца першая дэманстрацыя працоўных, вайскоўцаў і інтэлігенцыі. Дзяржаўны апарат пераходзіць пад кантроль прадстаўнікоў Часовага ўраду. Ягоным эмісарам у Полацку прызначаецца адвакат Здановіч.

10.03.1917 г. - Ствараецца першы Савет працоўных дэпутатаў у Полацку.

15.03.1917 г. - Ствараецца Савет працоўных і салдацкіх дэпутатаў у Полацку.

1917 г. - Увесну ў Полацку пачынае функцыянаваць штаб 3-е арміі.

1917 г. - У сакавіку-красавіку ў Полацку ствараюцца першыя легальныя прафсаюзы.

1917 г. - У чэрвені ствараецца полацкая арганізацыя РСДРП(б), якая 28.06.1917 г. уступае ў арганізацыйную сувязь з ЦК РСДРП(б).

08.06.1917 г. - Адбыўся зьезд сяляннаў полацкага павету.

02.11.1917 г. - Адчыніўся зьезд салдацкіх дэпутатаў 3-е арміі, а 02.12.1917 г. адбыўся 3-і (надзвычайны) зьезд салдацкіх дэпутатаў 3-е арміі.

1917 г. - Пры канцы сьнежня адбываецца зьезд працоўных, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў.

28.01.-14.02.1918 г. - Працаваў першы павятовы савет працоўных, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў. Нейкі час савет месціўся ў будынку пр. К.Маркса №1

- (ГПТВ-66), а потым у будынку пр. К.Маркса №3 (былы "Гранд-Гатэль").
- 25.02.1918 г. - Полацак акупаваны нямецкімі войскамі.
- 21.11.1918 г. - Полацак заняты савецкім войскам, немцы ўначы пакінулі горад.
- 22.11.1918 г. - Выйшла газета райкаму партыі "Красная газета".
- 28.11.-31.12.1918 г. - Праведзеная нацыяналізацыя прадпрыемстваў і вялікіх прыватных будынкаў.
- 25.12.1918 г. - Створаная гарадзкая арганізацыя РКСМ.
- 20.09.1919 г. - Польскія войскі акупавалі Задзвіньне і левабярэжную частку Полацкага павету. Перад прыходам польскіх войскаў у Полацку задушаны бунт белагвардзейцаў.
- 15.05.1920 г. - Чырвоная Армія пачала наступ і ачысьціла Задзвіньне і левабярэжную частку Полацкага павету ад польскіх войскаў. Падчас акупацыі Задзвіньня фронт праходзіў па Дзвіне. Працавала арганізацыя "Пленбеж", якая перапраўляла праз Дзвіну ваеннапалонных царскае арміі і ўцекачоў з заходніх губэрняў.
- 1920 г. - Пры канцы году ў будынку кадэцкага корпусу адчыняюцца аб'яднаныя курсы камандзіраў Чырвонае Арміі. У студзені 1921 г. іх узначаліў Ян Фрыцавіч Фабрыцынос.
- 1921 г. - У сакавіку аднаўляецца і пашыраецца Полацкая электрастанцыя, закладзеная яшчэ ў 1912 г. полацкім прадпрыемальнікам Тандэтнікавым.
- 1922 г. - У кастрычніку ліквідуюцца курсы камандзіраў Чырвонае Арміі.
- 11.03.1923 г. - Скончанае аднаўленьне чыгуначнага мосту праз Дзвіну, і ад імя мітыngu працоўных пасланая пра гэта тэлеграма Леніну.
- 03.03.1924 г. - Полацак і ягоны павет увайшлі ў склад БССР на падставе дэкрэту УЦВК аб узбудзьненні Беларусі.
- 1924 г. - Полацак становіцца цэнтрам акругі. Дзяржаўнымі мовамі абвешчаюцца беларуская, габрэйская (ідыш), польская і расейская.
- 1924-1930 гг. і 1935-1938 гг. Полацак зьяўляецца цэнтрам Полацкае акругі.
- У канцы 20-х і пачатку 30-х гадоў будуюцца Полацкі ўмацаваны раён.
- Галоўныя будоўлі ў Полацку ў аднаўленчы пэрыяд і 1-ю пяцігодку:
- сакавік 1925 г. - полацкая лесапільня;
 - кастрычнік 1929 г. - 1-я чарга новае цагельні;
 - 1929 г. - майстэрня па рамонце сьлягас'інвэнтару;
 - 1933 г. - будаўніцтва хлебзаводу;
 - будаўніцтва шэрагу драўляных мастоў праз Дзвіну.
- 28.01.1934 г. - Скончанае будаўніцтва жалезнага транспартнага мосту па вул. Юбілейнай.
- 31.01.1934 г. - Збудаваная машына-трактарная майстэрня.
- 18.11.1935 г. - На галоўным гарадзкім пляцы ўсталяваны помнік Леніну.
- Разбураны фашыстамі ў ліпені 1941 г.
- 07.07.1936 г. - Адбыўся 1-ы зьезд Саветаў Полацкае акругі.
- 1938 г. - Збудаваны кінатэатар "Інтэрнацыянал", цяпер "Радзіма".

1938 г. - Полацк увайшоў у склад Віцебскае вобласці.
22.06.1941 г. - Пачалася Вялікая Айчынная вайна.
23.06.1941г. - Першыя стрэлы ў Полацку ў сувязі з зьяўленьнем нямецкага самалёта-выведніка. Пачаліся штодзённыя палёты нямецкае авіяцыі.
03.07.1941 г. - Полацк зьведаў інтэнсыўны налёт нямецкае авіяцыі. Цэнтар быў разбураны і спалены. Пачалася масавая эвакуацыя насельнітва, якая 06.07.1941г. была спыненая.
15.07.1941 г. - Полацк быў акупаваны нямецкімі войскамі, якія зламлі абарону 174-й пяхотнай дывізіі.
10.05.1942 г. - Ствараецца вялікі партызанскі аддзел.
1942 г. - Пачала стварацца полацка-лепельская партызанская зона з шэрагам партызанскіх брыгадаў.
1942 г. - У чэрвені ствараецца Полацкі нелегальны райкам партыі. 09.07.1942 г. выдаецца першая адозва райкаму партыі да жыхароў Полацку і раёну з заклікам пачаць барацьбу з захопнікамі.
1942 г. - На пачатку восені акупантамі арыштоўваецца магістрат Полацку і расстрэльваецца за сувязь з партызанамі: бурмістар Пятроўскі, супрацоўнікі магістрату Міндалёў, Шалаеў і іншыя.
1943-1944 гг. - Савецкія самалёты бамбуюць галоўныя камунікацыі немцаў у Полацку.
04.07.1944 г. - Полацк і раён вызваленыя савецкімі войскамі ад фашыскіх акупантаў.
20.09.1944 г. - Выдаецца загад Прэзэдыёму Вярхоўнага Савету СССР аб утварэньні ў БССР трох новых вобласцяў: Полацкае, Бабруйскае і Гарадзенскае.
10.10.1944 г. - Адбылося пасяджэньне Полацкага гарсавету па пытаньні "Аб аднаўленьні г. Полацка". Ацалела некалькі дэпутатаў гарсавету, усе астатнія былі кааптаваныя.
09.05.1945 г. - Полацк упершыню сьвяткаваў Дзень Перамогі. Мітынг быў арганізаваны ў сквэры на вул. К.Маркса супраць кінатэатру.
30.08.1948 г. - Савет Міністраў БССР зацьвердзіў другі плян генэральнае рэканструкцыі і далейшага разьвіцьця г. Полацка. Першы плян быў зацьверджаны ў сьнежні 1936 г.
08.01.1954 г. - Загадам Вярхоўнага Савету СССР Полацкая вобласць зьліквідаваная, і Полацк увайшоў у склад Віцебскае вобласці.
1954 г. - Адчыняецца Полацкі пэдагагічны інстытут імя Ф.Скарыны. Зачынены ў 1958 г.
1955 г. - Адчыняецца на Задзьвіньні драўляны кінатэатар "Беларусь" (цяпер ваколье 3-е школы).
1958 г. - Пачалося будаўніцтва Полацкага нафтазаводу і гораду, які цяпер завецца Наваполацкам.
1958 г. - Адчыненая першая чарга шклозаводу.
1962 г. - У жніўні Полацк адсьвяткаваў сваё 1100-годзьдзе.

1964 г. - Зацьверджаны трэці генэральны плян разьвіцьця горада.

1967 г. - Віцебскім аблвыканкамам на тэрыторыі Верхняга і Ніжняга замкаў утвораны гістарычна-архэалягічны запаведнік плошчай 31,3 га.

1968 г. - Усталяваны помнік у гонар 50-годзьдзя УЛКСМ і загінуўшых камсамольцаў.

1969 г. - Ствараюцца Курган Несьмяротнасьці і парк на Востраве ў гонар 50-годзьдзя Савецкае ўлады. Пачатак пакладзены ў 1967 г.

Канец 60-х гадоў - пачалося будаўніцтва мікрараёну на Задзьвіньні па вул. Караленкі, Тургенева і галоўнага мікрараёну па вул. Марыненкі.

1974 г. - Усталяваны помнік Францыску Скарыну.

1977 г. - Адзін з кратэраў на Марсе дыямэтрам менш за 100 км названы Полацак.

СЬПІС ЛІТАРАТУРЫ.

Кнігі:

- Абэцедарский Л.С. Белорусы в Москве XVII в. Минск, 1957.
- Алексеев Л.В. По Западной Двине и Днепру в Белоруссии. Москва, 1974.
- Алексеев Л.В. Полоцкая земля в XI-XIII вв. Москва, 1966.
- Антипов В.Г. Парки Белоруссии. Минск, 1975.
- А.С. Полоцк, Витебск и Минск в 20-х годах прошлого века. Витебск, 1901.
- Без-Корнилович М.О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней же относящихся. С.-Петербург, 1855.
- Беляев И.Д. История Полотска или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии. Кн. IV. Москва, 1872.
- Брэжго Б. Замкі Віцебшчыны. Вільня, 1933.
- Васильев. Преподобная Евфросиния, кн. Полоцкая.
- Викентьев В.П. Полоцкий кадетский корпус. Полоцк, 1910.
- Всенародное партизанское движение в Белоруссии... Документы и материалы. Т.1. Минск, 1967.
- Всенародное партизанское движение в Белоруссии... Документы и материалы. Т.2. Минск, 1974.
- Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582), С.-Петербург, 1889.
- Гісторыя Беларускай ССР. Т.1. Мінск, 1972.
- Глумов А. Юные вольнодумцы. Москва, 1967.
- Денисов. Православные монастыри Российской империи. Москва, 1908.
- Денисова М.М., Портнов М.А., Денисов Е.П. Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI-XIX в. Москва, 1953.
- Егоров Ю.А. Градостроительство Белоруссии. Москва, 1954.
- Житие преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой, изд. А.Сапуновым. Витебск, 1888.
- Зорин Н.И. Минувшее и настоящее г. Полоцка. Полоцк, 1910.
- История русской архитектуры. Москва, 1951.
- Калинин П.З. Партизанская республика. Минск, 1973.
- Каргер М.К. Зодчество древнего Смоленска XII-XIII вв. Ленинград, 1964.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие: Мечи и сабли. Вып.1. Ленинград, 1966.
- Клаз І. Па Дзвіне на вёслах. Мінск, 1975.
- Ключевский В.О. Курс русской истории. Т. III. Ч. II. Москва, 1957.
- Кондратьев Н.Д. Ян Фабрициус. Москва, 1957.
- Косточкин В.В. Русское оборонительное зодчество конца XIV - начала XVI вв. Москва, 1961.

- Культура средневековой Руси. Ленинград, 1974.
- Легендарный комбриг (Воспоминания о Я.Ф.Фабрициусе). Рига, 1971.
- Лобанок В.Е. Партизаны Витебщины.
- Лобанок В.Е. Партизаны принимают бой. Минск, 1976.
- Мараш Я.Н. Ватикан и католическая церковь в Белоруссии (1569-1795). Минск, 1971.
- Мацюшенский А. Униатское и православное духовенство Полоцкой епархии в войну 1812 года. Витебск, 1913.
- Михневич Д.Е. Очерки из истории католической реакции. Москва, 1955.
- Нефтеград на Двине. Минск, 1973.
- Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов (1470-1700 гг.). Т.1. С.-Петербург, 1897.
- Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов (1701-1839 гг.). Т.П. С.-Петербург, 1907.
- О святых мощах. Москва, 1961.
- Отчет общества Полоцкой библиотеки за 1915 г. Полоцк, 1916.
- Павлинов А.М. История русской архитектуры. Москва, 1894.
- Полное собрание русских летописей. Т.29. Москва, 1965.
- Полоцк. Исторический очерк (К 1100-летию Полоцка). Минск, 1962.
- Полоцк. Исторический очерк. Минск, 1973.
- Прудников М.С. Неуловимые. Москва, 1961.
- Прудников М.С. Неуловимые действуют. Москва, 1965.
- Путеводитель по г. Полоцку. Полоцк, 1910.
- Разрядная книга 1475-1598 гг. Москва, 1966.
- Россия. Полное географическое описание нашего Отечества, под ред. В.П.Семёнова. Т.IX. С.-Петербург, 1905.
- Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. Минск, 1968.
- Сапунов А.П. Витебская старина. Т.IV. Витебск, 1885.
- Сапунов А.П. Витебская старина. Т.V. Витебск, 1888.
- Сапунов А.П. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке. Витебск, 1890.
- Сапунов А.П. Полоцкий Софийский собор. Витебск, 1888.
- Сапунов А.П. Полоцкий Спасо-Евфросиньевский девичий монастырь. Витебск, 1888.
- Сапунов А.П. Река Западная Двина. Историко-географический обзор. Витебск, 1893.
- Сементовский А.М. Белорусские древности. С.-Петербург, 1890.
- Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн.П., Т.4. Москва, 1959.
- Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. VII., Т.13-14. Москва, 1960.
- Тарле Е.В. Сочинения. Т.X. Москва, 1957.
- Телькуловский Б.С. Северная война. Москва, 1946.
- Тихомиров М.Н. Древнерусские города. Москва, 1956.

- Ткачоў М.А. Замкі Беларусі. Мінск, 1977.
- Толстой Д.А. Римский католицизм в России. ТТ. I-II. С.-Петербург, 1876.
- Тонди А. Иезуиты. Москва, 1955.
- Тябут Д.В. Сквозь огонь: Записки комбрига. Минск, 1979.
- Хозеров И.М. К исследованию конструкции Спасского храма в Полоцке. Смоленск, 1928.
- Царанкоў Л.А. Францызск Скарына і яго час. Мінск, 1975.
- Чантурия В.А. История архитектуры Белоруссии. Минск, 1969.
- Шероцкий К. Софийский собор в Полоцке, Вып.Х, Петроград, 1915.
- Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX-XIII вв.). Минск, 1975.
- Штыхаў Г.В., Захаранка П.Н. Старажытныя скарбы Беларусі. Мінск, 1971.
- Штыхов Г.В., Лысенко П.Ф. Древнейшие города Белоруссии. Минск, 1966.
- Штыхаў Г.В. Ажываюць сівяя стагоддзі. Мінск, 1974.

Артыкулы ў зборніках:

- Воронин Н.Н. К истории Полоцкого зодчества XII века // АН СССР. Институт археологии. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии. Вып.87. Москва, 1962.
- Воронин Н.Н. Новый памятник смоленской архитектуры XII-XIII веков // АН СССР, отд. исторических наук, АН БССР, отд. общественных наук. Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований 1962 г. Москва, 1963.
- Гейденштейн Р. Подготовка к войне с московским царем из-за Ливонии // Академия наук БССР, История Белоруссии в документах и материалах, ред. Довгяло Д.И., Кернажицкий К.И. Т.1. Минск, 1936.
- Гейденштейн Р. Полоцкий замок и осада его польско-литовскими войсками в 1579 г. // Академия наук БССР, История Белоруссии в документах и материалах, ред. Довгяло Д.И., Кернажицкий К.И. Т.1. Минск, 1936.
- Грыцкевіч А.П. Полацкая езуіцкая акадэмія // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.8. Мінск, 1975.
- Гуревич Ф.Д. Древнерусский Новогрудок // АН СССР, отд. исторических наук, АН БССР, отд. общественных наук. Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований 1962 г. Москва, 1963.
- Даўгяла З. Polosіае тоеніа (Гістарычна-тапаграфічны нарыс Полацкіх умацаваньняў) // Запіскі аддзела гуманітарных навук. Кн.3, Працы класа гісторыі, Т.П. Менск, 1928.
- Загорульский Э.М. Общая планировка и застройка раннефеодального города на территории БССР по археологическим данным // Институт истории Академии наук БССР. Досоветский период. Вып.3. Минск, 1958.
- Закрепление Рижской церкви за монахами Полоцкого и Витебского монастырей. 1697 г. 2 февраля. Грамота Московского патриарха Андриана // Академия наук БССР, История Белоруссии в документах и материалах, ред. Довгяло Д.И., Кернажицкий К.И. Т.1. Минск, 1936.

Каргер М.К. Памятники древнего зодчества Белоруссии // АН СССР, отд. исторических наук, АН БССР, отд. общественных наук. Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований 1962 г. Москва, 1963.

Каргер М.К. Новые открытия памятников полоцкого зодчества XII века // Тезисы доклада на заседании, посвященном итогам полевых исследований 1967 г. Москва, 1968.

Косточкин В.В. Русские военно-оборонительные сооружения XVI века устья реки Наровль // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Вып.52. Москва, 1953.

Кірыліца // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.5. Мінск, 1972.

Кирпичников А.Н. Метательная артиллерия древней Руси // АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1958.

Кравченко И.С. Итоги и задачи археологического изучения БССР // АН СССР, отд. исторических наук, АН БССР, отд. общественных наук, Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований 1962 г. Москва, 1963.

Ляўданскі А.М. Археалагічныя доследы ў Віцебскай акрузе ў верасні 1928 г. // Запіскі аддзела гуманітарных навук. Кн.11., Працы археалагічнай камісіі, Т.П. Мінск, 1930.

Монгайт А.Л. Фрески Спас-Евфросиньевского монастыря в Полоцке // Культура древней Руси. Москва, 1966.

Награждение королем дворянина Корсака монастырем с доходом в 1562 г. 20 октября. Королевская грамота // Академия наук БССР, История Белоруссии в документах и материалах, ред. Довгяло Д.И., Кернажицкий К.И. Т.1. Минск, 1936.

Павлинов А.М. Древние храмы Витебска и Полоцка // Труды 9-го археологического съезда в Вильне 1893 г. Т.1. Москва, 1896.

Полацк // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.8. Мінск, 1975.

Полацкая вобласць // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.8. Мінск, 1975.

Полацкае ваяводства // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.8. Мінск, 1975.

Полацкае паўстаньне 1633 г. // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.8. Мінск, 1975.

Поселянин Е. Преподобная Евфросиния, княжна Полоцкая // Отдых христианина. С.-Петербург, 1910.

Рабинович М.Г. Археологическая разведка в Полоцкой земле // АН СССР. Краткие сообщения института истории материальной культуры им. Н.Я.Марра. Москва, 1950.

Рабинович М.Г. Из истории русского оружия IX-XV вв. // АН СССР. Труды института этнографии имени Н.И. Миклухо-Маклая. Ленинград, 1947.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. Полоцкая земля, Вольнь, Туро-Пинская зона. // АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР. №140. Ленинград, 1967.

Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного искусства X-XIII вв. // АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР. Ленинград, 1965.

Раппопорт П.А. Древние русские крепости // АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР. Ленинград, 1965.

Раппопорт П.А. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X-XV вв. // АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР. Институт археологии. №105. Москва, 1961.

Раппопорт П.А. Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцовых кладки // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Вып.52. Москва, 1953.

Унія // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.10. Мінск, 1974.

Учёные записки. Витебский пединститут им. С.М.Кирова. Вып. VIII. Витебск, 1957.

Сафійскі сабор у Полацку // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.9. Мінск, 1974.

Столетов А.В. Материалы к реконструкции Георгиевского собора 1152 г. в Юрьеве-Польском // Сборник о культуре древней России. Москва, 1966.

Фальковский Н.И. Чертежи Полоцкой земли и русских городов XVI в. // Академия наук СССР. Труды по истории техники. Вып. 1. Москва, 1952.

Чантурыя В.А. Спаса-Еўфрасіньеўская царква // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.10. Мінск, 1974.

Чепко В.В. Общественно-политическое движение в Белоруссии в 40-х годах XIX ст. // Сборник института истории АН БССР. Вып.3.

Чарняўская Т.І. Полацкі езуіцкі каллегіум - памятник архітэктуры 17-19 стагоддзяў // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.8. Мінск, 1975.

Чарняўская Т.І. Полацкі Багаяўленскі манастыр // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.8. Мінск, 1975.

Штыхаў Г.В. Пытанні гістарычнай тапаграфіі Полацка // Весці Акадэміі навук БССР. Серыя грамадскіх навук. №2. Т.13. Мінск, 1963.

Штыхов Г.В. Археологическое изучение Полоцка // АН СССР, отд. исторических наук, АН БССР, отд. общественных наук. Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований 1962 г. Москва, 1963.

Экскурсии Витебской архивной комиссии весной 1911 г. // Записки Северо-Западного отдела императорского русского географического общества, ред. Д.И.Довгяло. Кн.2. Вильно, 1911.

Часопісныя артыкулы:

Алексеев Л.В. Лазарь Богша - мастер-ювелир XII в. // Советская археология. №3, 1957.

Антановіч В.І. Таямніцы каменнага летапісу // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №3, 1976.

Вараб'ёў Т.А. Пётр I у Беларусі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №3, 1973.

Воронин Н.Н. Бельчицкие руины (к истории полоцкого зодчества XII ст.) // Архитектурное наследство. №6. Москва, 1956.

Гальпяровіч Н.Я. І стаў ён у бронзе // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №4, 1974.

Говорский К. Исторические сведения о полоцком Софийском соборе // Вестник Юго-Западной России. Февраль, 1864.

Говорский К. Историческое описание Полоцкого Борисо-Глебского монастыря // Вестник Западной России. Т.II. ноябрь. Вильно, 1865.

Ермаловіч М. Яко луна сонечная... // Польшыя. №8, 1973.

Загарульскі Э.М. Мінскі замак // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №2, 1970.

Квитницкая Е.Д. Административные здания Белоруссии конца XVIII в. // Архитектурное наследство. №20, 1972.

Квитницкая Е.Д. Белорусские коллегиумы XVIII века // Архитектурное наследство. №19, 1972.

Квитницкая Е.Д. Коллегиумы Белоруссии XVII в. // Архитектурное наследство. №18, 1964.

Кирпичников А.Н. Военное дело средневековой Руси и появление огнестрельного оружия // Советская археология. №3, 1957.

Клок М.Д. Па лясках мужыкі зело бьоць іх // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №3, 1970.

Коркунов М. Карта военных действий между русскими и поляками в 1579 г. и тогдашние планы города Полоцка и окрестных крепостей // Журнал Министерства народного просвещения. Ч.XV. №VIII. С.-Петербург, 1837.

Косточкин В.В. Из истории русского сборного строительства в XVI в. // Архитектурное наследство. №18, 1964.

Максименко Г.А. Из истории древнерусской артиллерии // Советская археология. №3, 1957.

Мінько М.Н. Героям 1812 г. // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №2, 1970.

Мінько М.Н. У 1812 г. і пасля // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №3, 1974.

Мялешка С. Праца навукова-даследчай экспедыцыі Цэнтральных дзяржаўных рэстаўрацыйных майстэрняў у г. Полацку // Наш край. №8-9, 1929.

Мялешка С. Экспедыцыя па вывучэнні помнікаў старажытнасцяў г. Полацка // Наш край. №8-9, 1929.

Перхаўка В.Г. Ажываюць сівыя стагоддзі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №4, 1975.

Побаль Л.Д. Археалагічныя помнікі па берагах Заходняй Дзвіны // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №3, 1974.

Полуйко В. Взятие Полоцка // Сибирские огни. №8-10, 1973.

Пякарскі А.І. Старажытныя беларускія гербы // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №3, 1975.

Рабцэвіч В.Н. Манеты арабскага халіфата на тэрыторыі Беларусі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №2, 1973.

Стасевіч І.Р. Любоўю да айчыны // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №4, 1976.

- Сяліцкі С.В. Брацкая школа // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №3, 1973.
- Ткачоў М.А. Новае пра Сафійскі сабор // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №2, 1972.
- Трусаў А.А. Археалагічныя пошукі ў Полоцку // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №4, 1976.
- Умецкая Я.С. Полацк. 1817 г. // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №4, 1973.
- Харашкевіч Г.Л. Полацкія пячаткі XV ст. // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №1, 1974.
- Цыбуля В.А. Манастырскія і царкоўныя бібліятэкі ў Беларусі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №3, 1970.
- Шматаў В.Ф. Пячаткі беларускіх гарадоў // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №2, 1977.
- Штыхаў Г.В. Полоцкія фрэскі XII стагоддзя // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №1, 1970.
- Штыхаў Г.В. Полацкі шэдэўр XII стагоддзя // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. № 2, 1973.
- Шчакаціхін М. Фрэскі Полацкага Барысаглебскага манастыра // Наш край. №1, 1925.
- Щапов Я.Н. О судьбе библиотеки Полоцкого Софийского собора // Вопросы истории. №6, 1974.
- Янин В.Л. Полоцкий матриархат // Знание - сила, Москва. №12, 1970.
- Ярошевич А.А. Но и чинить не надобно // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. №2, 1971.

Газэтныя артыкулы:

1943. К перенесению святых мощей преподобной Евфросинии кн. Полоцкой, листок 45x30 см.

Большэвіцкі сцяг, Полацк*

Антонова Н. Актыўны грамадчык (аб вылучэнні кандыдатам у гарсавет І.П. Дэйніса).

13.12.1947, №246. Лепшы педагог (аб вылучэнні кандыдатам у гарсавет І.П. Дэйніса).

13.12.1947, №246. Заслужаны ўрач рэспублікі (аб вылучэнні кандыдатам у аблсавет Г.А. Бароўскага).

Витебские губернские ведомости, Витебск

№57 от 11.03.1903; №118 от 31.05.1903; №148 от 05.06.1903; №154 от 18.06.1903; №159 от 18.07.1903; №171, 172 август 1903; (Стат'я Мореля, Емельянова, Довгяло, Долгова о полоцкой Покровской церкви и жизни Полоцка)

* - Аб'яднаная газета Полацка і Полацкай вобласці.

Віцебскі рабочы, Віцебск

21.12.1968. Артыкулы П.Якаўлевіча, М.Аляксеева, Макаранкі, Пятрэнке ды іншых (Выязная рэдакцыя "Віцебскага рабочага" у г. Полацк).

24.12.1969. Ключнікаў В. Такая наша Дзвіна.

05.03.1970, №95. Пальцаў А. Праслаўлены герой грамадзянскай.

Звязда, Мінск

09.02.1980. Ліхачоў У.І. Ветэран расказаў (успаміны І.П.Дэйніса пра Я.Ф.Фабрыцыуса).

20.04.1980, №92. Дэйніс І.П. Масква, Крэмель, правадыру пралетарыяту (аб аднаўленьні моста праз Дзвіну).

Известия, Москва

12.12.1973, №290. Что показали раскопки (О кладе арабских монет на о. Рюген в Балтийском море).

16.12.1977, №293. Имя на карте (Полоцк - кратер на Марсе).

16.12.1977, №293. Петров. Франциску Скорине посвящается.

Неделя, Москва

1976, №13. Плющ А. Отыскался след Рогнедин.

Правда, Москва

31.05.1969, №151. Савицкий Алесь. Монумент среди кленов (об открытии в 7-й школе памятника погибшим во время войны ученикам).

01.07.1973. Новиков. Клад среди поля.

Советская Латвия, Рига

08.07.1967. Барон А. Народный полководец. К 90-летию со дня рождения Я.Ф.Фабрициуса.

Химик, Новополоцк

16.05.1970. Пальцев А. Выстояли и победили (война с белополяками в Полоцке).

март, 1973. Григорьев К. Мост (о восстановлении моста через Двину в 1923 г.).

10.09.1977. Мой командир (Воспоминание И.П.Дейниса о Фабрициусе. Запись В.Лихачева).

Сцяг камунізму, Полацк, 1962

лістапад, 1962. Папличнікі Яна Фабрыцыуса.

Сцяг камунізму, Полацк, 1967

22.06.1967. Коршунаў А. Яны абаранялі Полацк у 1941 г.

29.08.1967. Нібер В. Новая экспазіцыя ў краязнаўчым музеі.
29.08.1967. Грандыёзны размах, вялікія дасягненні.
31.08.1967. Ганаровы грамадзянін Полацка.

Сцяг камунізму, Полацк, 1968

01.01.1968. Дэйніс І.П. Такім быў 1918 г.
13.04.1968. В.Савенка. Сустрэча сяброў прыроды (аб сустрэчы з выпускнікамі
лестэхнікума).
28.06.1968. Жыганаў В.В. Некралог.

Сцяг камунізму, Полацк, 1969

08.10.1969. Аляксееў М.І. Чырвоны мост.
кастрычнік, 1969. Пра іх расказа абеліск (аб адкрыцці помніка ў 7-й школе
22.10.1969 г.)

Сцяг камунізму, Полацк, 1970

29.05.1970. Аляксееў М.І. З гісторыі полацкага брацтва.
13.06.1970. Клокаў С. Помнікі старажытнага Полацка яшчэ чакаюць
даследчыкаў.
16.06.1970. Выбары ў Вяроўны Савет СССР у Полацку.
02.09.1970. Праўда аб адной рэлігійнай выдумцы (аб ускрыцці мошчаў
Ефрасінні ў 1922 г.)

Сцяг камунізму, Полацк, 1971

20.11.1971. Полацкаму лясному тэхнікуму 50 гадоў.

Сцяг камунізму, Полацк, 1973

25.05.1973. Аляксееў М.І. Унікальныя знаходкі (пра скарб у Казьянках).
15.06.1973. Дэйніс І.П. Легенды аб святых машчах.
20.06.1973. Абэцэдарскі Л. Патрэбны дакладныя ацэнкі (аб дзейнасці кн.
Полацкай Ефрасінні).

Сцяг камунізму, Полацк, 1974

01.03., №34; 07.03., №39; 11.03., №41; 18.03., №43, 29.03., №49. Маніс М.А.
Полацк у гады 1-й сусветнай вайны.
№53, 58, 64, 65, 78, 81, 85-87, 92. Маніс М.А. Вялікі Кастрычнік і ўстанаўленне
Савецкай улады на Полаччыне.
№93, 98, 108, 114, 117. Маніс М.А. Працоўныя Полаччыны змагаюцца ў барацьбе
з кайзераўскімі захопнікамі.
04.07.1974, №104. Неўміручасць усенароднага подзвігу.
04.07.1974, №104. Самуйлаў. І сёння ў страі.
04.09.1974. Голанд Г. Радкі, сагрэтыя сэрцам (успаміны ўдзельнікаў баёў за Полацк).

29.09.1974. Васючэнка. У дар бібліятэцы
24.11.1974, №184. Каліноўскі Н. Прарыў.
04.12.1974. Шумілаў У. Яны абаранялі Полацк.
07.12.1974, №191. Лысенка А. Старонкі гісторыі горада.
07.12.1974, №191. Страх А. Невычэрпнае майстэрства.
08.12.1974, №192. Малько М. Гэта было ў 1920 г.

Сцяг камунізму, Полацк, 1975

27.08.1975. Мацюшкін І. Руіны Верхняга замку расказваюць.

Сцяг камунізму, Полацк, 1976

30.03.1976. Лясны С. Надпісы на каменях.
22.09.1976. Зайцава Я. Раскопкі ў Полацку.
30.10.1976. Полацкая Сафія.

Сцяг камунізму, Полацк, 1977

25.02.1977. Алебастраў У. У памяці народнай (аб герое 1812 г. генерале Ўластаве).
01.05.1977. Дэйніс І.П. Прага да ведаў.
03.08., №122; 09.08., №124. Маніс М.А. Пачатак сацыялістычных пераўтварэнняў
на Полаччыне.
10.08.1977, №126. Васючэнка. У дар бібліятэцы (аб перадачы І.П.Дэйнісам
бібліятэкі лясному тэхнікуму).
№129. Маніс М.А. У першых радах абаронцаў заваёў Кастрычніка.
№134. Маніс М.А. Барацьба палачан з белапольскімі акупантамі.
№139. Маніс М.А. Удзел палачан у барацьбе з белапалаякамі.
27.08., №142; 14.09., №146. Маніс М.А. На шляху сацыялістычнага будаўніцтва.
Аднаўленне народнай гаспадаркі.
13.09.1977. Зайцава Я. Старажытны Полацк адкрывае таямніцы.
23.09., №151; 30.09., №155; 14.10., №163. Маніс М.А. Полацк у гады першых
пяцігодак.

Сцяг камунізму, Полацк, 1978

04.02.1978. Дэйніс І.П. Курсы чырвоных камандзіраў.
25.04.1978, №66. Паўлава І. У адзіным парыве (аб суботніках у Полацку 1920-
1944 гг.).
01.05.1978. Крупко К. Усім сэрцам (аб працах І.П.Дэйніса па гісторыі Полацка).
09.05.1978, №73. Вільчынскі І. Дзеля жыцця на зямлі.
09.05.1978, №73. Кімстач Н. Не старэе душой.
09.05.1978, №73. Пятровіч Л. Стаялі насмерць.
09.05.1978, №73. Чванаў Л. Яны носяць званне "Полацкія".
09.05.1978, №73. Яронька Г. Праз трэць стагоддзя.
01.07.1978, №103. Вільчынскі І. Радаснае свята вызвалення.

- 01.07.1978, №103. Вярбіцкі А. Жыць вечна.
- 01.07.1978, №103. Пятровіч П. Перад рашаючым кідком.
- 01.07.1978, №103. Пятроў Ф. Адважныя сокалы (аб авіяцыйным палку "Полацкі").
- 01.07.1978, №103. Фралоў П. Камбрыг з вёскі Гаравыя (аб В.Н.Паўлючэнке).
- 01.07.1978, №103. Фралоў П. У небе Прыдзвіння.
- 01.07.1978, №103. Храмоў В. На подступах да горада.
- 01.07.1978, №103. Чванаў Л. На волжскай зямлі.
- 01.07.1978, №103. Шыпіла І.М. Дні незабыўныя.
- 21.07.1978, №114. Лазоўскі А. У імя пралетарскага інтэрнацыяналізму (аб IX павятовай партканферэнцыі ў 1922 г.)
- 25.07.1978, №116. Булкін В. Адкрыцці чакаюць нас.
- 28.07.1978, №118. Дэйніс І.П. Пра мінулае роднага краю.
- 09.08.1978, №125. Пятроў Г. Падпольны абком дзейнічае.
- 29.09.1978, №154. Нарэйка Л. Адзін з першых (60 гадоў КПБ у Полацку)
- 25.10.1978, №169. Паўлава І. З цемры да святла (60 гадоў КПБ).
- 01.11.1978, №173. Зайцава Я. Таямніцы полацкай Сафіі.
- 22.11.1978, №183. Марчанка А. Змагалася з ворагам.
- 22.11.1978, №183. Сцягу камунізму - 60.
- 23.12.1978. Аб узнагароджанні І.П.Дэйніса ганаровай граматай Вярхоўнага Савета БССР.
- 23.12.1978. Жукоўскі К. Для музея (аб працы І.П.Дэйніса пяць альбомаў па гісторыі Полоцка).
- 28.12.1978, №203. Дэйніс І.П. Раніца новага жыцця (шэраг артыкулаў аб Полацку да 60-годдзя БССР).

Сцяг камунізму, Полацк, 1979

- 10.02.1979, №24. Бясецкі Г. Полацк ад выбараў да выбараў.
- 24.02.1979, №32. ТАСС. Цёзкі з паўднёвых шырот (востраў "Полацк").
- 03.03.1979, №36. Паўлава І. Яны прадстаўлялі Полаччыну.
- 27.06.1979, №100. М.Сталпоўскіх. Утрымліваючы пераправу (Да 35-годдзя вызвалення Беларусі).
- 30.06.1979, №102. Вільчынскі І. Незабыўная сустрэча.
- 30.06.1979, №102. Матвееў І. У падполлі.
- 30.06.1979, №102. Селіванаў Ф. Подзвіг 23 гвардзейцаў.
- 30.06.1979, №102. У госці да партызанскага камісара (У.І.Стрыкеля).
- 30.06.1979, №102. Філіпаў А. Яшчэ грымелі баі.
- 30.06.1979, №102. Ясюкевіч Л. Урачыстасці на вуліцы Мамкіна.
- 03.07.1979, №103. Андрэеў. Партызанская сям'я.
- 03.07.1979, №103. Гільманаў. Раніца новага дня.
- 03.07.1979, №103. Дзе дымілася папялішча.
- 03.07.1979, №103. Кімстач Н. І рухнуў мост.
- 03.07.1979, №103. Купрыянаў В. Пісьмо маршала.

- 03.07.1979, № 103. Матвееў І. У падполлі.
 03.07.1979, № 103. Нікандраў. Пospex рашала падрыхтоўка.
 03.07.1979, №103. Селіванаў Ф. Загад №1: "Полацк вызвалены".
 06.07.1979, №105. Паўлава І. Першыя крокі аднаўлення.
 06.07.1979, №105. Храмцоў В. Пераправа.
 06.07.1979, №105. Юбілейныя ўрачыстасці на Полаччыне.
 10.07.1979, №107. Подзвігу героя жыць вечна
 24.07.1979, №115. Арлова В. Гісторыя старадаўняга сабора (Багаяўленскага манастыра).
 08.09.1979, №142. Вільчынскі І. Дзеля жыцця на зямлі (аб Сушкове).
 17.10.1979, №164. Федуноў А. Адгукніцеся, баявыя сябры.
 19.10.1979, №165. Чванаў Л. Генерал з Дубраўкі (аб Барэйке).
 23.10.1979, №167. Фёдараў А. У гонар начдыва "жалезнай дывізіі".
 06.11.1979, №175. Ад удзячных нашчадкаў (адкрыццё помніка У.М.Азіну).
 07.11.1979, №176. Жарчанка В. Дружба, вайной гартаваная.
 07.11.1979, №176. Паўлава І. Дакументы расказваюць.
 07.11.1979, №176. У кагорту лепшых людзей горада.
 10.11.1979, №177. Пад святочнымі сцягамі (дэманстрацыя ў Полацку).
 10.11.1979, №177. Парфёнаў М. Народжаная ў агні рэвалюцыі (пра міліцыю).

Сцяг камунізму, Полацк, 1980

- 01.01.1980. Дэйніс І.П. У першы раз пасля вайны.
 12.01.1980, №7. Вільчынскі І. На ўсё жыццё.
 12.01.1980, №7. Дзеліжонак. Праз 36 гадоў.
 12.01.1980, №7. Казлоў Ігнат Піліпавіч. Некралог.
 16.01.1980, №9. Мінін А.А. У жыцці заўсёды ёсць месца подзвігу.
 12.02.1980, №24. Лазоўскі А. Рэха рэвалюцыі ў Полацку.
 11.03.1980, №40. Лазоўскі А. Хваляванні на Полаччыне (1905-1907 гг.).
 26.04., №67; 30.04., №69; 09.05., №73; 31.05., №85. Вільчынскі І.С., Ліхачоў У.І.
 Аперацыя "Баграціён" і вызваленне Полаччыны.
 07.05.1980, №72. Ліхачоў У. Наперадзе атакуючых (аб Чэркасе).
 04.07.1980, №104. Андрэў Г. У тыя грозныя дні.
 04.07.1980, №104. Вільчынскі І., Ліхачоў У. Над Полацкам - сцяг вызвалення.
 04.07.1980, №104. Ігнатоўскі. І зноў на заданне.
 04.07.1980, №104. Міхееў У. Подзвіг танкіста (аб Халева В.Д.).
 04.07.1980, №104. Няўстроеў. Быў піянер партызанам.
 08.07.1980, №106. Вечна ў памяці народнай. (аб адкрыцці помніка Халева на ростані Мінск-Полацк-Віцебск).
 08.07.1980, №106. Маніс М.А. Вернасць сцягу (75 год у партыі Бейліна)
 08.07.1980, №106. Неўміручы подзвіг (аб сустрэчы партызанаў бригады Варашылава).
 15.07.1980, №110. Нікандраў А. І наш ёсць уклад.

- 15.07.1980, №110. Тарлер А. Памятае зямля Велюньская.
16.07.1980, №111. Маніс М.А. Вернасць сцягу (аб Бэйліну)
18.07.1980, №112. Ліхачоў У. Франтавымі вёрстамі (аб А.М.Сіманаве).
01.08.1980, №120. Капітанаў І. Пад гул кананады (аб баях пад Полацкам).
02.08.1980, №121. Арлова А. З болем і радасцю ў сэрцах (аб сустрэчы ў Полацку дзетдамаўцаў, уратаваных у 1944г.).
05.08.1980, №122. Яфройкін І. Слова да ветэранаў (60 год ЛКСМБ).
15.08.1980, №128. Маніс М.А. Народжаны ў агні рэвалюцыі (60 год УЛКСМ Полацка).
15.08.1980, №128. Федчанка З. Полацкі сшытак і яго выканаўцы.
26.08.1980, №134. Сімяон Полацкі.
29.08.1980, №136. Арцем'еў Сяргей Якаўлевіч. Некралог.
09.09.1980, №142. Яфройкін І. Іх светлай памяці верны.
03.10.1980, №156. Партноў С.П. Некралог.

Рукапісы:

- Дейнис И.П. Богоявленский монастырь.
Дейнис И.П. Борисоглебский или Бельчанский монастырь.
Дейнис И.П. Главная площадь города Полоцка. Исторический очерк.
Дейнис И.П. Иезуиты в Полоцке.
Дейнис И.П. Мой командир (воспоминания о начальнике 43-х Полоцких комкурсов Я.Ф.Фабрициусе).
Дейнис И.П. Полоцк в XX веке. (Фонд полоцкого краеведческого музея)
Дейнис И.П. Полоцкие замки.
Дейнис И.П. Полоцкий лесной техникум.
Дейнис И.П. 43 Полоцкие объединенные курсы комсостава рабоче-крестьянской Красной армии.
Дейнис И.П. Софийский собор и униаты в Полоцке.
Дейнис И.П. Спасо-Евфросиниевский монастырь.
Дейнис И.П. Учебные заведения в Полоцке до Октябрьской революции.
О жизни и деятельности Я.Ф.Фабрициуса на Сахалине. (Выписка прислана Лихачевым И.М.)
Описание Полоцка Витебской губ. под литерой "А". (Фонд полоцкого краеведческого музея)
Поболь Л.Д. Древние памятники г. Полоцка. По материалам археологических исследований в 1959 г. На правах рукописи.
Полоцкие 43-е комкурсы. Общие сведения. (Фонд полоцкого краеведческого музея)

ЗЬМЕСТ

Полацкі храніст	3
Уступ	5
Рэльеф мясцовасьці	7
Гарадзішча	10
Верхні замак	12
Сафійскі сабор	20
Уніяцкая духоўная сэмінарыя	38
Невядомы храм XII ст.	44
Харчовы склад (Правіянцкі магазын)	44
Больніца	45
Ніжні замак	46
Вялікі пасад	53
Галоўны гарадзкі пляц	63
Езуіты ў Полацку	72
Багаяўленскі манастыр	93
"Дом Пятра I"	100
Іншыя старадаўнія пабудовы	103
Ленінская вуліца. Габрэйская грамада ў Полацку	107
Запалоцьце	108
Задзьвінскія пасады	111
Крыўцоў пасад	111
Астраўны пасад	114
Экіманскі пасад	116
Слабодзкі пасад	118
Барысаглебскі ці Бельчыцкі манастыр - рэзыдэнцыя полацкіх князёў ...	118
Спаса-Эўфрасінеўскі манастыр	130
Капішчы, манастыры і цэрквы	140
Барысавы камяні	152
Фатынаўка	154
Батарэя	154
Чырвоны мост	155
Аэрадром	156
Полацкія могілкі	157
Чырвоныя могілкі	157
Ксавэраўскія могілкі	158
Міхайлаўскія могілкі	160
Стараверскія могілкі	161
Габрэйскія могілкі	161

Слабодкі і фальваркі вакол Полацку	162
Спаская слабада	162
Валовае возера і ягонае вакольле	163
Прасіменцы	164
Баравуха-2	164
Пагіршчына	165
Гарбузоўка	165
Плігаўка	165
Прасмушкі	166
Грамы	167
Рагаткі	167
Навакольныя вёскі і мястэчкі, звязаныя з падзеямі ў Полацку	167
Сакалішча	167
Струньня	168
Варонічы	180
Валынцы	181
Ропна	184
Жарцы, Гэндзікі, Грамы	184
Сівошына	184
Клясьціцы	185
Дрэтунь	185
Абарончыя збудаванні вакол Полацку 1563-1579 гг.	186
Разьвіцьцё Полацку ў XVIII-XIX стст. Плянаваньне гораду	191
Памятныя месцы, звязаныя з вайной 1812 г.	201
Памятныя месцы, звязаныя з рэвалюцыяй 1905 г.	207
Памятныя месцы, звязаныя з рэвалюцыяй 1917 г., умацаваньнем Савецкае ўлады, пасяляваенным часам	213
Полацкі ўмацаваны раён напярэдадні Вялікае Айчыннае вайны	217
Полацак у часы вайны 1941-1945 гг.	220
Памятныя месцы, звязаныя з вайной 1941-1945 гг.	257
Прамысловасьць	260
Гандаль	265
Ахова здароўя	269
Асьвета	273
Культурна-асьветніцкія ўстановы	279
Кіно	279
Клубы і тэатры	281
Радыё, тэлефон, друкарні, друк	283
Даведачныя матэрыялы пра Полацак	285
Вуліцы і пляцы дарэвалюцыйнага Полацку	285
Млыны	289
Некаторыя архэалягічныя знаходкі	291

Рэдкія мэтэаралягічныя зьявы	295
Насельніцтва	296
Пажары	297
Пошасьці	297
Заробкі і кошты харчовых прадуктаў у 1905 г.	298
Зьмены ў гарадзкім жыцці	300
Гістарычныя асобы, навукоўцы, мастакі, пісьменьнікі	305
Даты некаторых падзеяў	305
Сьпіс літаратуры	314

Дэйніс І.П.

Д 94 Полацкая даўніна / І. П. Дэйніс; уклад ., прадм. і камент. М. Баўтовіча; пер. з рус. мовы М. Ермалаева. - Мінск: Медисонт, 2007. - 330 с.: іл.

ISBN 978-985-6530-74-9

Гэтая праца прызначаецца краязнаўцам-пачаткоўцам ды экскурсаводам дзеля арыентавання. Яна не зьяўляецца грунтоўным выкладам гісторыі гораду. У кнізе падаюцца сьціслыя апісаньні помнікаў, гістарычных месцаў і зьвязаных зь імі падзеяў. Апісанья найбольш значныя архэалягічныя знаходкі на тэрыторыі гораду і ягоных прадмесьцяў, прыведзеныя некаторыя даведачныя матэрыялы. Выданьне праілюстраванае арыгінальнымі замалёўкамі аўтара і ўнікальнымі здымкамі часоў вайны 1941-1945 гг.

УДК 947.6

ББК 63.3(4Бел)

Навукова-папулярнае выданьне

Дэйніс Іван Пятровіч

Полацкая даўніна

Кампутарны набор: Н.Салодкая

Вёрстка: М.Баўтовіч

Падпісана да друку 08.09.2007 г. Фармат 60x84¹/₁₆.
Папера афсэтная. Гарнітура Times New Roman. Друк афсэтным.
Умоўн. друк. арк. 19,2. Улік.-выд. арк. 23,2
Наклад 150 асобнікаў. Заказ №_____.

Выдавецтва

Друкарня